ISSN 2413-6433

Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи

СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА

науково-практичний журнал

Випуск 2 (51)

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

РЕДАКЦІЙНА РАДА:

Гетьман А.П., доктор юридичних наук, професор, лауреат Державної премії, заслужений діяч науки та техніки України, ректор Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, академік Національної академії правових наук України (заступник Голови Редакційної ради);

Карольчак Казимир, доктор історичних наук, професор, Голова Наглядової Ради Поморської Академії в Слупську (Республіка Польща);

Костицький В.В., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії права і держави Київського національного університету імені Тараса Шевченка, заслужений юрист України, академік Національної академії правових наук України, президент Асоціації українських правників;

Скрипнюк О.В., доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, директор Інституту держави і права НАН України (Голова Редакційної ради);

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Костицький В.В., доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, (головний редактор);

Наливайко Л.Р., доктор юридичних наук, професор, проректор Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, віце-президент Асоціації українських правників (відповідальний редактор);

Новицька Н.Б., доктор юридичних наук, старший науковий співробітник (заступник головного редактора).

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Бернгард Шлоер, доктор юридичних наук (ФРН-Україна); **Бєлов Д.М.,** доктор юридичних наук, професор; **Бобровник С.В.,** доктор юридичних наук, професор; **Бондар О.Г.,** доктор юридичних наук, доцент; **Вереша Р.В.,** доктор юридичних наук, професор; **Волошин Ю.О.,** доктор юридичних наук, професор; **Дідич Т.О.,** доктор юридичних наук, доцент; **Зайчук О.В.,** доктор юридичних наук, професор; **Єрмоленко В.М.,** доктор юридичних наук, професор; **Корнієнко М.В.,** доктор юридичних наук, професор; **Костицька І.О.,** доктор юридичних наук, старший науковий співробітник; **Кушнір С.М.,** доктор юридичних наук, доцент; **Піскорський Юстин,** доктор юридичних наук, професор (Республіка Польща); **Оніщенко Н.М.,** доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України; **Піхляк Мацей,** доктор юридичних наук (Республіка Польща); **Сидор В.Д.,** доктор юридичних наук, професор; **Чубік Павло,** доктор юридичних наук, професор (Республіка Польща); **Захарченко П.П.,** доктор юридичних наук, професор; **Мірошниченко М.І.,** доктор юридичних наук, професор; **Балацька О.Р.,** кандидат юридичних наук, суддя; **Прахоменко Н.М.,** доктор юридичних наук. професор, член-кореспондент Національної академії наук України; **Марцеляк О.В.,** доктор юридичних наук, професор; **Цвєткова Ю.В.,** доктор юридичних наук, доцент.

Редакція англомовних текстів – С. Костицька

Редакція журналу не завжди поділяє позиції авторів з приводу висловлюваних проблем
і не несе відповідальності за зміст авторських публікацій.
Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Журнал рекомендовано до друку Рішенням Вченої ради Інституту законодавчих передбачень і правової експертизи (протокол № 5 від 18 грудня 2025 р.).

На підставі Наказу Міністерства освіти і науки України № 886 від 02.07.2020 р. (додаток 4) журнал включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б» у галузі юридичних наук (D8 «Право»).
Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа:
Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 221 від 23.01.2025 року.

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Інститут держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України (вул. Трьохсвятительська, буд. 4, м. Київ, 01001, idpnanu@gmail.com, тел. +38 (044) 278 51 55).

Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи
01034, м. Київ, вул. Паторжинського, 4, оф. 8, тел./факс 278-50-12

ISSN 2413-6433

© Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2025
© Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи, 2025
© Оформлення «Видавничий дім «Гельветика», 2025

ISSN 2413-6433

V.M. KORETSKY INSTITUTE OF STATE AND LAW OF THE NAS OF UKRAINE

INSTITUTE OF LEGISLATIVE PREDICTIONS AND LEGAL EXPERTISE

SOCIOLOGY OF LAW

scientific and practical journal

Issue 2 (51)

Publishing House
“Helvetica”
2025

EDITORIAL COUNCIL:

Hetman Anatolii, Doctor of Legal Sciences, Professor, Laureate of the State Prize, Honored Figure of Science and Technology of Ukraine, Rector of Yaroslav Mudryi National Law University, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Deputy Head of the Editorial Council);

Karolchak Kazymyr, Dr. habil., Professor, Chairman of the Supervisory Board of the Pomeranian University in Słupsk (Poland);

Kostytsky Vasyl, Doctor of Legal Sciences, Professor, Professor at the Department of Theory and History of Law and State of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Honored Lawyer of Ukraine, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, President of the Association of Ukrainian Lawyers;

Skrypniuk Oleksandr, Doctor of Legal Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Director of the Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine (Head of the Editorial Council);

EDITORIAL BOARD:

Kostytsky Vasyl, Doctor of Legal Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Editor-in-Chief);

Nalyvaiko Larysa, Doctor of Legal Sciences, Professor, Vice Rector of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs, Vice President of Ukrainian Bar Association (Executive Editor);

Novytska Nataliia, Doctor of Legal Sciences, Senior Scientific Associate (Deputy Editor-in-Chief);

Onishchenko Nataliia, Doctor of Legal Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, I Vice President of Ukrainian Bar Association (Deputy Editor-in-Chief).

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

Bernhard Schloer, Doctor of Legal Sciences (FRG-Ukraine); **Bielov Dmytro,** Doctor of Legal Sciences, Professor; **Bobrovnyk Svitlana,** Doctor of Legal Sciences, Professor; **Bondar Oleksandr,** Doctor of Legal Sciences, Associate Professor; **Veresha Roman,** Doctor of Legal Sciences, Professor; **Voloshyn Yurii,** Doctor of Legal Sciences, Professor; **Didych Taras,** Doctor of Legal Sciences, Associate Professor; **Zaichuk Oleh,** Doctor of Legal Sciences, Professor; **Yermolenko Volodymyr,** Doctor of Legal Sciences, Professor; **Korniienko Maksym,** Doctor of Legal Sciences, Professor; **Kostytska Iryna,** Doctor of Legal Sciences, Senior Research Fellow; **Kushnir Serhii,** Doctor of Legal Sciences, Associate Professor; **Justyn Piskorski,** Doctor of Legal Sciences, Professor (Poland); **Pihlyak Maciej,** Doctor of Legal Sciences (Poland); **Sydor Viktoriia,** Doctor of Legal Sciences, Professor; **Chubik Pavlo,** Doctor of Legal Sciences, Professor (Poland); **Zakharchenko P.P.,** Doctor of Legal Sciences, Professor; **Miroshnychenko M.I.,** Doctor of Legal Sciences, Professor; **Balatska O.R.,** Candidate of Law, Judge; **Prakhomenko N.M.,** Doctor of Legal Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine; **Martseliak O.V.,** Doctor of Legal Sciences, Professor; **Tsvetkova Y.V.,** Doctor of Legal Sciences, Associate Professor.

Proofreading of English manuscripts – Sofiia Kostytska

The Editorial Board may not share the authors' opinion and assumes no responsibility for the content of manuscripts.

The articles were checked for plagiarism using the software StrikePlagiarism.com developed by the Polish company Plagiat.pl.

The journal is recommended for printing by the Academic Council of the Institute of Legislative Predictions and Legal Expertise (Minutes № 5 dated December 18, 2025).

Based on the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 886 of 02.07.2020 (Annex 4) the journal is included in the List of scientific professional publications of Ukraine of category "B" in the field of legal sciences (D8 "Law").
Registration of Print media entity: Decision of the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine: Decision No. 221 as of 23.01.2025.

Media entity – V. M. Koretsky Institute of State and Law of Natiopnal Academy of Sciences of Ukraine (Triokhsviatytelska str., 4, Kyiv, Ukraine, 01001, idpnanu@gmail.com, tel. +38 (044) 278 51 55).

Institute of Legislative Predictions and Legal Expertise
01034, Kyiv, 4, Patorzhynskoho St., office 8, phone/fax 278-50-12

ISSN 2413-6433

© V.M. Koretsky Institute of State and Law of the NAS of Ukraine, 2025
© Institute of Legislative Predictions and Legal Expertise, 2025
© Design made by Publishing House "Helvetica", 2025

ЗМІСТ

Бедрій М. М.
DESUETUDO ЯК ПРОТИЛЕЖНІСТЬ ПРАВОВОГО ЗВИЧАЮ І «АНТИМАТЕРІЯ» ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА **11**

Божко В. М., Кисіленко А. С.
ОСОБЛИВОСТІ ЕВОЛЮЦІЇ ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ПЕНСІЮ ПО ІНВАЛІДНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ **19**

Бойко І. Й., Ковальчук І. В.
РОЗВИТОК ПРАВОВИХ ІДЕЙ ЩОДО ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ ЗА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ **27**

Єфанова Є. В.
ТЕОРЕТИЧНІ І ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ВПЛИВУ МОРАЛІ НА ПРАВОВУ ПОВЕДІНКУ ІНДИВІДА ПРИ ВИКОРИСТАННІ ТЕХНОЛОГІЙ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ: ПЕРСПЕКТИВИ І ПРОБЛЕМАТИКА **32**

Захарченко П. П., Мірошниченко М. І.
ДО ПРОБЛЕМИ ВИНИКНЕННЯ РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (УКРАЇНИ-РУСИ) : ВЕРСІЯ ІСТОРИКІВ ПРАВА **39**

Керноз Н. Є., Лугина Є. Ю.
СУДОВИЙ ЗБІР: КОЛІЗІЙНІСТЬ ЗАКОНОДАВЧОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ ЯК ПЕРЕШКОДА ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ **48**

Клещенко Н. О.
КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ ПРАВА ЛЮДИНИ НА МИР **55**

Козакевич О. М.
ЗАХИСТ ПРАВ І СВОБОД УКРАЇНСЬКИХ ДІТЕЙ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ КРІЗЬ ПРИЗМУ ТРАНЗИТИВНОГО ПРАВОСУДДЯ **62**

Колб О. Г.
ПРО ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ НА ПРАКТИЦІ СТАТТІ 436^2 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ **66**

Колб О. Г., Павлюх О. А.
ПРО ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ, ЩО ВИНИКАЮТЬ НА ПРАКТИЦІ У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ ЗВОРОТНОЮ ДІЄЮ ЗАКОНУ УКРАЇНИ ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У ЧАСІ **71**

Костицький В. В., Богун В. П.
КОМПЕТЕНТНІСНИЙ ПІДХІД ТА ПРАКТИКО-ОРІЄНТОВАНІ МОДЕЛІ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ЮРИСТІВ **75**

Кунтій А. І.
ОРГАНІЗАЦІЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ЩОДО НЕПОКОРИ ТА НЕВИКОНАННЯ НАКАЗУ **80**

Лаврін О. В.
МЕДІАЦІЯ ЯК ПОЗАСУДОВА ПРОЦЕДУРА ВРЕГУЛЮВАННЯ КОНФЛІКТУ (СПОРУ) СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ **85**

Марцеляк О. В.
КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПАТРІОТИЗМ ЯК ПРІОРИТЕТНА СКЛАДОВА КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ І КОНСТИТУЦІЙНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ **95**

Марчук М. В.
РІЗНОВИДИ ОХОРОННИХ ЦЕНЗІВ У КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ **103**

Мельник О. П., Кримчанін Б. А., Вербіцький А. С.
РОЗМЕЖУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ПРОЦЕДУРИ ТА АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРОЦЕСУ **110**

Менів Л. Д., Король К. І.
ПРАВО НА ПРАЦЮ В СИСТЕМІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ І ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ **115**

Мостепанюк Л. О.
КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ПРОТИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ: ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ВИДИ **121**

Музичук К. С., Крикунов О. В.
КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ СУДОЧИНСТВА У СВІТЛІ ПРАКТИКИ ЄСПЛ **128**

Нашинець-Наумова А. Ю.
ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ **136**

Олійник Ю. В.
ІДЕЇ ЖАНА-ЖАКА РУССО ПРО ІНДИВІДУАЛЬНУ СВОБОДУ ДІТЕЙ: СОЦІОЛОГІЧНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ **143**

Падалка В. О., Іваньков І. В., Іваньков О. І.
ВИКОРИСТАННЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ СТАНДАРТІВ У ЗАСТОСУВАННІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРИМУШУВАННЯ ДО ВСТУПУ В СТАТЕВИЙ ЗВ'ЯЗОК: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД **150**

Паламарчук Г. В., Котенко А. Д.
ОСОБЛИВОСТІ КВАЛІФІКАЦІЇ ТА РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ КОЛАБОРАЦІЙНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ **155**

Пархоменко Н. М.
ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА – ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЖЕРЕЛ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА **161**

Попадинець Г. О.
ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ТА ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ ПРАВОВОГО НІГІЛІЗМУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ **167**

Пригуза П. Д.
ВПЛИВ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ НА ПРАВО НЕПЛАТСОПРОМОЖНОСТІ ТА СПАДКОВЕ ПРАВО **172**

Пузирна Н. С., Лиса А. О.
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МОБІЛІЗАЦІЇ ТА ВІЙСЬКОВОГО ОБЛІКУ В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ УКРАЇНИ **179**

Сапрун О. В.
НОВИЙ ПОГЛЯД НА ПОНЯТТЯ ДИСЦИПЛІНИ ПІД ЧАС ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ **184**

Сенченко Н. М., Лиса А. О.
ЗБИРАННЯ, ОЦІНКА ТА ДОПУСТИМІСТЬ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ **190**

Сень І. З.
УМОВИ ПРАВОМІРНОСТІ НЕОБХІДНОЇ ОБОРОНИ: АНАЛІЗ ПРАВОВИХ ПОЗИЦІЙ ВЕРХОВНОГО СУДУ **197**

Сунєгін С. О.
ПРИНЦИПИ ПРАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ПЕРСПЕКТИВИ ТРАНСФОРМАЦІЇ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ **204**

Телефанко Б. М.
КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА КОЛАБОРАЦІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ **213**

Терела Г. В.
ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ЗНАЧЕННЯ «МЕМОРАНДУМУ ПРО НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ, ПРЕДСТАВЛЕНОГО НА МИРНУ КОНФЕРЕНЦІЮ ДЕЛЕГАЦІЄЮ УКРАЇНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ» **218**

Теремцова Н. В.
ВЗАЄМОДЕТЕРМІНАЦІЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ **223**

Ткаченко В. В., Хоменко І. А., Фоменко В. І.
ВОРОЖА ІНФОРМАЦІЙНА АГРЕСІЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ЗАГРОЗИ
УКРАЇНСЬКІЙ ДЕМОКРАТИЧНІЙ ДЕРЖАВНОСТІ **229**

Ткаченко І. М.
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ОЗНАКИ ПОТЕРПІЛОЇ ОСОБИ:
ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ **237**

Ткачук Ю. О.
ДО ПИТАННЯ ПРО ОПТИМІЗАЦІЮ ПРАКТИКИ РЕАЛІЗАЦІЇ
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ САНКЦІЙ **244**

Топоркова М. М.
ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ
В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ **251**

Улиганець В. Є.
ПРАВОВИЙ ПЛЮРАЛІЗМ В АНТРОПОЛОГІЇ ПРАВА: ДОСВІД ДЕРЖАВ АФРИКИ **256**

Устінова-Бойченко Г. М.
КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА СТРАЙК
ТА ЙОГО ЗАКОНОДАВЧЕ ОБМЕЖЕННЯ **264**

Цюра В. В., Отраднова О. О., Рябоконь Є. О.
МІСЦЕ ІНСТИТУТУ НАСЦИТУРУСА В СИСТЕМІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ПОНЯТЬ:
РИМСЬКА ДОКТРИНА І СУЧАСНІСТЬ **269**

Черевко Н. О.
ТРУДОВА МЕДІАЦІЯ ЯК АЛЬТЕРНАТИВА СУДОВОМУ РОЗГЛЯДУ:
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ **278**

Ярошевська Т. В.
ПРОБЛЕМИ ВИМУШЕНОЇ МІГРАЦІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ
УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОК У КРАЇНАХ ЄС В УМОВАХ ВІЙНИ В УКРАЇНІ **283**

Бойко І. Й.
ПЕРШЕ ГРУНТОВНЕ АКАДЕМІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ
ФІЛОСОФІЇ ПРАВА **289**

CONTENTS

Bedrii M. M.
DESUETUDO AS THE OPPOSITE OF LEGAL CUSTOM AND THE "ANTIMATTER" OF CUSTOMARY LAW **11**

Bozhko V. M., Kysilenko A. S.
THE EVOLUTION OF THE LEGAL MECHANISM FOR THE EXERCISE OF THE RIGHT TO DISABILITY PENSION UNDER MARTIAL LAW IN UKRAINE **19**

Boiko I. Y., Kovalchuk I. V.
DEVELOPMENT OF LEGAL IDEAS REGARDING GENDER EQUALITY AND THEIR IMPLEMENTATION IN THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC DURING THE PERIOD OF THE CENTRAL RADA **27**

Yefanova Ye. V.
THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF THE INFLUENCE OF MORALITY ON THE LEGAL BEHAVIOR OF INDIVIDUALS WHEN USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES: PROSPECTS AND ISSUES **32**

Zakharchenko P. P., Miroshnychenko M. I.
TO THE PROBLEM OF THE EMERGENCE OF THE RUSSIAN STATE (UKRAINE-RUSSIA): THE VERSION OF LEGAL HISTORIANS **39**

Kernoz N. Ye., Luhyna Ye. Yu.
COURT FEE: CONFLICT OF LEGISLATIVE REGULATION AS OBSTACLE OF ACCESS TO JUSTICE **48**

Kleshchenko N. O.
CONCEPTUAL APPROACHES TO DETERMINING THE CONTENT OF THE HUMAN RIGHT TO PEACE **55**

Kozakevych O. M.
PROTECTION OF THE RIGHTS AND FREEDOMS OF UKRAINIAN CHILDREN IN A STATE OF WAR THROUGH THE PRISM OF TRANSITIONAL JUSTICE **62**

Kolb O. H.
ON SOME PROBLEMOUS ISSUES OF THE IMPLEMENTATION IN PRACTICE OF ARTICLE 436^2 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE **66**

Kolb O. H., Pavliukh O. A.
ON SOME PROBLEMOUS ISSUES ARISING IN PRACTICE IN CONNECTION WITH THE RETROACTIVE ACTION OF THE LAW OF UKRAINE ON CRIMINAL LIABILITY IN TIME **71**

Kostytskyi V. V., Bohun V. P.
COMPETENCY-BASED APPROACH AND PRACTICE-ORIENTED MODELS AS A METHODOLOGICAL BASIS FOR PROFESSIONAL LEGAL TRAINING **75**

Kuntii A. I.
ORGANIZATION OF PRE-TRIAL INVESTIGATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS REGARDING DISOBEDIENCE OR FAILURE TO COMPLY WITH AN ORDER **80**

Lavrin O. V.
MEDIATION AS AN OUT-OF-COURT PROCEDURE FOR SETTLING CONFLICTS (DISPUTES) BETWEEN BUSINESS ENTITIES **85**

Martseliak O. V.
CONSTITUTIONAL PATRIOTISM AS A PRIORITY COMPONENT OF CONSTITUTIONALISM AND CONSTITUTIONAL REFORM IN UKRAINE **95**

Marchuk M. V.
TYPES OF PROTECTIVE CENSORS IN CONSTITUTIONAL LAW **103**

Melnyk O. P., Krymchanin B. A., Verbitskyi A. S.
DISTINCTION BETWEEN ADMINISTRATIVE PROCEDURE AND ADMINISTRATIVE PROCESS **110**

Meniv L. D., Korol K. I.
THE RIGHT TO WORK IN THE SYSTEM OF EUROPEAN STANDARDS:
A COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS AND PROSPECTS FOR UKRAINE..... **115**

Mostepaniuk L. O.
CRIMINAL OFFENSES AGAINST THE FOUNDATIONS OF NATIONAL SECURITY
OF UKRAINE: CHARACTERISTICS AND TYPES..... **121**

Muzychuk K. S., Krykunov O. V.
CONSTITUTIONAL PRINCIPLES OF JUDICIAL PROCEDURE
IN THE LIGHT OF THE PRACTICE OF THE ECHR..... **128**

Nashynets-Naumova A. Yu.
LEGAL ENSURANCE OF INFORMATION SECURITY IN THE CONDITIONS
OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR..... **136**

Oliinyk Yu. V.
JEAN-JACQUES ROUSSO'S IDEAS ON THE INDIVIDUAL FREEDOM OF CHILDREN:
SOCIOLOGICAL-LEGAL ASPECT..... **143**

Padalka V. O., Ivankov I. V., Ivankov O. I.
THE USE OF INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS IN THE APPLICATION
OF CRIMINAL LIABILITY FOR FORCED SEXUAL INTERCOURSE:
NATIONAL AND INTERNATIONAL EXPERIENCE..... **150**

Palamarchuk H. V., Kotenko A. D.
FEATURES OF QUALIFICATION AND INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENCES RELATED
TO COLLABORATIVE ACTIVITIES..... **155**

Parkhomenko N. M.
THE PRINCIPLE OF THE RULE OF LAW IS THE BASIS FOR THE FORMATION
AND FUNCTIONING OF SOURCES OF NATIONAL LAW..... **161**

Popadynets H. O.
REASONS FOR THE EMERGENCE AND WAYS TO OVERCOME LEGAL NIHILISM
IN MODERN UKRAINE..... **167**

Pryhuza P. D.
THE IMPACT OF UKRAINE'S EUROPEAN INTEGRATION ON INSOLVENCY
AND INHERITANCE LAW..... **172**

Puzyrna N. S., Lysa A. O.
ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF MOBILIZATION
AND MILITARY REGISTRATION IN THE CONDITIONS OF TODAY'S UKRAINE..... **179**

Saprun O. V.
A NEW LOOK AT THE CONCEPT OF DISCIPLINE DURING THE ARMED AGGRESSION
OF THE RUSSIAN FEDERATION AGAINST UKRAINE..... **184**

Senchenko N. M., Lysa A. O.
COLLECTION, EVALUATION, AND ADMISSIBILITY OF EVIDENCE
IN CRIMINAL PROCEEDINGS: CONTEMPORARY TRENDS OF JUDICIAL PRACTICE..... **190**

Sen I. Z.
CONDITIONS FOR THE LEGITIMACY OF NECESSARY DEFENCE:
ANALYSIS OF LEGAL POSITIONS OF THE SUPREME COURT..... **197**

Suniehin S. O.
PRINCIPLES OF LAW-MAKING ACTIVITY: PROSPECTS OF TRANSFORMATION
IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION PROCESSES..... **204**

Telefanko B. M.
CRIMINAL LIABILITY FOR COLLABORATIVE ACTIVITIES..... **213**

Terela H. V.
HISTORICAL AND LEGAL SIGNIFICANCE OF THE "MEMORANDUM ON THE INDEPENDENCE
OF UKRAINE, SUBMITTED TO THE PEACE CONFERENCE BY THE DELEGATION
OF THE UKRAINIAN REPUBLIC"..... **218**

Teremtsova N. V.
THE CO-DETERMINATION OF THE RULE OF LAW AND LEGAL CULTURE:
THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS **223**

Tkachenko V. V., Khomenko I. A., Fomenko V. I.
ENEMY INFORMATION AGGRESSION AS A SOURCE OF THREAT
TO UKRAINIAN DEMOCTATIC STATEHOOD **229**

Tkachenko I. M.
THE CRIMINAL LAW CHARACTERISTICS OF THE VICTIM:
CERTAIN ISSUES OF LAW ENFORCEMENT **237**

Tkachuk Yu. O.
ON THE QUESTION OF OPTIMIZING THE PRACTICE OF IMPLEMENTING
CRIMINAL-LEGAL SANCTIONS **244**

Toporkova M. M.
PROBLEMS OF INTERNATIONAL LEGAL PROTECTION OF HUMAN RIGHTS
IN THE CONDITIONS OF DIGITALIZATION **251**

Ulyhanets V. Ye.
LEGAL PLURALISM IN ANTHROPOLOGY OF LAW: AFRICAN STATES' EXPERIENCE **256**

Ustinova-Boichenko H. M.
CONSTITUTIONAL PRINCIPLES OF PROTECTING THE RIGHT TO STRIKE
AND ITS LEGISLATIVE RESTRICTION **264**

Tsiura V. V., Otradnova O. O., Riabokon Ye. O.
THE NASCITURUS INSTITUTION IN THE SYSTEM OF CIVIL LAW CONCEPTS:
ROMAN DOCTRINE AND CONTEMPORARY LAW **269**

Cherevko N. O.
LABOUR MEDIATION AS AN ALTERNATIVE TO COURT PROCEEDINGS:
COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS AND UKRAINIAN PERSPECTIVES **278**

Yaroshevska T. V.
PROBLEMS OF FORCED MIGRATION AND SOCIAL ADAPTATION OF UKRAINIAN WOMEN
IN EU COUNTRIES IN THE CONDITIONS OF THE WAR IN UKRAINE **283**

Boiko I. Y.
THE PIONEERING IN-DEPTH ACADEMIC STUDY OF THE HISTORY
OF UKRAINIAN PHILOSOPHY OF LAW **289**

УДК 340.141:340.132
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.1

Бедрій М. М.,
кандидат юридичних наук, доцент, адвокат,
доцент кафедри історії держави, права та політико-правових учень
юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0003-4021-1980

DESUETUDO ЯК ПРОТИЛЕЖНІСТЬ ПРАВОВОГО ЗВИЧАЮ І «АНТИМАТЕРІЯ» ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА

DESUETUDO AS THE OPPOSITE OF LEGAL CUSTOM AND THE "ANTIMATTER" OF CUSTOMARY LAW

Стаття присвячена суспільному явищу *desuetudo*, що спричиняє втрату чинності правової норми внаслідок відсутності її реалізації. Проаналізовано правову природу *desuetudo* (відзвичаєння), яке виникає в суспільній практиці та має юридичні наслідки. Воно становить повну протилежність правового звичаю, адже через використання механізмів звичаєвої правотворчості (передусім усталену практику та суспільне визнання) воно не створює, а знищує право. Причому, йдеться про знищення не тільки норм звичаєвого права, але і норм, що містяться в законодавстві. Отже, за аналогією з фізичною наукою *desuetudo* можна назвати «антиматерією» звичаєвого права.

Висвітлено роль та значення *desuetudo* в минулому та сучасному праві. Виявлення *desuetudo* як правового явища відбулося ще у давньоримській юриспруденції. Найближчим до сучасного розуміння звичаєвого права давньоримським терміном було consuetudo. Ним окреслювалася суспільна практика, що творила право, а його повною протилежністю було *desuetudo* – суспільна практика, що скасовувала право та виражалася у систематичному недотриманні й невиконанні існуючих правових норм (навіть тих, які були в законі). Тому *desuetudo* вважалося виразом дерогаційної сили звичаєвого права.

Показано ставлення до *desuetudo* у різних історичних періодах, правових системах і типах праворозуміння. Доведено, що воно може бути присутнім як у демократичній, так і недемократичній державі. Виокремлено два види *desuetudo* – з формуванням альтернативної норми суспільною практикою та без утворення такої норми. *Desuetudo* тісно пов'язане з явищем інфляції (знецінення) законодавства через надмірну кількість нормативно-правових актів. Однак його можуть зумовлювати різні причини. З одного боку, неконтрольоване *desuetudo* може становити загрозу для правового порядку, а з іншого – здатне здійснити позитивний вплив на еволюцію правової системи, відбираючи юридичну чинність у норм, які не відповідають інтересам суспільства.

Ключові слова: *звичай, звичаєве право, римське право, чинність правової норми, суспільні інтереси, інфляція законодавства, актуальність права.*

The article is devoted to the social phenomenon of *desuetudo*, which causes the loss of validity of a legal norm due to its implementation. The legal nature of *desuetudo* (disuse) is analysed as a phenomenon that arises in social practice and produces legal consequences. It constitutes the complete opposite of legal custom, since through the use of mechanisms of customary law-making (above all, established practice and social recognition) it does not create law but destroys it. Moreover, this concerns not only the destruction of norms of customary law, but also the destruction of norms contained in legislation. Therefore, by analogy with the physical sciences, *desuetudo* may be described as the "antimatter" of customary law.

The role and significance of *desuetudo* in past and contemporary law are examined. The identification of *desuetudo* as a legal phenomenon had already occurred in ancient Roman jurisprudence. The Roman term closest to the modern understanding of customary law was consuetudo, which denoted social practice that created law; its complete opposite was desuetude – a social practice that abolished law and was expressed in the systematic non-observance and non-enforcement of existing legal norms (even those contained in statutes). For this reason, *desuetudo* was regarded as an expression of the derogatory force of customary law.

The article examines attitudes toward *desuetudo* in different historical periods, legal systems, and types of legal understanding. It is shown that *desuetudo* may be present in both democratic and non-democratic states. Two types of *desuetudo* are distinguished: one involving the formation of an alternative norm through social practice, and another that does not involve the formation of such a norm. *Desuetudo* is closely connected with the phenomenon of legislative inflation (the devaluation of legislation due to an excessive number of normative legal acts), although it may be caused by various factors. On the one hand, uncontrolled *desuetudo* may pose

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

a threat to the legal order; on the other hand, it is capable of exerting a positive influence on the evolution of the legal system by depriving legal force from norms that no longer correspond to societal interests.

Key words: *custom, customary law, Roman law, validity of a legal norm, social interests, inflation of legislation, relevance of law.*

Уперше в своєму житті автор зустрівся з *desuetudo* у 2009 р. під час співбесіди у Верховній Раді України. Однак тоді я ще не здогадувався про значення цього терміну та дуже дивувався наступній розмові. Співбесіда в Києві була останнім етапом відкритого конкурсу на стажування у парламентських комітетах (моєю метою був Комітет з питань правосуддя). Один з членів конкурсної комісії запитав мене про юридичні інструменти, які використовуються в роботі народного депутата України. Серед них я вказав депутатське звернення (ст. 16 закону «Про статус народного депутата України»). У відповідь шановний член комісії уточнив:

– А коли Ви востаннє чули по телевізору чи радіо, щоб на засіданні Верховної Ради України оголошувалося про депутатське звернення?

– Не пам'ятаю, – відповів я, бо на той час був дуже недосвідченою людиною і вкрай рідко дивився трансляції з Верховної Ради України.

– Ну ось, впродовж кількох останніх років народні депутати України застосовують лише депутатські запити. Натомість депутатських звернень вже давно не було, а це вказує на те, що їх уже немає, – пояснив член комісії.

– Я не можу з цим погодитися, – заперечив автор цієї статті. – Норми про депутатське звернення містяться у відповідному законі, а тому воно продовжує існувати. Кожен народний депутат України має право на депутатське звернення, для цього є нормативна підстава, а тому некоректно говорити про те, що звернень уже не існує.

Почувши мою відповідь, поважні члени комісії заперечливо похитали головами і зробили якісь позначки на аркушах, які лежали на їхніх столах. Конкурс на стажування я тоді програв, але вже невдовзі вступив у стаціонарну аспірантуру бюджетної форми на кафедру історії держави, права та політико-правових учень юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

Багато років опісля в ході своїх досліджень звичаєвого права автор статті натрапив на латинський термін *desuetudo* – ним окреслено явище, яке становить повну протилежність правового звичаю. За аналогією з фізичною наукою його можна назвати «антиматерією» звичаєвого права, адже через використання механізмів звичаєвої правотворчості (передусім усталену практику та суспільне визнання) воно не створює, а знищує право. Причому, йдеться про знищення не тільки норм звичаєвого права, але і норм, що містяться в законодавстві. Лише тоді я зрозумів те, що відбулося на співбесіді далекого вересня 2009 р., і почав сумніватися в своїй правоті.

З. Жембіньскі звертає увагу на те, що поняття *desuetudo* (суспільне явище, при якому юридичні норми втрачають фактичну чинність внаслідок втрати актуальності, проте не скасовані законодавцем чи іншим компетентним органом) вкрай рідко трапляється у науковій та навчальній літературі Польщі й інших країн [1, s. 3]. У доповнення цього спостереження варто вказати, що в українській юридичній літературі його взагалі *de facto* немає, за деякими винятками. Можна в цілому погодитися з твердженнями, що значення цієї проблеми є дещо маргінальним. Водночас вона й справді існує, а її ігнорування лише загострює труднощі наукового розуміння та практичного застосування.

З одного боку, *desuetudo* може реально виникати, а з іншого, воно, як правило, не визнається державою допустимим, що спостерігаємо зокрема і у правовій системі України, яка не визнає та не підтримує *desuetudo*. Із цього приводу слушне спостереження висловив Дж. Мерфі, згідно з яким не кожна юрисдикція визнає формальне існування *desuetudo,* але усі зазнають його в практиці [2, p. 124].

Варто зауважити, що українські правознавці С. Рабінович і О. Стовба дуже слушно та чітко розмежували дійсність (чинність) і дієвість (ефективність) юридичних норм [3, с. 221–222]. Натомість *desuetudo* як явище суспільної дійсності показує на історичних і сучасних прикладах, що не лише дійсність спричиняє дієвість правової норми, але й інколи відбувається навпаки – недієвість зумовлює нечинність норми.

Найпростішим прикладом *desuetudo* є випадок, коли законодавство встановляє правову охорону певного виду тварин, а вони згодом вимирають. Разом зі зникненням цих тварин, втрачають фактичну чинність також юридичні норми, які їх охороняли [4, s. 147]. У правовій системі України типовим прикладом нормативно-правового акту, значна частина норм якого витратили чинність фактично через *desuetudo,* але ще донедавна (до 2022 р.) були формально чинними, є Житловий кодекс України. Так, до редакції від 7 травня 2022 р. в його преамбулі зазначалося, що «Втілюючи в життя ленінські ідеї побудови комуністичного суспільства і здійснюючи курс на підвищення матеріального та культурного рівня життя народу, Радянська держава послідовно реалізує розроблену Комуністичною партією програму житлового будівництва» [5]. Лише після повномасштбного вторгнення російських військ на територію України відбулися заходи щодо оновлення його тексту та звільнення від застарілих норм.

Desuetudo можна порівняти з нормами про позовну давність у цивільному праві [4, s. 148]. В обох випадках незастосування норми впродовж певного проміжку часу виключає можливість її застосування в подальшому. Однак норми законодавства про позовну давність стосуються конкретних випадків (тільки тою особою, тільки в тій справі) і не спричиняють загальну втрату юридичної чинності норми, тоді як *desuetudo* має саме такий наслідок.

Правові наслідки *desuetudo* полягають у тому, що відповідна норма втрачає чинність не тільки фактично, але і юридично, тому не може бути застосована в жодній справі. Умови дійсності *desuetudo* є дискусійними та не мають остаточного вирішення в юридичній науці. Згадане явище не варто ототожнювати з одно- чи кількаразовою непокорою праву конкретного суб'єкта чи суб'єктів. Інколи *desuetudo* пов'язують із втратою актуальності юридичної норми, проте це не завжди одне й те ж [4, s. 153].

Заслуга виявлення *desuetudo* як правового явища належить давньоримській юриспруденції. Серед термінів, які містилися у римському праві, найближчим до сучасного розуміння звичаєвого права було *consuetudo*, яким окреслювалася суспільна практика, що творила право [6, s. 12]. Його повною протилежністю було *desuetudo* – суспільна практика, що скасовувала право (як звичаєве, так і встановлене державою) та виражалася у систематичному недотриманні й невиконанні існуючих правових норм (навіть тих, які були в законі). *Desuetudo* вважалося виразом дерогаційної сили звичаєвого права [4, s. 139]. Цей термін в українській транслітерації набуває назви «десветудо» і його можна перекласти як відзвичаєння, проте це не є точним перекладом, оскільки в українській мові немає цілковитого відповідника аналізованого терміну.

Явище *desuetudo* зокрема згадано в Дігестах Юстиніана (п. 32, титул 3, книга 1) як цитата юриста Сальвія Юліана (повне ім'я – Луцій Октавій Корнелій Публій Сальвій Юліан Еміліан; бл. 115–170 рр. н. е.) про те, що право може бути скасованим не тільки волею законодавця, але також через його незастосування при загальній мовчазній згоді усіх – «tacito consensu omnium per desuetudinem abrogentur» [7]. В історико-правовій науці тривають дискусії щодо того, чи це був особистий висновок Сальвія Юліана, чи офіційна позиція Римської держави [4, s. 137].

Про *desuetudo* містяться згадки також у низці інших античних джерел – наприклад, у двох листах (114, 115) Плінія до Траяна [8]. Сам термін у вказаних листах не використовувався, однак описувалося явище, яке стосувалося декуріонів (членів міських рад) віфінських провінцій у Малій Азії. Закони віфінського міста Помпея забороняли обирати до складу міської ради громадян інших міст. Натомість такі обранці там були присутніми попри заборону. Відтак, Пліній Молодший просив поради імператора Траяна щодо того, чи варто згаданих декуріонів усувати зі складу міської ради. При цьому, він у листі 114 звертав увагу на те, що «застосування цієї частини закону, яка за мовчазної згоди усіх відійшла в забуття, вдарило би по багатьох людях і багатьох містах» [9, s. 427].

Крім того, варто згадати античну римську практику, згідно з якою давні закони інколи приймалися заново з метою нагадування про їхні чинність і зміст [10, p. 126]. Отже, стосовно цих законів існував ризик виникнення *desuetudo*, а відтак фактичної втрати юридичної чинності. Хоча римське право забороняло застосування звичаїв *contra legem* (таких, що суперечили законодавству), *desuetudo* визнавалося допустимим при загальній згоді суспільства. Пояснювалося це тим, що *desuetudo* не творило нового права, а виводило з чинності вже існуюче [4, s. 141].

Джерела з історії Стародавнього Риму дають підстави припускати як те, що *desuetudo* офіційно визнавалося цією державою, так і те, що вона цього не сприймала. Із зазначеного випливає гіпотеза про те, що офіційне визнання *desuetudo* в римському праві перебувало в залежності від історичного періоду – одні керівники держави підтримували його, а інші протидіяли цьому явищу. Стосовно вказаного питання також не було єдності серед діячів римської юриспруденції. Однак безспірним залишається те, що партикулярні звичаї та місцеві практики *desuetudo* в жодному разі не могли скасувати загальнодержавного закону Стародавнього Риму [11, с. 299]. Відтак, для існування *desuetudo* була потрібною загальність в її спеціальному значенні – йдеться про більшість населення держави.

Тоді постає інше питання – як щодо актів місцевої влади? Ймовірно, ці документи все ж таки могли втратити чинність через їхнє незастосування жителями відповідної місцевості. З цього випливає висновок, що для *desuetudo* характерна кореляція між рівнем, на якому перебуває нормативно-правовий акт, який втрачає фактичну чинність, і рівнем суспільної практики, яка його дерогує.

Внаслідок *desuetudo* втратили чинність окремі положення Законів XII таблиць (принцип таліону, щодо вбивства нічного злодія та ін.), Lex Aquilia (закон про делікти 287 р. до н. е., запропонований народним трибуном Аквілієм) та низка інших актів законодавства. Шляхом *desuetudo* втратили чинність положення Lex Genucia (342 р. до н. е.), які забороняли нараховувати відсотки при позиках. Спробу поновлення їхньої чинності виконав претор Аселіон, проте без успіху [4, s. 139–140].

Глосатор Рогеріус (XII ст.) вважав обов'язковою умовою *desuetudo* обізнаність суспільства з фактом існування певного закону та його змістом. На його думку, тільки за такої умови суспільство могло позбавити відповідний акт

юридичної чинності через його невиконання. Натомість невиконання закону внаслідок необізнаності суспільства в його існуванні чи змісті, за переконанням Рогеріуса, не підпадало під кваліфікацію як *desuetudo*, а тому юридична чинність акта повинна була зберігатися [4, s. 143–144]. Як видається, зауваження Рогеріуса стосовно *desuetudo* є дуже цікавими.

Справа полягає в тому, що у давнину система оповіщення населення про зміст законодавства мала низький рівень ефективності через обмежені технічні можливості та поширену неписемність. Відтак, значна частина нормативно-правових актів середньовічної та ранньомодерної Європи стали витворами мистецтва (написані каліграфічним почерком у невеликій кількості примірників на дорогих носіях), а не реальними регуляторами суспільних відносин [12, с. 30–33]. З огляду на ці обставини тогочасним юристам було доцільно наголосити на тому, що *desuetudo* стосується тільки тих актів, про які люди знають. В іншому випадку можна було б констатувати фактичну втрату чинності великого масиву законодавства. З іншого боку, саме це й відбулося – через незнання вагомої частини законодавства воно фактично не діяло. А отже виникало справжнє *desuetudo* навіть попри доктринальні заперечення.

До проблеми *desuetudo* також звертався у своїх працях Тома Аквінський. На його погляд, звичай не міг скасувати закону, оскільки останній ґрунтувався на Божому та природному праві [4, s. 145]. Надалі юридична доктрина Європи здебільшого втратила інтерес до явища *desuetudo.* Навіть тоді, коли певні акти вже мали б втратити чинність внаслідок *desuetudo,* окремі європейські монархи продовжували їх підтримувати та повторно санкціонувати. Так відбулося, до прикладу, в XIV ст. наприкінці існування династії Капетингів у Франції, останні королі якої кількаразово наголошували на тому, що норми «Салічної правди» повинні застосовуватися при престолонаслідуванні. У ній йшлося, що нерухоме майно померлого можуть спадкувати лише спадкоємці чоловічої статі [13, с. 159]. А відтак, вони намагалися усунути від спадкування французького престолу свою сестру Ізабеллу та її сина, англійського короля Едуарда III. Це, зрештою, не допомогло Франції уникнути Столітньої війни (1337–1453) з Англією [14, с. 49].

На початку XX ст. німецький правознавець Г. Єллінек поставив питання про те, чи відбувається «відмирання» публічно-правового повноваження, якщо владний суб'єкт впродовж тривалого часу його не використовує. На нього вчений відповів негативно – «право державного верховенства не знає давності», а тому юридична норма не може «померти» через те, що давно не застосовується. Водночас він додав про те, що в кожному конкретному випадку треба встановлювати, чи ще «жива» юридична норма [15, p. 54–56].

З іншого кута зору на це питання дивився радянський правознавець Я. Магазинер, який стверджував, що навіть тривале незастосування норми призводить до поступової втрати її юридичної сили, оскільки вона витісняється зі суспільної правосвідомості та починає вимагати особливих умов для примусового виконання. Тривала «бездіяльність» норми зменшує можливість її застосування, оскільки суб'єкти відповідних правовідносин щоразу менше остерігаються заборон і обмежень, встановлених нею, як і щоразу менше сподіваються на можливості, які вона мала б надавати. Він заявляв, що така норма «не достатньо жива», у ній немає нормальної сили, що присутня в інших нормах, а для її застосування потрібні особливі зусилля й умови, що різко відрізняє це правило від інших. Крім того, тривале незастосування норми може вказувати на те, що суспільство встигло створити інші норми, які її успішно замінили [16, с. 447].

Представники позитивістського підходу до розуміння права здебільшого заперечують можливість існування *desuetudo.* До винятків належав нормативіст Г. Кельзен, який допускав правомірність скасування норми закону через *desuetudo* [17, p. 119–120]. У ньому він бачив взаємозв'язок чинності та ефективності правової норми. Засновник нормативізму був переконаним, що у взаємодії звичаєвого права та законодавства (позитивного права) спостерігається правило *lex posterior*, згідно з яким пізніші правила можуть скасовувати чинність тих, що діяли раніше. Інакше кажучи, положення закону можуть заборонити застосування чи замінити існуючі на той час звичаєві норми, але й нові правові звичаї аналогічно здатні позбавити фактичної чинності положення нормативно-правового акта, який був прийнятий до їхнього утворення в суспільстві. Як відомо, конституційний закон не може бути змінений або скасований простим законом, а лише шляхом прийняття нового конституційного закону. Натомість, як вважав Г. Кельзен, звичаєве право здатне скасувати навіть конституційний закон, і в тому числі такий, що забороняє застосування звичаєвого права [18, с. 253]. Із вказаних роздумів класика світової юриспруденції випливає, що значення *desuetudo* не варто недооцінювати, адже воно може скасувати фактичну чинність навіть конституційного закону, чого не міг би зробити навіть звичайний закон.

З. Жембіньскі акцентує увагу на тому, що *внаслідок desuetudo юридичну чинність втрачають правові норми, а не положення законодавства*, які їх містять. Він також наголошує, що питання виникнення *desuetudo* не може вирішуватися механічно – лише тому, що органи держави не застосовують її або не цитують її у своїх актах

впродовж тривалого часу [1, s. 5]. По-перше, багато норм широко застосовуються в суспільстві на добровільних засадах і не потребують підтримки публічного примусу. А відтак, і не потрапляють на сторінки правозастосовних актів. По-друге, норми можуть не застосовуватися з огляду на те, що не настають умови, передбачені в їхніх гіпотезах. Особливо це стосується заборонних норм. Наприклад, впродовж тривалого часу не вчинявся певний рідкісний злочин. По-третє, норми можуть становити правові принципи, які не застосовуються безпосередньо, а пронизують правове регулювання великого кола правовідносин. Відтак, формально застосовують не згадані норми-принципи, а норми, що на них базуються. Тому про *desuetudo* у вказаних випадках не може йти жодної мови.

Важливою умовою легальності *desuetudo* в демократичній державі є мета практики недотримання правової норми. Легальною метою такої практики повинна бути корекційна діяльність (така, що уточнює правову систему у відповідній частині) судів, інших органів влади та суспільства загалом [4, s. 147]. Не можна допустити свавілля, хаосу, узурпації чи зловживань, ризик виникнення яких є в разі визнання *desuetudo* допустимим в умовах низького рівня правової культури.

Desuetudo тісно пов'язане з явищем інфляції законодавства. Як відомо, валюта має здатність знецінюватися, якщо її кількість на ринку різко зростає. Ця закономірність є відомою в економіці як інфляція. Європейські дослідники соціології права констатують аналогічну властивість законодавства. У разі надмірного збільшення кількості й обсягу нормативно-правових актів зростає ризик їхнього невиконання суспільством, зокрема, через необізнаність зі змістом. Як наслідок, відбувається інфляція законодавства – його знецінення загалом через втрату визнання й авторитету в суспільстві [19]. Відтак, з одного боку, *desuetudo* стає логічним наслідком інфляції законодавства, а, з іншого – мінімізує шкоду від його загального знецінення шляхом фактичного позбавлення юридичної чинності норм тих актів, що більше не відповідають інтересам суспільства.

Варто пригадати, що у соціалістичний період історії польського права (Польська Народна Республіка 1944-1989 рр.) кількість відомчих підзаконних нормативно-правових актів зростала такими темпами, що тодішній владі доводилося створювати комісії *ad hoc,* які офіційно встановлювали нечинність юридичних норм, які фактично не застосовувалися. Для суспільства такі дії партійна верхівка Польської Народної Республіки подавала як «заходи з упорядкування права» [1, s. 6].

Р. Марек прийшов до висновку, що правова норма може бути скасована через *desuetudo,* якщо вона не змогла інтегруватися у правову свідомість суспільства, виявилася «неадекватною чи неоперативною», а потім суспільна реальність самостійно скоректувала правовий стан, виключаючи таку «некорисну» норму. У вказаний спосіб *desuetudo* виконує корекційну функцію в правовій системі, що потерпає від інфляції зайвих юридичних норм [4, s. 157].

У формуванні *desuetudo* в сучасному праві дослідники відзначають два етапи: суди починають ігнорувати та забувати юридичну норму в контексті конкретної справи, яку вони вирішують, але не виключають її застосування в інших справах – так звана частково чинна норма (half-valid); суд продовжує не застосовувати юридичну норму в наступних справах і визнає її нечинною фактично, тобто констатує *desuetudo* [4, s. 147].

Механізм утворення *desuetudo* є подібним до механізму формування звички. Зокрема в разі наявності у кількох індивідів стійкої звички щодо ігнорування певної юридичної норми така модель поведінки згодом може набути загального характеру в суспільстві та зумовити втрату фактичної чинності відповідної норми, тобто стати *desuetudo.*

Для збалансування правового регулювання і забезпечення легальності *desuetudo* повноваження щодо остаточного вирішення питання про його наявність або відсутність повинно належати органу держави, що займає найвищу нішу у владній ієрархії (парламенту, конституційному чи верховному суду тощо) [1, s. 7]. Це дозволило б державі контролювати процес «природного» відмирання юридичних норм, які виявилися непридатними в умовах реального суспільного життя.

Desuetudo є невід'ємною частиною революційного права, про яке писав О. Малиновський [20]. В часи революцій та інших масштабних суспільних трансформацій юридичні норми втрачають фактичну чинність через *desuetudo* значно швидше, ніж за звичайних обставин повільного еволюційного розвитку. Нова державна влада неспроможна настільки швидко скасувати неактуальні положення законодавства, встановлені попередньою владою. Тому вони перестають застосовуватися в нових умовах фактично ще до того, як їх офіційно скасують чи приймуть актуальні акти, що їх замінять [1, s. 7].

Desuetudo не варто ототожнювати зі звичаями *contra legem,* однак останні можуть стати його причиною. До прикладу, в Цивільному кодексі Франції є вимога нотаріальної форми договору дарування, недотримання якої мало би спричиняти недійсність правочину. Однак багаторічна практика сформувала у Франції звичай, згідно з яким договір дарування вважається дійсним навіть без дотримання нотаріальної форми за умови, якщо відбулася фактична передача майна [4, s. 149]. У зв'язку з цим М. Саф'ян поділяє *desuetudo* на два види: 1) поєднане

з утворенням нового звичаю, який заміщає відмерлу норму; 2) без утворення альтернативного звичаю (так зване чисте *desuetudo*) [21, s. 190].

Відзначаючи наявність «мертвих норм» у чинному Кримінальному кодексі України, М. Дмитрук виявив, що їм характерні наступні риси: конструктивні недосконалості складу злочину (наявні в законі формулювання не в змозі охопити всю широту форм діяння, передбаченого відповідною статтею); незавершеність законодавчої регламентації окремих елементів (чи їхніх ознак) складу злочину; неіснуючі умови реалізації кримінально-правових норм або такі умови їхньої реалізації, доведення яких суб'єктом правозастосування є неможливим; які не знаходять правозастосування; об'єкти, що ставляться під охорону кримінально-правових норм, залишаються незахищеними засобами кримінально-правової охорони [22, с. 229]. Вказані особливості стосуються в рівній мірі також самого *desuetudo*, що спричиняє «відмирання» норм, і не лише у кримінальному, а й в усіх інших галузях права.

Не варто сприймати як *desuetudo* ситуацію, коли існує норма закону, але на підзаконному рівні ще не створено механізму її реалізації, внаслідок чого учасники суспільних відносин не можуть на неї покладатися. Загалом така ситуація є нормальною, адже для розробки та прийняття підзаконного нормативно-правового акту (положення, інструкції тощо) потрібен певний час, але коли він затягується на роки (а українській практиці правотворення, на жаль, відомі такі випадки), створюється ризик перетворення згаданих норм у «мертві». Коли ж після певної паузи все-таки видається підзаконний акт для реалізації норми закону, питання про *desuetudo,* повинно бути знято.

До прикладу, ще в 2003 р. у Цивільному кодексі України було закріплено відшкодування майнової шкоди фізичній особі, що потерпіла від злочину (ст. 1177) та обов'язок держави відшкодувати шкоду, завдану каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю внаслідок злочину (ст. 1207). У 2012 р. Кримінальний процесуальний кодекс України (ч. 3 ст. 127) встановив, що шкода, завдана потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, компенсується йому за кошти Державного бюджету України у випадках та в порядку, передбачених законом. Однак і по сьогодні ці норми фактично не застосовуються через відсутність юридичних і економічних механізмів [23, с. 237–239]. Разом з тим не можна констатувати щодо них *desuetudo,* адже розробляється відповідна нормативна база (наприклад, проект закону «Про відшкодування шкоди потерпілим від насильницьких кримінальних правопорушень») і триває робота над створенням Фонду відшкодування шкоди потерпілим від насильницьких правопорушень [24].

В умовах планової соціалістичної економіки Польської Народної Республіки норми Торгового кодексу 1934 р. зберігали юридичну чинність, але де-факто поступово відмирали. У 1965 р. було скасовано його другу книгу «Торгові дії», але перша книга «Купець» формально продовжувала діяти. Однак після 1989 р. у Польщі відбулося відродження норм Торгового кодексу 1934 р., які почали активно застосовуватися в капіталістичних умовах вільного ринку [25]. Більшість його положень було скасовані аж у 2001 р., а решта – у 2003 р. На перший погляд здавалося, що *desuetudo* відбулося – більшість норм Кодексу 1934 р. роками не застосовувалася, але змінилися суспільні умови та стало зрозумілим, що це не так.

Із цього приводу І. Онопчук зазначала, що державна влада може застосувати норму, що «давно заснула» радше завдяки своїй політичній силі, ніж на правових підставах, які стають щоразу спірнішими залежно від часу, впродовж якого не застосовувалася норма. За таких умов норма потрапляє в залежність від політичної сили того суб'єкта, який зацікавлений у її застосуванні. Наприклад, у судів можуть виникнути труднощі при призначенні покарання за порушення норми, яка фактично не діяла продовж десятиліть, а її невиконання чи недотримання здійснювалося широким колом осіб відкрито, безкарно та систематично [16, с. 446–449].

На перший погляд, визнати реальне існування *desuetudo* у своїй правовій системі здатна тільки демократична держава. У недемократичній державі на створення права та його зміну чи скасування вповноважена тільки вона сама. Відтак, будь-які практики невиконання створених нею приписів така держава сприймає вороже. У разі якщо б у недемократичній (авторитарній або тоталітарній) державі можна було б не виконувати її реакційне законодавство з огляду на *desuetudo*, правлячий у ній режим міг би опинитися під загрозою [4, s. 155]. Але є й протилежні приклади, які доводять, що *desuetudo* може виникати і в недемократичних режимах.

Одним із них є історія юридичної чинності Адміністративного кодексу УСРР 1927 р., який уточнював права та обов'язки органів радянської влади, розширював компетенцію місцевих органів управління, вивільнював суди від розгляду дрібних правопорушень, запроваджував єдиний порядок накладення адміністративних стягнень, спрощував реєстрацію товариств і спілок тощо [26, с. 51]. Однак реальні настрої радянської влади напередодні епохи тотального терору різко контрастували з приписами Адміністративного кодексу УСРР 1927 р. Тому насправді цей документ не зміг запобігти Голодомору, зловживанням, переслідуванням, репресіям та іншим трагічним подіям часів сталінського терору.

Впродовж 30-х рр. XX ст. багато структурних частин Адміністративного кодексу були скасовані або фактично перестали

застосовуватися. Чинність Адміністративного кодексу УСРР 1927 р. істотно послабилася після прийняття Конституції СРСР 1936 р., яка встановила нову систему органів влади, а також назву їхніх актів. Невідповідність конституційним нормам викликала потребу оновлення змісту Адміністративного кодексу, однак нормопроектні роботи у цьому напрямі були припинені через початок другої світової війни. У післявоєнний період згадана тенденція продовжилася – одні статті кодексу офіційно скасовувалися, а інші фактично не застосовувалися. Адміністративний кодекс 1927 р. втратив чинність де-юре на підставі указу Президії Верховної Ради УРСР від 21 серпня 1985 р. [27, с. 81], але де-факто більшість його положень стали нечинними значно раніше через їхнє незастосування. Відтак, можна констатувати настання *desuetudo* стосовно багатьох норм згаданого кодексу.

Висновки. Таким чином, *desuetudo* є явищем, що існує об'єктивно та незалежно від позиції державної влади стосовно нього. Воно може виникати не тільки в демократичних, але й у недемократичних державах. Тому визнання його існування, встановлення механізмів виявлення та контролю *desuetudo* видається більш ефективною стратегією для держави, ніж його заборона чи невизнання. Явище *desuetudo* є співставним із явищем правового звичаю, адже обоє виникають із реальної практики, залежні від суспільного визнання та спричиняють юридичні наслідки. Однак правовий звичай створює право, а *desuetudo* – знищує. На місці відмерлої норми (внаслідок *desuetudo*) часто формуються нові звичаї, що здатні конкурувати з неактуальними положеннями законів.

З одного боку, неконтрольоване *desuetudo* може становити загрозу для правового порядку, а з іншого – здатне здійснити позитивний вплив на еволюцію правової системи, відбираючи юридичну чинність у норм, які не відповідають інтересам суспільства. Важливо розробити правильну методологію виявлення *desuetudo,* відмежувати його від інших явищ, які є виключно шкідливими (правовий нігілізм, злочинність, самоправство тощо). Крім того, варто наділити певний державний орган або авторитетну недержавну організацію компетенцією констатувати наявність або відсутність *desuetudo* щодо конкретних юридичних норм.

P.S.: питання про юридичну чинність норм ст. 16 закону «Про статус народного депутата України», які регулюють депутатське звернення, залишилося невирішеним для мене і по сьогодні.

Список використаних джерел:

1. Ziembiński Z. Desuetudo. *Państwo i prawo*. 1994. Zeszyt 11 (585). S. 3–8.
2. Murphy J. B. The Philosophy of Customary Law. Oxford: Oxford University Press, 2014. 160 p.
3. Рабінович С. П., Стовба О. В. Дійсність (чинність) права та дієвість права. *Велика українська юридична енциклопедія:* у 20 т. Т. 2: Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (гол.) та ін. Харків : Право, 2017. С. 221–226.
4. Marek R. Desuetudo w prawie rzymskim i jurysprudencji europejskiej. *Internetowy Przegląd Prawniczy TBSP UJ*. 2015. Nr 4 (21). S. 135–158.
5. Житловий кодекс Української РСР від 30 червня 1983 р. № 5464-X (у редакції від 1 серпня 2021 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10/ed20210801#Text.
6. Bedrii M. Cechy prawa zwyczajowego w jurysprudencjach rzymskiej i współczesnej. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Seria Prawnicza. Prawo*. 2019. Tom 26. Zeszyt 107. S. 11–23.
7. The Enactment of Justinian. The Digest or Pandects. URL: https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Anglica/D1_Scott.htm#I
8. C. Plinius Caecilius Secundus. Epistularum Libri Decem. URL: http://www.thelatinlibrary.com/pliny.ep10.html
9. Dębiński A., Jońca M., Leraczyk I., Łuka A. Korespondencja Pliniusza Młodszego z cesarzem Trajanem. Tekst i tłumaczenie. Lublin : Wydawnictwo KUL, 2017. 480 s.
10. Bujuklic Z. Ancient and Modern Concepts of Lawfulness. *Revue internationale des droits de l'Antiquité.* 1999. XLVI. P. 123–163.
11. Добров О. Правоутворення без законодавця (нариси з теорії джерел права). Частина перша. Звичаєве право. *Праці комісії для виучування звичаєвого права України*. Вип. 2. Київ : ВУАН, 1928. С. 295–415.
12. Бедрій М. Звичаєве право як об'єкт історико-правових досліджень. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 2. С. 30–33.
13. Ададуров В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття). Львів : УКУ, 2002. 412 с.
14. Тищик Б. Й., Шевчук Л. Е. Франція: історія державності і права (IX – початок XXI ст.). Львів : Світ, 2018. 368 с.
15. Jellinek G. Constitutional Amendment and Constitutional Transformation. *Weimar: A Jurispudence of Crisis* / A. Jackobson, B. Schlink (eds). Berkeley : University of California Press, 2000. P. 54–56.
16. Джерела конституційного права України / відп. ред. Ю. С. Шемшученко, О. І. Ющик. Київ : Наукова думка, 2010. 710 с.
17. Kelsen H. General Theory of Law and State. Birmingham (Alabama) : Gryphon Editions, 1990. 516 p.
18. Кельзен Г. Чисте правознавознавство. З дод. (Проблема справедливості) / Пер. з нім. О. Мокровольського. Київ : Юніверс, 2004. 496 с.

19. Rogowski W. Zasób i inflacja przepisów prawa w Polsce. *Głos Prawa. Przegląd Prawniczy Allerhanda.* 2018. T. 1. Nr 1-2. Poz. 3. URL: https://glosprawa.pl/artykul-2/zasob-i-inflacja-przepisow-prawa-w-polsce

20. Малиновський О. Радянське революційне звичаєве право. *Праці комісії для виучування звичаєвого права України.* Київ : ВУАН, 1928. Вип. 3. С. 114–212.

21. Safjan M. Źródła prawa prywatnego. *System prawa prywatnego* / red. Z. Radwański. T. 1. Prawo cywilne – część ogólna. Warszawa : C. H. Beck, 2012. S. 215–236.

22. Дмитрук М. «Мертві норми» КК України: спроба наукового пояснення поняття та причин виникнення. *Право України.* 2010. № 6. С. 226–232.

23. Циганюк Ю. В. Компенсація шкоди, завданої потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, за кошти державного бюджету України у контексті реалізації засади верховенства права та рівності перед законом і судом. *Принципи права: універсальне та національне в контексті сучасних глобалізаційних і євроінтеграційних процесів* : тези доп. і повідом. Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 21–22 червня 2024 р. Київ : Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2024. С. 237–239.

24. Уряд підтримав створення Фонду відшкодування шкоди потерпілим від насильницьких кримінальних правопорушень (15.07.2020). URL: https://www.kmu.gov.ua/news/denis-malyuska-uryad-pidtrimav-stvorennya-fondu-vidshkoduvannya-shkodi-poterpilim-vid-nasilnickih-kriminalnih-pravoporushen

25. Kułak K. Skazane na zapomnienie – prawo handlowe w PRL. *Studia bad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem.* 2001. 3 (43). S. 73–87.

26. Усенко І. Б. Адміністративний кодекс УСРР. *Юридична енциклопедія:* в 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол.) та ін. Том 1: А-Г. Київ : Юридична думка, 2011. С. 50–51.

27. Сирко М. В. Адміністративний кодекс Української РСР 1927: історико-правовий аналіз. *Juris Europensis Scientia.* 2022. Вип. 1. С. 77–82.

Дата першого надходження статті до видання: 20.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025

УДК 347.35:364.35-056.26(477)
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.2

Божко В. М.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри конституційного, адміністративного,
екологічного та трудового права
Полтавського юридичного інституту
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-3963-8461

Кисіленко А. С.,
здобувачка вищої освіти
Полтавського юридичного інституту
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0005-1504-0237

ОСОБЛИВОСТІ ЕВОЛЮЦІЇ ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ПЕНСІЮ ПО ІНВАЛІДНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

THE EVOLUTION OF THE LEGAL MECHANISM FOR THE EXERCISE OF THE RIGHT TO DISABILITY PENSION UNDER MARTIAL LAW IN UKRAINE

Стаття присвячена комплексному аналізу основних новацій, запроваджених упродовж 2022–2025 років до правового механізму реалізації права на пенсію по інвалідності у межах солідарної системи пенсійного забезпечення України. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю забезпечення належного рівня соціального захисту осіб з інвалідністю в умовах воєнного стану, значного навантаження на публічні фінанси та трансформації інституційних механізмів соціального забезпечення. У роботі проаналізовано зміни до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» № 1058, оновлення порядку підтвердження страхового стажу, новації індексації пенсій у 2025 році, а також запровадження оцінювання повсякденного функціонування особи як альтернативи системі медико-соціальної експертизи. Особливу увагу приділено аналізу правових позицій Верховного Суду, в яких сформульовано доктрину незмінності правової природи пенсії по інвалідності незалежно від соціального чи професійного статусу особи, а також обов'язковості застосування механізму, визначеного Законом № 1058. Правові позиції національних судів зіставлені із стандартами Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України щодо позитивних зобов'язань держави у сфері соціального захисту.

У висновках наголошується, що законодавець обрав еволюційний шлях реформування окресленої сфери суспільних відносин. Зміни, запроваджені упродовж досліджуваного періоду, свідчать про поступовий відхід від суто формалізованого підходу до соціального захисту осіб з інвалідністю та посилення його соціально-орієнтованої складової. Правові позиції Верховного Суду щодо принципу легітимних очікувань, заборони зворотної дії несприятливих змін, тлумачення сумнівів на користь застрахованої особи у справах про підтвердження стажу чи перерахунок пенсій по інвалідності, а також щодо недопустимості звуження змісту та обсягу соціальних прав фактично розвивають й конкретизують підходи ЄСПЛ та Конституційного Суду України на рівні галузевого пенсійного законодавства. Також у висновках окреслено напрями подальшого вдосконалення пенсійного законодавства в умовах воєнного стану та повоєнної відбудови України.

Ключові слова: *пенсія по інвалідності, солідарна пенсійна система, соціальний захист, воєнний стан, судова практика, Конституційний Суд України, Верховний Суд.*

The article provides a thorough analysis of the key innovations introduced from 2022 to 2025 to the legal framework for granting disability pensions under Ukraine's solidarity-based pension system. The study's relevance is determined by the need to ensure an adequate level of social protection for persons with disabilities under martial law, amid significant public financial burdens, and amid the transformation of institutional social security mechanisms. The paper analyses amendments to Law № 1058 of Ukraine "On Compulsory State Pension Insurance," updates to the procedure for confirming insurance experience, innovations in pension indexation for 2025, and the introduction of an assessment of a person's daily functioning as an alternative to the medical and social examination system. Particular attention is given to analysing the legal positions of the Supreme Court, which established the doctrine that disability pensions have an immutable legal nature, regardless of a person's social or professional status, as well as the mandatory application of the mechanism defined by Law № 1058. The article compares the legal positions of national courts with the standards

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

of the European Court of Human Rights and the Constitutional Court of Ukraine regarding the state's positive obligations in the field of social protection.

The conclusions emphasize that the legislator chose an evolutionary approach to reforming this area of social relations. The changes introduced during the review period indicate a gradual shift away from a purely formalized approach to social protection for persons with disabilities, strengthening its social orientation. The Supreme Court's legal positions on the principle of legitimate expectations, the prohibition of retroactive application of unfavourable changes, interpreting doubts in favour of the insured person in cases concerning confirmation of length of service or recalculation of disability pensions, and the inadmissibility of narrowing the content and scope of social rights actually develop and specify the ECHR's and the Constitutional Court of Ukraine's approaches at the level of sectoral pension legislation. The conclusions also outline areas in which pension legislation could be improved in the context of martial law and post-war reconstruction in Ukraine.

Key words: *disability pension, solidarity pension system, social protection, martial law, judicial practice, Constitutional Court of Ukraine, Supreme Court.*

Постановка проблеми. Пенсійне забезпечення осіб з інвалідністю є однією з визначальних складових системи соціального захисту населення в Україні. Починаючи з 2014 року Україна протистоїть агресії з боку Російської Федерації, а з 24 лютого 2022 року чинить героїчний спротив повномасштабному вторгненню агресора, що зумовлює необхідність спрямування значних фінансових, людських та матеріальних ресурсів на оборону. За цих обставин перед нашою державою постала складна проблема: забезпечити не лише захист територіальної цілісності та безпеки, але й сприяти належному виконанню конституційних та міжнародних зобов'язань у сфері соціального захисту, не знижуючи при цьому рівень гарантій для найбільш соціально вразливих категорій населення, зокрема осіб з інвалідністю, виплачуючи їм пенсії по інвалідності у межах солідарної системи пенсійного забезпечення.

Збройна агресія проти України зумовила також суттєве зростання кількості осіб, які втратили або обмежили свою працездатність, а також актуалізувала проблеми забезпечення безперервності реалізації їхнього права на пенсію в умовах втрати документів, масового переміщення населення, зміни адміністративних процедур і фінансових можливостей солідарної пенсійної системи. За цих обставин правовий механізм обчислення пенсії по інвалідності набув не лише соціально-економічного, але й виразного публічно-правового та правозахисного виміру.

Упродовж 2022–2025 років неодноразово вносилися зміни до правового механізму реалізації права на пенсію по інвалідності, зокрема до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», актів Кабінету Міністрів України й правління Пенсійного фонду України. Хоча засади визначення розміру пенсії по інвалідності були збережені, запроваджені новації істотно вплинули на порядок її обчислення, підтвердження страхового стажу, індексацію пенсій, а також на порядок встановлення інвалідності через запровадження оцінювання повсякденного функціонування особи замість традиційної моделі медико-соціальної експертизи. Це ускладнило правозастосовну практику, спричинило виникнення більшої кількості судових спорів, то ж актуалізувало необхідність дослідження також правових позицій Верховного Суду, адже згідно із ч. 5 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» висновки щодо застосування норм права, котрі викладені в його постановах, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності відповідну норму права.

Конституційний Суд України також неодноразово наголошував, що формуючи соціальну політику Україна повинна гарантувати ефективну реалізацію права на повагу до людської гідності, зокрема й за допомогою пенсій, тим категоріям осіб, які потребують соціального захисту (абзац 4 пункту 4 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 7 листопада 2018 року № 9-р/2018) [1]. Соціальна держава відповідальна за захист людської гідності, забезпечення людині гідного рівня життя, то ж саме вона повинна формувати юридичний механізм реалізації конституційного права на соціальний захист, гарантуючи в повному обсязі прожитковий мінімум як мінімальний стандарт базового соціального захисту людини від бідності, який є непорушним і визначає сутнісний зміст зазначеного конституційного права, інакше «людську гідність буде заперечено, якщо держава не забезпечить людині принаймні мінімальної соціальної вигоди» (абзац 4 підпункту 2.2 пункту 2 Рішення Конституційного Суду України від 22 березня 2023 року № 3-р(II)/2023) [2].

Таким чином, все вищевикладене свідчить про актуальність аналізу законодавчих новацій у сфері правового регулювання відносин щодо реалізації права на пенсію по інвалідності у межах солідарної системи пенсійного забезпечення, запроваджених упродовж 2022–2025 років, а також правових позицій Верховного Суду, спрямованих на вирішення спорів у вказаній сфері відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика пенсій по інвалідності у солідарній системі пенсійного забезпечення має ґрунтовне наукове підґрунтя. Ще у докризовий період Т. В. Шлапко обґрунтовувала необхідність удосконалення умов призначення таких пенсії, наголошуючи на існуючому дисбалансі між принципами соціального страхування

та соціальною спрямованістю окресленого виду пенсійного забезпечення. Авторка справедливо стверджувала, що пенсія по інвалідності має змішану природу: вона є страховою за формою і соціальною за змістом [3, с.180].

В. П. Мельник досліджував теоретико-правову природу пенсій по інвалідності, акцентуючи увагу на проблемах співвідношення страхового стажу та причин інвалідності, а також на тенденціях модернізації пенсійного страхування [4, с. 167–168]. Водночас його дослідження здійснювалося до повномасштабної агресії, то ж воно не охоплювало запроваджені законодавці новації в зазначеній сфері суспільних відносин.

Комплексне наукове осмислення пенсійного забезпечення по інвалідності в солідарній системі здійснили М.М. Шумило [5, с. 21–26] та Н. П. Коробенко [6, с. 4–5], однак їх роботи мають переважно доктринальний характер, до того ж вони виконані до трансформацій, зумовлених війною.

Сучасний міжнародний і безпековий контекст відображено у дослідженні О. В. Москаленко та О. А. Яковлева, в якому соціальний захист осіб з інвалідністю аналізується крізь призму гібридної війни [7, с. 2–11], однак новації механізму обчислення пенсій залишилися поза межами їх детального правового аналізу.

Отже, у сучасній юридичній науковій літературі відсутнє системне дослідження змін правового механізму реалізації права на пенсію по інвалідності, здійснених упродовж 2022–2025 років, що й зумовлює наукову новизну цієї статті.

Мета статті – здійснити системний аналіз основних змін, внесених протягом 2022–2025 років до правового механізму реалізації права на пенсію по інвалідності у межах солідарної системи пенсійного забезпечення, з'ясувати причини їх запровадження, їхній зміст й юридичні наслідки їх впливу на реалізацію конституційного права на соціальне забезпечення осіб з інвалідністю, аби сформувати пропозиції щодо подальшого вдосконалення відповідного законодавства в умовах воєнного стану та повоєнної відбудови.

Виклад основного матеріалу. Система соціального захисту в Україні протягом останніх років зазнала безпрецедентних випробувань, зумовлених необхідністю її адаптації до екстремальних умов воєнного стану. Важливим елементом цієї системи є пенсійне забезпечення осіб з інвалідністю, котрі потребують особливої уваги з боку держави через підвищену вразливість та специфічні потреби в умовах обмеженості ресурсів та безпекових ризиків.

Як справедливо констатується у пункті 47 постанови Верховного Суду від 15 жовтня 2025 року у справі №300/5459/24, пенсія по інвалідності за своєю сутністю є державною гарантією соціального захисту, що реалізує конституційне право громадян на їх забезпечення у разі втрати працездатності та слугує одним із проявів соціальної функції держави. Її правова природа полягає не лише у відшкодуванні втраченої частини доходу, але й у забезпеченні гідного рівня життя особі, котра внаслідок служби або захворювання втратила можливість брати участь у трудових чи службових правовідносинах на рівних умовах з іншими громадянами. То ж пенсія по інвалідності має компенсаційний і гарантійний характер, ґрунтується на принципах соціальної справедливості, рівності та державного забезпечення осіб й становить одну з форм реалізації обов'язку держави щодо соціального захисту громадян [8].

Трансформація правового механізму реалізації права на пенсію по інвалідності після 24 лютого 2022 року здійснювалася у двох напрямках: з одного боку держава прагнула забезпечити стабільність виплати пенсій, а з іншого – запровадити процедурні спрощення, які б дозволили громадянам реалізовувати свої права за відсутності фізичного доступу до державних установ чи медичних комісій. Ключовим викликом став пошук балансу між фіскальною спроможністю бюджету та безумовним виконанням конституційних гарантій соціального захисту, проголошених у ст. 46 Конституції України.

Спеціальним актом у сфері пенсійного забезпечення осіб з інвалідністю є Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 09 липня 2003 року (далі – Закон № 1058) [9], в якому визначено умови призначення пенсій по інвалідності (статті 30–33), порядок їх обчислення (статті 27, 28) та механізм їх індексації й перерахунку (ст. 42).

Згідно із Законом № 1058, пенсія по інвалідності призначається у разі настання інвалідності, що спричинила повну або часткову втрату працездатності внаслідок загального захворювання, каліцтва, не пов'язаного з роботою, або інвалідності з дитинства. То ж законодавче регулювання пенсійного забезпечення осіб з інвалідністю в Україні не уніфіковане і залежить від статусу суб'єкта та причин виникнення стійкого розладу функцій організму.

Обчислення розміру пенсії по інвалідності відбувається у відсотковому відношенні до пенсії за віком, яку особа могла б отримати при досягненні встановленого Законом віку: для осіб з інвалідністю I групи її розмір становить 100 % від пенсії за віком, для II групи – 90 %, а для III групи – 50 %. Ця формула відображає принцип солідарності та страхової природи виплат. Також важливою умовою для призначення пенсії по інвалідності є наявність страхового стажу, тривалість якого диференціюється залежно від віку особи на момент встановлення інвалідності, або моменту звернення. Наприклад, для осіб з інвалідністю I групи віком до 25 років необхідно мати принаймні один рік страхового стажу,

тоді як для старших осіб вимоги поступово зростають, досягаючи 10 років для осіб віком 54–59 років. Проте законодавець передбачив кілька винятків із цього правила: якщо інвалідність настала в період проходження строкової військової служби, або унаслідок ушкодження здоров'я під час участі у масових акціях громадського протесту з 21 листопада 2013 року по 21 лютого 2014 року під час Революції Гідності, то пенсія призначається незалежно від наявності страхового стажу (ч. 2 ст. 32 Закону № 1058).

Таким чином, однією з ключових тенденцій розвитку правового механізму обчислення пенсії по інвалідності у солідарній системі упродовж 2022–2025 років стала стабілізація диференційованого підходу до визначення її розміру залежно від групи інвалідності. Попри суттєві соціально-економічні виклики, спричинені воєнним станом, законодавець не відмовився від базового алгоритму обчислення пенсії по інвалідності як похідної від пенсії за віком. Зазначений підхід отримав послідовне підтвердження і в судовій практиці. Так, у постанові Верховного Суду від 12 листопада 2024 року у справі № 160/20101/21 наголошується, що зміна соціального чи професійного статусу особи не змінює правову природу пенсії по інвалідності як виду пенсійного забезпечення у солідарній системі. Зокрема, в пункті 30 постанови Верховного Суду констатується, що наявність спеціальних соціальних гарантій (зокрема, передбачених Законом України «Про підвищення престижності шахтарської праці») не змінює механізм визначення пенсії по інвалідності, а відповідні гарантії застосовуються лише як елемент підвищення бази розрахунку, але з обов'язковим застосуванням коефіцієнтів, установлених статтею 33 Закону № 1058 [10].

Така правова позиція Верховного Суду співзвучна з практикою Європейського суду з прав людини щодо соціальних виплат. ЄСПЛ визнає, що пенсійні виплати, встановлені законодавством конкретної держави за умови виконання певних критеріїв, можуть належати до «майнових прав» у розумінні ст. 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, якщо законодавство визнає ці виплати в якості об'єкту безумовного права застрахованих осіб. Водночас ЄСПЛ чітко зазначав, що сама Конвенція не гарантує право на пенсію чи конкретний її розмір, проте захищає стабільність і передбачуваність наявних національних схем соціального страхування та може вимагати забезпечення ефективного доступу до судового оскарження адміністративних рішень щодо пенсійних прав. Зокрема, у справі "Valverde Digon v. Spain" від 26 січня 2023 року ЄСПЛ розглядав відмову національних органів влади Іспанії у призначенні пенсії у зв'язку з втратою годувальника [11]. Заявниця звернулася за захистом своїх прав відповідно до ст. 1 Першого протоколу Конвенції, стверджуючи, що відмова порушила її легітимні очікування щодо отримання соціальних виплат на підставі національного законодавства. ЄСПЛ констатував, що відмова стала надмірним тягарем для заявниці і не зумовила справедливого балансу між інтересами особи та інтересами суспільства, зокрема через відсутність адекватного перехідного періоду для впровадження нових вимог законодавства. ЄСПЛ в пункті 64 свого Рішення кваліфікував це як втручання у майнові права особи, котрі охороняються ст. 1 Першого протоколу Конвенції, оскільки законодавча норма про пенсію та сформована судова практика сприяли формуванню в заявниці «легітимного очікування» на отримання пенсії.

Таким чином, ЄСПЛ та Верховний Суд наголошують на необхідності чітко визначеного та передбачуваного правового режиму зміни соціальних виплат та ефективному доступі до правосуддя у випадку виникнення спору щодо його застосування. При цьому національне регулювання пенсійних відносин має бути недискримінаційним і повинно уникати необґрунтованого звуження змісту та обсягу вже набутих прав пенсіонерів.

«Легітимні очікування» як складова принципу верховенства права були захищені судовою владою й щодо добросовісного пенсіонера задля обмеження фіскальних підходів Пенсійного фонду України. Адже однією із новацій досліджуваного періоду стало посилення судового контролю за практикою утримання, або повернення надміру виплачених сум пенсії по інвалідності. Хоча статті 50 Закону № 1058 та 103 Закону України «Про пенсійне забезпечення» дозволяють здійснювати такі утримання, Верховний Суд істотно звузив межі їх можливого застосування. Зокрема, у пунктах 33, 35 постанови Верховного Суду від 04 грудня 2024 року у справі № 340/1173/23 сформульовано правову позицію, відповідно до якої для правильного вирішення питання про утримання надміру сплачених сум пенсії необхідно довести «наявність свідомих, активних та навмисних дій з боку пенсіонера, котрі призвели до надмірної виплати йому пенсії» [12], а сам факт неповідомлення пенсіонером про зміну свого статусу (зокрема, у зв'язку з мобілізацією чи проходженням військової служби) не може автоматично вважатися підставою для утримання виплачених коштів.

Упродовж 2022-2025 років п'ять разів вносилися зміни до «Порядку підтвердження наявного стажу роботи для призначення пенсій за відсутності трудової книжки або відповідних записів у ній», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1993 року № 637 [13]. Внесені зміни стали відповіддю на масову втрату трудових книжок та архівів організацій, що перебували на окупованих територіях,

або в зоні бойових дій. Було розширено перелік допустимих доказів наявності страхового стажу, зокрема за рахунок можливого використання даних з Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування, відомостей про сплату єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, навіть показів свідків. Ці новації істотно вплинули на обчислення пенсії по інвалідності, адже страховий стаж безпосередньо впливає на індивідуальний коефіцієнт заробітку та тривалість страхового стажу. Судова практика підтвердила, що відмова у зарахуванні стажу лише з мотивів відсутності трудової книжки є незаконною, якщо особа подала інші допустимі докази.

Зокрема, у постанові Верховного Суду від 30 вересня 2021 року у справі № 300/860/17 наголошується, що «відсутність документів в архівній установі про стаж роботи позивача унаслідок не передання їх не свідчить про порушення ОСОБА_1 вимог законодавства, яке регламентує необхідність підтвердження наявного трудового стажу для призначення пенсії» і констатується: «працівник не може відповідати за правильність та повноту оформлення бухгалтерських документів на підприємстві та за неналежний порядок ведення й заповнення трудової книжки, іншої документації з вини адміністрації підприємства, а тому вказані обставини не можуть бути підставою для позбавлення позивача конституційного права на соціальний захист в частині призначення пенсії» [14].

Також у постанові Верховного Суду від 23 вересня 2021 року у справі №227/4273/16-а застосовано загальні принципи («Намібійські винятки»), котрі сформульовано в рішеннях Міжнародного суду ООН та ЄСПЛ, в контексті оцінки документів, виданих закладами, що знаходяться на території проведення антитерористичної операції, в якості доказів, оскільки не прийняття їх призведе до порушень та обмежень прав позивача на соціальний захист та гарантоване йому право на пенсійне забезпечення як громадянину, який працював на роботах зі шкідливими умовами праці [15].

Упродовж досліджуваного періоду також було змінено порядок індексації пенсій. Фінансова стабільність пенсійного забезпечення в умовах війни забезпечується шляхом встановлення мінімального розміру пенсії, які до того ж регулярно переглядаються з урахуванням зміни прожиткового мінімуму шляхом їх індексації. Для пенсії по інвалідності у межах солідарної системи встановлено наступний мінімальний розмір: для осіб з інвалідністю I групи – 2760 грн.; для непрацюючих осіб з інвалідністю II і III груп – 2520 грн.; для працюючих осіб з інвалідністю II і III груп – 2093 грн. [16].

Принагідно слід нагадати, що прожитковий мінімум на одну особу, котра втратила працездатність, в розрахунку на місяць упродовж 2025 року становить 2361 грн. Конституційний Суд України послідовно наголошує, що законодавець має формувати юридичне регулювання таким чином, аби пенсії, інші види соціальних виплат, що є основним джерелом існування, забезпечували рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, установленого законом. Соціальні виплати для цих категорій осіб гарантовані на конституційному рівні мінімальним соціальним захистом, який держава зобов'язана забезпечувати безумовно (підпункт 3.1 пункту 3 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 22 березня 2023 року № 3-р(II)/2023) [2]. Тому постанова Кабінету Міністрів України від 25 лютого 2025 року № 209 [17] про індексацію пенсій набула важливого значення, оскільки підтвердила застосування загального механізму індексації до всіх видів пенсій у солідарній системі. Особливістю індексації пенсій у 2025 році стало поєднання компенсаційної та стимулюючої функцій, а також намір мінімізувати диспропорції між «старими» та «новими» пенсіями.

Для осіб з інвалідністю індексація набула особливого значення, оскільки саме ця категорія осіб є найбільш вразливою до інфляційних процесів. Разом з тим суди продовжують вирішувати спори щодо неправильного застосування коефіцієнтів індексації, що свідчить про потребу більш чіткого нормативного регулювання цих відносин. Зокрема, у пункті 97 постанови Верховного Суду у складі Судової палати з розгляду справ щодо захисту соціальних прав від 16 квітня 2025 року у справі №200/5836/24 підтримано правові висновки Верховного Суду, викладені ним у постанові від 13 січня 2025 року у справі № 160/28752/23, відповідно до яких під час проведення індексації пенсій повинен застосовуватися показник середньої заробітної плати (доходу) в Україні, з якої сплачено страхові внески, та який враховувався для обчислення пенсії під час її призначення, як це передбачено в ч. 2 ст. 42 Закону № 1058-IV. Акти Кабінету Міністрів України підлягають застосуванню виключно в частині, яка не суперечить положенням Закону № 1058-IV (пункт 95 постанови Верховного Суду від 16 квітня 2025 року) [18].

Упродовж досліджуваного періоду також відбувся перехід від медико-соціальної експертизи (далі – МСЕК) до оцінювання повсякденного функціонування особи. Ця новація була запроваджена постановою Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2024 року № 1338 [19] та стала однією з найбільш системних реформ у сфері встановлення інвалідності, якою було започатковано впровадження діяльності експертних команд з оцінювання повсякденного функціонування. На відміну від моделі МСЕК, котра функціонувала відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 3 грудня 2009 року № 1317, новий підхід зорієнтований не лише на медичні

показники, але й на здатність особи до самостійного життя та участі в соціальних відносинах.

Відмова від моделі МСЕК була зумовлена сукупністю системних проблем, що протягом тривалого часу супроводжували її функціонування, зокрема високим рівнем корупційних ризиків, формалізмом процедур, обмеженою прозорістю прийняття рішень та значною залежністю результатів експертизи від дискреції окремих посадових осіб. В умовах воєнного стану ці проблеми набули особливої гостроти, оскільки істотно ускладнили реалізацію особам з інвалідністю свого права на пенсійне забезпечення.

До ключових новацій, запроваджених у межах переходу до оцінювання повсякденного функціонування особи, слід віднести: по-перше, зміну акценту з формального встановлення групи інвалідності на оцінку реального впливу порушень здоров'я на здатність особи здійснювати життєві функції; по-друге, уніфікацію підходів до оцінювання функціональних обмежень з урахуванням міжнародних стандартів, зокрема положень Міжнародної класифікації функціонування, обмежень життєдіяльності та здоров'я; по-третє, формування експертних команд за принципом міждисциплінарності, що покликано мінімізувати суб'єктивізм та знизити корупційні ризики унаслідок колегіального ухвалення рішень і стандартизації критеріїв оцінювання; по-четверте, діджиталізація процедур подання та обробки документів, що має зменшити адміністративні бар'єри та спростити доступ до встановлення інвалідності для внутрішньо переміщених осіб і осіб, які втратили документи внаслідок бойових дій.

Вказані новації безпосередньо впливають на механізм обчислення пенсії по інвалідності, оскільки результати оцінювання повсякденного функціонування особи є підставою для визначення групи інвалідності, від якої залежить розмір пенсії.

Здійснюючи загальну оцінку доцільності запроваджених змін, слід констатувати їх здебільшого позитивний вплив на забезпечення справедливості та рівності у сфері пенсійного забезпечення осіб з інвалідністю. Водночас перехідний характер реформи породжує низку викликів, зокрема ризики правової невизначеності на час формування сталої судової практики щодо оскарження результатів оцінювання повсякденного функціонування особи. За відсутності чітких процесуальних гарантій та уніфікованих підходів до тлумачення нових процедур існує загроза неоднакового застосування законодавства, що може негативно позначитися на обчисленні пенсій по інвалідності.

Таким чином, відмова від МСЕК і запровадження оцінювання повсякденного функціонування особи слід розглядати як крок у напрямі модернізації системи соціального забезпечення осіб з інвалідністю, який більше відповідає вимогам європейського стандарту соціального захисту, що нерозривно пов'язаний з правом на майно і рівністю всіх перед законом. Однак такий підхід потребує подальшого нормативного уточнення, адаптації підзаконного регулювання та активного осмислення з боку Верховного Суду з метою забезпечення передбачуваності та правової визначеності під час вирішення спорів щодо захисту порушеного права на пенсію по інвалідності.

Висновки. Здійснений аналіз змін правового механізму реалізації права на пенсію по інвалідності у солідарній системі пенсійного забезпечення України упродовж 2022–2025 років дає підстави стверджувати, що законодавець обрав еволюційний, а не революційний шлях реформування правового регулювання окресленої сфери суспільних відносин. Попри введення воєнного стану та суттєві соціально-економічні виклики, базова модель визначення розміру пенсії по інвалідності, закріплена у статтях 30, 32–33 Закону № 1058, була збережена, а зміни стосувалися передусім її адаптації до надзвичайних умов функціонування держави та необхідності забезпечення мінімальних соціальних гарантій для осіб з інвалідністю.

Найбільш значущими законодавчими новаціями досліджуваного періоду стали: уточнення порядку обчислення пенсій по інвалідності зі збереженням диференціації залежно від групи інвалідності; трансформація підходів до підтвердження страхового стажу з урахуванням масової втрати документів про працю унаслідок бойових дій; поширення індексації 2025 року на пенсії по інвалідності як елемент забезпечення їх реальної купівельної спроможності, а також запровадження нової моделі встановлення інвалідності через оцінювання повсякденного функціонування особи. Сукупно ці зміни свідчать про поступовий відхід від суто формалізованого підходу до соціального захисту осіб з інвалідністю та посилення його соціально-орієнтованої складової.

Водночас визначальну роль у формуванні сучасного правового механізму обчислення пенсії по інвалідності відіграла судова практика, передусім правові позиції Верховного Суду. У його постановах упродовж 2022–2025 років послідовно відстоюється правова позиція, що спеціальні соціальні гарантії (зокрема, для осіб, зайнятих на підземних роботах або таких, що проходять військову службу) не змінюють правової природи пенсії по інвалідності як похідної від пенсії за віком, а застосовуються в межах установленого Законом № 1058 алгоритму її обчислення. Верховний Суд також істотно обмежив фіскальний підхід органів Пенсійного фонду України, сформувавши доктрину захисту добросовісного пенсіонера, відповідно до якої повернення або утримання надміру виплачених сум пенсії можливе лише за наявності доведених зловживань з боку застрахованої особи.

Порівняльний аналіз зазначених підходів із правовими позиціями Конституційного Суду України дозволяє дійти висновку про їх концептуальну узгодженість. Конституційний Суд України у своїх рішеннях неодноразово наголошував, що право на пенсійне забезпечення осіб з інвалідністю є складовою їх конституційних прав на соціальний захист й на достатній життєвий рівень (статті 46, 48 Конституції України) і не може бути зведене до формального виконання державою своїх зобов'язань. То ж Конституційний Суд України послідовно наголошує, що соціальні виплати мають забезпечувати гідний рівень життя, відповідати принципам правової визначеності, справедливості та пропорційності, а також не можуть бути довільно зменшені чи скасовані без належного нормативного обґрунтування та запровадження компенсаційних механізмів.

Доктрина Верховного Суду щодо пенсій по інвалідності фактично розвиває й конкретизує ці конституційні підходи на рівні галузевого пенсійного законодавства. Застосування принципу легітимних очікувань, заборона зворотної дії несприятливих змін, а також тлумачення сумнівів на користь застрахованої особи у справах про підтвердження стажу чи перерахунок пенсій безпосередньо кореспондують із правовими позиціями Конституційного Суду України щодо недопустимості звуження змісту та обсягу соціальних прав.

Отже, упродовж 2022–2025 років в Україні сформувався відносно цілісний і внутрішньо узгоджений правовий механізм обчислення пенсії по інвалідності, у якому законодавчі новації, підзаконне регулювання та судова практика взаємодіють на засадах соціальної справедливості, правової визначеності та підвищеного захисту осіб з інвалідністю. Подальше удосконалення цієї сфери в умовах воєнного стану та повоєнної відбудови має бути спрямоване на закріплення гнучких процедур підтвердження страхового стажу, удосконалення механізмів індексації та інституціоналізацію людиноцентричного підходу до оцінювання інвалідності, що відповідатиме європейським стандартам соціального захисту.

Список використаних джерел:

1. Рішення Конституційного Суду України від 7 листопада 2018 року № 9-р/2018 у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 7 розділу II Закону України «Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-18#Text (дата звернення: 22.12.2025).

2. Рішення Конституційного Суду України від 22 березня 2023 року № 3-р(II)/2023 у справі за конституційною скаргою Лазуренка Ігоря Олександровича щодо відповідності Конституції України (конституційності) приписів абзаців четвертого, п'ятого частини другої статті 70 Закону України «Про виконавче провадження», абзаців третього, четвертого частини другої статті 50 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» (щодо гарантованості пенсії, що є основним джерелом існування, не нижче прожиткового мінімуму). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-23#Text (дата звернення: 22.12.2025).

3. Шлапко Т. В. Пенсія по інвалідності: умови призначення за солідарною системою та їх удосконалення. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. Вип. 2. Т. 1. Херсон : Гельветика, 2016. С. 176–181. URL: http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/68322 (дата звернення: 22.12.2025).

4. Мельник В. П. Тенденції удосконалення пенсії по інвалідності у пенсійному страхуванні через призму новацій сьогодення: теоретико-правовий аспект. *Право і суспільство*. 2018. № 3 (27). С. 165–170.

5. Шумило М. М. Правовідносини у сфері пенсійного забезпечення в Україні : монографія. Київ : Ніка-Центр, 2016. 680 с.

6. Коробенко Н. П. Пенсійне забезпечення по інвалідності в солідарній пенсійній системі України : монографія. Акад. праці і соц. відносин Федер. профспілок України. Київ, 2011. 172 с.

7. Moskalenko O. V., Yakovlyev O. A., Marchenko Y. I., Rybak N.V., Dzhura K.Y. Legal Status and Social Protection of Persons with Disabilities as a Result of Hybrid War = Status legal e protecao social das pessoas com deficiencia como resultado da guerra hibrida. *Revista de Gestao Social e Ambiental*. 2023. Vol. 17. № 8. P. 1–14. URL: https://rgsa.openaccesspublications.org/rgsa/article/view/3188/1149 (дата звернення: 22.12.2025).

8. Постанова Верховного Суду від 15 жовтня 2025 року у справі №300/5459/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/131019129 (дата звернення: 22.12.2025).

9. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 09 липня 2003 року № 1058-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#Text (дата звернення: 22.12.2025).

10. Постанова Верховного Суду від 12 листопада 2024 року у справі № 160/20101/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123060056 (дата звернення: 22.12.2025).

11. Case of Valverde Digon v. Spain of 26 January 2023. Application № 22386/19. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-222657 (дата звернення: 22.12.2025).

12. Постанова Верховного Суду від 04 грудня 2024 року у справі № 340/1173/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123519831 (дата звернення: 22.12.2025).

13. Про затвердження Порядку підтвердження наявного стажу роботи для призначення пенсій за відсутності трудової книжки або відповідних записів у ній : постанова Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1993 р. № 637. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/637-93-п#Text (дата звернення: 22.12.2025).

14. Постанова Верховного Суду від 30 вересня 2021 року у справі №300/860/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/100050070 (дата звернення: 22.12.2025).

15. Постанова Верховного Суду від 23 вересня 2021 року у справі №227/4273/16-а. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/99860870 (дата звернення: 22.12.2025).

16. Пенсія по інвалідності. Роз'яснення Пенсійного фонду України. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/roziasnennia-pfu-pensiia-po-invalidnosti (дата звернення: 22.12.2025).

17. Про індексацію пенсійних і страхових виплат та додаткові заходи щодо підвищення рівня соціального захисту найбільш вразливих верств населення у 2025 році : постанова Кабінету Міністрів України від 25 лютого 2025 року № 209. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/209-2025-п#Text (дата звернення: 22.12.2025).

18. Постанова Верховного Суду від 16 квітня 2025 року у справі №200/5836/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126667395 (дата звернення: 22.12.2025).

19. Деякі питання запровадження оцінювання повсякденного функціонування особи : постанова Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2024 року № 1338. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1338-2024-п#Text (дата звернення: 22.12.2025).

Дата першого надходження статті до видання: 23.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 26.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025

УДК 340.12:342.722:305-055.1/.2](477)"1917/1921"(091)
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.3

Бойко І. Й.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри історії держави, права та політико-правових учень
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0001-8444-6787

Ковальчук І. В.,
доктор філософії у галузі права,
старший викладач кафедри суспільно-політичних наук
Вінницького національного технічного університету
ORCID: 0009-0007-7467-5317

РОЗВИТОК ПРАВОВИХ ІДЕЙ ЩОДО ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ ЗА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

DEVELOPMENT OF LEGAL IDEAS REGARDING GENDER EQUALITY AND THEIR IMPLEMENTATION IN THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC DURING THE PERIOD OF THE CENTRAL RADA

У статті проаналізовано формування та еволюцію правових ідей щодо гендерної рівності в українській політико-правовій думці наприкінці XIX – початку XX ст., а також їх нормативне закріплення в законодавстві Української Народної Республіки за Центральної Ради. Охарактеризовано положення універсалів, інших законодавчих актів, Конституції УНР 1918 р. щодо рівності громадян незалежно від статі, участі жінок у виборчому процесі та публічній службі. Універсали Центральної Ради заклали правові основи української державності. Уже в I та II Універсалах було проголошено демократичні принципи державного устрою. Особливе значення мало виборче законодавство УНР, яке передбачало загальне, рівне, пряме й таємне виборче право без обмежень за статтю. Таким чином, жінки отримали активне та пасивне виборче право на рівні з чоловіками, що відповідало передовим європейським стандартам того часу. Вінцем законодавчої діяльності Української Центральної Ради було ухвалення під час останнього свого засідання 29 квітня 1918 р. Конституції УНР – «Статуту про державний устрій, права і вільності УНР», яка була прогресивною і відповідала тогочасним європейським зразкам. Другий розділ Конституції УНР «Права громадян України» (статті 7–21) закріплював права громадян України. Цей розділ містив значну кількість відсильних норм, зокрема щодо умов прийняття до громадянства України, підстав відмови від громадянства України, надання санкції суду на виїмку поштової кореспонденції тощо. Дані норми регулювали лише основи вище зазначених суспільних відносин, а для більш детального врегулювання даних питань Всенародні Збори України повинні були прийняти відповідні конституційні закони. І хоча відповідного законодавчого врегулювання щодо вказаних питань Українська Центральна Рада не зробила, однак і закріплення даних норм у тексті Основного Закону мало надзвичайно важливе значення. У Конституції проголошувалася рівність усіх громадян УНР незалежно від місця народження, віри, національності, освіти, майна, оподаткування, титулів тощо. Це безумовно прогресивне і демократичне положення в подальшому конституційному розвитку на території України було знівельоване і призабуте, що особливо помітно в конституціях УСРР/УРСР 1919–1978 рр. Конституція УНР 1918 р. проголошувала рівність політичних і громадянських прав, що означало формальне юридичне закріплення гендерної рівності на найвищому нормативному рівні. Це був один із найпрогресивніших кроків того часу в Європі, які передбачали окремі норми щодо регулювання прав чоловіків і жінок. Зроблено висновок, що правові ідеї гендерної рівності стали складовою демократичної моделі української державності та були реалізовані на рівні основоположних актів, хоча їх практичне втілення було обмежене історичними обставинами.

Ключові слова: *гендерна рівність, правові ідеї, публічна служба, права жінок, виборче право, конституціоналізм, правове регулювання, законодавство, Центральна Рада, Українська Народна Республіка.*

The article analyzes the formation and evolution of legal ideas concerning gender equality in Ukrainian political and legal thought in the late nineteenth and early twentieth centuries, as well as their normative consolidation in the legislation of the Ukrainian People's Republic during the period of the Ukrainian Central Rada. The provisions of the Universals, other legislative acts, and the 1918 Constitution of the Ukrainian People's Republic are examined with regard to the principle of equality of citizens irrespective of sex, as well as women's participation in the electoral process and public service. The Universals of the Ukrainian

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Central Rada established the legal foundations of Ukrainian statehood. Democratic principles of state organization were proclaimed as early as the First and Second Universals. Particular significance was attached to the electoral legislation of the Ukrainian People's Republic, which provided for universal, equal, direct, and secret suffrage without restrictions based on sex. Consequently, women were granted both active and passive suffrage on an equal footing with men, in line with the advanced European standards of the time. The culmination of the legislative activity of the Ukrainian Central Rada was the adoption, at its final session on 29 April 1918, of the Constitution of the Ukrainian People's Republic ("Statute on the State System, Rights and Freedoms of the Ukrainian People's Republic"), which was progressive and consistent with contemporary European models. Chapter II of the Constitution, entitled "Rights of the Citizens of Ukraine" (Articles 7–21), enshrined the rights of citizens and contained numerous reference provisions, including those concerning the conditions for acquisition and renunciation of citizenship and the requirement of judicial authorization for the seizure of postal correspondence. These norms regulated only the fundamental aspects of the respective social relations, while more detailed regulation was to be ensured through constitutional laws to be adopted by the All-People's Assembly of Ukraine. Although the Ukrainian Central Rada did not complete the relevant legislative regulation, the very inclusion of these provisions in the text of the Basic Law was of considerable significance. The Constitution proclaimed equality of all citizens of the Ukrainian People's Republic regardless of place of birth, religion, nationality, education, property status, taxation, titles, and other characteristics. This progressive and democratic principle was subsequently diminished and largely neglected in the constitutional development on the territory of Ukraine, particularly in the constitutions of 1919–1978. The 1918 Constitution affirmed equality of political and civil rights, thereby formally enshrining gender equality at the highest normative level. This represented one of the most progressive developments in Europe at that time, where separate legal norms regulating the rights of men and women were still common. It is concluded that legal ideas of gender equality constituted an integral component of the democratic model of Ukrainian statehood and were implemented at the level of fundamental legal acts, although their practical realization was constrained by historical circumstances.

Key words: *gender equality; legal ideas; public service; women's rights; suffrage; constitutionalism; legal regulation; legislation; Ukrainian Central Rada; Ukrainian People's Republic.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах євроінтеграційних процесів важливим є забезпечення нормативно-правового регулювання та реалізації гендерної політики в Україні. Сьогодні важливо привести чинне законодавство України у відповідність до стандартів Європейського Союзу в сфері гендерної рівності, що передбачає однаковий соціальний та правовий статус для чоловіків і жінок. Гендерна рівність – це фундаментальний принцип, за яким усі люди, незалежно від статі, користуються рівними правами, можливостями та обов'язками в усіх сферах життя: від політики та економіки до освіти й сімейних відносин. Це означає однаковий доступ до ресурсів, участь в ухваленні рішень та вільний вибір власного життєвого шляху [1]. Інакше кажучи, чоловіки і жінки мають однакові умови для реалізації своїх прав, однаковий потенціал для свого внеску в національний, політичний, економічний, соціальний та культурний розвиток країни. Забезпечення ґендерної рівності передбачає створення ефективного механізму забезпечення рівних прав та можливостей чоловіка і жінки[2]. Утвердження ґендерної рівності в сучасному українському суспільстві повинно ґрунтуватися на імплементації стандартів та норм, вироблених авторитетними міжнародними організаціями, у вивченні та використанні досвіду інших держав у сфері закріплення й забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків та у вивченні та використанні історичного національного досвіду попередніх поколінь українського народу [3, с. 1].

У зв'язку з цим значний інтерес викликає вивчення історії правового регулювання гендерної рівності в Україні, зокрема в системі публічної служби. У сучасних умовах питання гендерної рівності в системі публічної служби набуло особливої актуальності, оскільки публічна служба є важливою для стабільного розвитку суспільства та функціонування держави. Публічна служба реалізовує функцій держави (публічні службовці забезпечують виконання законів, державних програм і рішень органів влади); здійснює захист прав і свобод громадян; сприяє підтриманню правопорядку, безпеки та соціальної стабільності в державі; забезпечує прозорість, підзвітність влади та участь громадян в управлінні державними справами та ін. У контексті виконання завдань держави вагоме місце належить гендерному паритету в системі публічної служби, під яким розуміють рівне представництво жінок і чоловіків у державних органах та органах місцевого самоврядування, а також забезпечення рівних можливостей для доступу до посад, кар'єрного зростання та участі в ухваленні рішень. Гендерний паритет означає рівний доступ до вступу на публічну службу, рівні можливості просування по службі, справедливий розподіл керівних посад, недопущення дискримінації за ознакою статі, забезпечення балансу представництва жінок і чоловіків (часто орієнтир – 40/60 або 50/50). Принцип гендерної рівності закріплений у чинній Конституції України (ст. 24 – рівність громадян перед законом), Законі України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», Законі

України «Про державну службу» та ін. Гендерний паритет сприяє підвищенню якості управлінських рішень (через різноманітність досвіду й поглядів), посиленню демократичності влади, зменшення гендерних стереотипів, підвищення довіри суспільства до органів влади тощо [4].

Однією з найменш вивчених історико-правових проблем цієї тематики є вивчення і узагальнення національного історичного досвіду становлення та розвитку правових ідей щодо гендерної рівності в українській політико-правовій думці наприкінці XIX – початку XX ст., а також їх нормативне закріплення в законодавстві Української Народної Республіки за Центральної Ради. Історико-правові аспекти становлення й розвитку законодавства про гендерну рівність мають безперечно велике пізнавальне, історико-теоретичне та практичне значення. Дослідження в історико-правовому контексті дає змогу, крім того заповнити прогалини в історико-юридичному знанні про еволюцію правового регулювання гендерної рівності в Україні і на цій основі досягти головної мети – створення неупередженої об'єктивної концепції розвитку українського права й держави, поєднання історико-правового досвіду національного права та системи законодавства з розв'язання їх актуальних проблем у сучасних умовах євроінтеграційних процесів.

Проблема становлення правових засад гендерної рівності в українській державотворчій традиції набуває особливої актуальності в умовах сучасних трансформацій правової системи України відповідно до євроінтеграційних процесів. Історичний досвід періоду Української революції 1917–1921 рр. засвідчує, що питання рівноправності жінок і чоловіків було включене до порядку денного державотворення. Водночас дослідження реалізації відповідних ідей у період діяльності Української Центральної Ради потребує комплексного наукового аналізу.

Метою статті є аналіз розвитку правових ідей гендерної рівності та їх нормативного закріплення й реалізації в Українській Народній Республіці за Центральної Ради.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання правового статусу жінок в УНР досліджували українські історики та правознавці, зокрема в контексті розвитку парламентаризму, конституціоналізму та виборчого права. Окремі аспекти становлення норм про правовий статус чоловіків і жінок у законодавстві УНР за Центральної Ради вивчали: В. Д. Гончаренко, В. С. Кульчицький, П. П. Музиченко, О. О. Шевченко та ін. Водночас гендерний вимір правотворчої діяльності Центральної Ради ще не отримав достатньої систематизації з позицій сучасної гендерно-правової теорії.

Виклад основного матеріалу. Аналіз української історико-правової літератури дозволяє зробити висновок, що формування ідей рівноправності жінок і чоловіків в Україні відбувалося під впливом європейських ліберальних концепцій XIX ст., розвитку жіночого руху та поширення ідей соціал-демократії. Значну роль у становленні українського жіночого руху відігравали громадські організації та культурно-просвітницькі товариства [3, с. 13–14].

Політична програма українських партій початку XX ст. містила положення про загальне виборче право незалежно від статі. Представники української соціал-демократії, зокрема діячі, пов'язані з Українською соціал-демократичною робітничою партією, підтримували принцип рівності прав громадян без дискримінації за ознакою статі.

З утворенням Української Центральної Ради у 1917 р. розпочався процес формування національної правової системи. Важливе місце серед нормативно-правових актів Української Центральної Ради займали універсали – офіційні державно-політичні акти, які проголошувала Українська Центральна Рада протягом 1917–1918 років. Вони стали важливим елементом розбудови національної державності. Було видано чотири універсали. Першим універсалом заявлено про українську автономію в складі немонархічної Росії, останнім проголошено державну незалежність України [5, с. 119–156]. Універсали Центральної Ради заклали правові основи української державності. Уже в I та II Універсалах було проголошено демократичні принципи державного устрою. Особливе значення мало виборче законодавство УНР, яке передбачало загальне, рівне, пряме виборче право без обмежень за статтю. Таким чином, жінки отримали активне та пасивне виборче право на рівні з чоловіками, що відповідало передовим європейським стандартам того часу.

Вінцем законодавчої діяльності Української Центральної Ради було ухвалення під час останнього свого засідання 29 квітня 1918 р. Конституції УНР – «Статуту про державний устрій, права і вільності УНР», яка була прогресивною і відповідала тогочасним європейським зразкам. Другий розділ Конституції УНР «Права громадян України» (статті 7–21) закріплював права громадян України. Цей розділ містив значну кількість відсильних норм, зокрема щодо умов прийняття до громадянства України, підстав відмови від громадянства України, надання санкції суду на виїмку поштової кореспонденції тощо. Дані норми регулювали лише основи вище зазначених суспільних відносин, а для більш детального врегулювання даних питань Всенародні Збори України повинні були прийняти відповідні конституційні закони. І хоча відповідного законодавчого врегулювання щодо вказаних питань Українська Центральна Рада не зробила, однак і закріплення даних норм у тексті Основного Закону мало надзвичайно важливе значення [6].

Згідно Конституції 1918 р. громадянином УНР вважалася особа, яка це право набула порядком, приписаним законами УНР. Заборонялося подвійне громадянство. Кожен громадянин УНР мав право вийти з громадянства за власною заявою до відповідного органу виконавчої влади, але позбавити людину громадянства у примусовому порядку мав право лише Суд Української Народної Республіки. Встановлювався строк настання повноліття, який становив двадцять років, проголошувалася рівність прав і обов'язків чоловіка і жінки. У Конституції проголошувалася рівність усіх громадян УНР незалежно від місця народження, віри, національності, освіти, майна, оподаткування, титулів тощо. Це безумовно прогресивне і демократичне положення в подальшому конституційному розвитку на території України було знівельоване і призабуте, що особливо помітно в конституціях УСРР / УРСР 1919 – 1978 рр. [7, с. 33].

Конституція УНР 1918 р. проголошувала рівність політичних і громадянських прав, що означало формальне юридичне закріплення гендерної рівності на найвищому нормативному рівні. Це був один із найпрогресивніших кроків того часу в Європі, які передбачали окремі норми щодо регулювання прав чоловіків і жінок.

У Конституції УНР встановлювалося також право громадян України на кримінально – правовий захист, зокрема заборона затримання особи за підозрою у вчиненні злочину понад двадцять чотири години без відповідного судового рішення. Встановлювалися також заборона катування, конфіскації майна, а також заборона смертної кари, як гарантія природного права кожної людини на життя. Варто підкреслити, що це надзвичайно важливе положення було встановлене українською конституцією на початку XX століття, ще тоді, коли в країнах Європи смертна кара була дозволеною, що знову ж таки підкреслює демократизм та високий правовий рівень як для свого часу Основного Закону України 1918 р.

Конституція УНР закріплювала також і інші права й свободи громадян України, такі, зокрема, як право на недоторканність житла, таємницю поштової кореспонденції, свободу слова, совісті та переконань, пересування. Крім того, гарантувалося активне і пасивне виборче право, тобто право обирати і бути обраним до усіх органів державної влади, а також органів місцевого самоврядування. Виборчі права мали усі громадяни України, котрі досягнули двадцяти років, за винятком «безумних або божевільних, котрі находяться під опікою» [8, с. 3]. Крім того, не мали права брати участі у виборах особи, які були притягнуті до кримінальної відповідальності за порушення законів Української Народної Республіки. Спеціальні обмеження виборчих прав громадян України допускалися лише у надзвичайних випадках, однак дані обмеження повинні були фіксуватися у спеціальних законах і лише при дотриманні цієї умови мали законну силу на всій території України. Водночас, Конституція УНР містила також і певні обмеження, зокрема, щодо громадян іноземних держав, які не володіли даними виборчими правами.

Незважаючи на короткий період існування УНР за Центральної Ради, жінки брали активну участь у громадсько-політичному житті. Вони входили до складу місцевих органів влади, громадських комітетів, освітніх і соціальних установ. Правова модель УНР передбачала можливість обіймання жінками державних посад та участі у формуванні представницьких органів. У цьому контексті УНР випереджала багато держав Європи, де виборчі права жінок були запроваджені пізніше. Водночас складна військово-політична ситуація, внутрішні конфлікти та зовнішня агресія перешкодили повноцінному впровадженню задекларованих правових принципів у суспільну практику [9].

Історичний досвід Української Народної Республіки засвідчив, що ідеї гендерної рівності були органічною частиною української демократичної традиції. Закріплення рівноправності жінок і чоловіків у конституційних актах стало важливим етапом розвитку національного конституціоналізму. Принцип рівності статей, закладений у законодавстві УНР, став історичним підґрунтям для подальшого розвитку українського законодавства у сфері прав людини та гендерної політики.

Таким чином, правові ідеї гендерної рівності сформувалися в українській політико-правовій думці під впливом європейських демократичних концепцій та діяльності національного жіночого руху. У період діяльності Центральної Ради принцип рівноправності жінок і чоловіків отримав нормативне закріплення в універсалах, виборчому законодавстві та Конституції УНР 1918 р. Українська Народна Республіка стала однією з перших держав у Європі, що законодавчо закріпила загальне виборче право без обмежень за статтю. Незважаючи на обмежені можливості практичної реалізації через політичну нестабільність, правовий досвід УНР має вагоме історико-правове значення для сучасного розвитку принципу гендерної рівності в Україні.

Список використаних джерел:

1. Гендерна рівність в Україні: шлях до паритету та виклики воєнного часу. Офіційний сайт Бородянської селищної ради, 2025. URL: https://bsr.gov.ua/genderna-rivnist-v-ukrayini-shlyah-do-parytetu-ta-vyklyky-voyennogo-chasu/

2. Кобзар О. Ф., Кобзар Т. С. Механізм забезпечення ґендерної рівності: теоретико-правовий аналіз. *Честь і закон.* № 3 (78). 2021. С. 94. URL: https://chiz.nangu.edu.ua/article/download/244568/242406

3. Андрусяк І. П. Ідея ґендерної рівності в українській правовій думці другої половини XIX століття : автореф. дис. ... канд. юр. наук : 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Львів, 2017. URL: https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=uk&user=lKOJHtEAAAAJ&citation_for_view=lKOJHtEAAAAJ:hC7cP41nSMkC

4. Гендерна політика в системі державного управління : підручник / за заг. ред. М. М. Білинської. Запоріжжя : Друкарський світ, 2011. 132 с. URL: https://gender.org.ua/images/lib/genderna_polityka_v_derj_upr.pdf

5. Мироненко О. М. Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. Київ, 1995. 328 с.

6. Копиленко О. Л. «Сто днів» Центральної Ради». Київ : Видавництво «Україна», 1992. С. 116.

7. Кульчицький В. С., Бойко І. Й. Генезис та еволюція Української конституції. Навчальний посібник для студентів юридичного факультету. Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка. 2007. URL: https://law.lnu.edu.ua/department/kafedra-istoriji-derzhavy-prava-ta-polityko-pravovyh-uchen

8. Конституція Української Народної Республіки. Українська Центральна Рада. Київ, 1918. С. 3. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ref0000018298

9. Бойко І. Місце і роль Конституції Української Народної Республіки 1918 р. в історії національного конституціоналізму. Український часопис конституційного права. 3/2017 (4). С. 67–76. URL: https://www.constjournal.com/pub/3-2017/mistse-rol-konstytutsii-ukrainskoi-narodnoi-respubliky-1918-istorii-natsionalnoho/

Дата першого надходження статті до видання: 15.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025

УДК 340.1
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.4

Єфанова Є. В.,
аспірантка кафедри теорії та історії права та держави
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-0417-816X

ТЕОРЕТИЧНІ І ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ВПЛИВУ МОРАЛІ НА ПРАВОВУ ПОВЕДІНКУ ІНДИВІДА ПРИ ВИКОРИСТАННІ ТЕХНОЛОГІЙ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ: ПЕРСПЕКТИВИ І ПРОБЛЕМАТИКА

THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF THE INFLUENCE OF MORALITY ON THE LEGAL BEHAVIOR OF INDIVIDUALS WHEN USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES: PROSPECTS AND ISSUES

У статті розглянуто особливості співвідношення правової поведінки і моральних цінностей при використанні технологій штучного інтелекту. Акцентується увага на спорідненості права і моралі, які визначають порядок формування і функціонування поведінки індивіда. Встановлено, що варіанти використання штучного інтелекту можуть бути різними та можуть мати як позитивні так і негативні нюанси, відповідно і наслідки, які наставатимуть будуть різними. На даний час, законодавче регулювання правовідносин людини і штучного інтелекту є недосконалим в більшості країн світу, в тому числі і в Україні, що пов'язано з неможливістю точного прогнозу тенденцій розвитку штучного інтелекту.

За допомогою штучного інтелекту, індивід може обрати варіант неєтичної, такої що порушує моральні принципи і правові норми та, що вкрай небезпечно, навіть дає змогу обрати протиправну на противагу правовій лінії поведінки. Приділяється увага проблематиці негативного впливу на поведінку індивіда штучного інтелекту та акцентовано, що основні ризики відносно використання штучного інтелекту, які негативно впливають на поведінку індивіда, стосуються застосування правил, спрямованих на захист фундаментальних прав (зокрема захисту персональних даних, конфіденційності та недискримінації), а також нагальній потребі удосконалення питань безпеки та відповідальності. Додатковим підтвердженням проблематики негативного впливу на правову поведінку індивідів і моральні цінності з боку штучного інтелекту є проведенні наукові дослідження.

Зроблено висновок про необхідність на законодавчому рівні додаткового закріплення положень, які б дали змогу мінімізувати негативний вплив на поведінку індивіда, при використанні програмного забезпечення на основі штучного інтелекту, зокрема додаткового захисту персональних даних, конфіденційності та недискримінації, а також врахування положень закону Європейського Союзу «Про штучний інтелект».

Результати дослідження можуть бути в подальшому використані, як в наукових розробках і подальшому теоретичному дослідженні проблематики співвідношення правової поведінки і моральних цінностей при використанні технологій штучного інтелекту, так і для вдосконалення нормативно-правової бази, у досліджуваному питанні.

Ключові слова*: поведінка, правова поведінка, право, мораль, правові норми, моральні норми, етичні засади, етичні цінності, ШІ, штучний інтелект.*

The article examines the peculiarities of the relationship between legal behavior and moral values when using artificial intelligence technologies. It focuses on the similarity between law and morality, which determine the formation and functioning of an individual's behavior. It has been established that there are various ways of using artificial intelligence, which can have both positive and negative nuances and, accordingly, different consequences. Currently, the legislative regulation of legal relations between humans and artificial intelligence is imperfect in most countries of the world, including Ukraine, due to the impossibility of accurately predicting trends in the development of artificial intelligence.

With the help of artificial intelligence, an individual can choose an option that is unethical, violates moral principles and legal norms, and, extremely dangerously, even allows them to choose illegal behavior over legal behavior. Attention is paid to the issue of the negative impact of artificial intelligence on individual behavior, and it is emphasised that the main risks associated with the use of artificial intelligence that negatively affect individual behavior relate to the application of rules aimed at protecting fundamental rights (in particular the protection of personal data, confidentiality and non-discrimination), as well as the urgent need to improve security and accountability issues. Scientific research provides further confirmation of the negative impact of artificial intelligence on the legal behavior of individuals and moral values.

It was concluded that there is a need for additional legislative provisions to minimize the negative impact on individual behavior when using artificial intelligence-based software, in particular additional protection

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

of personal data, confidentiality and non-discrimination, as well as taking into account the provisions of the European Union's Artificial Intelligence Act.

The results of the study can be used in the future, both in scientific developments and further theoretical research on the relationship between legal behavior and moral values when using artificial intelligence technologies, and for improving the regulatory framework in the area under study.

Key words: *behavior, legal behavior, law, morality, legal norms, moral norms, ethical principles, ethical values, AI, artificial intelligence.*

Постановка проблеми. Реалії сучасного життя, де на постійній основі відбуваються зміни, кожного дні з'являються і модернізуються нові технології, інформаційний потік не завжди вдається контролювати. Вкрай важливо мати чіткі орієнтири, які вдається забезпечити за допомогою моральних цінностей – глибоких переконань, що визначають вектор вчинків індивіда, а також визначають варіант поведінки або в межах правового поля або за його межами. Технології штучного інтелекту (далі – ШІ) дуже швидко розвиваються, які мають безпосередній вплив на правові, моральні, етичні цінності будь-якого суспільства, також впливають на лінію поведінки індивіда. Водночас, єдині підходи до оцінки ризиків, пов'язаних з їх використанням, відсутні, що створює глобальний ризик і проблематику, як для України, так і усього цивілізованого світу. В умовах збройної агресії РФ проти України, яка все з більшою силою в останній рік чинить негативний вплив на усіх українців, досить гостро стоїть актуальність питань співвідношення і вірного трактування добра і зла, а також співвідношення правової поведінки і моральних цінностей при використанні технологій ШІ. В умовах сьогодення, досить актуальним є питання співвідношення і співіснування правової поведінки і технологій ШІ. Окремими, важливими питаннями, для мінімізації негативного впливу на поведінку індивіда, виступають законодавче регулювання особливостей використання програмного забезпечення на основі ШІ, а також додаткове удосконалення безпеки та відповідальності при використанні вказаних технологій.

Мета статті полягає у поглибленому висвітленні питань, пов'язаних з особливостями впливу моралі на правову поведінку індивіда при використанні технологій ШІ.

Виклад основного матеріалу. Кожна людина як особистість має власну систему моральних цінностей, які виступають своєрідними орієнтирами для її поведінки. Для когось та чи інша цінність є прерогативою під час вибору моделі поведінки у певній ситуації, а хтось вважає її другорядною, не вартою уваги та будує свою поведінку відповідно до інших цінностей. У будь-якому разі наявність системи моральних цінностей, відповідно до якої людина здійснює вчинки та загалом будує свою поведінку, є безперечним здобутком особистості, оскільки така система є осмисленою, відформатованою під власні потреби, бажання, активно використовується людиною та свідчить про її прагнення до роботи над собою з метою самовдосконалення. Саме тому ціннісно-орієнтаційний фактор впливу на вибір людиною моделі поведінки сприяє не лише формуванню поведінки, яка будується на загальнолюдських моральних та правових цінностях, а й слугує поштовхом для розвитку особистості, усвідомлення необхідності постійного оновлення та здобуття нових знань [1, с. 249].

Надзвичайно великий вплив на поведінку будь-якого індивіда, має середовище, в якому виховується дитина, а згодом перебуває доросла людина. Так, людина, яка вихована в дусі поваги до закону та держави, визнанні цінності кожної людини, перебуває в колективі людей, які розділяють такі самі моральні та правові цінності, в кінцевому результаті обирає правову лінію поведінки. І, навпаки, відкрите нехтування вимогами правових норм, нівелювання ролі держави та соціуму в житті людини, нігілістичне ставлення до загальнолюдських моральних цінностей формуватиме ознаки протиправної поведінки [2, с. 63].

Моральна або етична регуляція поведінки ґрунтується на суперечливості образі «Я» особистості у ситуації етичного вибору, що виявляється у зіткненні, протиріччі позитивного образу себе, як певної цілісності, та негативного образу власної поведінки. Усунення цього протиріччя за рахунок подолання самим суб'єктом негативних форм своєї поведінки відповідає процесу моральної регуляції [3, с. 42].

Для більш глибинного розуміння сутності правової поведінки, варто визначити питання співвідношення права і моралі. Так, мораль виступає однією з форм суспільної свідомості, яка включає в себе правила поведінки, які визнані суспільством. Мораль націлена на те, щоб приносити благо всьому людству та ґрунтується на парадигмі добра та зла. Спорідненість моралі та права втілюється в етико-правових конструкціях прав людини. Моральні і правові норми мають спільні риси, що підкреслюють їх цінність.

Загальні риси права та моралі, на думку О. Г. Данильян, О. П. Дзьобан, С. І. Максимов виступають: 1) наявність імперативних орієнтирів для поведінки людей, які регулюють норми права та моралі в суспільстві, створюють певний вектор розвитку та ділять поведінку на правильну (правомірну) та неправильну (протиправну); 2) мораль та право виконують регулятивну функцію, яка діє на закріплення суспільних відносин та забезпечення їх розвитку, а також ці суспільні відносини, націлені на те, щоб закріпити певні

норми права та моралі; 3) моральні та правові норми виникають як відображення матеріальних відносин у суспільстві (первина детермінація), а потім ці норми об'єктивуються у діяльності людей, сприймаються моральною і правовою свідомістю (вторинна детермінація) і знову відтворюються у матеріальних та ідеологічних відносинах людей [4, с. 52].

Можемо сказати, що мораль і право мають різні критерії й соціальні виміри: мораль впливає на внутрішні спонукання людини, її совість і почуття обов'язку; право зосереджується на суб'єктивних правах окремих осіб, визначає і юридично забезпечує їхній статус, юридичні можливості, оцінює поведінку індивідів з точки зору правомірного й неправомірного, законного й незаконного. Ці соціальні норми по-різному намагаються соціалізувати особистість, пригнічуючи природну агресивність, стримуючи природні інстинкти і пристрасті, що спонукають людей до діянь, небезпечних та шкідливих для оточуючих і для всього суспільства. Право визначає, підтримує та регулює зовнішній порядок, а мораль формує соціальні якості особистості. Право повинно захищати суспільство від небезпечних діянь осіб, які нехтують правами й інтересами інших людей та суспільства в цілому.

Збройна агресії РФ проти нашої країни ставить перед українцями все нові і нові виклики. Так, в останні роки, досить гостро стоїть питання співвідношення і вірного трактування добра і зла, а також співвідношення правової поведінки і моральних цінностей суспільного буття під час використання технологій ШІ.

І. І. Онишук спробував порівняти право і мораль з ШІ та акцентує увагу на тому, що технології ШІ дуже швидко розвиваються, єдині підходи до оцінки ризиків, пов'язаних з їх використанням, відсутні. Необхідно сформувати міждисциплінарний підхід до вивчення економічних, правових, політичних і соціальних аспектів застосування технологій ШІ. Питання, пов'язані з появою ШІ, мають не стільки правовий, скільки філософський характер, що проявляється у тому, як сконструювати цей інтелект таким чином, щоб жодна група людей не зуміла отримати з його допомогою переваги над іншими людьми, і щоб ШІ не спрямував свою силу проти людства, а навпаки – використовувався на його благо. В даний час, правове регулювання в сфері використання технологій ШІ перебуває лише у процесі його становлення і лише розвивається. Ще зарано говорити про досягнення в практичній реалізації конкретних комплексних заходів, спрямованих на забезпечення поваги до прав людини. Зараз подібного роду заходи приймаються, в основному, в сфері захисту конфіденційності особистих даних [5, с. 50]. Вкрай важливо, вживати належних заходів для забезпечення дотриманню моральних і етичних принципів, правових норм, відносно використання технологій ШІ, які матимуть можливість порушувати права людини.

Варіанти використання ШІ можуть бути різними та можуть мати як позитивні так і негативні нюанси. Відповідно і наслідки, які наставатимуть можуть бути різноплановими. Відносно позитивних проявів використання технологій ШІ, то варто звернути увагу на використанні технологій ШІ у правоохоронній діяльності. Вказане є вкрай актуальним і перспективним питанням. Системи моніторингу соціальних мереж і «темного вебу» дають змогу відстежувати злочинну діяльність, виявляти контент, який має елементи шахрайства, тероризму, реалізацію заборонених товарів та інших злочинних дій [6, с. 506]. В Україні інтеграція технологій ШІ у правоохоронну діяльність відкриває нові можливості. Зокрема, ШІ може сприяти ефективному моніторингу ситуацій в реальному часі, що особливо важливо в умовах складних кримінальних ситуацій та під час кризових подій, таких як воєнний стан. За допомогою ШІ можна швидше виявляти закономірності в поведінці злочинців, передбачати їх подальшу поведінку та підвищувати загальну оперативність правоохоронних органів [7, с. 55].

Стрімкий розвиток технологій ШІ відкриває широкі можливості для його застосування у різних сферах суспільного життя, зокрема у військовій та правовій практиці. В умовах повномасштабної війни, яку РФ веде вже четвертий рік проти нашої країни, ШІ став не лише інструментом оборони, але й загрозою, яка використовується ворогом у гібридній війні. З одного боку, ШІ сприяє покращенню системи розвідки, автоматизації аналізу великих масивів даних, забезпеченню кібербезпеки та швидшому ухваленню рішень у критичних ситуаціях. Він також допомагає виявляти ворожу інформацію в інформаційному просторі та протидіяти дезінформації. Також, ШІ активно застосовується українськими спецслужбами і для воєнних цілей, під час звільнення окупованих територій, де на вказаних територіях виявляються непоодинокі випадки організованих злочинних груп, які досить проблемно виявити звичайній людині. Саме, використання технологій ШІ, дають змогу ефективно і швидко виявити представників вказаних злочинних груп і притягнути їх до відповідальності в порядку визначеному чинним законодавства нашої країни [8]. Журнал «Time» вважає, що окремі можливості ШІ є «секретною зброєю», які є додатковим чинником, який сприяє подоланню сил противника у збройному конфлікті в України.

Окремим напрямком використання можливостей ШІ, може бути і автоматизація рутинних процесів, які ШІ зможе швидко і ефективно здійснювати і обробляти великі масиви документів та інформації, знаходити і аналізувати підозрілі фінансові операції, проводити ідентифікацію за біометричними параметрами осіб. Можливості ШІ щодо відеоспостереження та розпізнавання

облич, дають змогу у реальному часі виявити осіб, які знаходяться у розшуку, провести аналіз поведінки осіб під час масового скупчення осіб і визначити можливі загрози безпеці [9, с. 130]. Цінність технологій ШІ прослідковується, також і у можливості виявляти кіберзлочиність, проводити аналіз мережевого трафіку, визначати шкідливі програми, а також попереджувати кібератакам та проводити ідентифікацію злочинних проявів в мережі.

Ні для кого вже не секрет, що використання ШІ і поведінкові прояви індивідів мають перебувати у межах правового поля. Простим прикладом неетичного використання ШІ може бути те, що студенти, при виконанні контрольних робіт та написанні наукових робіт, щоб полегшити собі роботу, використовують ШІ і за його допомогою отримують виконані завдання і написаний нібито власноручно текст роботи. Іншим прикладом, може слугувати, юристи, адвокати або просто учасники судового процесу, які надають до суду підроблені цитати, згенеровані за допомогою програм на базі ШІ. Так, неетична поведінка перших суб'єктів, студентів, зокрема їх академічна доброчесність, може бути легко виявлена, шляхом здійснення навчальним закладом внутрішньої перевірки наданого студентом тексту на наявність плагіату і зокрема використання технології ШІ. Більш цікавішим питанням є позиція суду на поведінку юристів, адвокатів, учасників судового процесу у їх взаємодії з ШІ і їх лінією поведінки.

Для прикладу візьмемо ухвалу Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 08.02.2024 року у справі № 925/200/22. У вказаній ухвалі судом акцентовано увагу на тому, що «учасник використовував технологію ШІ не як засіб сприяння здійсненню належного правосуддя, а навпаки – з метою заперечення (ставлення під сумнів, оскарження) вже зроблених судом висновків. Верховний суд вважає таку поведінку учасника справи такою, що суперечить меті права на звернення до суду та апелювання до «позиції» системи ШІ "ChatGPT", згенерованої нею у відповідях з окремого питання, що вже розглянув суд) є виявом неповаги до суддів Верховного Суду, що не спрямовано на ефективний захист прав, свобод та інтересів позивача від імовірних порушень з боку відповідача» [10].

Аналогічну позицію можна знайти в ухвалі Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 28.05.2025 року у справі № 991/4110/25, в якій міститься посилання на вказану ухвалу Верховного Суду у справі № 925/200/22, де акцентовано увагу на тому, що «надання суду в обґрунтування апеляційної скарги інформації, згенерованої ШІ, а саме програмним продуктом "ChatGPT", що немає нормативного регулювання та науково доведеного підґрунтя для використання, на противагу висновкам, зробленим слідчим суддею в рішенні, сприймається судом як неповага» [11].

Оцінюючи наведені дві ухвали судової гілки влади, варто сказати, що у вказаних ухвалах судом встановлюються стандарти поведінки та використання наявних технологій у судовій практиці, що мало б сприяти забезпеченню ефективності та об'єктивності розгляду справ. З іншого боку, відповідні ухвали суду, визначають певні обмеження для учасників справи відносно доступу до правосуддя і застосування сучасних технологій, зокрема програм на основі ШІ. Варто брати до уваги потреби у забезпеченні доступу до правосуддя та враховувати особливості балансу між забезпеченням справедливості, етичних і моральних нюансів застосування технологій ШІ.

Окрему увагу слід приділити тому, що розвиток сучасних технологій машинного зчитування несе потенційні ризики, зокрема можливість маніпулювання емоціями, думками та поведінкою громадян. Тому, важливо створювати механізми, які б запобігали таким загрозам, а також вдосконалювати етичні, моральні стандарти та правове регулювання у цій сфері. Відповідно до позиції О. Кармази, застосування ШІ має відповідати міжнародним нормам та принципам, що гарантують справедливе й етичне використання таких технологій у правовій системі [12, с. 299].

Україна не стоїть осторонь усіх наукових прогресивних проявів, які відбуваються в усьому світі. Безспірним є те, що українські технічні працівник, зокрема програмісти визнаються в усьому світі найкращими фахівців у цій галузі. На підтвердження вказаного, варто сказати, що ще у 2020 році працівники Міністерства цифрової трансформації презентувала мобільний застосунок Дія, який дав змогу полегшити і покращити взаємодію держави з її громадянами, зробивши процеси взаємодії автоматизованими і трансформувавши їх у електронний формат. А у 2025 році, з використанням технологій ШІ, Міністерство цифрової трансформації презентувало програмний продукт «Дія.AI», який є також першим у світі програмним продуктом, що забезпечує взаємодію держави з громадянами на новому рівні, без фізичного залучення людей, а надає послуги просто в чаті. Водночас, сьогодні невирішеними залишаються питання конфіденційності і забезпечення приватності даних, а також законодавчого врегулювання прозорості використання інструментів ШІ. Так, масовий збір та аналіз персональних даних, які генеруються і обробляються державними і приватними установами може мати вкрай негативні наслідки. Програми із застосуванням ШІ, в процесі обробки великого масиву персональних даних громадян, може викликати порушення їх права на конфіденційність та несанкціонований доступ до їх персональних даних. Іншим випадком, який також викликає занепокоєння, виступають соціальні мережі, які при використанні таргетованої реклами, проводять збір

персональних даних їх користувачів, у переважній більшості, без отримання згоди користувачів, які в подальшому можуть бути предметом зловживань і маніпуляцій [13, с. 19].

Щодо ключових негативних наслідків, які можуть настати при використанні ШІ, то в умовах сьогодення, під час військового стану, то росіяни активно застосовують можливості ШІ, щоб створювати діпфейки, впливати і маніпулювати громадською думкою, а також для здійснення інформаційно-психологічних операцій (ІПСО). Мають місце, непоодинокі випадки створення і розповсюдження фальшивих відеозвернень від імені Президента України, а також інших офіційних посадових осіб. Також, використання ворогом технологій ШІ здійснюється щоб мати можливість проводити у соціальних мережах аналіз поведінки користувачів наших співгромадян. На основі зібраних даних складаються психологічні профілі, що дають змогу застосовувати маніпулятивні матеріали і чинити вплив на певні групи населення. Вказані технології мають змогу здійснювати точковий інформаційний вплив, розпалювати паніку, сприяти деморалізації і дестабілізації українського суспільства.

Беручи до уваги, той факт, що ШІ є джерелом підвищеної небезпеки і загроз, стоїть вкрай нагальна потреба у здійсненні контролю щодо його використанням. 01.08.2024 року у Європейському Союзі набув чинності, вкрай прогресивний і перший у світі нормативно-правовий акт, а саме Закон «Про штучний інтелект». Положення вказаного закону націлені на забезпечення гарантування безпечних умов і дотримання основних прав громадян під час розвитку і використання технологій ШІ. Прогресивними моментами вказаного закону, які варто взяти до уваги і додатково закріпити в Україні на законодавчому рівні, є те, що його положення визначають заборони програмному забезпеченню на основі ШІ проводити: 1) передбачення поведінки користувачів (профайлінг); 2) маніпулювання поведінкою користувачів; 3) контролювати системи, що проводять розпізнавання облич та емоцій користувачів; 4) здійснення прогнозування і використання можливостей ШІ у правоохоронній діяльності [14, с. 152].

З іншого боку, невиправдане розширення застосування ШІ без належного правового регулювання може призвести до загрози несанкціонованого спостереження за громадянами, втручання в особисте життя, чим порушувати їх права та свободи. Насамперед, це стосується збору, зберігання та аналізу персональних даних без належного контролю. Програмні продукти, з використанням технологій ШІ, можуть збирати інформацію про пересування людей, їх контакти, поведінкові моделі, що створює ризик збору персональних і особистих даних осіб, без їх згоди [15, с. 244].

Необхідно сказати, що ускладнення, децентралізація, автономізація технологій ШІ створюють низку проблем для людини, яка здійснює контроль над такими технологіями: людина, навіть та, що керує системою ШІ, не завжди здатна повністю контролювати всі дії та реакції системи, а тим паче передбачити її поведінку. Подібна ситуація, відповідно, потребує вироблення єдиного підходу до визначення можливої правосуб'єктності, а також юридичної відповідальності ШІ. Ігнорувати дану ситуацію вже не видається можливим, оскільки ШІ реально стає матеріалізованим, володіє здатністю до аналізу і складання поведінкового алгоритму, а, отже, має бути регламентована з позиції права [16, с. 31].

Для уникнення негативного впливу використання штучного, доцільно: 1) на законодавчому рівні визначити чіткі межі його застосування та процедури; 2) встановити відповідальність суб'єктів, які можуть використовувати ШІ у своїй професійній діяльності, за використання ШІ у непередбачених законом випадках; 3) впровадження систем багаторівневого захисту автоматизованих програм, реєстрів та баз даних, які побудовані на основі ШІ. У контексті національної безпеки при впровадженні і використанні ШІ, окрім того, що це має позитивні нюанси його використання, все ж таки потрібно більш ефективно реагувати на його негативний вплив. Варто виявляти і мінімізувати прогалини в українському законодавстві в питаннях розробки і використання програмного забезпечення на основі ШІ, особливо в законах, які регулюють суміжні сфери, наприклад у Законі України «Про захист персональних даних». Такі зміни допоможуть забезпечити належний рівень захисту прав громадян при застосуванні технологій ШІ в умовах сьогодення.

В останні час актуалізувалось проведення різноманітних досліджень у питанні особливостей функціонування ШІ і зокрема їх впливу на поведінку людини. Вкрай актуальним є дослідження, яке було опубліковано у вересні 2025 року у журналі "Nature", що проводилось науковцями Future of Life Institute (FLI) в Берліні Зої Рахван, Нільсом Кебісом та іншими науковцями. Досить невтішні були отримані результати, після проведення дослідження. Так, як зазначає співавторка дослідження, науковиця Зої Рахван «використання штучного інтелекту може спонукати людей вимагати поведінки, на яку вони самі б не наважилися, і яку не стали б очікувати від інших». Інший науковець, Нільс Кебіс, який також приймам участь у дослідженні, зазначає, що «дослідження показує, що люди більш охоче вдаються до неетичної поведінки, коли можуть делегувати її машинам, особливо коли їм не потрібно прямо про це говорити» [17].

Варто звернути увагу на результат дослідження, що міститься у щорічному звіті Future of Life Institute (FLI), який опубліковано у британській газеті "The Guardian". Науковці акцентують увагу на тому, що розробники програмного продукту

із використанням ШІ, не мають дієвих і своєчасних планів реагування на потенційні загрози, які можуть пов'язані із створенням систем зі здібностями, порівнянними з людським інтелектом. Також, співзасновник Future of Life Institute та професор Massachusetts Institute of Technology Макс Тегмарк акцентує увагу на небезпеці, яка полягає в тому, що компанії-розробники програмного забезпечення з використанням технологій ШІ, розробляючи надрозумні системи, однак не приділяють належної уваги і не розробляють заходи, які були б націлені на мінімізацію негативних наслідків від використання технологій ШІ. Він сказав: «це як ніби хтось будує гігантську атомну електростанцію в Нью-Йорку, і вона відкриється наступного тижня, але немає жодного плану запобігти її аварії» [18].

Докторка права Марія Рандаццо, яка очолювала дослідження вчених з Charles Darwin University (CDU) зазначає, що має місце факт, який викликає занепокоєння, зокрема встановлено, що штучний інтелект змінив і продовжує змінювати західні правові, моральні, етичні цінності з безпрецедентною швидкістю та такі зміни досить часто носять негативні прояви і негативний вплив, зокрема відбувається руйнування демократичних принципів та відбувається посилення соціальної нерівності [19].

Отримані результати після проведення наукових досліджень, підтверджують небезпеку використання можливостей ШІ, які дають змогу людині, за допомогою ШІ обрати варіант неетичної, такої що порушує моральні принципи і правові норми та, що вкрай небезпечно навіть дають змогу обрати особі протиправну лінію поведінки на противагу правовій лінії поведінки. Також, небезпечним результатом, який було отримано після проведення дослідження, є те, що людина вимагає нечесної поведінки від системи ШІ, і що системи ШІ виконує прохання та інструкції людини і обирає неетичну, протиправну лінію поведінки, одним із варіантів є вчинення шахрайських дій. Основні ризики, пов'язані з використанням ШІ, стосуються застосування правил, спрямованих на захист фундаментальних прав (зокрема захисту персональних даних, конфіденційності та недискримінації), а також питань безпеки та відповідальності.

Варто сказати, що Україна прогресивно адаптує положення відносно безпечного використання технологій ШІ. Не дивлячись на те, що Міністерство цифрової трансформації України презентувало Білу книгу, у межах трирічної Дорожньої карти щодо регулювання ШІ в Україні, яка передбачає конкретні інструменти для бізнесу щодо використання ШІ. Це є лише часткове вирішення існуючої проблематики відносно використання ШІ на теренах нашої держави. Додатковими заходами, для мінімізації настання негативних наслідків, зокрема негативного впливу на правову поведінку індивідів та забезпечення етичного і морального, а також відповідального використання новітніх технологій, має бути імплементація положень законодавства ЄС відносно ШІ, включаючи але не обмежуючись, Закону Європейського союзу «Про штучний інтелект».

Висновки. Основною цінністю поведінки будь-якого індивіда є реалізація її у правовій площині, через дотримання норм права і моралі. Вірний орієнтир життєдіяльності людини це її здатність забезпечити правову лінію поведінки за рахунок моральних цінностей.

Варіанти використання ШІ можуть бути різними та можуть мати як позитивні так і негативні нюанси, відповідно і наслідки, які наставатимуть будуть різними. За допомогою ШІ, індивід може обрати варіант неетичної, такої що порушує моральні принципи і правові норми та, що вкрай небезпечно, навіть дає змогу обрати протиправну на противагу правовій лінії поведінки. Додатковим підтвердженням проблематики негативного впливу на правову поведінку індивіда і її моральні цінності з боку ШІ є проведенні наукові дослідження.

Варто взяти до уваги положення закону Європейського Союзу «Про штучний інтелект», з урахуванням умов сьогодення, реалій українського суспільства, менталітету українців і враховувати надзвичайну загрозу використання ШІ усього людства, яка може проявитися у тому, що ШІ буде мати можливість уникати здійснення контролю зі сторони людини та тим самим буде здатний спричинити катастрофічні події і наслідки не підконтрольні людині. І саме настання таких негативних і небезпечних наслідків, потрібно попередити, оскільки краще уникнути настання негативних наслідків, аніж вчиняти дії на їх усунення. Включаючи, але не обмежуючись, на законодавчому рівні додатково закріпити положення, які б дали змогу забезпечення і додаткового гарантування захисту персональних даних користувачів, конфіденційності та недискримінації, які використовують програмне забезпечення на основі ШІ, зокрема під час взаємодії з інноваційним програмним продуктом Дія AI, який нещодавно став доступним для широкого загалу користувачів. Окремим і не вирішеним питанням, які потребує додаткового вирішення є питання удосконалення безпеки та відповідальності при використанні сучасних надрозумних технологій.

Список використаних джерел:

1. Сировацький В. І. Гносеологічна зумовленість державного примусу як мотивування дотримання правових норм. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Випуск 4. Том 2. С. 247–252.

2. Попелюшко Р., Бабич А. Теоретичний аналіз впливу життєвих обставин на прояви агресивної поведінки. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія: Психологічні науки*. 2023. Випуск 21 (66). С. 61–69.

3. Усик Д. Б. Механізми моральної регуляції поведінки особистості. *Слобожанський науковий вісник. Серія Психологія*. 2023. Випуск 2. С 40–43.

4. Філософія права: підручник для студ. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобан, С. І. Максимов та ін. / за ред. д-ра філос. наук, проф. О. Г. Данільяна. Харків: Право. 2009. 208 с.

5. Онищук І. І. Правове регулювання технологій штучного інтелекту: теоретико-прикладні та етичні засади. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2020. № 3. С. 50–57.

6. Храпенко О. О., Меденцев А. М., Сперанський В. О. Цифровізація правоохоронної діяльності: використання штучного інтелекту для боротьби з кіберзлочинністю. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 11. С. 505–508.

7. Гудзь Т. І., Синжерян А. А. Інтеграція технології штучного інтелекту у діяльність національної поліції України: Перспективи та виклики. *Українська поліцеїстика: теорія, законодавство, практика*. 2024. № 3. С. 53–59.

8. Штучний інтелект може бути ключем до перемоги України у війні – західні експерти. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-shtuchnyy-intelektviyna/32785722.html

9. Шевчук Т. А., Свистун Я. В. Використання штучного інтелекту у протидії злочинності. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2021. № 2 (25). С. 128–134.

10. Ухвала Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 08.02.2024 року у справі № 925/200/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116984639

11. Ухвала Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 28.05.2025 року у справі № 991/4110/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127690240

12. Кармаза О. Переваги та ризики застосування штучного інтелекту в цивільному судочинстві України. *Актуальні питання розвитку юридичної науки і практики в умовах воєнного стану та мирної розбудови* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (5 травня 2023 року): ел. збірник. Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2023. 721 с.

13. Калаченкова К. О. Бородата К. В. Захист персональних даних у процесі використання таргетованої реклами. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 3. С. 17–21.

14. Манжай О. В. Штучний інтелект та кібербезпека: європейський вимір. *Штучний інтелект у правовій практиці: межі та можливості* : збірник тез круглого столу (14 березня 2025 року) / упор. О. О. Барабаш. Львів : ЛьвДУВС, 2025. 238 с

15. Бєлова М., Бєлов Д. Імплементація штучного інтелекту в досудове розслідування кримінальних справ: міжнародний досвід. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2023. № 2. С. 448–453.

16. Кобко-Одарій В. С. Правова природа штучного інтелекту: проблема визначення правосуб'єктності та юридичної відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 1. С. 30–33.

17. Köbis, N., Rahwan, Z., Rilla, R. et al. Delegation to artificial intelligence can increase dishonest behaviour. *Nature*. Vol 646. October 2025. P. 126–134.

18. Max Tegmark. AI firms 'unprepared' for dangers of building human-level systems, report warns. URL: https://www.theguardian.com/technology/2025/jul/17/ai-firms-unprepared-for-dangers-of-building-human-level-systems-report-warns

19. Randazzo M. S., Hill, G. Human dignity in the age of Artificial Intelligence: an overview of legal issues and regulatory regimes. *Australian Journal of Human Rights*. 2024. № 30 (3), P. 386–408.

Дата першого надходження статті до видання: 17.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 19.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025

УДК 9 (93)
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.5

Захарченко П. П.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії та історії права та держави
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-4968-9844

Мірошниченко М. І.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії та історії права та держави
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-8142-9340

ДО ПРОБЛЕМИ ВИНИКНЕННЯ РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (УКРАЇНИ-РУСИ) : ВЕРСІЯ ІСТОРИКІВ ПРАВА

TO THE PROBLEM OF THE EMERGENCE OF THE RUSSIAN STATE (UKRAINE-RUSSIA): THE VERSION OF LEGAL HISTORIANS

У статті проаналізовано погляди вчених, які заперечують основні постулати імперської теорії Третього Риму, що виникла в Московії у XV ст. як реакція на падіння Константинополя. Увага концентрується на цьому з тієї причини, що, набувши політичного звучання, вона ствердила непорушне право Російської імперії на культурну, політичну і релігійну спадщину Русі і що, мовляв, Русь була першою російською державою, яку заснували князі норманського походження з династії Рюриковичів. Результатом дослідження є не раз оприлюднена нами думка про те, що до утвердження варязької династії Рюриковичів у Києві, Русь набула рис впливового державного утворення [1, с. 15–20; с. 42-–4; 127–136], а її міжнародно-правова суб'єктність вперше зафіксована умовами договору, укладеного в Амастриді у першій половині IX ст., та прийняттям руського посольства спочатку візантійським імператором, а очільником Королівства франків. У історико-правовому контексті під поняттям «державне утворення» дослідники-юристи розуміють «ранньосередньовічну **державу**, що виникла у процесі розпаду первіснообщинного ладу й становлення організованого суспільства у державу» [2].

Актуальність дослідження зумовлена потребою у виробленні конвенційної концепції початку відліку ранньосередньовічної держави із власною назвою «Русь», що була започаткована на Середньому Подніпров'ї, і у видатного історика М. Грушевського отримала назву «Україна-Русь».

Метою статті є узагальнення висновків науковців історичної спеціалізації та історично-правового профілю, котрі довели, що основи України-Руси були закладені задовго до здійснення воєнною дружиною Олега династичного перевороту в Києві у 882 р.

Дослідження здійснено в рамках методології конвенціоналізму, яка використовує епістемологічне розуміння положення про емерджентний розвиток науки: кожний етап розвитку знань є відображенням узагальненого еволюційного процесу, що відбувається в реальній дійсності.

Ключові слова: *Русь, Руська держава, Візантія, Королівство франків, договір у Амастриді, Бравлин, Аскольд, хрещення.*

The article analyzes the views of scholars who deny the main postulates of the imperial theory of the Third Rome, which arose in Muscovy in the 15th century. as a reaction to the fall of Constantinople. Attention is focused on this for the reason that, having acquired a political sound, it affirmed the inviolable right of the Russian Empire to the cultural, political and religious heritage of Rus' and that, supposedly, Rus' was the first Russian state founded by princes of Norman origin from the Rurik dynasty. The result of the study is the conclusion that we have repeatedly published in recent years that before the establishment of the Varangian Rurik dynasty in Kyiv, Rus' acquired the features of an influential state formation, and its international legal subjectivity was first recorded in the terms of the treaty concluded in Amastrides in the first half of the 9th century., and the acceptance of the Rus' embassy first by the Byzantine emperor, and later by the emperor of the Kingdom of the Franks. In the historical and legal context, legal researchers understand the concept of "state formation" as "an early medieval state that emerged in the process of the collapse of the primitive communal system and the formation of an organized society into a state." The relevance of the study is due to the need to develop a conventional concept of the beginning of the early medieval state with its own name "Rus," which was founded in the Middle

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Dnieper region and was called “Ukraine-Rus” by the prominent historian M. Hrushevsky. The purpose of the article is to summarize the conclusions of scholars of historical specialization and historical and legal profile, who proved that the foundations of Ukraine-Rus were laid long before the military coup of Oleg in Kiev in 882. The study was carried out within the framework of the methodology of conventionalism, which uses the epistemological understanding of the position on the emergent development of science: each stage of the development of knowledge is a reflection of a generalized evolutionary process that occurs in real reality.

Key words: *Rus, Russian state, Byzantium, Kingdom of the Franks, Treaty of Amastrida, Bravlin, Askold, baptism.*

Постановка проблеми. Наукове розв’язання проблеми формування Руської держави (України-Руси) не можливе без подолання ідеологічних стереотипів щодо її початків, сформованих в рамках імперської релігійно-політичної теорії Третього Риму. Вона виникла в Московії у XV ст. як реакція на падіння Константинополя і замішана на міфологемі, що саме Москва є спадкоємницею Візантії. Вона, мовляв, наділила московських правителів безмежною царською владою, найменувавши їх царями царів уподібнено до візантійських імператорів, а, отже, і абсолютним правом на владу над усім християнським світом, населеним слов’янськими народами.

У своєму зародку ідея «Москва-Третій Рим» має есхатологічну (релігійну), а не політичну основу [3, с. 219–233]. Політичного забарвлення вона набула в період правління Петра І, а «наукового обґрунтування» – за правління Катерини ІІ, коли всупереч історичній правді було стверджено непорушне право Російської імперії на культурну, політичну і релігійну спадщину Русі, яка, у їхньому розумінні, була першою російською державою, заснованою князями норманського походження з династії Рюриковичів.

Новопостала при Катерині ІІ міфологізована ідеологема про укорінення історії Російської імперії в лоні княжої Русі лягла в основу «Истории государства Российского» у 12 томах М. Карамзіна, а також фундаментальної «Истории России с древнейших времен» у 29 томах С. Соловйова. Визначальною у цих працях є фальшива теза, що Русь і як територія, і як культура, і як мова, і як держава є законною спадщиною великоросів росіян.

Є усі підстави вважати, що приховано модернізованою формою вираження релігійно-політичної теорії Третього Риму є людиноненависницька ідеологія «русского міра», яка лежить в основі обгрунтування російського вторгнення в Україну, проведення агресивної, геноцидної війни проти українського народу на знищення його державності і заперечення природного права на самовизначення в межах своєї національної держави.

Підтвердженням цьому є інтерв’ю В. Путіна американському пропагандисту Такеру Карлсону від 9 лютого 2024 р., в якому очільник РФ відтворив наративи доби Петра І і Катерини ІІ, що на загал зводяться до такого: «Російська (*Авт.* – чомусь не руська?) централізована держава стала формуватися з запрошенням на княжіння варяга Рюрика до Новгорода у 862 р., регент малолітнього сина якого Олег, у 882 р. унаслідок походу на Київ та усунення від влади двох братів (*Авт.* – Аскольда і Діра), захопив владу і держава стала розвиватися, маючи два центра – Київ і Новгород, а приєднане населення, що мешкало на цій території, є такими ж росіянами як і решта жителів» [4].

Як бачимо, у путінській імперській схоластичній псевдомоделі витоків України-Руси місця для України і українців із зрозумілих нині причин не знайшлося. У його свідомості ми існуємо в кордонах і політико-правовому дискурсі винятково російської держави з обов’язковою словарною атрибуцією – «ми же братья».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До проблеми формування України-Руси держави упродовж кількох століть зверталася неймовірна кількість істориків, істориків права як на теренах України, так і закордоном, у тому числі дослідники із числа представників української діаспори. Одні, як М. Андрусяк, Ф. Андрощук, Д. Дорошенко, В. Зоценко Г.-З. Байєр, Г. Міллер, А. Шльоцер, М. Карамзін, І. Крип’якевич, В. Ключевський, М. Погодін, А. Кунік, В. Липинський, С. Томашівський, В. Томсон, були прихильниками норманської теорії виникнення Русі, щоправда, в останні десятиліття вона втратила наукове значення. Фрагментарні прояви сучасного норманізму можна помітити у окремих зарубіжних медієвістів, зокрема М. Стенбергера, Г. Штокля, Г. Янкуна. Інші, як М. Грушевський, М. Ломоносов, Г. Еверс, Д. Іловайський, Б. Рибаков, М. Максимович, П. Толочко, – антинорманської. Треті – комбінованої, тобто у заснуванні Руської держави віддавали пріоритет місцевому населенню, але вбачали в цьому процесі і значну роль норманів (варягів) – Н. Полонська-Василенко, О. Шодра тощо. Четверті, як І. Бойко, В. Іванов, М. Котляр, О. Палій, В. Сергійчук, Г. Трофанчук, М. Чубатий, автори цієї розвідки збагатили історіографію автохтонною моделлю (різновид антинорманської) походження держави.

Окрім основних версій, є й інші як ось**:** хозарська (О. Пріцак), литовська (М. Костомаров), ободритська (А. Нікітін, В. Меркулов). Окремі вітчизняні науковці здебільшого не актуалізують проблему першості окремих етносів у формуванні Руської держави, послуговуючись ідеєю дистанціювання від неї (О. Головко,

О. Шевченко та інші). Дехто із медієвістів украй скептично ставиться до усіх гіпотез заснування Руської держави, вважаючи їх незабезпеченими достовірними документальними джерелами. Анонсуючи чергову монографію, О. Толочко, зокрема, назвав «Повість минулих літ» видатним літературним твором, де відсутня достовірна історія. Щоправда, достовірнішого джерела, яке б могло розгадати загадку заснування держави в Україні-Руси, не назвав.

Відомий дослідник української церкви І. Огієнко, услід за М. Грушевським, котрий визнав творіння Володимира Великого «найбільшою українською державою», схильний вважати, що вона сформувалася в Києві у кінці VII – на початку VIII ст. задовго до князя Володимира. «Перші князі, безумовно, були своїми, не захожими чужинцями (народні перекази звуть їх Києм, Щеком та Хоривом), – зазначав автор, – але про них ми нічого не знаємо» [5].

Учень М. Грушевського М. Чубатий значно пізніше також наголошував, що Русь-Україна сформувалася як держава на дніпровських землях у середині IX ст. [6, с. 25-26].

Наріжною позицією, з якої розпочнемо **виклад основного матеріалу,** є цитоване нами неодноразово твердження академіка АН СРСР, етнічного росіянина Б. Рибакова про те, що не могла «далека болотиста Північ з її слабкими піщаними ґрунтами» бути носіями державності, адже «темпи історичного розвитку тут, на Півдні» (Середнє Подніпров'я) істотно переважали [7, с. 180]. Сумніви чи ненайвідомішого в радянському Союзі дослідника історії Руської землі щодо можливості імплементації інституту держави в лоно Наддніпрянської України з теренів ільменських племен ґрунтувалися на вивченні широкого джерельного матеріалу не лише вітчизняного, а й зарубіжного.

Процес формування держави не залишав осторонь і українських радянських науковців. Оцінки Б. Рибакова цілковито поділяв і львівський дослідник М. Котляр, котрий дискусії про походження Руської землі з Півночі чи з Півдня однозначно вирішував на користь останньої. Його висновки засновувалися на тому, що у «племінному княжінні ільменських словен […] в IX ст. джерела не фіксують соціально-політичних процесів, які можна було би вважати державоутворюючими» [8].

Навіть достатньо поміркований у своїх наукових оцінках процесу формування держави в Україні-Руси, вчений-археолог П. Толочко цілком резонно поставив запитання, на яке ніхто із прихильників ідеї привнесення державності з Півночі до Києва, досі відповідь так і не сформулював: «Як це норманам вдалося на східно-слов'янській землі створити те, чого вони не мали у себе на батьківщині?» [9, с. 14].

Як бачимо, відшліфована путінська пропагандистська ідеологема про початки формування держави із запрошенням на княжіння варяга Рюрика до Новгорода заклала певні сумніви в історіографії ще за доби радянського Союзу, розпад якого очільник країни-агресорки називає найбільшою геополітичною катастрофою XX століття.

Серед ознак державності ранньосередньовічного суспільства дослідники виділяють такі як наявність влади, відчуженої від народу, розміщення населення за територіальним принципом, спадковість князівської влади, а також стягнення нею данини. Сучасна теоретико-правова наука з достатньою повнотою висвітлює усі перелічені ознаки, а історико-правова визнає, що вони частково чи вповні асоціюються з Київською землею до моменту здійснення князем Олегом династичного перевороту у Києві у 882 р.

Вважаємо запропонований перелік ознак ранньосередньовічної державності далеко не повним. Безумовною характерною рисою державності аналізованої епохи має бути ще один критерій – встановлення міжнародних контактів. На рівень імперативної норми міжнародного права його вивела конвенція Монтевідео про права та обов'язки держав від 26 грудня 1933 р., ухвалена на VII Панамериканській конференції, що додала й інші ознаки держави, серед яких на ключові позиції вийшла й спроможність вступати у відносини з іншими країнами [10, p. 75–78].

Саме тому віхою, що заклала фундамент формуванню України-Руси (Руської, Києво-Руської, Київської) держави, є її зв'язки та міжнародні контакти, зокрема, з Візантійською імперією. Походи, котрі здійснювали русини проти міст імперії впродовж IX–XI ст. нерідко завершувалися проведенням перемовин та укладенням усних чи письмових угод із супротивником.

Свідчення про одну із найдавніших воєнних акцій русинів проти Візантії відклалося у двох агіографічних працях (*Авт.* – описує життя святих) «Житіє Святого Стефана Сурозького» та «Житіє Святого Георгія Амастридського» (написана у першій половині IX ст., зберігається в одному примірнику в Парижі), авторства Ігнатія – «диакона великої константинопольської церкви, котрий згодом став митрополитом Нікейським» [11, с. 314], що не виключаються авторитетними українськими вченими із кола найдавніших історичних пам'яток, де згадується термін «русь» [12, с. 42].

«Житіє Св. Стефана Сурозького» відоме у трьох редакціях, щоправда, сучасний дослідник історії християнства В. Кирсанченко, услід за М. Грушевським, називає дві: грецьку, описує посмертні дива Свято Стефана і руську, укладену у XVI ст. [13, с. 294]. Група вчених Кримського відділення НАН України нещодавно заявили про виявлення й третьої редакції, написаної вірменською мовою на основі грецького варіанту, що вперше був опублікований у 1930 р. в Парижі [14, с. 8; 53]. Усі три редакції містять

розповідь, ймовірно, кінця VIII – початку IX ст. про «розорення руським князем Бравлином великої кількості міст Тавриди від Корсуня до Керчі, про напад на Сурож» [15, с. CXLV] (м. Судак, нині територія України, тимчасова окупована РФ за наказом Путіна) та хрещення очільника походу визначним візантійським ієрархом, архиєпископом Філаретом, що став його хрещеним батьком.

Отож «Житіє св. Стефана Сурозького» в інтерпретації А. Сахарова, повідомляє про те, як на Кримське узбережжя обрушилася новгородська рать, яку очолив князь Бравлин. Рать була «велика», а князь «сильний зело». Руси повоювали візантійські володіння від Херсонеса до Керчі і «з силою» підступили до Сурожу. Десять днів тривала облога міста. Нарешті, проломивши залізну браму фортечної стіни, руси увійшли у місто почали грабувати його. Бравлин спробував захопити багатства місцевого храму св. Софії, де знаходилася гробниця Стефана Сурозького, а в ній «царська ковдра», і «перли», і «золото», і «камінь дорогий», і «злато». Але Бравлина спіткала невдача. Біля гробниці святого він був уражений раптовою недугою: «обратись лице його назад». Тоді Бравлин наказав припинити розграбування міста, повернути сурожанам все відібране у них добро і відпустити полонених, захоплених під час походу. І обличчя князя знову набуло нормального вигляду. Потім відбулося хрещення Бравлина, здійснене архієпископом Філаретом, наступником святого Стефана у Сурожі» [16, с. 30–31].

«Сказання про Бравлина» завершується такими словами: «І хрестилися всі, хто бачив його (*Авт.* – Бравлина), у тому числі й бояри. Священики сказали йому: «Пообіцяй Богу, що повернеш чоловіків і жінок чи дітей, яких ти захопив у полон від Корсуня до Керчі. І повелів своїм повернути усіх, відпустити кожного із них іти додому, і йдучи до себе, завдячували Богу і угоднику його» [14, с. 52].

У історичному джерелі зустрічаємо назву міста, з якого начебто разом із дружиною прибув Бравлин. У тексті мова йде про Новгород, якого у VIII – першій половині IX ст. ще не існувало. За свідченням Нестора Літописця, його заснував Рюрик не раніше 862 р. [17]. Використання у «Житіє св. Стефана Сурозького» географічної локалізації є пізнішою інтерполяцією, а адміністративних пунктів з назвою новгород у розумінні «нове місто», на думку М. Брайчевського, було достатньо багато [18].

Першим, хто на відповідному науковому рівні обґрунтував думку про те, що події, пов'язані з Бравлином («Сказання про Бравлина»), сталися у Візантії у 30-х роках IX ст., був на початку XX ст. дослідник В. Васильєвський. Для цього вчений скористався такими аргументам:

– джерела акцентують увагу на тому, що мова про події трапилася одразу після смерті святого, а Стефан помер не пізніше кінця VIII ст.;

– у сюжеті фігурує ім'я архиєпископа Філарета, очевидно, того самого, про якого йшла мова у цьому «Житії…», що згадується раніше як учень і безпосередній наступник Стефана [19, с. 183].

Дослідники, аналізуючи історичне джерело, припускають слов'янське (руське) походження Бравлина та його дружини [20, с. 33]. Інші, – що вони жили на берегах Дніпра, або на узбережжі Азовського чи Чорного морів [21, с. 80]. М. Грушевський висловив версію, що Бравлин «міг бути київським князем, але так само міг бути якимсь князем на полудні, залежним від Києва, або київським воєводою» [22, с. 6].

Вітчизняний історик М. Котляр узагальнив найпомітніші версії, озвучені в літературі щодо походження військового загону, який спустошив все Чорноморське узбережжя від Корсуня до Керчі. Серед них вчений виокремив:

а) скандинавське походження військової дружини, яка прийшла Дніпром на південь і рухалася далі до Криму;

б) дружина Бравлина могла бути сформована у Києва, а він сам був попередником Аскольда і Діра;

в) Бравлин міг бути князем якогось поки що невідомого руського квазідержавного утворення у Приазов'ї;

г) «Сказання про Бравлина» потрапило до «Житіє св. Стефана Сурозького» пізніше, після здійснення руського перекладу візантійського оригіналу [23].

Між тим, процедура навернення Бравлина до християнства перегукується з подіями історичної перспективи майбутніх правителів Київської держави, і не тільки. Хроністи повідомляють, що таїнство хрещення за східним обрядом проходили також Аскольд, Ольга, Володимир – винятково очільники держави. Легендарний князь Бравлин, ймовірно, започаткував процедуру, що згодом увійде в традицію у династичному середовищі як Києвичів, так і Рюриковичів. Охрещені русинські князі вдруге походи на Константинополь чи інші міста імперії більше ніколи не організовували і не брали у них участі. Медієвісти пов'язують цей факт з тим, що прийняття християнства традиційно вважалося у Візантії формальним входженням охрещених до числа підданих імперії [24, с. 256–263]. Природно, руські князі із таким статусом не мали причин для організації повторних воєнних акцій проти Візантії.

Не лише князі-русини приймали доленосне для себе рішення про можливість хрещення. Через подібні таїнства проходили також представники аристократичної верхівки й інших держав. Як свідчить «Хронографія» Феофана, задовго до описаних нами подій, близько 527–528 рр. до імператора Візантії прибув цар гуннів Горда, який «став християнином і був просвітлений». «Імператор прийняв його, дав йому велику кількість подарунків, – зазначає історичне

джерело, – і відіслав в його країну охороняти ромейську державу і місто Босфор» [25].

У іншому історичному джерелі, не пов'язаному з попереднім, – «Житії Святого Георгія Амастридського», також міститься фрагмент, котрий розповідає про напад «русі, як усі знають, народ у вищій мірі дикий і грубий» на м. Амастриду (нині м. Амасра, Туреччина), у ході якого «русь» грабувала маєтки, нищила церковні святині, захоплювала в полон місцеве населення. Словосполучення «як усі знають» свідчить про те, що для Візантії це було не перше знайомство з «руссю». Щоправда, окремі дослідники пов'язують цей фрагмент ранньої історії Русі з іменем князя Ігоря, який здійснив військовий похід лише у 941 р. [26, с. 176–178].

Оприлюднюємо цей фрагмент без великої патетики щодо русинів, проте вчинені агресивні діяння, здійснені вихідцями із Русі, мають цілком вмотивоване пояснення. Навіть в добу розквіту України-Руси літописи зареєстрували непоодинокі факти розорення споруд сакрального характеру під час міжкнязівських конфліктів та міжусобних воєн, що свідчить про пережитки язичницької ментальності, згідно з якою зруйнувати святилище ворога – значить позбавити його захисту божого і тим самим перемогти. «Храм – не просто вмістилище християнського бога, – стверджують автори одного із сучасних наукових видань, – але ще і зосередження магічної, ірраціональної сили тієї громади, на території якої він розташований» [27, с. 198]. Язичницький характер Русі у першій половині IX – першій половині X ст. під сумнів не ставиться.

Наслідком експансії Русі на територію Візантії стало укладення локального миру, можливо, в усному вигляді [28, с. 76; 81], що став першим відомим договором язичницької Русі з греками. Він передбачав: звільнення полонених; припинення пограбування церковних святинь; припинення режиму свавілля і образ, що був встановлений на захоплених територіях [14, с. 31]. Відомий український дослідник історії міжнародного права О. Задорожний з цього приводу наголошував, що з укладенням цієї мирної угоди, міжнародно-правова суб'єктність Русі ставала реальністю [29, с. 10]. Тільки низкою успішних походів Русі проти Візантії можна було примусити імперію визнати її наявність як держави, здатної на укладення відповідних договорів усного чи письмового характеру.

Не заперечують вірогідність укладення договору й сучасні візантисти Домановські, які досліджують торгівельні відносини між цими країнами. У одній із своїх робіт вони цілком обґрунтовано припускають, що торгівельні зв'язки між Руссю та Візантією були цілком інтенсивними ще у IX ст., «… щоби не стати причиною укладення певної міжнародної угоди» [30, с. 49].

Приблизно в той самий час, коли «ворохобила» руська дружина на чолі з Бравлином та укладала відповідний договір із Візантією, у Бертинських аналах (хроніка франкського королівства 830–882 рр. одним із авторів якої був придворний капелан імператора франків, єпископ Труа Пруденцій, безпосередній свідок подій, що описує) фіксується повідомлення про прийом посольства русів у Константинополі імператором Феофілом, а згодом і в столиці Франкського королівства м. Інгельмгейні. 18 травня 839 р. франкський імператор Людовік Благочестивий урочисто прийняв посольство візантійського імператора Теофіла, який «надіслав з ними якихось людей, які повідомили, що вони, тобто їхній народ, називається Рос (Rhos), що їхній володар іменується каганом (chacanus), і послав їх, як вони стверджували, для укладення дружніх стосунків. У згаданому листі (Теофіл) просив, щоб милістю імператора і за його допомоги вони отримали можливість через його імперію безпечно повернутися на батьківщину, бо шлях, яким вони прибули до нього в Константинополь, пролягав поміж варварами і численними, надзвичайно жорстокими племенам, тож він хотів би, щоб вони, повертаючись, знову не наражалися на небезпеку. Імператор Людовик, ґрунтовніше розвідуючи про причину їхнього прибуття довідався, що вони походять з народу свеонів (Sueones). Запідозривши, що вони не шукають дружби, та вважаючи їх швидше шпигунами у його (Теофіла) і своїй державі, а не посланцями миру, постановив затримати їх у себе, доки докладніше не довідається, чи прийшли з тими намірами, про які сповіли чи ні. Про це, не зволікаючи, повідомив Теофіла листом через згаданих його послів, що прийняв тих людей приязно через повагу до нього (Теофіла); якщо виявиться, що вони щирі, то відпустить їх, надавши можливість безпечного повернення на батьківщину і допомогу; якщо ж ні, то відправить назад до нього в супроводі своїх людей, щоб він (Теофіл) сам вирішив їхню долю» [31, с. 47].

У істориків досі існують різночитання щодо визнання себе членів делегації вихідцями із народу «свеонів», тобто «шведів». Цьому також є пояснення. Якщо донедавна вважалося, що шведи, або нормани, або варяги потрапили на Русь лише у X ст., то недавні розкопки Гньоздовського археологічного комплексу виявили рештки людських поховань, що засвідчують проникнення варягів у руські землі ще на початку IX ст. [32]. Відтак висока вірогідність полягає у тому, що ті, хто визнав себе шведами при зустрічі із імператором Теофілом у кінці 830 рр., могли бути русами із шведським етнічним корінням.

Нехай нікого не бентежить володар народу «рос», що йменувався каганом. «Якщо і був Руський каганат у IX ст., – твердить П. Толочко, – то він знаходився, безумовно, на Середньому Подніпров'ї, а його політичним центром був Київ. Саме тут мудрі київські книжники називали князів Володимира і Ярослава каганами, нібито

відроджуючи тим самим період початкової Русі» [33, с. 9–10]. До слушності такого висновку не міг прислухатися колектив радянських авторів відомої свого часу роботи «Очерки истории СССР», адже він задовго до П. Толочка висловив подібну думку [34, с. 75].

Щоправда, інший український дослідник О. Толочко в нещодавно підготовленій монографії заперечив висновки свого батька, висловившись про те, що жодних руських каганатів на території Європи не існувало, вони, мовляв, є історіографічним міражем і присутні лише на сторінках робіт дослідників [35, с. 124]. Таке твердження має право на існування, проте воно не пояснює застосування титулатури «каган» щодо володаря народу «рос» у тексті Бертинських аналів.

Найбільш доречно про те, чому візантійський імператорський двір пов'язав руського князя з нехарактерним для нього титулом, є думка, висловлена В. Томсеном ще у кінці XIX ст.: «Найвірогідніше пояснення полягає у тому, що в очах греків руси змішувалися в одну масу з хазарами, аварами та іншими варварськими народностями півночі, чому в до князя Русі й міг застосовуватися титул, що належав, власне, царю хазар» [36, с. 39–40].

Подальші міркування О. Толочка сприймаються так, що він не ставить під сумнів реально існуюче об'єднанню, можливо, й політичне, що ідентифікували себе з «руссю»: «Таким чином, руси були не випадковими людьми і не шпигунами, за яких їх прийняли в Інгельгеймі. Вони дійсно належали до якоїсь спільноти, яка іменувала себе русь, і знаходилися у складі посольства, надісланого їх правителем (гех), котрого звали (або котрий називався) Chacanus» [35, с. 114].

Словом, представників народу «рос» на державному рівні приймали очільники двох на той час потужних імперій Європи – центрів християнства, що вказує на достатньо високий міжнародно-правовий статус делегації, котра, на нашу думку, уособлювала вже функціонуюче утворення з виразними ознаками держави.

Не відмовляє нам у підтримці й відомий автор дуже авторитетної в радянській історіографії роботи А. Сахаров «Дипломатия Древней Руси», де він стверджує, що визначення руського посольства як місії «слов'янської **давньоруської держави** є в принципі правильним». Ключове слово в реченні, на яке ми звертаємо увагу читача, – «держави» [1, 15–20].

Висловлене вище непоодиноко присутнє у дослідницькому середовищі як минулого, так і нинішнього. Покликаємося на слова дуже авторитетного авторського колективу радянських істориків (В. Грекова, Л. Черепніна, В. Пашуто), які за рік до появи у 1954 р. відомої концепції про Русь як колиску трьох братніх східнослов'янських народів (росіян, українців і білорусів), стверджували, що до появи Олега в Києві, це місто вже було «центром зростаючої **давньоруської держави**» [34, с. 70].

За півстоліття до цього закликав визнати «дуже раннє існування **руського-слов'янської держави** між Дністром і Кубанню» до здійснення династичного перевороту князем Олегом у Києві у 882 р. відомий російський славіст XIX ст., член-кореспондент Петербурзької академії наук А. Будилович. Для обґрунтування свого концепту він наводив численні свідчення, котрі підтверджували військову потугу Русі на європейському континенті. Не могло, на його думку, окреме плем'я чи союз племен, не об'єднаний в державу, проводити масштабні воєнні акції. Мова йде, зокрема, про їхнє відображення в документах «грецьких – про набіги Русі на Царгород у 865 і 941 рр.; латинських (Бертинський літопис) – про взаємини руського кагана з імператором Феофілом у 839 р.; арабських – про набіги Русі на берега Каспійського моря у 880, 909-910, 914, 944 рр.; слов'янських – про ранні походи на Царгород, Дунай, Хозарію, про війни Русі Тмутараканської з народами під кавказькими і таке інше» [15, с. CCLXXVIII].

Не лише на формування держави наприкінці VIII – у першій половині IX ст. вказує сучасна дослідниця О. Шодра, а й чітко визначає її локацію – Середнє Подніпров'я з Києвом як його адміністративним центром. Визначальним вектором міжнародної як торгівельної, так і військової політики Руської держави, безумовно, був східний та південний напрям. «Про присутність русів у східному Криму у IX ст. свідчить назва візантійської колонії на березі Керченської протоки – Росія (руський Корчев, тепер Керч). Руси також згадуються серед мешканців Херсону – опорного пункту імперії у Криму», – твердить авторка посібника з історичної географії України [37, с. 121, 124].

На існування адміністративно-політичної організації на Середньому Подніпров'ї у доварязький період свідчить також літописний фрагмент про похід князя Олега у 882 р.: «Вирушив Олег [у похід], узявши багато своїх воїв – варягів, чудь, словен, мерю, весь, кривичів. І прийшов він до Смоленська з кривичами, і взяв город Смоленськ, і прийняв владу і посадив у ньому мужів своїх. Звідти рушив він униз [по Дніпру] і, прийшовши, узяв [город] Любеч і посадив мужа свого. І прибули [Олег та Ігор] до гір київських, ... і сів Олег, князюючи в Києві, і мовив Олег: «Хай буде се мати городам руським»» [17].

Із тексту давньої історичної пам'ятки проглядаються чіткі відомості про функціонування у Смоленську та Любечі на момент вторгнення місцевих органів влади, від яких він її «прийняв» в особі «мужів», де взамін них були посаджені Олега «вої», а в центральному місті – Києві сів сам очільник варязького загону. Цей факт є свідченням того, що Олег усвідомлював підпорядкованість завойованих ним міст головному місту,

куди направлявся, очільником якого він, зрештою, як керівник войовничої дружини, й став.

Наведені вище свідчення, не дають нам права відмовитися від достатньо обґрунтованої вченими-попередниками версії: до утвердження варязької династії Рюриковичів у Києві, Русь набула рис державного утворення, а її міжнародно-правова суб'єктність зафіксована умовами договору в Амастриді та прийняттям руського посольства двома християнським центрами – спочатку візантійським імператором, а згодом імператором Королівства франків.

Ігнорування більшості радянських дослідників до відомостей про договір першої половини IX ст., укладеного за наслідками воєнної операції в Амастриді як історичного факту, пояснюється тим, що він не вписувався в панівну до нині, в тому числі і сучасній українській історіографії, концепцію формування України-Руси, що бере свій відлік від здійснення династичного перевороту Києві у 882 р.. Об'єднання Півночі з Новгородом та Півдня з Києвом завершує, мовляв, формування Руської держави. Зрозуміло, що воєнний похід русинів на Амастриду і укладення договору з Візантією за півстоліття до появи Олега в Києві, вказує на певні прогалини у вибудуваному концепті. Адже кордонам Візантійської імперії могло загрожувати тільки підготовлене, добре озброєне військо, сформоване не племінним союзом, а державою, яка на той час «стояла на порозі свого піднесення» [18, с. 34–35].

Відомий ще один договір з Візантією «про союз і дружбу», що також став наслідком військової експансії русинів. На 360 човнах у 860 р. київський князь Аскольд здійснив похід на Візантію, що мав відверто каральний характер і передбачав помсту грекам за вбивство русинських купців у Константинополі. Греки, поставлені в скрутне становище, змушені були погодитися на велику контрибуцію варварському народу і зобов'язувалися надалі сплачувати данину. Водночас було домовлено про сприяння русинам-купцям з боку візантійської адміністрації. Данина мала сплачуватися на користь шести міст (*Авт.* – тепер здебільшого українських), проте жодним словом про північні міста (Новгород і Ладога) не йшлося. Зрозуміло, що у 860 р. вони в договорі й не могли фігурувати, адже Новгород, згодом ставши ключовим містом Півночі, ще не згадується в історичних джерелах. Усна домовленість 25 червня 860 р. про укладення договору засвідчує, що Русь продовжувала інтегруватися в систему тогочасних міжнародних відносин [38, с. 43]. «Зрозуміло, – зазначає В. Сергійчук, – що для такого великого військового успіху у війні проти Візантійської імперії необхідно було існування потужного державного організму на наших землях, який і тільки міг забезпечити подібний вислід широкомасштабної операції». «Значить, він уже був, – далі мовить дослідник, – а відтак маємо право стверджувати про існування власної держави автохтонного народу, яку називали Руссю» [39, с. 15].

Як повідомляють здебільшого візантійські джерела, знайомство Аскольда з християнською Візантією спонукало до охрещення князя у і залучення до процесу частини власних дружинників. Свідчення про це вміщені в життєписі імператора Василія I Македонянина (867–888), складеному його онуком Костянтином Багрянородним (Порфирородним). Текст промовисто вказує на підписання договору «миру і любові», однією із умов якого було хрещення України-Русі: «І народ росів, войовничий і безбожний, щедрими подарунками золота і срібла, і шовкового одягу (імператор Василій) залучив до переговорів, і, учинивши з ними мирний договір, переконав їх стати учасником божественного хрещення і влаштував так, що вони прийняли архієпископа, якого поставив патріарх Ігнатій» [16, с. 59–60]. Схожу інформацію, що підтверджує викладене К. Багрянородним, знаходимо в § 35 Окружного листа патріарха Фотія: «І не тільки цей народ (болгари) перше нечестя змінив на віру Христову, але й так звані руси, що перевищують усіх жорстокістю та сквернобивством; вони поневолили всіх кругом себе, а через це впали в гордість і підняли руки навіть проти Римської держави; але тепер навіть ці руси перемінили еллінську й нечестиву науку, якої перше держалися, на чисту й непідроблену віру християнську і з любов'ю стали підданими та друзями нашими замість грабувати нас і замість мати проти нас зухвалість, що недавно було» [40].

Слова К. Багрянородного знайшли підтвердження у відомостях, що залишив Феофан, а саме: «…незабаром посольство їхнє (*Авт.* – русинів) прибуло в царське місто з проханням зробити їх учасниками святого хрещення, що й було виконано» [41, с. 80].

З цього часу в Києві формується церковна структура – митрополія на чолі з болгарином Михайлом, рештки якого, як першого митрополита, зберігалися в Києво-Печерській Лаврі. Під номером шістдесят один у реєстрі християнських кафедр з'являється київська єпархія [42, с. 6], що стало свідченням міжнародного визнання країни, її входження до кола держав цивілізованого світу.

Умови договору між християнською Візантією і язичницькою Україною-Руссю (Аскольдом) в частині «божественного хрещення», за свідченням Никонівського літопису, були виконані. Близько 200 осіб, переважно із оточення Аскольда і Діра, прийняли таїнство хрещення [43, с. 11]. Ці події свідчать про те, що християнство на українських теренах запроваджувалося тривалий час еволюційним шляхом, а перші спроби його прийняти здійснювалися задовго до Володимирового хрещення 988 р. В історіографії воно отримало назву «Аскольдове хрещення».

Висновки. З огляду на багату історіографію як російсько-імперську, радянську, української діаспори, вітчизняну, так і, спираючись на власні публікації, поява ранньодержавного утворення на території Наддніпрянщини за кілька десятиліть до династичного перевороту Олега, здійсненого в Києві у 882 р., не є оригінальною думкою. Варязька дружина прийшла на заздалегідь підготовлений грунт, закладений багатолітнім духовним, соціальним, економічним, політичним розвитком Наддніпрянщини, у тому числі й спадком, залишеним попередніми політичними утвореннями на цих територіях.

Цим фактами є укладення договору в Амастриді, прийняття делегації народу «рос» імператором Франкського королівства Людовиком Благочестивим 18 травня 839 р. Обидві події лежать в одних хронологічних рамках (кінець 30-х років IX ст.) і віддзеркалюються кількома реальними історичними пам'ятками: «Житієм Святого Стефана Сурозького», «Житієм Святого Георгія Амастридського» та Бертинськими аналами.

З огляду на констатацію факту В. Сергійчуком про те, що «останнім часом українська історична наука опрацьовує версію щодо ще ранішого визнання Русі, аналізуючи запис у «Бертинських аналах» про прийом росів у Європі 839 року» [39, с. 15], ми, як історика права та держави, намагаємося прискорити цей процес, надати йому формат доказового характеру, аби жодні міфологеми не продукувалися і не просовувалися в індивідуальну чи у суспільну юридичну та історичну свідомість окремого українця зокрема і українського народу загалом. Сподіваємся, що науковий інтерес, спрямований на формування цілісної історико-правової парадигми появи на території Середнього Подніпров'я державного утворення у першій половині IX ст., буде масштабований у середовищі як представників історико-правової спільноти, так і вітчизняних істориків та археологів.

Список використаних джерел:

1. Захарченко П., Мірошниченко М. Зовнішні зносини України: історико-правові аспекти міжнародного права і сучасність. Матеріали 15-тої Всеукраїнської наукової конференції / *Наукові конференції історико-правової проблематики*. / Макарчук В. С., Богів Я. С. (упорядкування) / ІППО НУ «Львівська політехніка». Вип. 15. С. 15–20. https://lpnu.ua/sites/default/files/2020/pages/483/istoriya-zbirnik2023tpk.pdf
2. Святоцький О. Українська державність: поняття, основні ознаки, символи, атрибути, витоки та етапи становлення. *Голос України*. 2019. 23 лютого.
3. Данилевич Микола. Генезис ідеї «Москва-Третій Рим». *Греція і слов'янський світ: національна своєрідність і взаємовплив культур :* доповідь на міжнародній науково-практичній конференції. https://shron1.chtyvo.org.ua/Danylevych_Mykola/Henezys_idei_Moskva_Tretii_Rym_Ideia_Rymu_vistorii_skhidnoslovianskoho_svitu.pdf?
4. Див.: Інтерв'ю Путіна Такеру Карлсону. https://tsn.ua/video/video-novini/interv-yu-putina-takeru-karlsonu-61-milyard-dolariv-dopomogi-dlya-ukrayini-golovne-na-ranok-9-lyutogo.html
5. Огієнко І. Українська Церква. Нариси з історії Української Православної Церкви. У 2 т. Т. 1. Київ : Україна, 1993. *Ізборник.* http://litopys.org.ua/ohienko/oh01.htm
6. Чубатий М. Українська історична наука (її розвиток та досягнення) / Микола Чубатий. Філадельфія, Па : В-во «Америка», 1971. 52 с.
7. Цит. за: Україна: хронологія розвитку : у 6-т. Т. 2. Київ : Кріон, 2009. 609 с.
8. Котляр Н. Ф. «Древнерусская государственность». https://a-nevsky.ru/library/drevnerusskaya-gosudarstvennost.html
9. Толочко П. П. Еще раз о начале древнерусского государства. *Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А. В. Кузи.* Київ : Стародавній світ, 2014. С. 11–21.
10. Convention on Rights and Duties of States. Signed at Montevideo, December 26, 1933 (7-th International Conference of American States; Montevideo, Uruguay, December 3–26, 1933). *Supplement to the American Journal of International Law*. 1934. Vol. 28. Official documents. P. 75–78.
11. Липшиц К. Э. О походе Руси на Византию ранее 842 года. *Исторические записки.* 1948. № 26. С. 312–331.
12. Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. Серія «Україна крізь віки» в 15 т. Т. 4. Київ : «Альтернатива», 1998. 352 с.
13. Крисаченко Валентин Семенович. Україна на сторінках святого письма та витяги з першоджерел, що засвідчують процес поширення християнства на теренах України від апостола Андрія до князя Володимира [Текст] / Ред. Валентин Береговий. Київ, Наукова думка, 2000. 488 с.
14. Могаричев Ю. М., Сазонов А. В., Степанов Е. В., Шапошников А. К. Житие Стефана Сурожского в контексте истории Крыма иконоборческого времени. Симферополь : АнтиквА, 2009. 334 с.
15. Василевский В. Г. Труды. Т. 3 : [Русско-византийские исследования. Жития свв. Георгия Амастридского и Стефана Сурожского]**.** СПб., 1915. CCLXXXVIII, 121 с.
16. Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси: IX – первая половина X в. М.: Мысль, 1980. 358 с.
17. Літопис Руський за Іпатським списком. http://litopys.org.ua/litop/lit.htm
18. Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. Київ : Наукова думка, 1988. С. 36.
19. Див.: Могаричев Ю. М. Об одном из сюжетов жития Стефана Сурожского (Бравлин из Новгорода или Песах из С-М-К-Рая?). С. 181–193. http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/171565/13-Mogarychev.pdf?sequence=1

20. Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі / М. Ю. Брайчевський ; ред. М. В. Попович; АН УРСР, Ін-т археології. Київ : Наукова думка, 1988. 259 с.
21. Чубатий М. Історія християнства на Руси-Україні. У 2 т. Т. 1 (до року 1353). Рим – Нью-Йорк, 1965. 816 с.
22. Грушевський М. Історія України-Руси. Том І. С. 6. http://litopys.org.ua/hrushrus/iur10706.htm
23. Котляр М. Ф. Бравлін. *Енциклопедія історії України.:* Т. 1: А–В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во «Наукова думка», 2003. 688 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Bravlin
24. Литаврин Г. Г. Болгария и Византия в XI–XII вв. М.: АН СССР, 1960. 475 с.
25. Джаксон Т. Н., Коновалова И. Г., Подосинова А. В. Древняя Русь в свете зарубежных источников. В 5 томах. Том 2. Ч. 1. Славяне и народы Восточной Европы. https://azbyka.ru/otechnik/Istorija_Tserkvi/drevnjaja-rus-v-svete-zarubezhnyh-istochnikov-tom-2/
26. Филипчук О. М. Роси у «Житії Георгія Амстридського». *Український історичний журнал*. 2012. № 2. С. 173–189.
27. Калакура Я. С. Ментальний вимір української цивілізації / Я. С. Калакура, О. О. Рафальський, М. Ф. Юрій. Київ : Генеза, 2017. 560 с.
28. Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийский отношений. М.: АН СССР, 1956. 554 с.
29. Задорожній О. В. Особливості міжнародно-правової діяльності проукраїнських союзів племен у період заснування Київської Русі. *Право і суспільство.* 2014. №5.2. С. 6–11.
30. Домановский А. Н., Домановская М. Е. О возможности существования русско-византийских договоров в IX веке (отдельные замечания к трактовке проблемы).http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/3750/2/domanovsky.pdf
31. Українська державність: витоки, етапи становлення та розвитку. Київ : Видавничий дім «Українська мить», 2019. 960 с.
32. Археологи: варяги пришли на Русь раньше, чем мы думали. https://www.bbc.com/russian/features-43827106
33. Толочко П. П. Об изначальной Руси. *«Початок Русі: Південь і Північ». Матеріали круглого столу*. С. 9–10. http://history.org.ua/JournALL/journal/2008/3/1.pdf
34. Очерки истории СССР. Период феодализма IX–XV вв. В 2-х частях. Ч. 1. Москва : Изд. АН СССР. 1953. 984 с.
35. Толочко А. П. Очерки начальной руси. Киев; Санкт-Петербург : Лаурус, 2015. https://chtyvo.org.ua/authors/Tolochko_OP/Ocherky_nachalnoi_Rusy_ros/
36. Томсен В. Начало Русского государства. Три чтения. Чтения Общества Истории и древнстей российских при Московском Университете. 1891. Кн. 1 (156). С. 39–40.
37. Шодра Ольга. Історична географія України від найдавніших часів до кінця XVIII ст. Львів, 2016. 296 с.
38. Захарченко П. П. Історія українського права: навчальний посібник. Київ, 2019. 426 с.
39. Сергійчук Володимир. Нариси з історії України. Вид. друге, допов. Вишгород, ПП Сергійчук М. І., 2022. 660 с.
40. Цит. за: Огієнко І. Українська Церква. Нариси з історії Української Православної Церкви. У 2 т. Т. 1. Київ : Україна, 1993. 284 с. Ізборник. http://litopys.org.ua/ohienko/oh01.htm
41. Брайчевський М. Ю. Літопис Аскольда [про одного з фундаторів та першого хрестителя Київської Русі]. Київ: укр. центр духовної культури, 2001. 128 с.
42. Харьковщенко Євген. Історична генеза Християнства на землях сучасної україни до Володимирового Хрещення. *Хрещення Русі-України: 988-2018: Альманах* / Інститут релігієзнавства ЛМІР; упоряд. О. Киричук, О. Омельчук, І. Орлевич. Львів: Логос, 2018.
43. Шумило С. Київська місія апостолів-слов'ян : перше хрещення Руси-України та вплив на подальшу долю Східної Європи. *Сіверянський літопис.* 2005. № 1. https://shron1.chtyvo.org.ua/Shumylo_Serhii/Kyivska_misiia_apostoliv_slovian_pershe_khreschennia_Rusy-Ukrainy_ta_vplyv_na_podalshu_do

Дата першого надходження статті до видання: 22.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025

УДК 347.921.6
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.6

Керноз Н. Є.,
старший викладач кафедри публічного та приватного права
Національного університету «Чернігівська політехніка»
ORCID: 0000-0002-8174-4057

Лугина Є. Ю.,
здобувачка вищої освіти
Національного університету «Чернігівська політехніка»
ORCID: 0009-0000-1329-4843

СУДОВИЙ ЗБІР: КОЛІЗІЙНІСТЬ ЗАКОНОДАВЧОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ ЯК ПЕРЕШКОДА ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ

COURT FEE: CONFLICT OF LEGISLATIVE REGULATION AS OBSTACLE OF ACCESS TO JUSTICE

У статті наголошено на важливості подальшого вивчення проблем законодавчого врегулювання судового збору, особливо в контексті положень зміненого спеціального Закону України «Про судовий збір» у 2024-2025 роках на підставі двох рішень Конституційного Суду України №6-р(II)/2024 від 13.05.2024 року та 2-р(II)/2025 від 20.01.2025 року для забезпечення доступу до правосуддя та ефективного недискримінаційного захисту порушених прав кожного на виконання ст.ст. 3, 8, 24, 55, 125, 129 Конституції України, ст. ст. 6, 13, 14 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами). У роботі автори основну увагу зосереджують на важливості законодавчих змін для реалізації положень статті 55 Конституції України, оскільки проблема колізійності законодавчого врегулювання положень судового збору є актуальною та залишається складною у правозастосовній практиці на сьогодні.

У статті авторами докладно досліджуються приписи законодавства щодо судового збору в Україні, зокрема проаналізовано їх на відповідність нормам процесуальних кодексів (Кодексу адміністративного судочинства, Цивільного процесуального кодексу, Господарського процесуального кодексу) України та стандартам ЄС. Визначено основні проблеми та перспективи вдосконалення відповідного спеціального законодавства в Україні, зокрема уніфікація законодавчих приписів щодо єдиної диференціації платників як суб'єктів звернення у цивільних й адміністративних справах незалежно від стадії процесу.

З метою приведення спеціального Закону України «Про судовий збір» у відповідність до рішень Конституційного Суду України 2024–2025 років, законодавець ухвалив Закони № 4056-IX, № 4508-IX без логічного узгодження їх з іншими приписами цього ж Закону й національних процесуальних кодексів (колізійність), позицій Конституційного Суду України інших років щодо доступу до правосуддя, стандартів ЄС, що свідчить про відсутність комплексного бачення правових прогалин і шляхів їх усунення. Крім того, наголошено на питаннях, що залишаються невирішеними, запропоновано власні розробки з цього приводу.

Ключові слова: *судовий збір, ставки судового збору, рішення Конституційного Суду України, диференціація, судочинство, доступ до правосуддя, дискримінація.*

The article emphasizes the importance of further study of the problems of legislative regulation of court fees, especially in the context of the provisions of the amended special Law of Ukraine "On Court Fee" in 2024–2025 based on two decisions of the Constitutional Court of Ukraine №6-p(II)/2024 dated 13.05.2024 and 2-p(II)/2025 dated 20.01.2025 to ensure access to justice and effective non-discriminatory protection of violated rights of everyone to fulfill Art. Art. 3, 8, 24, 55, 125, 129 of the Constitution of Ukraine, Art. Art. 6, 13, 14 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. In the work, the authors focus the main attention on the importance of legislative changes for the implementation of the provisions of Article 55 of the Constitution of Ukraine, since the problem of conflict of laws regulation of court fee provisions is relevant and remains difficult in law enforcement practice today.

In this article, the authors conduct a detailed examination of the legislative provisions regarding court fees in Ukraine. Specifically, these provisions are analysed for compliance with the norms of The Code of Administrative Proceedings of Ukraine, The Civil Procedural Code of Ukraine, Commercial and Procedural Code of Ukraine and EU standards. The study identifies the primary challenges and prospects for improving the relevant special legislation in Ukraine, notably the unification of legislative provisions concerning

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

the uniform differentiation of payers as applicants in civil and administrative cases, regardless of the stage of the proceedings.

With the aim of bringing the specific Law of Ukraine "On Court Fees" into conformity with the judgments of the Constitutional Court of Ukraine delivered in 2024–2025, the legislature adopted Laws № 4056-IX and № 4508-IX. However, these were enacted without logical harmonisation with other provisions of the same Law or national procedural codes (resulting in legal inconsistencies), nor with the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine from previous years regarding access to justice and EU standards. This demonstrates the absence of a comprehensive vision for addressing legal gaps and the means of their resolution. Furthermore, the article highlights issues that remain unresolved and puts forward the authors' own proposals in this regard.

Key words: *court fee, court fee rate, judgement of Constitutional Court of Ukraine, differentiation, proceedings, access to justice, discrimination.*

Постановка проблеми. Лише за 2024-2025 роки в Україні фундаментальні положення Закону України «Про судовий збір» від 08.07.2011 р. № 3674-VI (далі – Закон № 3674-VI) [1] щодо ставок судового збору й об'єктів звільнення (несправляння) судового збору за заяви, що вирішуються в порядку цивільного судочинства, двічі потрапляли на розгляд Конституційного Суду України (далі – КСУ), яким були ухвалені доленосні Рішення [2, 3]. Для приведення чинного процесуального законодавства у відповідність до Конституції України парламентом були прийняті Закони України: «Про внесення змін до Закону України «Про судовий збір» у зв'язку з рішенням Конституційного Суду України від 13 травня 2024 року №6-р(II)/2024 щодо забезпечення принципу обов'язковості судового рішення» № 4056-IX від 31.10.2024 року (далі – Закон № 4056-IX) – набрав чинності 14.11.2024 року [4] та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення порядку розподілу судових витрат та судового збору» від 18.06.2025 р. № 4508-IX (далі – Закон № 4508-IX) – набрав чинності 16.07.2025 року [5]. Наскільки законодавчі зміни сприяли усуненню правових прогалин щодо проблемно врегульованих питань судового збору (ставок, пільг) та приведенню положень Закону «Про судовий збір» й процесуальних кодексів України в узгодженість, однозначність їх розуміння, уніфікованість вжитої в них термінології для єдності правозастосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правові проблеми щодо недосконалості законодавчих приписів в сфері судових витрат були складовою частиною наукових доробок багатьох науковців, зокрема: Лугина Є. Ю., Керноз Н. Є. досліджували різні аспекти законодавчих змін щодо судового збору [6, с. 164] та проблемність реалізації доступу до адміністративного суду в Україні [7]; Шпомер А. І. та Чумаченко В. Ю. охарактеризували теоретично-правові аспекти судових витрат в господарському процесі [8, с. 204] та інші.

Метою статті є аналіз законодавчих приписів щодо розмірів ставок судового збору у різних видах національного судочинства (адміністративного, господарського, цивільного) залежно від платників, процесуального засобу звернення (заява, позовна заява, апеляційна скарга, у тому числі на судовий наказ, касаційна скарга, заява про перегляд справи за виключними обставинами та інші), пільг щодо звільнення від сплати судового збору на їх відповідність рішенням Конституційного Суду України, ухвалених у 2024–2025 роках, нормам чинних процесуальних кодексів та стандартам ЄС, а також визначення проблем і перспектив удосконалення відповідного спеціального законодавства для усунення правових прогалин.

Виклад основного матеріалу. В Україні, попри умови воєнного стану, відбуваються докорінні зміни у чинному процесуальному законодавстві, що мають забезпечити досконалий механізм доступу до правосуддя та ефективний недискримінаційний захист порушених прав кожного, що респондує положенням ст.ст. 3, 8, 24, 55, 125, 129 Конституції України, ст.ст. 6, 13, 14 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами), важливим елементом якого є закріплення на законодавчому рівні уніфікації диференціації платників судового збору залежно від виду судочинства.

Судові витрати є не лише правовим інститутом, але й фінансовим, який має безпосередній зв'язок з судовою процедурою і його важливим значенням в реалізації доступу особи до правосуддя. Правове регулювання судового збору в Україні залишається одним із проблемних та актуальних питань.

Увагу слід приділити саме судовому збору, який входить до складу судових витрат згідно із Законом України «Про судовий збір», є спеціальним нормативно-правовим актом, положеннями якого визначено правові засади, порядок, умови справляння судового збору, платників, об'єкти, розмір його ставок, пільги щодо сплати тощо. Хоча протягом 2024–2025 років до нього регулярно вносилися зміни, але чи були вони комплексними, несуперечливими та недискримінаційними? Тому зважаючи на те, що судовий збір впливає на механізм реалізації права особи на доступ до правосуддя, вагомою складовою якого є судовий захист, слід проаналізувати останні зміни законодавства, що стосуються пільг для

платників судового збору, диференціації його ставок та інших проблемних питань.

Лише за 2024–2025 роки повномасштабного вторгнення фундаментальні положення Закону України «Про судовий збір» двічі потрапляли на розгляд Конституційного Суду України (далі – КСУ), і в обох Рішеннях КСУ [2, 3] окремі приписи положень були визнані неконституційними виключно щодо цивільного судочинства, але на виконання цих Рішень національне процесуальне законодавство: Цивільний процесуальний кодекс (далі – ЦПК), Кодекс адміністративного судочинства (далі – КАС), Господарський процесуальний кодекс (далі – ГПК) України зазнало змін Законами України «Про внесення змін до Закону України «Про судовий збір» у зв'язку з Рішенням КСУ від 13 травня 2024 року № 6-р(II)/2024 щодо забезпечення принципу обов'язковості судового рішення» від 31.10.2024 р. № 4056-IX (далі – Закон № 4056-IX)[4] та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення порядку розподілу судових витрат та судового збору» від 18.06.2025 р. № 4508-IX (далі – Закон № 4508-IX) [5]. Законотворець хоч і проблематично, але спробував впорядкувати неконституційні положення цивільного судочинства й одночасно розв'язати нагальну проблему господарського судочинства тому, що Кодекс України з процедур банкрутства (далі – КУзПБ) набрав чинності вже з 21.04.2019 року і до 16.07.2025 року не було врегульовано розмір ставок судового збору за подання до господарського суду у справі про банкрутство (неплатоспроможність) певних процесуальних документів та дії, за яку справляється судовий збір на різних стадіях провадження,

Рішення КСУ мали б сприяти здійсненню комплексного аналізу положень процесуального законодавства та встановлених ним ставок не лише в рамках цивільного судочинства, що, наприклад, знайшло своє втілення в п. 2 та п. 2-1 ч. 2 ст. 4 Закону № 3674-VI – новела 2025 року щодо ставок судового збору за подання процесуальних документів в справах господарського судочинства залежно від провадження не містять приписів диференціації за платниками. Але досліджувані зміни оминули дискримінаційні норми виписані в пп. 2, 3, 5 п. 3 ч. 2 ст. 4 Закону № 3674-VI, через відсутність диференціації розміру судового збору за суб'єктом звернення, оскільки в пп. 1 п. 3 ч. 2 ст. 4 цього ж Закону передбачений поділ їх на: а) суб'єкт владних повноважень (далі – СВП) або юридична особа; б) фізична особа або фізична особа – підприємець (далі – ФОП).

Де ж дотримання цієї диференціації при зверненні до суду апеляційної чи касаційної інстанції під час здійснення адміністративного судочинства [7]?

Для наочності протиріччя в урегулюванні розміру ставок судового збору в Законі України № 3674-VI в редакції: Закону № 4508-IX від 18.06.2025 щодо апеляційної (касаційної) скарг на рішення та Закону № 4056-IX від 31.10.2024 щодо апеляційної (касаційної) скарг на ухвали через неоднакову диференціацію суб'єктів звернення у порівнянні з приписами в пп. 1 п. 1 ч. 2 ст. 4 цього Закону пропонуємо Таблицю 1.

Таблиця 1

Колізійні норми розміру ставок судового збору з неоднаковою диференціацією його платників

Розмір ставок судового збору в редакції Закону України № 4508-IX від 18.06.2025	
«за подання апеляційної (касаційної) скарг **на рішення суду**; заяви про приєднання до касаційної скарги **на рішення суду**, які подані	
юридичною особою	150 (200) % ставки, що підлягала сплаті при поданні позовної заяви, іншої заяви і скарги від розміру оспорюваної суми;
фізичною особою або фізичною особою-підприємцем	150 (200) % ставки, що підлягала сплаті при поданні позовної заяви, іншої заяви і скарги від розміру оспорюваної суми, але не більше 8 (10) розмірів ПМдПО за позовними заявами *майнового* характеру; а *у справах, в яких предметом позову є захист соціальних, трудових, сімейних, житлових прав (*крім права власності на майно*), відшкодування шкоди здоров'ю (*крім моральної шкоди*)*, – не більше 3 (5) розмірів ПМдПО» (пп.6, 7 п. 1 ч. 2 ст. 4 Закон України № 3674-VI) [1].
Диференціація платників судового збору з 16.07.2025 року виписана однаково з приписами п.п. 1 п. 1 ч. 2 ст. 4 Закон України № 3674-VI щодо єдиного розміру як для фізичної особи, так і ФОП, але з вказівкою граничної межі; щодо юридичної особи – межа не передбачена, в той час як пп. 1 п.1 ч.2 ст.4 межа «не більше 350 розмірів ПМдПО»	
Розмір ставок судового збору в редакції Закону України № 4056-IX від 31.10.2024	
«за подання апеляційної (касаційної) скарг **на ухвалу суду**; заяви про приєднання до апеляційної (касаційної) скарги **на ухвалу суду,** *(які подані – забули прописати):*	
юридичною особою або фізичною особою–підприємцем	1 розмір ПМдПО
фізичною особою	0,2 розміру ПМдПО» (пп. 8 п.1 ч.2 ст.4)[1].
Диференціація платників судового збору за пп. 8 п. 1 ч. 2 ст. 4 Закон України № 3674-VI з 14.11.2024 року виписана неоднаково й суперечить приписам пп.6,7 п.1 ч.2 ст.4 Закону України № 3674-VI в редакції Закону України № 4508-IX від 18.06.2025, що є дискримінацією по відношенню для ФОП, оскільки стосується конституційно гарантованого кожному права на апеляційне та касаційне оскарження (п.8 ч. 2 ст. 129 Основного Закону держави). Чому ФОП у розмірах ставок судового збору прирівняно до юридичної особи в приписах пп.2, пп.4, пп.9 п.1 ч.2 ст.4 Закону України № 3674-VI без урахування змін Закону України № 4508-IX від 18.06.2025?	

При цьому особливу увагу необхідно зробити на справи, в яких предметом позову є захист:

а) соціальних прав, зокрема: «оскарження фізичними особами рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень щодо обчислення, призначення, перерахунку, здійснення, надання, одержання пенсійних виплат, соціальних виплат непрацездатним громадянам, виплат за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням, виплат та пільг дітям війни, інших соціальних виплат, доплат, соціальних послуг, допомоги, захисту, пільг» [9] (п. 3 ч. 6 ст. 12 КАС України);

б) трудових прав: «спорах з приводу прийняття громадян на публічну службу, її проходження, звільнення з публічної служби» [9] (п. 2 ч. 1 ст. 19 КАС);

в) житлових прав за умови наявності публічно-правового спору виписаного положеннями п. 2 ч. 1 ст. 4 КАС;

г) відшкодування шкоди «…заподіяної протиправними рішеннями, діями чи бездіяльністю СВП…, якщо вони заявлені в одному провадженні з вимогою вирішити публічно-правовий спір» [9] (ч. 5 ст. 21 КАС), які можуть розглядатися в порядку адміністративного судочинства, але у відповідних п.п. 2, 3 п. 3 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір» жодної згадки й про диференціацію *розміру за суб'єктами звернення і про граничність меж?*

Хоча в абз. 2 п. 1.3 мотивувальної частини Рішення КСУ № 2-р(II)/2025 від 20.01.2025 року зазначається: «встановлення ставок судового збору повинно відбуватися з дотриманням принципу пропорційності (домірності) для досягнення справедливого балансу між захистом публічних інтересів і конституційних прав людини на судовий захист…*спроможності заявників сплатити відповідний розмір судового збору*» [3], втім такий підхід з невизначених причин не був втілений при розгляді законодавцем змісту пп. 2, 3, 5 п. 3 ч. 2 ст. 4 Закону № 3674-VI.

До прикладу, за звернення до суду в порядку адміністративного судочинства з «апеляційною (касаційною) скаргою на ухвалу суду, заяви про приєднання до апеляційної (касаційної) скарг на ухвалу суду ставка судового збору становить 1 розмір ПМдПО» [1] (пп. 5 п. 3 ч. 2 ст. 4 Закону № 3674-VI) і є уніфікованою для всіх категорій платників (СВП, юридичної особи, фізичної особи, ФОП), чим перевищує ставку за подання цих же документів фізичною особою в межах цивільного судочинства в 5 разів, що може свідчити про наявність перешкод доступу до адміністративного суду і її дискримінаційність, попри позицію висловлену в Рішенні КСУ від 13.05.2024 року №6-р(II)/2024: «… справляння судового збору за подання заяв, скарг до суду… є складником доступу до правосуддя, який є елементом права особи на судовий захист, гарантованого статтею 55 Конституції України» (абз. 5 п.п. 4.2. п. 4) [2].

Слід підкреслити, що в Законі України «Про судовий збір» щодо змістового навантаження на термін «пільги» вживаються різні термінологічні обороти, зокрема «не справляється» (ч. 2 ст. 3), «звільняються» (ст. 5), «відстрочення та розстрочення сплати судового збору, зменшення його розміру або звільнення від його сплати» (ст. 8), що потребують окремої уваги. Тому, здійснюючи загальний аналіз положень цього Закону № 3674-VI щодо «несправляння судового збору» (ч. 2 ст. 3) та порівнюючи їх з назвою ст. 5 «Пільги щодо сплати судового збору» і навантаженням на її зміст, що зведений до звільнення від їх сплати в усіх судових інстанціях за різних диференційованих обставин, умов, суб'єктів, справ (ч. 1 ст. 5), виникає питання про їх розмежування й доцільність такого законодавчого підходу: обидві статті закріплюють випадки, за яких фактично відбувається звільнення від сплати судового збору. Різниця лише в тому, що ч. 2 ст. 3 Закону № 3674-VI містить перелік «об'єктів», тобто тих заяв та скарг, за подання яких учасники судового процесу не мають сплачувати судовий збір, а ч. 1 ст. 5 цього ж Закону – фізичних, юридичних осіб чи інших органів, які за певних обставин чи залежно від категорії справи звільняються від сплати судового збору. Підтвердженням зазначеного є дублювання, зокрема приписів щодо несправляння (п. 18 ч. 2 ст. 3) чи звільнення (п. 26 ч. 1 ст. 5) «позовних заяв та заяв Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення у період дії воєнного стану в Україні» [1].

На основі зазначеного вище можна зробити висновок, що зміст Закону України «Про судовий збір» не відповідає концепції «якості закону», яка неодноразово зазначається у правових висновках ЄСПЛ, зокрема у справі «Щокін проти України» (Заяви № 23759/03 та № 37943/06), відповідно до якої: закон мав бути доступним, чітким та передбачуваним у своєму застосуванні У наведеному нами прикладі видно, що законодавець відступає від критерію «якості закону», що ускладнює розуміння змісту закону та створює ряд колізій. Тому, з точки зору стандартів ЄС, є необхідність розміщення приписів ч. 2 ст. 3 в положення статті 5 Закону № 3674-VI, що сприятиме однозначності їх розуміння й єдності правозастосування [6, с. 165–166].

При цьому, використання терміну «пільги» в назві статті 5 Закону № 3674-VI щодо сплати судового збору слід визнати недоречним. Зважаючи на його застосування в законодавстві України, пільги встановлюються для окремих категорій осіб, наділених спеціальним правовим статусом, наприклад ветеранів війни, осіб з інвалідністю, інших вразливих груп, із метою надання їм соціального захисту, підтримки тощо. Але відповідно до ч. 1 ст. 5 Закону № 3674-VI від сплати

судового збору звільняються не лише пільгові категорії осіб, а така можливість надається також залежно від наявності інших визначених законом умов: конкретного предмета спору (стягнення заробітної плати та поновлення на роботі, стягнення аліментів та ін.); процесуального статусу особи (громадяни, що звернулися до суду із заявою щодо захисту прав та інтересів інших осіб у визначених законом випадках; громадяни, які належать до 1 та 2 категорій постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи, якщо вони є позивачами); наявності особливого правового режиму в країні (п. 26 ч. 1 ст. 5 Закону). Тому, окрім приєднання положень ч. 2 ст. 3 до ст. 5 Закону, пропонуємо змінити назву статті в новій редакції на: «Звільнення від сплати судового збору» [6, с. 166–167].

Попри визнання рішенням КСУ від 20.01.2025 року № 2-р(II)/2025 конституційності положень ч. 1 ст. 8 Закону № 3674-VI, законодавець доповнив положення п. 1. ч. 1 ст. 8 словами «іншу заяву, скаргу, апеляційну чи касаційну скаргу», чим покращив захист прав суб'єктів звернення не тільки під час розгляду справи в суді першої інстанції, але й при реалізації особами права на захист до судів апеляційної, касаційної інстанції, під час звернення із заявами про перегляд про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами, в поряду виконавчого провадження, розв'язуючи питання щодо пільг із врахуванням майнового стану сторони, що є позитивним надбанням.

Хоча законодавець з 16.07.2025 року у положеннях п. 1 ч. 2 ст. 3 Законом України № 4056-IX з термінологічного обороту «заяви про перегляд судових рішень Верховним Судом України» виключив слово «України», але цим не вирішив фундаментально нагальну проблему узгодженості формулювань на їх відповідність положенням чинного процесуального законодавства, оскільки з 15.12.2017 року існує «перегляд у зв'язку з виключними обставинами», підставами яких у всіх національних процесуальних кодексах уніфіковано виписані: «встановлена КСУ неконституційність (конституційність) закону, іншого правового акта чи їх окремого положення, застосованого (не застосованого) судом при вирішенні справи, якщо рішення суду ще не виконане; встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні даної справи судом; встановлення вироком суду, що набрав законної сили, вини судді у вчиненні кримінального правопорушення, внаслідок якого було ухвалено судове рішення» [9,10,11]. Водночас з 08.02.2020 року згідно із Законом України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України щодо вдосконалення порядку розгляду судових справ» від 15.01.2020 року № 460-IX було уніфіковано прописано: «за подання і розгляд заяви про перегляд судового рішення за виключними обставинами судовий збір не сплачується» [12], про що в спеціальному Законі № 3674-VI взагалі жодного разу не згадується, але мало б бути вказано саме у приписах п.1 ч. 2 ст. 3 Закону № 3674-VI, проте досі до об'єктів, за подання яких судовий збір не справляється, віднесені лише «заяви про перегляд ВС судового рішення у разі встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом» [1], хоча це лише одна з трьох можливих підстав, що підпадають під виключні обставини, тому зазначені положення потребують змін, зокрема на нову редакцію п. 1 ч. 2 ст. 3 Закону № 3674-VI: «1) заяви про перегляд судових рішень суду за виключними обставинами».

Також з 15.12.2017 року відповідно до уніфікованих приписів ч. 3 ст.ст. 167 ЦПК, 154 ГПК України, якими заборонено оскарження судового наказу в апеляційному порядку, що не враховано навіть Законом № 4508-IX, яким саме приписи пп. 6 п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону № 3674-VI приводилися у відповідність до рішення КСУ № 2-р(II)/2025 від 20.01.2025, але «апеляційна скарга на судовий наказ» так і залишилася, що не відповідає положенням ЦПК, ГПК України й потребує виключення із цієї конструкції переліку процесуальних документів.

Також Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про адміністративну процедуру»» від 10.10.2024 року № 4017-IX [13], що набрав чинності 15.11.2024 року, були зміни у Законі України «Про політичні партії в Україні» та КАС України: конструкцію «анулювання реєстраційного свідоцтва» в контексті регулювання припинення діяльності політичної партії було замінено на «скасування реєстрації», але зазначене не було враховано приписами Закону України № 4056-IX. Тому, положення п. 17 ч. 2 ст. 3 Закону України «Про судовий збір» вже не відповідають КАС України та Закону України «Про політичні партії в Україні» й потребують оновлення редакції на: «п. 17) позовної заяви, апеляційної скарги у справах про заборону політичної партії, скасування реєстрації політичної партії» [6, с. 164–165].

Пропозиції. Внесення змін до спеціального Закону України «Про судовий збір» у 2024–2025 роках не усунули правових прогалин і не сприяли подоланню наявних колізій, тому для однозначності розуміння та єдності правозастосування пропонуємо:

1) змінити назву статті ст. 5 Закону № 3674-VI на: «Звільнення від сплати судового збору» й доповнити статтю положеннями ч. 2 ст. 3 цього

Закону для розмежування змістового навантаження на термін «пільги»;

2) нову редакцію п. 1 ч. 2 ст. 3 Закону № 3674-VI: «1) заяви про перегляд судових рішень суду за виключними обставинами», для вирішення системної проблеми приписів, оскільки це вже виписано з 08.02.2020 року в усіх процесуальних кодексах України;

3) виключити термінологічний оборот «апеляційна скарга на судовий наказ» із приписів конструкції переліку процесуальних документів у пп. 6 п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону № 3674-VI, що мало бути ще з 15.12.2017 року для узгодженості правозастосування відповідно до норм ЦПК, ГПК України;

4) словосполучення «анулювання реєстраційного свідоцтва політичної партії» у п. 17 ч. 2 ст. 3 Закону № 3674-VI необхідно замінити на «скасування реєстрації політичної партії», що мало бути ще з 15.11.2024 року відповідно до норм Закону України «Про політичні партії» та КАС України;

5) включити фізичну особу-підприємця до різних груп платників як суб'єктів звернення в апеляційному та касаційному провадженнях у цивільному судочинстві незалежно від об'єкта оскарження (рішення чи ухвали) для усунення їх дискримінаційного статусу та уніфікації положень щодо них в п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону № 3674-VI;

6) застосувати диференціацію ставок судового збору за уніфікованою класифікацією суб'єктів звернення як його платників в адміністративному судочинстві: «а) суб'єктом владних повноважень, юридичною особою; б) фізичною особою або фізичною особою-підприємцем», для усунення перешкод доступу до адміністративного суду й дискримінаційного статусу фізичної особи та ФОП й уніфікації положень з приписами пп. 1 п. 3 ч. 2 ст. 4 Закону № 3674-VI незалежно від стадії й інших обставин.

Висновки. Отже, чинне законодавство України у сфері регулювання механізму судових витрат є динамічним, зазнає постійних змін та нововведень, але попри це, саме колізійність норм спеціального Закону України «Про судовий збір» та процесуальних кодексів є перешкодою доступу до правосуддя. Розміри ставок судового збору мають бути недискримінаційними та узгоджуватися з інтересами не лише держави, але й кожного, хто прагне реалізувати своє конституційно гарантоване статтею 55 Основного Закону право на судовий захист й можливість його реалізації без обмежень чи перепон. Адаптація чинного процесуального законодавства України до стандартів ЄС потребує вдосконалення у сфері судових витрат, при якому має бути дотримано баланс між суспільними та державними інтересами попри надскладні умови воєнного стану в державі.

Список використаних джерел:

1. Про судовий збір : Закон України від 08.07.2011 № 3674-VI. Дата оновлення: 16.07.2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17/ed20250716#Text (дата звернення: 20.12.2025).

2. Рішення Конституційного Суду України від 13.05.2024 р. № 6-р(II)/2024 за конституційною скаргою Лопушанського Володимира Михайловича щодо відповідності (конституційності) Конституції України частини другої статті 3, підпункту 9 пункту 1 частини другої статті 4 Закону України «Про судовий збір» (справа про обов'язковість судового рішення). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-24#n2 (дата звернення: 20.12.2025).

3. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України від 20.01.2025 р. № 2-р(II)/2025 у справі за конституційною скаргою Конторського Петра Федоровича щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпункту 7 пункту 1 частини другої статті 4, частини першої статті 8 Закону України «Про судовий збір» (щодо доступу до суду касаційної інстанції у цивільному судочинстві). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-25#n2 (дата звернення: 20.12.2025).

4. Про внесення змін до Закону України «Про судовий збір» у зв'язку з Рішенням Конституційного Суду України від 13 травня 2024 року № 6-р(II)/2024 щодо забезпечення принципу обов'язковості судового рішення : Закон України від 31.10.2024 р. №4056-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4056-20#n2 (дата звернення: 20.12.2025).

5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення порядку розподілу судових витрат та судового збору : Закон України від 18.06.2025 р. № 4508-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-25#Text (дата звернення:20. 12.2025).

6. Лугина Є. Ю., Керноз Н. Є. Законодавчі зміни щодо судового збору: проблемність. *Концептуальні шляхи розвитку науки та освіти: матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції м. Львів, 19-20 грудня 2024 року.* Львів : Львівський науковий форум, 2024. С. 164–167.

7. Лугина Є. Ю. Доступ до адміністративного суду: проблемність реалізації та правозастосування. *Захист конституційних прав особи в адміністративному судочинстві*. Апробація на конкурсі есе (творчих робіт) КАС у складі Верховного Суду 17.10.2025 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pokazniki-diyalnosti/konferencii/2025_08_26_konkurs_ese\7 (дата звернення: 20.12.2025).

8. Шпомер А.І, Чумаченко В.Ю. Судові витрати в господарському процесі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 11. С. 204–207.

9. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. Остання редакція: 31.10.2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text (дата звернення: 20.12.2025).

10. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. №1618-IV. Остання редакція: 17.07.2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 20.12.2025).

11. Господарський процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. 1798-XII. Остання редакція: 31.10.2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text (дата звернення: 20.12.2025).

12. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України щодо вдосконалення порядку розгляду судових справ : Закон України від 15.01.2020 № 460-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/460-20#Text (дата звернення: 20.12.2025).

13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про адміністративну процедуру» : Закон України від 10.10.2024 № 4017-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4017-IX#Text (дата звернення: 20.12.2025).

Дата першого надходження статті до видання: 24.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 26.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025

УДК 340.1
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.7

Клещенко Н. О.,
кандидат юридичних наук,
науковий співробітник відділу теорії держави і права
Інституту держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України
ORCID: 0000-0002-4317-1470

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ ПРАВА ЛЮДИНИ НА МИР

CONCEPTUAL APPROACHES TO DETERMINING THE CONTENT OF THE HUMAN RIGHT TO PEACE

У контексті збройних конфліктів, глобальних викликів безпеці та гуманітарних криз право людини на мир набуває особливої актуальності, як невід'ємна складова міжнародного і національного правопорядків. Його реалізація є запорукою не лише фізичного виживання людини, але й забезпечення гідності, свободи, стабільності й розвитку суспільства в цілому. Разом із тим, складна та багатовимірна природа цього права зумовлює необхідність його міждисциплінарного осмислення. У цьому контексті виникає потреба звернутися до аналізу основних концептуальних підходів щодо визначення змісту права людини на мир, які формуються в межах філософії, міжнародного права, історії та інших наук. Такий аналіз дозволяє розкрити сутність цього права не лише як юридичної норми, а як системного явища, що охоплює широкий спектр правових, моральних, соціальних та політичних вимірів.

Виділено такі підходи до права людини на мир: 1) нормативно-правовий (юридичний), який підкреслює важливість інституційного закріплення миру як права, та акцентує на необхідності імплементації таких міжнародних норм у національну правову систему; 2) гуманістично-антропологічний – дозволяє вийти за межі суто правових формулювань і сформувати глибше, ціннісне та людиноцентричне розуміння змісту права на мир, що є особливо актуальним у контексті сучасних глобальних викликів і гуманітарних криз; 3) системний підхід до права людини на мир створює підґрунтя для ефективного, стійкого та комплексного забезпечення права людини на мир як на міжнародному, так і на національному рівнях; 4) політико-ідеологічний підхід дозволяє аналізувати право людини на мир не як абстрактну норму, а як частину реальної політичної системи координат, де реалізація цього права залежить від державної ідеології, політичної культури та міжнародного позиціонування держави; 5) колективний підхід наголошує, попри те що право на мир прийнято вважати колективним правом народів, нині воно є невід'ємним, суб'єктивним і персоналізованим правом кожної людини; 6) сучасний (еволюційний) підхід трактує право на мир як таке, що розвивається відповідно до нових глобальних викликів, зокрема гібридних конфліктів, інформаційних воєн та цифрових загроз.

Ключові слова: *право людини на мир, система прав людини, міжнародний правопорядок, національний правопорядок, мир, безпека, миробудівництво.*

In the context of armed conflicts, global security challenges and humanitarian crises, the human right to peace acquires particular relevance as an integral part of the international and national legal order. Its implementation is the key not only to the physical survival of a person, but also to ensuring dignity, freedom, stability and development of society as a whole. At the same time, the complex and multidimensional nature of this right necessitates its interdisciplinary understanding. In this context, there is a need to turn to the analysis of the main conceptual approaches to determining the content of the human right to peace, which are formed within the framework of philosophy, international law, history and other sciences. Such an analysis allows us to reveal the essence of this right not only as a legal norm, but as a systemic phenomenon that covers a wide range of legal, moral, social and political dimensions.

The following approaches to the human right to peace are distinguished: 1) normative-legal (legal), which emphasizes the importance of institutionalizing peace as a right and emphasizes the need to implement such international norms into the national legal system; 2) humanistic-anthropological – allows us to go beyond purely legal formulations and form a deeper, value-based and human-centered understanding of the content of the right to peace, which is especially relevant in the context of modern global challenges and humanitarian crises; 3) a systemic approach to the human right to peace creates the basis for effective, sustainable and comprehensive provision of the human right to peace at both the international and national levels; 4) a political-ideological approach allows us to analyze the human right to peace not as an abstract norm, but as part of a real political coordinate system, where the implementation of this right depends on the state ideology, political culture and international positioning of the state; 5) the collective approach emphasizes that, despite the fact that the right to peace is considered a collective right of peoples, today it is an inalienable,

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

subjective and personalized right of every person; 6) the modern (evolutionary) approach interprets the right to peace as one that develops in accordance with new global challenges, in particular hybrid conflicts, information wars and digital threats.

Key words: *human right to peace, human rights system, international legal order, national legal order, peace, security, peacebuilding.*

Постановки проблеми. У сучасних умовах функціонування суспільства концептуальне осмислення права людини на мир є вкрай необхідним для формування ефективної нормативної бази, гармонізації національного й міжнародного правового простору, а також для забезпечення реального захисту особи в умовах збройних конфліктів. Відтак дослідження концептуальних підходів до цього права є не лише актуальним, а й стратегічно важливим для сучасної правової науки і практики. Окрім того, після завершення воєнних дій постане завдання формування ефективної політики відновлення миру, гарантування соціальної справедливості, примирення та недопущення повторення конфліктів. Це вимагає глибокого наукового осмислення права на мир як правової категорії та його потенціалу в розбудові сталого суспільства.

У зазначеному контексті висловлювався і С. Сунєгін, зазначаючи, що «складні й суперечливі реалії розвитку сучасного світового співтовариства, які характеризуються глобальними викликами і загрозами, суттєво підвищують актуальність наукового осмислення проблематики права людини на мир, яке в цих умовах набуває першочергового значення в системі прав і свобод людини та, по суті, є наріжним каменем міжнародного та національного правопорядків. Кризові реалії сьогодення, виникнення яких не обмежується посиленням військового чинника у вирішенні міжнародних спорів та суперечностей і пов'язується з численними деформаціями суспільних відносин практично на всіх рівнях, а також з деструкцією цілісності нормативної складової індивідуальної та колективної свідомості, переконливо свідчать про нагальну необхідність здійснення доктринального переосмислення змісту деяких фундаментальних прав людини, зокрема права на мир, яке раніше досліджувалося переважно у фокусі міжнародно-правової доктрини» [1, с. 92].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окреслена проблематика є відносно новою у вітчизняному соціогуманітарному дискурсі та активно почала досліджуватися після повномасштабного вторгнення рф в Україну. Зокрема питання різного гатунку щодо права людини на мир ставали предметом дослідження у таких вчених як О. Богініч, Р. Губань, І. Іванків, Є. Клюєва, М. Ноняк, Н. Оніщенко, О. Ромців, С. Сунєгін тощо. Серед зарубіжних дослідників права на мир слід виокремити В. Н. Аль Сааді, Дж. Доннелі, Д. Уолліса, Р. Тейтель, Д. Роулза та інших. Разом з тим, незважаючи на вагомий внесок цих та інших вчених у проблематику теоретичного насичення права на мир, все ж потрібно визнати, що різні аспекти зазначеної проблематики потребують подальших наукових пошуків.

Метою статті є дослідити та систематизувати основні концептуальні підходи до тлумачення змісту права людини на мир, а також у визначенні його місця в сучасній системі прав людини.

Виклад основного матеріалу. Концептуальні підходи до визначення змісту права людини на мир можуть формуватися в межах міждисциплінарного осмислення цього права, зокрема, теорії держави і права, міжнародного, міжнародного гуманітарного права та права прав людини, історії, філософії тощо, що сприяє глибшому розумінню цього права, дозволяє інтегрувати різні погляди на його зміст як універсального механізму захисту людської гідності в умовах глобальних загроз. Така різноманітність підходів дозволяє розглядати право на мир не лише як юридичну норму, а як складне соціальне явище, що має ціннісний, моральний, культурний та політичний виміри. Так, у межах філософського дискурсу право на мир асоціюється з ідеєю справедливості та гідності, у міжнародно-правовому контексті – з гарантіями колективної безпеки та міжнародного правопорядку, а в теорії держави і права – з функцією держави забезпечувати внутрішній спокій, захист прав людини та недопущення збройної агресії.

Враховуючи міждисциплінарність та багатоаспектність права людини на мир можна виділити декілька концептуальних підходів до його визначення, а саме: 1) нормативно-правовий (юридичний); 2) гуманістично-антропологічний; 3) системний; 4) політико-ідеологічний; 5) колективний; сучасний (еволюційний). Спробуємо охарактеризувати їх більш детально.

Перший – нормативно-правовий (юридичний) підхід – розглядає право на мир як юридично закріплену норму в міжнародному та національному праві. Цей підхід спирається на такі документи як Статут ООН (1945 р.), Загальна декларація прав людини (1948 р.), Декларації про розповсюдження серед молоді ідеалів миру, взаєморозуміння між народами (1965 р.), Декларація про виховання народів у дусі миру (1978 р.), Декларація про право народів на мир (1984 р.), Декларація про культуру миру (1999 р.), Декларація про право на мир (2016 р.). У зазначених документах мир розглядається як умова реалізації інших прав людини та спонукає до позитивних

зобов'язань з боку держав щодо підтримання миру та запобігання конфліктам, а в останньому документі (Декларація про право на мир (2016 р.) право на мир було визнано як невід'ємне право кожної людини.

Як зазначає С. Сунєгін, «право на мир у Деклараціях ООН пройшло значний етап свого змістового та функціонального розвитку, і якщо Декларації 1978 та 1984 рр. переважно зосереджували увагу на цьому праві як на ціннісно-нормативній концепції запобігання війні та зміцнення міжнародного миру як основної умови забезпечення виживання людства, а також на необхідності мирного вирішення міжнародних спорів, то у Деклараціях 1999 та 2016 рр. право на мир почало розглядатися вже здебільшого в контексті системи прав людини та забезпечення сталого розвитку людства. При цьому остання Декларація вперше закріпила право на мир як індивідуальне право кожної людини, яке має універсальний характер і повинно захищатися на міжнародному та національному рівнях, у тому числі відповідними інститутами громадянського суспільства, а поняття "мир" як об'єкт цього права, по суті, набуло якості основоположної засади реалізації людиною всієї системи гарантованих їй прав і свобод» [1, с. 94–95].

Попри це, незважаючи на нормативне закріплення у міжнародних стандартах права на мир, його реалізація постійно зазнає негативного впливу. Вищезазначені міжнародні акти є декларативними та не мають ефективних механізмів примусу до виконання положень підписантами. Звичайно, це пов'язано, перш за все, із особливістю суб'єктного складу міжнародного права, адже основними його учасниками є держави. До них не можна застосовувати такі ж методи примусу як до фізичних чи юридичних осіб. Міжнародна спільнота може реагувати на подібні загрози миру та безпеці світу через накладення економічних санкцій, обмеження імпорту/експорту сировини чи надаючи військову допомогу одній зі сторін. Проте подібні обмеження можуть посилити гуманітарні кризи, заважаючи доступу до ресурсів звичайним громадянам, водночас не досягаючи цілей реалізації права на мир [2, с. 267–268].

Другий – гуманістично-антропологічний підхід – виходить з ідеї, що мир є природним і фундаментальним правом людини як соціальної істоти та включає в себе такі компоненти, як свобода, рівність, гідність, толерантність тощо. Зазначений підхід підкреслює цінність людського життя як першооснову права на мир. Розглядає мир не лише як відсутність війни, а як природне право кожної людини на безпечне та вільне існування. Антропологічна складова підходу акцентує на природній потребі людини жити в мирі, що витікає з її онтологічної природи та морального статусу як суб'єкта прав, а гуманістичний аспект – на цінності миру як передумови для повноцінного розвитку особистості, формування соціальної справедливості та недопущення дегуманізації в умовах конфліктів.

Підхід тісно пов'язаний з ідеями класичного гуманізму, природного права та філософських концепцій, які ставлять людину, її життя і гідність у центр правової системи. Право на мир у такому контексті трактується не лише як реакція на загрозу збройного насильства, а як нормативна вимога до держав і міжнародного співтовариства створювати умови для мирного співіснування, запобігання конфліктам, забезпечення освіти у дусі миру, ненасильства й толерантності.

У контексті характеристики даного підходу, доцільно згадати Гуго Гроція – одного із засновників класичної теорії міжнародного права, який у своєму трактаті «Про право війни і миру» обґрунтовував ідею того, що навіть у стані війни слід дотримуватися засад природного права та морального порядку. Він зазначав, що війна, як така, не суперечить природному праву: «…за природою кожен є захисником свого права, для чого нам і даються руки». Не заборонена війна також і божественними законами, і правом народів. Але це зовсім не означає, що усі війни справедливі. Розрізняючи війни справедливі і несправедливі, Г. Гроцій у дусі свого юридичного підходу до цієї проблематики підкреслює, що «… справедливою причиною війни може бути тільки правопорушення». До справедливих війн мислитель зараховує війни оборонні, війни для збереження цілісності держави, захисту майна. Несправедливі війни – це війни загарбницькі, з метою заволодіння чужим майном, підкорення інших народів, і за своєю сутністю вони є протиправним станом (порушенням вимог природного права, божественних законів, положень права народів). Ініціатори несправедливої війни зобов'язані відшкодувати шкоду за вчинене ними, чи за їх сприяння [3].

Третій – системний підхід – виходить із трактування миру як комплексного права, що поєднує у собі різні аспекти права на мир (безпеку, гідність, справедливість) у єдину систему. В основі цього підходу лежить методологія системного аналізу, яка дозволяє не лише ідентифікувати структурні елементи права на мир, але й дослідити взаємозв'язки, ієрархії та механізми їхньої взаємодії у межах цілісної правової системи. Також зазначений підхід підкреслює взаємозв'язок між миром та іншими правами людини (економічними, соціальними, культурними).

У науковій літературі щодо цього правильно зазначається, що без забезпечення права на мир право людини на життя і його захист стає абсолютно нездійсненним, незалежно від наявності чинних міжнародних договорів про захист цивільного населення та визнання правил ведення війни [4].

Про взаємозв'язок права на мир з іншими правами і свободами людини, зазначає і С. Сунєгін,

наголошуючи, що він (взаємозв'язок) проявляється насамперед у тому, що окремі фундаментальні права людини, по суті, формують його безпосередній зміст. Адже змістом права на мир є право людини на особисту безпеку та недоторканність, право на захист від загроз з боку держави та інших суб'єктів, право на культурну ідентичність, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, право на розвиток і благополуччя тощо. Не можна вести мову про реальність забезпечення права на мир, якщо за дужки виносяться питання умов нормального розвитку людини та її особистої безпеки, які є необхідними маркерами або індикаторами суспільних відносин, звільнених від насильства. Мирне співжиття найбільшою мірою забезпечується там, де людина має всі можливості всебічно розвиватися та покращувати якість свого життя, де має місце належний захист довкілля, а також соціальний, економічний та культурний розвиток [1, с. 98]. Також вчений зазначає, що зміст права на мир проявляється у більш широкому контексті багатьох фундаментальних прав людини, забезпеченість і захист яких становлять основу миробудівництва. При цьому має місце і зворотній зв'язок, оскільки право на мир спрямоване на створення умов для повноцінної реалізації всієї системи прав, свобод і обов'язків людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб; воно забезпечує не лише захист від зовнішніх загроз, а й внутрішню стабільність у суспільстві. Соціальна, економічна чи будь-яка інша форма суспільного прогресу може бути досягнута лише в умовах миру й саме право на мир забезпечує довгостроковий і різногалузевий розвиток як у межах окремих суспільств, так і на міжнародному рівні [1, с. 98].

Згідно із системним підходом, право на мир не може бути зведене до однієї єдиної норми чи документа, натомість структурно інтегрує норми міжнародного гуманітарного права, міжнародного права прав людини, міжнародного кримінального права, а також принципи сталого розвитку, демократії та верховенства права. Як складова загальної системи прав людини, воно перебуває у функціональному взаємозв'язку, про що вище вже зазначалось, з такими правами як право на життя, безпеку, свободу, право на розвиток, освіту тощо. Зазначений підхід акцентує також на необхідності інституційної координації між національними та міжнародними організаціями, що здійснюють захист і реалізацію права на мир, а також на важливості узгодженості між юридичними, політичними, соціальними та культурними механізмами підтримання миру.

У межах цього підходу право людини на мир розглядається не як статичне поняття, а як динамічний правовий конструктор, що змінюється відповідно до трансформацій міжнародного порядку, викликів глобальної безпеки та еволюції уявлень про справедливість, гуманність і колективну відповідальність. Це дозволяє сформулювати не лише нормативний, але й функціональний і процедурний вимір права на мир, як складової стійкого міжнародного правопорядку.

Четвертий – політико-ідеологічний підхід – пов'язує право на мир із політичними інтересами, дипломатичним впливом, безпековими доктринами та антивоєнними рухами. Підкреслює, що мир не є нейтральною категорією, а має ідеологічне навантаження, що залежить від політичного режиму. Ядром цього підходу є боротьба з агресією та усунення причин збройних конфліктів шляхом формування глобальної культури миру, зміцнення міжнародної солідарності та забезпечення справедливого міжнародного порядку. Домінує погляд на мир як результат конкретно політичних рішень, системних протистоянь або ідеологічних наративів на глобальному та національному рівнях. Часто використовується в риториці міжнародних рухів за роззброєння та розв'язання конфліктів. Крім того, політико-ідеологічний підхід виявляє зв'язок між концептом миру та ідеологічною ідентичністю держави, адже саме через політичні ідеї та програми мир реалізується, або, навпаки, ставиться під загрозу.

Цей підхід акцентує на тому, що мир неможливо досягнути або зберегти лише шляхом декларативного визнання його як права. Необхідною є інституціоналізація миротворчих принципів у політичній практиці зокрема через відповідну зовнішню та внутрішню політику держави, участь у міжнародних безпекових ініціативах, підтримку ідеології миру. У межах цього підходу право людини на мир набуває нормативно-політичного характеру, що може проявлятися у: 1) формуванні міжнародних коаліцій задля стримування агресії; 2) просуванні концепцій мирного врегулювання конфліктів (дипломатія, посередництво, санкції); 3) інтеграції права на мир у національні стратегії безпеки, освіти, правового виховання, гуманітарної політики.

Зазначимо, що у багатьох державах поняття миру є частиною офіційної політичної доктрини, однак не завжди супроводжується реальними діями спрямованими на запобігання війнам та захисту прав людини. У таких випадках право на мир стає інструментом політичного маніпулювання, а не реальним елементом правозахисної системи. Крім того, у рамках політико-ідеологічного підходу, право на мир може виконувати функцію символу або засобу впливу, проте ніяк не універсального правового інструменту. Водночас такий підхід підкреслює важливість миру як стратегічного ресурсу, який держави прагнуть контролювати та представляти відповідно до власних інтересів.

П'ятий – колективний підхід – розглядає мир як колективне право народів, тобто в його основу

покладений суб'єктний критерій, – людина чи людство в цілому. Зазначений підхід виходить з того, що право на мир належить до групи прав так званого третього покоління, яке ще прийнято називати колективними, тобто правами всього людства – правами людини, правами народів, правами нації, правами спільності та асоціації. Як зазначає Є. Клюєва, до цієї категорії прав належить право на мир, безпеку, незалежність (самовизначення народів), на здорове навколишнє природне середовище, на соціальний і економічний розвиток як людини, так і людства в цілому. Забезпечення права на мир – проблема номер один для світового товариства [4, с. 208]. Таку ж точку зору поділяє Д. Бєлов, зазначаючи, що суб'єктом права на мир має визнаватися людство, тобто усі люди, адже тоді порушення цього права суперечитиме інтересам людства та захисту прав кожної людини. Вчений виходить із того, що в контексті визначення суб'єкта права на мир стає зрозумілим, що держави, які навіть не є сторонами конфлікту, відчувають наслідки цієї ситуації: економічні проблеми, наплив мігрантів, а також проблеми в комунікації. Звідси відповідним суб'єктом права на мир має визнаватися людство, оскільки тільки забезпечуючи мир у глобальному масштабі можна визнати, що кожна людина має також забезпечене право на мир. Порушення цього права на території однієї держави спричиняє непередбачувані наслідки далеко поза межами цієї держави, зокрема порушення окремих прав людини [5, с. 689].

Схожу думку висловлює І. Іванків, яка виходить із тексту Декларації Генеральної Асамблеї ООН про право народів на мир 1984 року та Декларації Генеральної Асамблеї ООН від 1978 року про підготовку суспільств до життя в мирі. У першій ідеться про те, що мир має першочергове значення не тільки для матеріального добробуту і розвитку окремих країн, а й для повної реалізації прав людини й основних свобод, що досягнення міцного миру є основною умовою виживання людства. Тому також Декларація оголошує, що всі народи мають священне право на мир, а дотримання цього права є фундаментальним обов'язком кожної країни, що передбачає також ліквідацію загрози війни та усунення застосування сили в міжнародних суперечках й розв'язання їх мирними засобами. У другому ж документі вказується важлива ознака права на мир, а саме його належність різним поколінням людей. Ця ознака, з її точки зору, є принциповою ознакою прав третього покоління, що відрізняє їх від індивідуальних прав, які, як правило, згасають зі смертю людини [6, с. 29].

Зауважимо, що до недавнього часу колективний підхід був домінантним. Точкою зрушення від колективного до індивідуального права стали різні виклики сучасності, зокрема збройні конфлікти, в тому числі повномасштабне вторгнення рф в Україну, після якого питання забезпечення миру перестало бути лише прерогативою держав чи міжнародних організацій і набуло безпосередньої значущості для кожної людини. Це вторгнення продемонструвало, що право на мир – не абстрактна декларація, а життєво необхідне індивідуальне право, від реалізації якого залежить збереження життя, свободи і базової безпеки кожної людини.

У зазначеному контексті слушно наголошує М. Ноняк, зазначаючи що тлумачення права на мир як виключно колективного, наразі не відповідає реаліям часу у повній мірі, адже для кожної окремої людини яка живе в зоні конфлікту, або у прифронтовій зоні право на мир, у першу чергу, означає шанс на безпеку та нормальне життя [7, с. 114]. Заслуговує на увагу точка зору Н. Оніщенко та С. Сунєгіна, які вважають, що право на мир можна і потрібно розглядати як таке, що має одночасно колективний та індивідуальний характер. Його основою належить визнати прагнення до досягнення згоди між державами та їх народами, між окремими громадянами та їх об'єднаннями всередині певного суспільства, прагнення до мирного врегулювання будь-яких конфліктних ситуацій на макро- і мікрорівнях. З цього випливає, що суб'єктами права на мир мають бути визнані не лише народи, нації або суспільства, а й окремі індивіди та їх об'єднання. Право людини на мир у загальній системі її прав і свобод потрібно розглядати як основоположне комплексне право, яке, власне, слід визнати першоосновним в ієрархічній будові системи прав людини [8, с. 54–55].

Варто звернути увагу на те, що вченими висловлюються також аргументи проти визнання права на мир правом людини. Влучно узагальнив ці аргументи Ґ. Песес-Барба, який звів їх до такого: 1) належність права на мир групам чи народам призводить до невизначеності кінцевого бенефіціара, яким має бути індивід, а виконавцем обов'язку його захищати є держава, що має право почати війну; 2) право на мир є фактично «супер правом», яке охоплює інші права, позаяк охоплює усі прояви суспільного життя, а тому втрачає сенс його захист; 3) це право може існувати та бути виконуваним лише між державами, тому що у внутрішньому праві воно не має сенсу; 4) відсутність політичної волі на міжнародному рівні до застосування збройної сили у разі міждержавної війни, крім того, існування «справедливої війни» робить неможливим існування права на мир [9].

Таким чином, вважаємо, що попри колективну складову, право людини на мир має виразний індивідуально-правовий вимір, що ґрунтується на фундаментальних засадах сучасної теорії прав людини. Його індивідуальний характер випливає з таких аргументів: 1) міжнародне визнання саме індивідуального характеру права на мир (мова йде про Декларацію ООН про право на мир від 2016 р., яка

вже вище згадувалась у рамках характеристики нормативно-правового підходу); 2) взаємозв'язок з іншими індивідуальними правами людини (про що також в статті йшла мова); 3) персоналізація страждань під час збройних конфліктів (війни, окупація завжди завдають особистих втрат і страждань – загибелі рідних, втрати домівок, погіршення здоров'я як фізичного так і психологічного, що ще раз підкреслює, що право на мир не є абстрактною категорією, а стосується безпосередньо конкретної людини, її психіки, тіла, життєвого досвіду); 4) відповідальність держави перед кожною особою (відповідно до міжнародних стандартів прав людини, держава зобов'язана забезпечувати безпеку, захист і розвиток кожної людини, а не тільки певної групи чи народу загалом. Це означає, що право на мир покладає обов'язки на державу щодо кожного індивідуума, забезпечуючи його безпеку, захист від переслідування, воєнних злочинів тощо).

Шостий – сучасний (еволюційний) підхід – трактує право на мир як таке, що розвивається відповідно до нових глобальних викликів, зокрема гібридних конфліктів, інформаційних воєн та цифрових загроз, зміну безпекових парадигм тощо. Саме цей підхід яскраво демонструє перехід від колективного до індивідуального рівня, від абстрактної ідеї до конкретного інструменту правозахисту, що інтегрує мир у широкий контекст прав людини, розвитку і безпеки. В його основі лежить ідея, що правове розуміння миру повинно адаптуватися до реалій XXI століття, зокрема гібридних конфліктів і тероризму, інформаційних воєн і кіберзагроз, масових порушень прав людини в умовах збройних дій. В основі цього підходу перспективи для подальшого розвитку національних і міжнародних механізмів правового захисту в умовах глобальної нестабільності.

Вищезазначені підходи є важливими в контексті осмислення та теоретичного насичення права людини на мир, адже дозволяють створити більш цілісну, життєздатну концепцію права на мир у національній правовій системі. Крім того, враховуючи воєнні реалії та екзистенційне значення права на мир для суспільства, одновимірне юридичне трактування (наприклад, лише через міжнародне право) є недостатнім для формування сталого післявоєнного суспільства. Необхідне поєднання цих підходів для ефективної реабілітації, відновлення і трансформації суспільства.

Українське право має шанс не просто відтворювати наявні міжнародні стандарти, а розвивати власну доктрину права на мир, яка буде заснована на українському історичному досвіді, відповідатиме потребам повоєнного відновлення та стане прикладом для інших країн, що переживають конфлікти.

Висновки. Таким чином можна зробити наступні висновки.

Виділено декілька концептуальних підходів до визначення права людини на мир: 1) нормативно-правовий (юридичний) підхід, що дозволяє розглядати право людини на мир як чітко визначену юридичну категорію, закріплену у міжнародно-правових актах; 2) гуманістично-антропологічний – формує цілісне бачення права людини на мир як базового, внутрішньо властивого права, що виникає з самої природи людської істоти. Він зміщує акценти з абстрактної державності до конкретної особистості, надаючи праву на мир глибшого гуманітарного змісту в умовах сучасних конфліктів і глобальних криз; 3) системний підхід до права людини на мир забезпечує його багатовимірне та функціонально орієнтоване осмислення як ключового елементу сучасного правопорядку, що дозволяє не лише інтегрувати право на мир у загальну систему прав людини, але й врахувати взаємозалежність правових, політичних, соціальних та інституційних компонентів, що впливають на його реалізацію; 4) політико-ідеологічний підхід виходить із визнання того, що мир є не лише правовою або моральною категорією, а й результатом конкретної політичної волі, державної політики та ідеологічної парадигми, що панує у суспільстві. У цьому контексті право на мир інтегрується як інструмент політичного устрою, концепт глобального управління, а також частина державної ідеології спрямованої на підтримання внутрішньої та міжнародної стабільності, недопущення агресії та забезпечення демократичного врядування; 5) колективний підхід, в основу якого покладений суб'єктний критерій та наголошується, що забезпечення миру – це не лише питання глобальної політики чи міждержавних відносин, а й конкретне зобов'язання держави перед кожною окремою особою; 6) сучасний (еволюційний) підхід ґрунтується на розумінні права людини на мир як динамічного правового явища, яке змінюється відповідно до трансформацій міжнародного правопорядку.

Інтеграція таких підходів до права людини на мир в українську правову систему є передумовою цілісного і ефективного правового регулювання, післявоєнної відбудови суспільства та основі справедливості й безпеки, реалізації національного бачення миру з урахуванням як міжнародних стандартів, так і унікального українського досвіду.

Список використаних джерел:

1. Сунєгін С. Право людини на мир: питання правового забезпечення та захисту. *Право України*. 2025. № 4. С. 91–103.

2. Ромців О. Право на мир: основні проблеми реалізації. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* 2024. Вип. 86. Ч. 1. С. 265–270.

3. Гуго Гроцій. Про право війни та світу. Центр учбової літератури. 2020. 960 с.

4. Клюєва Є. М., Соловйова Ю. О. Мир як право: особливості визначення та забезпечення. *Dictum factum.* 2023. Вип. 1 (13). С. 204–210.

5. Бєлов Д. М., Сухан І. С. Право на мир: сучасні підходи до праворозуміння. Аналітично-порівняльне правознавство. 2023. № 5. С. 687–691. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/291025/284658 DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.05.122

6. Іванків І. Право людства на мир як умова дотримання прав людини. *Наукові записки НаУКМА*. Серія: Юридичні науки. 2017. № 200. С. 27–31

7. Ноняк М. В. До питання про визначення суб'єктів права на мир. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* 2025. № 1. С. 113–117. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/02/19.pdf DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.17

8. Оніщенко Н. М. Правова політика як складова євроінтеграційної політики України: виклики, загрози, перспективи (за матеріалами доповіді на засіданні Президії НАН України 15 травня 2024 року). *Вісник Національної академії наук України.* 2024. № 7. С. 51–61. URL: https://visnyk-nanu.org.ua/ojs/index.php/v/article/view/4835/4573

9. Peces-Barba G. Teoria Dei Diritti Fundamentali. Milano : Dott. A. Guiffrè Editore, 1993. P. 172–173.

Дата першого надходження статті до видання: 19.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025

УДК 342.7-053.2(477)
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.8

Козакевич О. М.,
доктор філософії в галузі права (PhD),
доцент кафедри правових та інформаційних технологій
Хмельницького інституту соціальних технологій
Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»
ORCID: 0000-0002-5528-7008

ЗАХИСТ ПРАВ І СВОБОД УКРАЇНСЬКИХ ДІТЕЙ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ КРІЗЬ ПРИЗМУ ТРАНЗИТИВНОГО ПРАВОСУДДЯ

PROTECTION OF THE RIGHTS AND FREEDOMS OF UKRAINIAN CHILDREN IN A STATE OF WAR THROUGH THE PRISM OF TRANSITIONAL JUSTICE

У статті досліджено актуальні питання забезпечення та захисту прав і свобод українських дітей в умовах воєнного стану, спричиненого збройною агресією Російської Федерації проти України в контексті транзитивного правосуддя. Проаналізовано діяльність державних органів, міжнародних інституцій та правозахисних організацій, спрямовану на фіксацію, документування та розслідування фактів порушень прав дитини, зокрема незаконної депортації, примусового переміщення, насильства та позбавлення доступу до освіти. Розкрито механізми транзитивної юстиції, які застосовуються для встановлення істини, відшкодування шкоди та забезпечення справедливості. Висвітлено роль Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, який Уповноважений Верховної Ради України з прав людини активно здійснює правову допомогу особам в питаннях усиновлення. За допомогою систематичних моніторингових дій виявляється маса порушень прав дітей та здійснюється активне та швидке реагування на такі порушення. Вагомим для захисту прав дитини стало відкриття в Україні Центру захисту прав дитини. Центр звертає свою увагу на питаннях незаконної депортації та примусового переміщення українських дітей. Центр став потужним інструментом міжнародного зв'язку, адже його відвідують іноземні делегації, що дає змогу розкрити інформацію про жорстокі злочини, що вчиняються Росією щодо українських дітей. Значну увагу приділено ініціативам України щодо повернення незаконно вивезених дітей, зокрема національному плану дій "Bring Kids Back UA", який об'єднує зусилля держави, країн-партнерів та міжнародних організацій задля репатріації українських дітей. Визначено, що на базі "Bring Kids Back UA" вже активно працюють два проекти: Міжнародна коаліція за повернення українських дітей, яка створена з метою координації та співпраці між Україною та державами-партнерами, серед яких вже близько сорока країн. Дана співпраця дає змогу визначати місце знаходження незаконно депортованих дітей, здійснити безпечну репатріацію для возз'єднання їх із сім'ями. У статті визначено, що забезпечення прав дітей є не лише обов'язком держави, а й базисом її демократичного розвитку, адже саме діти становлять майбутнє українського суспільства.

Ключові слова: *українські діти, права дитини,депортація, захист прав та свобод, транзитивна юстиція, транзитивне правосуддя, воєнний стан, документування, примусового переміщення, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.*

The article examines topical issues of ensuring and protecting the rights and freedoms of Ukrainian children in the context of martial law caused by the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine. It analyses the activities of state bodies, international institutions and human rights organisations aimed at recording, documenting and investigating violations of children's rights, in particular illegal deportation, forced displacement, violence and deprivation of access to education. The mechanisms of transitional justice used to establish the truth, compensate for damage and ensure justice are revealed. The role of the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights is highlighted, who actively provides legal assistance to individuals in matters of adoption. Through systematic monitoring, numerous violations of children's rights are identified and actively and promptly responded to. The opening of the Centre for the Protection of Children's Rights in Ukraine has been significant for the protection of children's rights. The Centre focuses on issues of illegal deportation and forced displacement of Ukrainian children. The Centre has become a powerful tool for international communication, as it is visited by foreign delegations, which allows for the disclosure of information about the cruel crimes committed by Russia against Ukrainian children. Considerable attention was paid to Ukraine's initiatives to return illegally removed children, in particular the national action plan "Bring Kids Back UA", which brings together the efforts of the state, partner countries and international organisations to repatriate Ukrainian children. It has been determined that two projects are already actively working on the basis of "Bring Kids Back UA": the International Coalition for the Return of Ukrainian Children, which was created to coordinate and cooperate between Ukraine and partner countries, including about forty countries. This cooperation makes it possible to locate illegally deported children and ensure

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

their safe repatriation so they can be reunited with their families. The article states that ensuring children's rights is not only the state's duty but also the basis for its democratic development, as children are the future of Ukrainian society.

Key words: *Ukrainian children, children's rights, deportation, protection of rights and freedoms, transitional justice, martial law, documentation, forced displacement, Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights, Bring Kids Back UA.*

Вступ. Україна, як молода європейська країна знаходиться у стані транзиції. Будучи незалежною країною, виборовши для себе право бути повноцінним суб'єктом міжнародних відносин, Україна активно розвивається в різних сферах, активно співпрацює з іншими державами, має потенціал для росту та розвитку та взяла вектор на євроінтеграцію.

Наразі, Україна потерпає від воєнних дій, розпочатих Російською Федерацією проти суверенітету і територіальної цілісності, що тривають з 2014 року і змушена боротися за право бути вільною суверенною і незалежною правовою державою. Найважливішим аспектом, який Україна повинна забезпечити в цей важкий період, є захист прав своїх громадян.

Ключову роль в здійснені контролю за додержанням прав та свобод людини і громадянина відіграє держава, за допомогою спеціальних механізмів, які покликані сприяти більш ефективному руху до демократії, подолання в таких транзитивних суспільствах наслідків конфліктів, пов'язаних з масштабними актами агресії та насильства. Для таких суспільств, транзитивна юстиція визначається як необхідний крок на шляху до захисту прав та свобод людини. Саме в умовах воєнного стану, роль держави, як захисника своїх громадян, важлива як ніколи, адже права та свободи як цивільних так і військовослужбовців потребують захисту.

Постановка проблеми. Концепція правосуддя транзитивного періоду сьогодні є дуже актуальною, що пов'язано з поширенням внутрішніх та міждержавних конфліктів. В умовах воєнного стану питання захисту прав громадян виходять на перший план і стають ключовим елементом відносин між державою та суспільством. Захист порушених прав людини потрібно здійснювати в різноманітних сферах: починаючи із захисту прав військовослужбовців,забезпечення доступу до медичної допомоги пораненим та особам з інвалідністю, які постраждали внаслідок воєнних дій, щоб такі особи отримали допомогу, як реабілітаційну так і психологічну та змогли адаптуватися до наявних життєвих обставин, закінчуючи забезпеченням прав мирного цивільного населення, яке знаходиться під постійною загрозою.

З моменту початку збройного конфлікту на території України навесні 2014 року, міжнародні і національні правозахисні організації фіксують значні порушення прав людини в зоні конфлікту. Україна, за допомогою механізмів транзитивного правосуддя здійснює великий обсяг роботи пов'язаний з фіксацією ситуації, особливо в зонах ведення бойових дій, що полягає в документуванні, зібранні доказової бази, яка засвідчує факти порушення прав людини, щоб надалі надати інформацію уповноваженим органам та притягнути винних осіб до відповідальності. Значний вклад зараз здійснюється в сфері надання населенню правової допомоги, щоб особи мали змогу захистити свої права в судових та інших правозахисних органах, у співпраці з міжнародними організаціями.

Попри значні досягнення держави в цій сфері та становлення концепції транзитивного правосуддя забезпечення та захист прав і свобод українських дітей в умовах воєнного стану наразі є актуальним питанням для державних та правозахисних інституцій.

Актуальність даного питання полягає в тому, що захист прав дитини має бути пріоритетною ланкою правової держави, адже саме діти формують майбутнє суспільство виступаючи підґрунтям розвитку держави та мають особливу потребу в захисті державою. Через воєнні дії, розпочаті Російською Федерацією на території України, саме діти опинились під впливом найбільшої небезпеки. Незаконна депортація українських дітей на територію Російської Федерації, русифікація, видача їм документів та влаштування в сім'ї росіян, виховання цих дітей під призмою викривлених, нав'язаних їм історичних та патріотичних патернів несе під собою непоправну шкоду.

Мета статті полягає в тому, що досліджується яким чином здійснюється захист прав і свобод українських дітей в умовах воєнного стану в контексті транзитивного правосуддя. Оскільки, ця проблематика визначена, проте в умовах воєнного стану, механізми захисту недостатньо визначені та потребують аналізу для більшої розробленості, для забезпечення всього спектру прав дитини.

Виклад основного матеріалу. Питання захисту прав дитини державою, яка виступає в ролі основного суб'єкта здійснення цього захисту та застосування стратегій транзитивного правосуддя видається як ніколи актуальним, адже діти, особливо ті, що знаходяться на окупованих територіях стають жертвами сексуального насильства, депортації та примусового переміщення за межі країни. Вони можуть бути позбавленні батьків, які могли загинути внаслідок збройної агресії. В цьому контексті, захист дітей від психологічного та фізичного насилля є пріоритетним напрямком діяльності держави.

Протиправні діяння щодо дітей, які вчиняються країною-агресором порушують основоположне, гарантоване кожній дитині – право на життя та охорону здоров'я.

Ключовим завданням, що сприяє захисту прав український дітей в умовах збройної агресії та окупації певних областей держави, стає проведення державою систематичних дій, пов'язаних із збиранням та фіксацією випадків порушень прав дітей. Адже, саме документування державними органами та правозахисними організаціями вчинених щодо українських дітей злочинів дає змогу в майбутньому здійснювати застосування покарання до винних осіб. Це є ціллю транзитивного правосуддя. Звичайно, в умовах воєнного стану, державі виконувати свої функції неймовірно важко, оскільки є проблема того, що українських дітей використовують, щоб створювати атмосферу страху, здійснювати маніпуляції та таким чином впливати на події. Через незаконне викрадення дітей їх права порушуються щодо освіти, адже через призму пропаганди та викривлення історії здійснюється русифікація, що негативно вплине на світосприйняття та формування майбутньої особистості. Уповноважені діяти від імені держави органи та посадові особи щодня спрямовують свою роботу на те, щоб здійснити якнайшвидше повернення українських дітей та захист їх прав.

До прикладу, Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини кожного дня здійснюється багато роботи, щоб якнайшвидше вирішити ряд проблем та забезпечити захист прав дітей. Оскільки велика кількість дітей залишилися без батьківського піклування, через те, що їх батьки зникли або загинули внаслідок обстрілів, важливим було дотримання прав таких дітей на сім'ю. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини активно здійснює правову допомогу особам в питаннях усиновлення, так як багато сімей виявляють бажання усиновити дитину, а це питання потребує особливої уваги. Адже є особи, які використовують вразливе становище дитини і можуть діяти всупереч її інтересам, тому контроль за цією сферою є обов'язковим,особливо якщо постає питання усиновлення іноземним суб'єктом. Те ж саме стосується захисту прав дітей, переміщених до дитячих будинків-інтернатів, де неодноразово було виявлено факти порушення прав дітей на медичну допомогу, харчування, охорону здоров'я [1]. За допомогою систематичних моніторингових дій виявляється маса порушень прав дітей та здійснюється активне та швидке реагування на такі порушення.

Важливим аспектом для захисту прав дитини стало відкриття в Україні Центру захисту прав дитини. Центр звертає свою увагу на питаннях незаконної депортації та примусового переміщення українських дітей. Впровадження Центру надало можливість проводити опитування серед дітей, та забезпечити їх участь у дистанційних судових засіданнях. Центр став потужним інструментом міжнародного зв'язку, адже його відвідують іноземні делегації, що дає змогу розкрити інформацію про жорстокі злочини, що вчиняються Росією щодо українських дітей [2]. Створення даного Центру захисту прав дітей стало ще одним кроком до закріплення як для українського суспільства, так і для усієї міжнародної спільноти, що діти, їх життя, права, свободи, інтереси та захист являються основним пріоритетом для України. Даний центр відвідав Постійний спостерігач Університету миру ООН Давід Фернандес Пуяна, який висловив підтримку та важливість подальшої співпраці між Університетом миру ООН та Україною у сфері захисту прав дітей, адже мир є основою розвитку суспільства, а захист прав дітей – ключовою частиною миру[3].

Умови воєнного стану ускладнюють моніторинг та швидке реагування на ситуацію порушення прав дітей, які мають місце на окупованих територіях держави. Для регулювання даної проблеми та забезпечення захисту прав дітей, моніторингу інформації про їх перебування, в Україні було створено державний портал для розшуку дітей, який являє собою інформаційну платформу «Діти війни» [4]. Дана платформа дозволяє генерувати інформацію про постраждалих внаслідок воєнного стану дітей у декількох аспектах, тобто дітей, яких було депортовано, які загинули, зникли безвісти чи зазнали поранень, та інформацію про знайдених та повернутих на територію України. Очевидно, що показники на платформі не можуть в точній кількості відповідати реаліям, через активні бойові дії на певних територіях відслідкувати таку інформацію просто неможливо, але дана платформа є потужним полем зв'язку суспільства з правоохоронними органами держави, такими як Національна поліція, Офіс Генерального прокурора та Національне інформаційне бюро. Скориставшись порталом громадяни можуть повідомити про скоєний проти дитини злочин; про дитину, яка знаходиться без відповідного дорослого супроводу; про факт депортації дитини чи про будь-які інші порушення прав дитини, щоб відповідні органи мали змогу діяти, захищати та відновлювати справедливість. Дана платформа є прикладом взаємодії громадянського суспільства та держави, завдяки чому здійснюється захист права людини.

Проте, було запущено національний план дій "Bring Kids Back UA" та вже розроблено алгоритм супроводу дитини, яка повертається в Україну. "Bring Kids Back UA" було створено з ініціативи Президента України, як стратегічний план дій, який за допомогою об'єднання зусиль українського уряду, країн-партнерів та міжнародних організацій сприяє поверненню дітей, насильно депортованих з України [5]. На базі "Bring Kids

Back UA" вже активно працюють два проекти: Міжнародна коаліція за повернення українських дітей, яка створена з метою координації та співпраці між Україною та державами-партнерами, серед яких вже близько сорока країн. Дана співпраця дає змогу визначати місце знаходження незаконно депортованих дітей, здійснити безпечну репатріацію для возз'єднання їх із сім'ями.

Висновки. Держава, її уповноважені органи відіграють вагому роль в механізмі захисту прав своїх громадян в умовах воєнного стану. Ця роль посилюється, коли мова йде про захист прав та свобод дітей, оскільки вони належать до найвразливішої верстви суспільства.

В умовах сьогодення як на державному, так і на міжнародному рівні застосовуються механізми транзитивної юстиції. Це здійснюється шляхом відстеження випадків насильства над дітьми у зоні бойових дій, документації випадків поранень, загибелі або примусового переміщення дітей. Здійснюється сприяння надання дітям необхідної психологічної допомоги через співпрацю з медичними установами та психологічними службами, збирання інформації про порушення прав дітей для передачі її в міжнародні інституції, що надає змогу забезпечити вплив на країну-агресора та надати міжнародного розголосу проблемі, для її якомога швидшого вирішення.

Очевидно, що здійснення захисту прав і свобод українських дітей в умовах воєнного стану є актуальним питанням і вирішити його не так легко, але Україна продовжує робити багато кроків для цього використовуючи ситуативно механізми транзитивної юстиції, що свідчить про необхідність впровадження національної моделі транзитивного правосуддя як необхідної складової в сучасних умовах.

Список використаних джерел:

1. Доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році : Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. URL: https://https://ombudsman.gov.ua/report-2023/

2. Президент ознайомився з планом повернення незаконно депортованих Росією дітей "Bring Kids Back UA" та взяв участь у відкритті Центру захисту прав дитини. Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: https://www.president.gov.ua/news/prezident-oznajomivsya-z-planom-povernennya-nezakonno-deport-83261

3. Постійний спостерігач Університету миру ООН відвідав Центр захисту прав дитини в Україні: говорили про поглиблення співпраці. Омбудсман України. URL: https://ombudsman.gov.ua/news_details/postijnij-sposterigach-universitetu-miru-oon-vidvidav-centr-zahistu-prav-ditini-v-ukrayini-govorili-pro-pogliblennya-spivpraci (дата звернення: 01.04.2025)

4. Діти війни 24 лютого 2022 – 1 квітня 2025. URL: https://childrenofwar.gov.ua/

5. Президент ознайомився з планом повернення незаконно депортованих Росією дітей BringKidsBack UA та взяв участь у відкритті Центру захисту прав дитини. Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: https://www.president.gov.ua/news/prezident-oznajomivsya-z-planom-povernennya-nezakonno-deport-83261

Дата першого надходження статті до видання: 16.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 19.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025

УДК 343.3
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.9

Колб О. Г.,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
професор кафедри кримінального права та процесу
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0003-1792-4739

ПРО ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ НА ПРАКТИЦІ СТАТТІ 436² КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

ON SOME PROBLEMOUS ISSUES OF THE IMPLEMENTATION IN PRACTICE OF ARTICLE 436² OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE

У даній науковій статті здійснено правовий аналіз складу кримінального правопорушення, юридична відповідальність за вчинення якого передбачена ст. 436² Кримінального кодексу (КК) України.

Встановлено, що у ч. 1 ст. 436² КК допущено декілька правових прогалин, які суттєво впливають на кваліфікацію визначених у диспозиції зазначеної статті суспільно небезпечних і караних діянь та в подальшому приводять до численних скарг учасників кримінального провадження щодо обґрунтованості винесених у зв'язку з цим рішень судів різних інстанцій.

Зокрема, результати проведеного аналізу засвідчили той факт, що у вказаній частині ст. 436² відсутні такі необхідні ознаки складу злочину, як; «вчинення дій» (об'єктивна сторона) та «публічність» (спосіб вчинення даного кримінального правопорушення). Як наслідок, при теперішній правовій конструкції аналізованої у цій роботі норми права, суди притягають до кримінальної відповідальності осіб за висловлювання, а не за вчинення суспільно небезпечних і караних діянь, що, у свою чергу, суперечить положенням як ст. 22 КК щодо підстав кримінальної відповідальності, так і ст. 11 цього ж Кодексу, в якій закріплені системні ознаки поняття кримінального правопорушення, однією з яких є вчинення особою передбаченого КК діяння (дії чи бездіяльності).

Виходячи з цього, доведено також, що зазначені у ч. 1 ст. 436² КК дії мають вчинятись публічно, а тому за висловлювання з цього приводу у приватному (сімейному) житті без реалізації їх на певних стадіях злочинної діяльності (готування чи замаху на вчинення визначеного у цьому Кодексі діяння) не може наступати кримінальна відповідальність.

Такий висновок ґрунтується також на положеннях Конституції України та тих міжнародно-правових актів, які стали в установленому законом порядку невід'ємною частиною національного законодавства (зокрема, Конвенція про захист основоположних прав і свобод людини), згідно з якими заборонено втручання у приватне життя, навіть у випадках, передбачених ч. 1 ст. 436² КК.

Враховуючи зазначене, у даній науковій статті констатовано, що для запобігання випадкам незаконного (свавільного) притягнення до кримінальної відповідальності, слід на законодавчому рівні усунути існуючі у диспозиції ч. 1 ст. 436² КК правові прогалини, а на рівні Верховного Суду прийняти спеціальну постанову з даного питання.

Ключові слова: *підстави кримінальної відповідальності; ознаки кримінального правопорушення; склад злочину; суспільно небезпечне діяння; публічність; приватне (сімейне) життя; кримінальне провадження; міжнародно-правовий акт.*

This scientific article provides a legal analysis of the composition of a criminal offense, the legal liability for which is provided for in Article 436² of the Criminal Code (CC) of Ukraine.

It has been established that in Part 1 of Article 436² of the CC there are several legal gaps that significantly affect the qualification of socially dangerous and punishable acts specified in the disposition of the specified article and subsequently lead to numerous complaints by participants in criminal proceedings regarding the validity of the decisions made in this regard by courts of various instances.

In particular, the results of the analysis demonstrated the fact that in the specified part of Article 436² there are no such necessary elements of the composition of the crime as; "commitment of actions" (objective side) and "publicity" (method of committing this criminal offense). As a result, under the current legal construction of the legal norm analyzed in this work, courts hold individuals criminally liable for statements, and not for committing socially dangerous and punishable acts, which, in turn, contradicts the provisions of both Art. 22 of the Criminal Code regarding the grounds for criminal liability, and Art. 11 of the same Code, which enshrines the systemic features of the concept of a criminal offense, one of which is the commission by a person of an act (action or inaction) provided for by the Criminal Code.

Based on this, it is also proven that the actions specified in Part 1 of Art. 436² of the Criminal Code must be committed publicly, and therefore, statements on this subject in private (family) life without their

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

implementation at certain stages of criminal activity (preparation or attempt to commit an act specified in this Code) cannot incur criminal liability.

This conclusion is also based on the provisions of the Constitution of Ukraine and those international legal acts that have become an integral part of national legislation in accordance with the procedure established by law (in particular, the Convention for the Protection of Fundamental Rights and Freedoms of Human Beings), according to which interference with private life is prohibited, even in cases provided for in Part 1 of Article 436² of the Criminal Code.

Taking into account the above, this scientific article states that in order to prevent cases of illegal (arbitrary) criminal liability, it is necessary to eliminate the legal gaps existing in the disposition of Part 1 of Article 436² of the Criminal Code at the legislative level, and at the level of the Supreme Court to adopt a special resolution on this issue.

Key words: *grounds for criminal liability; signs of a criminal offense; elements of a crime; socially dangerous act; publicity; private (family) life; criminal proceedings; international legal act*.

Постановка проблеми. Як показує аналіз судових рішень, що стосуються застосування положень ст. 436² КК України, на практиці виникає низка проблем, які суттєвим чином впливають на дотримання визначених у кримінальному праві принципів (верховенства права; законності; справедливості т. ін), а також на рівень правоохоронної та запобіжної діяльності в нашій державі, з урахуванням при цьому вимог воєнного стану та передбачених у зв'язку з цим правообмежень у ст. 64 Конституції України.

До таких проблемних питань, виходячи з результатів проведеного дослідження, можна віднести наступні із них, а саме – це:

1) визначення виключного переліку ознак кримінального правопорушення, мова про яке ведеться у ч. 1 ст. 436² КК, які є обов'язковими для притягнення винної особи до кримінальної відповідальності за вчинення даного суспільно небезпечного та караного діяння;

2) встановлення на законодавчому рівні чітких меж і ознак кримінальної відповідальності за вчинення даного кримінального правопорушення, з огляду положень Конвенції про захист основоположних прав і свобод людини щодо недопустимості втручання у приватне (сімейне) життя;

3) юридичне обґрунтування, у тому числі у виді примітки до ст. 436² КК, притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення зазначеного злочину повторно, з тим, щоб мати правові підстави для розмежування його із так званими продовжуваними кримінальними правопорушеннями.

З огляду на це, слід визнати, що в наявності складна прикладна проблема, яка обумовлює необхідність активізації наукових пошуків щодо її успішного вирішення.

Враховуючи зазначене **метою** даної статті є наукове обґрунтування необхідності видозміни на законодавчому рівні змісту с. 436² КК України у контексті вимог Конституції України та міжнародно-правових актів щодо заборони втручання у приватне (сімейне) життя.

У свою чергу, **головним завданням** цієї праці є розробка науково обґрунтованих заходів і висновків, спрямованих на усунення існуючих у вказаній нормі КК правових прогалин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення наукової літератури свідчать про те, що активно та продуктивно над вирішенням зазначеної проблематики працюють такі учені, як: П. П. Андрушко, В. С. Батиргареєва, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. М. Бурдін, С. Б. Гавриш, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, В. Г. Грищук, Н. О. Гуторова, Л. М. Демидова, О. М. Джужа, О. О. Дудоров, О. О. Житній, З. А. Загиней, М. В. Корчевський, О. О. Кваша, О. О. Книженко, О. М. Костенко, В. В. Кузнєцов, М. І. Мельник, О. О. Мережко, В. А. Мисливий, А. А. Музика, В. О. Навроцький, В. І. Осадчий, М. І. Панов, Є. О. Письменний, О. П. Рябчинська, А. В. Савченко, Є. Л. Стрєльцов, В. П. Тихий, П. Л. Фріс, М. І. Хавронюк, В. Б. Харченко, В. І. Шакун, Ю. С. Шемшученко, Н. М. Ярмиш, ін.

У той самий час, у контексті тих проблем, що склали зміст предмета даного наукового пошуку, слід визнати, що кількість доктринальних розробок є недостатньою, а це, у свою чергу, актуалізує необхідність активізації цієї діяльності у сьогоденні та визначає теоретичну та практичну цінність таких та інших доктринальних розвідок.

Виклад основного матеріалу. Якщо систематизувати існуючі в науці підходи, що стосуються визначеної у цій роботі проблематики, то можна констатувати наступне:

1. Щодо юридично значущих ознак, які є обов'язковими для притягнення особи до кримінальної відповідальності за ч. 1 ст. 436² КК, то відповідь, лежить у її змістовній площині, враховуючи, що у диспозиції зазначеної норми Кодексу відсутньою є така ознака об'єктивної сторони даного злочину, як спосіб (зокрема, вказівка законодавця про «публічність» вчинення цих суспільно небезпечних діянь (виправдовування, визнання правомірною, а також заперечення збройної агресії тощо)).

Виходячи з цього та керуючись положеннями ч. 3 ст. 3 КК про те, що кримінальна відповідальність за аналогією заборонена, слід визнати, що вказана правова прогалина [1, с. 271–275], у слідчо-судовій практиці може слугувати юридичною підставою (навіть при наявності фактичної) [2, с. 685–687] для звільнення особи від кримінальної відповідальності за ч. 1 ст. 436² КК.

Така позиція ґрунтується на тому, що однією з ознак кримінального правопорушення, поняття якого вказано в ч. 1 ст. 11 КК, є його суспільна небезпечність, правова природа якої у випадку з аналізом складу злочину, мова про який ведеться в ч. ч. 1 ст. 436² КК, полягає у тому, що таке суспільно небезпечне діяння в обов'язковому порядку має проявлятись у публічному просторі [3, с. 942–944].

Аналогічний висновок з цього приводу можна зробити з тих наукових підходів, які стосуються юридичного значення такої ознаки об'єктивної сторони кримінального правопорушення, як «суспільно небезпечні наслідки», оцінка яких має здійснюватись у правосудді з огляду тієї шкоди, яка була завдана суспільним відносинам [4, с. 944–948] (у випадку з підставами кримінальної відповідальності за ч. 1 ст. 436² КК – це сфера миру, безпеки та міжнародного правопорядку).

Отже, притягнути до кримінальної відповідальності особу, яка вчинила діяння, що визначені як протиправні та карані в ч. 1 ст. 436² КК, в умовах приватного життя (зокрема, у розмовах з дружиною), на сьогодні було б юридично неправильно та несправедливо [1, с. 125–126], на чому постійно акцентує увагу суб'єктів правозастосування Конституційний Суд України [5].

На цьому ж наполягають й учені, які досліджують правовий інститут підстав кримінальної відповідальності, виходячи зі змісту функцій складу будь-якого кримінального правопорушення (фундаментальної; процесуальної; розмежувальної та гарантійної) [6, с. 14].

Та, попри все, головні аргументи з означеного питання викладені у Конституції України. Так, у ч. 1 ст. 32 Конституції України зазначено, що ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених законом.

Як з цього приводу вказано в рішенні Конституційного Суду України від 20.01.2012 № 2-рп/2012, інформацією про особисте та сімейне життя особи є будь-які відомості або дані, що пов'язані з нею та членами її сім'ї, а тому втручання у таке життя можливо тільки у випадках, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки [7], тобто, коли безпосереднім об'єктом протиправного та кримінально караного діяння є ті із них, які визначені у розділі І Особливої частини КК (ст.ст. 109-114²).

Отже, з урахуванням конституційних положень та зазначеного рішення Конституційного Суду України, та знову ж таки, положень ч. 3 ст. 436² вказаного Кодексу, діяння вчинені в умовах особистого та сімейного життя без ознак публічності, варто констатувати, що у таких випадках притягати членів сім'ї до кримінальної відповідальності не можна [8, с. 150–171].

Якщо ж піти іншим шляхом, то наша держава може «скотитись» до відомих у її історії у XX столітті сталінських репресій, жертвами яких ставали у тому числі й члени сім'ї за «доносами» своїх близьких [9].

Таким чином, доповнення у сьогоденні ч. 1 ст. 436² КК України такою ознакою об'єктивної сторони даного кримінального правопорушення, як «публічність», є необхідною та достатньою юридичною умовою у порядку системоутворюючих ознак підстав кримінальної відповідальності за вчинення цього суспільно небезпечного та караного діяння.

2. Важливою у цьому сенсі є й відповідь на запитання: Чи можна, з огляду положень ст.ст. 8, 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та в цілому з юридичної точки зору вважати суспільно небезпечним діянням у розумінні ст. 436² КК, висловлені в квартирі та виключно під час спілкування подружжя судження, зміст якого зводиться до виправдовування збройної агресії російської федерації (рф)?

Як показали результати логічно-юридичного з'ясування змісту положень ст. 8 вказаної Конвенції [10], вони у повній мірі кореспондуються з нормами Конституції України (ст.ст. 31, 32), що, зокрема, стосуються означеної проблематики та, з урахуванням вимог ч. 1 ст. 9 Основного Закону і ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори», мають таку ж юридичну силу, як і національні законодавчі акти, які регулюють порядок і випадки втручання в особисте та сімейне життя (ст.ст. 258, 275) Кримінального процесуального кодексу (КПК) України.

Так, якщо у ході кримінального провадження була використана інформація, що пов'язана з конфіденційним співробітництвом (у даному випадку – з дружиною засудженого) (ст. 275 КПК), то такі докази слід вважати недопустимими (ст.ст. 87-90 зазначеного Кодексу).

Отже, якщо йти за логікою рішень судів, які були прийняті на попередніх стадіях судового розгляду кримінального провадження по досліджуваній справі проблематиці [11], то таким чином слід притягати до кримінальної відповідальності за вчинення у сім'ї злісного хуліганства (ст. 296 КК); крадіжку (ст. 140 КК); незаконне заволодіння транспортним засобом (ст. 287 КК); ін., що з огляду Європейської конвенції з прав людини є неприпустимим і вважається Європейським судом з права людини (ЄСПЛ) порушенням права на повагу приватного та сімейного життя [12].

У такому ж контексті можна вести мову й про ст. 10 Європейської конвенції з прав людини, а саме – кожен має право на свободу вираження поглядів у приватному житті, якщо останні не здійснюються у публічній (за межами сім'ї) площині та не пов'язані з посяганнями на об'єкти національної безпеки (ст.ст. 109-114² КК), а також з діяннями, спрямованими на заворушення чи вчинення у зв'язку з цим інших злочинів (а, в ч. 1 ст. 436² вказаного Кодексу такі ознаки складу кримінального правопорушення відсутні).

Додатковим аргументом з цього приводу виступають висновки Венеційської комісії щодо змісту принципу верховенства права, який визнаний в Україні пріоритетним у переліку загальних засад кримінального провадження (п. 1 ч. 1 ст. 7 КПК). Зокрема, зазначена Комісія до його юридично значущих на практиці системоутворюючих ознак рекомендує встановлювати юридичну визначеність норм, які приймаються у державі-учасниці Ради Європи, а також заборону свавілля та дотримання прав людини [13, с. 16].

Таким чином, і у сенсі положень ст.ст. 8, 10 вказаної Конвенції вважати суспільно небезпечними та кримінально караними діяння, що пов'язані зі змістом ч. 1 ст. 436² КК, вчинені в приватному середовищі (в умовах сім'ї), але без ознак публічності, не можна.

3. Теоретично-прикладне значення має й відповідь на запитання, чи утворює кваліфікуючу ознаку ч. 3 ст. 436² повторність неодноразове упродовж певного періоду часу вчинення подібних за змістом передбачених вказаною нормою матеріального права дій, які полягають у висловленні певних суджень, або таке слід розглядати як продовжуваний злочин (ст. 32 даного Кодексу)?

Як видається, якщо для пізнання соціально-правової природи змісту ч. 3 ст. 436² КК застосувати методи формально-юридичної логіки та догматики, то слід констатувати, що зазначена норма кримінального права є колізійною [1, с. 275–281], позаяк у ч. 1 цієї статті Кодексу встановлена кримінальна відповідальність за висловлювання. У той самий час, у ст. 2 та ст. 11 КК однією із системних ознак, які визначають поняття будь-якого кримінального правопорушення та підстави кримінальної відповідальності за нього, є вчинення діяння (дій чи бездіяльності), тобто за висловлювання з того чи іншого приводу в умовах сім'ї, навіть повторно, визнавати суспільно небезпечною та караною поведінкою будь-якої особи не можна [14, с. 879–880].

Виходячи з цього, слід виключити з ч. 3 ст. 436² КК словосполучення «дії, передбачені частиною першою» та викласти вказану правову норму в новій редакції.

Крім того, для усунення існуючої правової колізії між ч. 1 та ч. 2 ст. 436² КК, частину 1 цієї норми на початку речення необхідно доповнити словосполученням «вчинення дій, пов'язаних з виправдовуванням, т. ін.» та викласти її у новій редакції.

Та, попри все, навіть при такій правовій конструкції без доповнення ч. 1 ст. 436² КК словосполученням «здійснених публічно», неможливо у слідчо-судовій практиці вести мову про повторність (ст. 32 цього ж Кодексу) або про продовжуваний злочин у силу відсутності юридичних підстав з цього приводу.

Якщо ж до визначення вказаних кваліфікаційних ознак підійти з огляду положень ч. 2 ст. 436² КК, то варто констатувати, що у ч. 3 вказаної статті Кодексу, мова йде не про продовжуваний злочин [15, с. 838–840], а про повторність (ст. 32 даного Кодексу) [16, с. 692–694].

Такий висновок ґрунтується на положеннях постанови Пленуму Верховного Суду України від 04.06.2010 №7, у п. 6 якої звернута увага на відмінності повторності злочинів від їх продовжуваності [17, с. 446–447], а також на доктринальних підходах з означеної проблематики [6, с. 108–109] та позиції Верховного суду (зокрема, щодо кваліфікації за ознакою повторності привласнення та розтрати чужого майна) [18, с. 445–452].

Висновки. Отже, виходячи з отриманих результатів проведеного аналізу та керуючись вимогами принципів щодо застосування норм права [1, с. 268–269], слід визнати, що у правовій конструкції, яка відображена у ч. 1 ст. 436² КК, вказана норма не має достатніх системоутворюючих ознак, які визначають підстави кримінальної відповідальності за вчинення даного суспільно небезпечного діяння.

Враховуючи зазначене, варто якісно видозмінити диспозицію цієї правової норми, шляхом, зокрема, доповнення її такими ознаками, як «вчинення дій» та «в публічних умовах», що дасть можливість вирішити не тільки існуючі у зв'язку з цим правові прогалини, але й правові колізії, які стосуються положень інших частин ст. 436² КК, а головне – створить правові перешкоди для порушення основоположних прав і свобод людини і громадянина у сфері приватного (сімейного) життя, які є концептуально визнаними на конституційному рівні в Україні, а також у відповідних нормах міжнародного права.

Список використаних джерел:

1. Теорія держави і права: підручник / за заг.ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2014. 368 с.

2. Панов М. І. Підстава кримінальної відповідальності. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20-ти т. Харків : Право, 2016. Т. 17: Кримінальне право / редкол. В. Я. Тацій (голова), В. І. Борисов (заст.голови) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України, 2017. 1064 с. С. 685–687.

3. Панов М. І. Суспільна небезпечність злочину. Суспільно небезпечні наслідки злочину. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20-ти т. Харків : Право, 2016. Т. 17: Кримінальне право / редкол. В. Я. Тацій (голова), В. І. Борисов (заст.голови) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. 2017. 1064 с. С. 942–944.

4. Панов М. І. Суспільно небезпечні наслідки злочину. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20-ти т. Харків : Право, 2016. Т. 17: Кримінальне право / редкол. В. Я. Тацій (голва), В. І. Борисов (заст. голови) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. 2017. 1064 с. С. 944-948.

5. Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 № 15-рп/2004 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text

6. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. О. М. Джужи, А. В. Савченко, В. В. Чернєя. 2-ге вид., перероб. і доповн. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.

7. Рішення Конституційного Суду України від 20.01.2012 № 2-рп/2012 у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частини другої, третьої статті 34 Конституцій України. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-12#Text

8. Панов М. І. Проблеми складу злочину та його функцій у доктрині кримінального права. *Правова доктрина України*: у 5-ти т. Харків : Право, 2013. Т. 5: Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку / В. Я. Тацій, В. І. Борисов, В. С. Батиргареєва та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова. 1240 с. С. 150–171.

9. Вєдєнєєв Д. Незаконні політичні репресії 1920-1980-х років в Україні та проблеми реформування національної пам'яті. *Історична правда.* URL: https://www.istpravda.com.ua/research/2012/12/26/105584/

10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

11. Справа № 711/5049/22 (провадження № 51-4824 км 24). Касаційний кримінальний суд. URL: https://court.gov.ua/fair/sud9941/

12. Воютка Д. Право на повагу до приватного і сімейного життя у практиці ЄСПЛ: CASE STUDY справ проти України за 2023 рік. Центр демократії та верховенства права. URL: https://cedem.org.ua/analytics/yespl-case-study-2023/

13. Доповідь про правовладдя (переклад українською С. Головатого). Європейська комісія «За демократію через право» (Венеційська комісія). Страсбург: CDL-AD (2011) 003rev, 2011. 91 с.

14. Тацій В. Я. Склад злочину. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20-ти т. Харків : Право, 2016. Т. 17: Кримінальне право / редкол. В. Я. Тацій (голва), В. І. Борисов (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України. 2017. 1064 с. С. 879–880.

15. Зінченко І. О., Шевченко Є. В. Продовжуваний злочин. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20-ти т. Харків : Право, 2016. Т. 17: Кримінальне право / редкол. В. Я. Тацій (голва), В. І. Борисов (заст. голови) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. 2017. 1064 с. С. 838–840.

16. Зінченко І. О. Повторність злочинів. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20-ти т. Харків : Право, 2016. Т. 17: Кримінальне право / редкол. В. Я. Тацій (голва), В. І. Борисов (заст. голови) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. 2017. 1064 с. С. 692–694.

17. Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність і рецидив злочинів та їх правові наслідки: постанова Пленуму Верховного Суду України від 04.06.2010№ 7. *Постанови Пленуму Верховного Суду України* / упоряд. В. В. Рожнова, А. С. Сизоненко, Л. Д. Удалова. Київ : ПАЛИВОДА А. В., 2011. 456 с.

18. Верховний Суд висловився щодо кваліфікації за ознакою повторності привласнення та розтрати майна. *Судово-юридична газета*. URL: https://sud.ua/uk/news/publication/334836-verkhovnyy-sud-vyskazalsya-o-kvalifikatsii-po-priznaku-povtornosti-prisvoeniya-i-rastraty-chuzhogo-imuschestva

Дата першого надходження статті до видання: 22.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025

УДК 343.8
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.10

Колб О. Г.,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
професор кафедри кримінального права та процесу
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0003-1792-4739

Павлюх О. А.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права та процесу
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0002-7850-8977

ПРО ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ, ЩО ВИНИКАЮТЬ НА ПРАКТИЦІ У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ ЗВОРОТНОЮ ДІЄЮ ЗАКОНУ УКРАЇНИ ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У ЧАСІ

ON SOME PROBLEMOUS ISSUES ARISING IN PRACTICE IN CONNECTION WITH THE RETROACTIVE ACTION OF THE LAW OF UKRAINE ON CRIMINAL LIABILITY IN TIME

У даній науковій статті здійснено аналіз змісту норм чинного Кримінального Кодексу України, що стосуються зворотної даного закону про кримінальну відповідальність в часі, а також визначені теоретико-прикладні проблеми, які виникають у правозастосовній практиці деяких учасників кримінального провадження.

Зокрема, встановлено, що не дивлячись на визначений у чинному законодавстві принцип зворотної дії закону в часі (ст. 58 Конституції України та ст. 5 КК), а також рішення Конституційного Суду України з зазначеної проблематики, у діяльності судів всіх рівнів виникають певні труднощі при кваліфікації кримінальних правопорушень, що стосуються реалізації зазначеного правового принципу.

Визначено також, що головною проблемою при цьому є правильність застосування закону про зворотну дію у випадках призначення покарання за сукупністю вироків (ст. 71), коли засуджений не виконав попереднього вироку, а діяння, за яке він був притягнутий до кримінальної відповідальності, було в подальшому декриміналізовано.

Враховуючи, що теорії кримінального права та у практиці судів обґрунтовано доведено пріоритетність пом'якшуючих обставин (ст. 66 КК) над обтяжуючими (ст. 67 цього ж Кодексу), у даній науковій статті наведені додаткові теоретико-прикладні аргументи, щодо точного і неухильного застосування на практиці учасниками кримінального провадження принципу зворотної дії закону в часі.

Крім цього, звернута увага всіх суб'єктів кримінального процесу на те, що аналогічний принцип визначений й в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, на підставі якої дається оцінка рішень національних судів у Європейському суді з прав людини (ЄСПЛ).

Виходячи з отриманих результатів дослідження, у вказаній науковій статті доведена необхідність активізації доктринальних розробок з означеної проблематики у силу її актуальності, теоретичної та практичної значущості.

Ключові слова: *закон про зворотну дію в часі; кримінальна відповідальність; сукупність вироків; принципи кримінального права; міжнародно-правові акти; правозастосовна практика; суд; застосування норм права.*

This scientific article analyzes the content of the norms of the current Criminal Code of Ukraine relating to the retroactive effect of this law on criminal liability in time, and also identifies theoretical and applied problems that arise in the law enforcement practice of some participants in criminal proceedings.

In particular, it was established that despite the principle of retroactive effect of the law defined in the current legislation (Article 58 of the Constitution of Ukraine and Article 5 of the Criminal Code), as well as the decisions of the Constitutional Court of Ukraine on the specified issue, certain difficulties arise in the activities of courts of all levels in the qualification of criminal offenses relating to the implementation of the specified legal principle.

It was also determined that the main problem in this case is the correctness of the application of the law on retroactive effect in cases of imposing a penalty for a set of sentences (Article 71), when the convicted person did not serve the previous sentence, and the act for which he was held criminally liable was subsequently decriminalized.

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Considering that the theory of criminal law and the practice of courts have well-foundedly proven the priority of mitigating circumstances (Article 66 of the Criminal Code) over aggravating circumstances (Article 67 of the same Code), this scientific article provides additional theoretical and applied arguments regarding the precise and strict application in practice by participants in criminal proceedings of the principle of retroactive effect of the law in time.

In addition, the attention of all subjects of the criminal process is drawn to the fact that a similar principle is also defined in the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, on the basis of which the decisions of national courts are assessed in the European Court of Human Rights (ECHR).

Based on the results of the study, the specified scientific article proves the need to intensify doctrinal developments on the specified issue due to its relevance, theoretical and practical significance.

Key words: *law on retroactive effect in time; criminal liability; set of sentences; principles of criminal law; international legal acts; law enforcement practice; court; application of legal norms.*

Постановка проблеми. Загальновизнаним на науковому рівні є висновок про те, що під зворотною дією закону про кримінальну відповідальність у часі слід розуміти випадки поширення нового законодавчого акту на діяння, які були вчинені до набрання ним юридичної сили (чинності тощо) [1, с. 271]. При цьому вчені вивели практично всі можливі випадки, коли до винних у вчиненні кримінальних правопорушень осіб та засуджених мають застосовуватись положення ст. 5 КК України з означеного питання [2, с. 30–31].

Поряд з цим, як показує судова практика, окремі аспекти з означеного предмета діяльності у деяких учасників кримінального провадження викликають правові дискусії та заперечення з огляду їх неоднозначності, колізійності та юридичної невизначеності, які можуть впливати на рівень законності, обґрунтованості та вмотивованості судових рішень (ст. 370 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України), а також на ефективність реалізації завдань кримінального процесуального законодавства (ст. 1 КПК) та КК (ст. 1) у цілому. Так, тільки у 2024 році з цих та інших підстав в Україні у 313 тис. 280 кримінальних провадженнях (44,9 % у загальній структурі всіх облікованих) остаточне рішення органами досудового розслідування і судах прийнято не було [4] .

Отже, в наявності складна прикладна проблема, яка потребує вирішення на науковому рівні, а тому є актуальною та такою, що має теоретичне і практичне значення.

Враховуючи зазначене, **метою** цієї наукової статті є з'ясування соціально-правової природи інституту, що стосується зворотної дії закону України про кримінальну відповідальність у часі та удосконалення теоретичних і практичних засад його застосування у діяльності судів.

Натомість **головним завданням** даної роботи є розробка науково обґрунтованих шляхів, спрямованих на ліквідацію неоднозначності, колізійності та правової невизначеності тих положень, які регулюють питання застосування норм КК про зворотну дію закону у часі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення наукової літератури показало, що досить предметно, активно і цілеспрямовано у сьогоденні проблемними аспектами застосування в юридичній практиці положень чинного законодавства України про зворотну дію в часі займаються такі вчені, як: Ю. В. Абакумова, В. С. Батиргареєва, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. М. Бурдін, С. Б. Гавриш, В. К. Грищук, Н. О. Гуторова, Л. М. Демидова, О. О. Дудоров, О. О. Житній, З. А. Загиней, М. В. Корчевський, О. О. Кваша, О. О. Книженко, О. М. Костенко, В. В. Кузнєцов, М. І. Мельник, О. О. Мережко, В. А. Мисливий, А. А. Музика, В. О. Навроцький, В. І. Осадчий, М. І. Панов, Є. О. Письменний, О. П. Рябчинська, А. В. Савченко, Є. Л. Стрєльцов, В. П. Тихий, П. Л. Фріс, М. І. Хавронюк, В. Б. Харченко, В. І. Шакун, Ю. С. Шемшученко, Н. М. Ярмиш.

Поряд з цим, у контексті існуючих в умовах воєнного стану в Україні потенційних і реальних загроз для національної безпеки та посягань на права, законні інтереси і свободи людини і громадянина, зазначена тематика досліджена недостатнім чином, що обумовило вибір об'єкта та предмета цієї наукової роботи.

Виклад основного матеріалу. Концептуальні засади та правові гарантії, що мають забезпечувати належний рівень правової культури [5, с. 154–155] у діяльності учасників кримінального провадження (ст.ст. 36–41), а також судів різних інстанцій з питань застосування положень ст. 5 КК України щодо зворотної дії закону про кримінальну відповідальність, визначені у ст. 58 Конституції України та відповідних рішень Конституційного Суду України, які є обов'язковими для виконання на території нашої держави усіма фізичними і юридичними особами та органами державної влади (ст.ст. 2, 97 Закону України «Про Конституційний Суд України» та ст.ст. 147, 151-2 Конституції України).

Зокрема, у рішенні Конституційного Суду України від 09.02.1999 № 1-рп/99 (справа про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів) з цього приводу констатовано, що положення ч. 1 ст. 58 Основного закону України стосуються людини і громадянина (фізичної особи), а, отже, вони мають пряме відношення до всіх учасників як сторони обвинувачення (ст.ст. 36–41 КПК), так і сторони захисту (ст.ст. 42–54 цього ж Кодексу), а також

суддів і судів всіх інстанцій, які здійснюють розгляд кримінальних правопорушень, і тому можуть чи зобов'язані застосовувати положення вказаного правового інституту, на чому постійно акцентують увагу й науковці [6].

Аналогічний висновок з даного питання зробив Конституційний Суд України у своєму рішенні від 13.05.1997 № 1-рп (у справі щодо несумісності депутатського мандата), зазначивши при цьому, що положення ст. 58 Конституції України у силу підвищеної юридичної відповідальності депутатів усіх рівнів не можуть розповсюджуватись на тих із них, які були обрані у період з 27.03.1994 по 08.06.1995, коли ці особи вправі були займатись іншими видами діяльності поряд з виконанням депутатських повноважень.

Саме на цьому аспекті діяльності акцентував увагу Держкомітет України з питань регуляторної політики та підприємництва у своєму листі від 31.05.2006 № 3967 [7], а також постійно Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК) [8].

Теоретично та юридично значущим у сенсі предмета дослідження у цій науковій статті можна визнати й рішення Конституційного Суду України від 19.04.2000 № 6-рп/2000 (справа про зворотну дію кримінального закону в часі), у якому зроблено офіційний висновок про те, що закони мають зворотну дію в часі у випадках, коли вони пом'якшують або скасовують кримінальну відповідальність особи.

Проте, як вірно з цього приводу зауважують деякі дослідники, актуальність розгляду цієї проблематикиу у сьогоденні обумовлена значною кількістю дискусійних питань, спектр яких є надзвичайно широким і бере свій початок з необхідності з'ясування соціально-правової природи інституту зворотної дії закону про кримінальну відповідальність у часі [9, с. 5].

Необхідність активізації наукових пошуків у даному напрямі вбачається і у системних вимогах, які висуваються до України Європейським Союзом (ЄС) у зв'язку з намірами нашої держави щодо вступу до вказаного Співтовариства [10].

Зокрема, однією із них є дотримання в нашій державі принципу верховенства права, зміст і сутність якого є значно ширшими, ніж закріпленого в ст. 8 Конституції України, а саме – права людини та її основоположні свободи мають визначати пріоритетність завдань, які вирішуються у цивілізованих та демократичних державах [11, с. 16].

Такі ж вимоги з означеного питання закріплені й у нормах європейського та міжнародного права, які мають пряме відношення до регулювання правового інституту застосування зворотної дії закону про кримінальну відповідальність як до підозрюваних та обвинувачених у кримінальному провадженні, так і до засуджених, які відбувають визначені вироком суду покарання. Так, у ч. 2 ст. 11 Загальної декларації прав людини з цього приводу зазначено, що ніхто не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності за вчинення злочину, якщо на час його здійснення він не вважався за національним законодавством суспільно небезпечним і караним.

Аналогічний нормативно-правовий принцип визначений й у ст. 7 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, де мова йде про те, що не може бути ніякого покарання без закону, який на час вчинення кримінального правопорушення не вважається злочином чи проступком.

У цілому, якщо узагальнити існуючі міжнародно-правові джерела, що регулюють питання застосування вимог закону про його зворотну дію у часі [12, с. 332–329], то можна зробити висновок про те, що вказаний інститут права має застосовуватись щодо всіх підозрюваних, обвинувачених та засуджених, незалежно від:

а) ступеня суспільної небезпеки особи, вчиненого нею діяння та наслідків [13, с. 942–948];

б) форм кримінальної відповідальності, які застосовувались судом до винної у вчиненні злочину особи [14, с. 1008–1010];

в) того, чи особа була звільнена від кримінальної відповідальності на підставі ст. 75 КК (з випробуванням) за попередньо вчинений злочин за попередньо вчинений злочин, а також з інших підстав, визначених у ст.ст. 81–87 вказаного Кодексу [15, с. 268–271];

г) інших обтяжуючих обставин, які закріплені в ст. 67 КК та були визнані в судовому порядку як при кваліфікації попереднього злочину (злочинів), так і при юридичній оцінці вчиненого після нього нового кримінального правопорушення (ст.ст. 32–34 вказаного Кодексу) (умисно (ст. 24) чи з необережності (ст. 25) КК) [16, с. 634–635].

Саме такий підхід є пріоритетним у науці, а саме – закон про кримінальну відповідальність, який її посилює або іншим чином погіршує становище підозрюваного, обвинуваченого або засудженого, не має зворотної дії в часі [1, с. 272]. При цьому варто зазначити, що дискусії з цього приводу на доктринальному рівні не припиняються [17, с. 48–50], що тільки підвищує рівень ефективності діяльності органів досудового розслідування та судів різних рівнів в Україні [18].

Висновки. Таким чином, виходячи з результатів проведеного аналізу змісту національного законодавства, міжнародно-правових актів та практики їх реалізації, а також наукової літератури з питань, що виникають на практиці у зв'язку зі зворотною дією закону України про кримінальну відповідальність у часі, слід констатувати, що існуючі у зв'язку з цим проблеми варто вирішувати на підставі ст. 58 Конституції України та ст. 7 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, які зобов'язують правоохоронні органи

та суди застосовувати вказаний інститут права до будь-якої винної особи, яка є учасником кримінального провадження, або засудженого, що відбуває чи відбув покарання, у тому числі тих із них, що звільнені від покарання або подальшого відбування, якщо судимість щодо них не знята та не погашена в установленому порядку, незалежно від обтяжуючих обставин вчиненого кримінального правопорушення, ступеня суспільної небезпеки та інших негативних кримінологічно значущих ознак вказаного суб'єкта кримінально-правових відносин.

Список використаних джерел:

1. Борисов В. І. Зворотна дія закону про кримінальну відповідальність. *Велика українська юридична енциклопедія:* у 20 т. Харків : Право, 2016. Т. 17: Кримінальне право / редкол. В. Я. Тацій (голова), В. І. Борисов (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України. 2017. 1064 с. С. 271–272.

2. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. О. М. Джужи, А. В. Савченко, В. В. Чернєя. 2-ге вид., перероб. і доповн. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.

3. Касаційний кримінальний суд Верховного Суду. Справа № 946/1898/23 (провадження № 51-467 км 25). URL: https://share.google/BdbQ51RgBUHxLyCEd

4. Єдиний звіт про зареєстровані кримінальні правопорушення за 2021–2024 рр. *Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування*. *Офіс Генерального прокурора*. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2

5. Теорія держави і права: підручник / за заг.ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2014. 368 с.

6. Абрамович Р. М. принцип незворотності дії закону в часі: еволюція, стан і перспективи вдосконалення його застосування в Україні : дис….канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ : Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія», 2015. 171 с.

7. Лист Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва від 31.05.2006 № 3976. *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v3976563-06#Text/

8. Обмеження щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності. *Національне агентство з питань запобігання корупції*. URL: https://wiki.nazk.gov.ua/category/konflikt-interesiv/n9-obmezhennya-shhodo-sumisnytstva-ta-sumishhennya-z-inshymy-vydamy-diyalnosti/

9. Новікова М. В. Зворотна дія кримінального закону в часі : магістерська робота. Київ : Нац.ун-т «Києво-Могилянська академія», 2020. 99 с.

10. Сидоренко С. Кандидат авансом: 7 вимог, які має виконати Україна, щоб ЄС не скасував її новий статус. *Європейська правда*. 2022. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/06/18/7141516/

11. Доповідь про правовладдя. Європейська комісія «За демократію через право» (переклад українською С. Головатого). Страсбург : CDL-FD (2011) 003rev, 2011. 91 с.

12. Пушняк О. В. Дія в часі норм міжнародних договорів. Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/6295/1/Pushnyk.pdf

13. Панов М. І. Суспільна небезпечність злочину. Суспільно небезпечні наслідки злочину. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20-ти т. Т. 17: Кримінальне право / редкол. В. Я. Тацій (голва), В. І. Борисов (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України. 2017. 1064 с. С. 942–948.

14. Баулін Ю. В. Форми реалізації кримінальної відповідальності. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20-ти т. Т. 17: Кримінальне право / редкол. В. Я. Тацій (голва), В. І. Борисов (заст. голови) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. 2017. 1064 с. С. 1008–1010.

15. Письменний Є. О. Звільнення від покарання та його відбування. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20-ти т. Т. 17: Кримінальне право / редкол. В. Я. Тацій (голва), В. І. Борисов (заст. голови) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. 2017. 1064 с. С. 1008–1010. С. 268–271.

16. Денисова Т. А. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20-ти т. Т. 17: Кримінальне право / редкол. В. Я. Тацій (голва), В. І. Борисов (заст. голови) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. 2017. 1064 с. С. 1008–1010. С. 634–635.

17. Кузнєцов В. В., Чабанюк В. Д. Зворотна дія кримінального закону в часі: сучасні проблеми правозастосування. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія Юриспруденція. 2014. № 10-2. Том 2. С. 48–50.

18. Берназюк Я. Питання дії закону в часі в контексті судової практики. *Судова влада України*. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2024/113_temporal_applicability_of_law_court_practise_bernaziuk.pdf

Дата першого надходження статті до видання: 21.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025

УДК 347.731:37.01:004.8
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.11

Костицький В. В.,
доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії правових наук України,
професор
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-1692-9810

Богун В. П.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного права, інтелектуальної власності
та цивільно-правових дисциплін
Київського університету інтелектуальної власності та права
ORCID: 0000-0001-9376-1957

КОМПЕТЕНТНІСНИЙ ПІДХІД ТА ПРАКТИКО-ОРІЄНТОВАНІ МОДЕЛІ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ЮРИСТІВ

COMPETENCY-BASED APPROACH AND PRACTICE-ORIENTED MODELS AS A METHODOLOGICAL BASIS FOR PROFESSIONAL LEGAL TRAINING

У статті досліджуються сучасні тенденції професійної підготовки юристів в Україні в умовах глибоких трансформацій правової системи та гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами. Особлива увага приділяється системній моделі освіти, що поєднує компетентнісний, орієнтований на студентів, проблемно-практичний підходи, інтеграцію науково-дослідної діяльності та міждисциплінарну взаємодію. Розглянуто роль інноваційних освітніх технологій і цифрових інструментів у формуванні ключових професійних компетентностей, аналітичного мислення та здатності до ефективного застосування права. Наукова новизна статті полягає у системному обґрунтуванні моделі юридичної освіти, яка забезпечує органічне поєднання теоретичних знань, практичних умінь та етичних цінностей, спрямованих на підготовку висококваліфікованих юристів, здатних адаптуватися до викликів сучасного правового та цифрового середовища. У статті демонструється, як проблемно-орієнтовані та практично-орієнтовані методи навчання, такі як аналіз справ, симуляційні вправи, юридичні клініки, стажування та спільні проекти, сприяють цілісній підготовці майбутніх юристів. Дослідження підкреслює роль європейських стандартів та національних нормативних актів у формуванні результатів навчання та компетенцій, забезпечуючи відповідність передовому міжнародному досвіду. Наукова новизна полягає в системному обґрунтуванні моделі юридичної освіти, яка балансує теоретичну та практичну підготовку, одночасно сприяючи розвитку професійної відповідальності, етичної свідомості та цифрової грамотності. Запропонований підхід спрямований на підготовку висококваліфікованих юристів, здатних реагувати на складні правові виклики, забезпечувати верховенство права та сприяти правам людини як під час кризових ситуацій, так і в процесах постконфліктної реконструкції та модернізації. Ця інтегрована методологія забезпечує основу для сталих реформ та довгострокової ефективності юридичної освіти в Україні.

Ключові слова: *юридична освіта, компетентнісний підхід, студентоцентроване навчання, практико-орієнтовані методики, проблемно-орієнтоване навчання, міждисциплінарна інтеграція, цифрові технології, професійна компетентність, правозастосування, інноваційні освітні методи.*

The article investigates contemporary trends in professional legal education in Ukraine amid profound transformations of the national legal system and the harmonization of legislation with European standards. It emphasizes a systematic model of legal education that integrates a competency-based, student-centered, problem- and practice-oriented approach, combining theoretical knowledge, practical skills, and ethical values. The study highlights the importance of research integration, interdisciplinary interaction, and the use of innovative educational technologies, including digital platforms, LegalTech tools, and artificial intelligence, in forming key professional competencies. Particular attention is given to the development of analytical thinking, effective law application, and adaptability in a rapidly changing legal and digital environment. The article demonstrates how problem-based and practice-oriented learning methods, such as case analysis, simulation exercises, legal clinics, internships, and collaborative projects, contribute to the holistic preparation of future lawyers. The research underscores the role of European standards and national regulations in shaping learning outcomes and competencies, ensuring alignment with international best practices. The scientific novelty lies in the systemic justification of a legal education model that balances theoretical and practical training while

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

fostering professional responsibility, ethical awareness, and digital literacy. The proposed approach aims to prepare highly qualified legal professionals capable of responding to complex legal challenges, ensuring the rule of law, and promoting human rights, both during crisis situations and in post-conflict reconstruction and modernization processes. This integrated methodology provides a foundation for sustainable reforms and the long-term effectiveness of legal education in Ukraine.

Key words: *legal education, competency-based approach, student-centered learning, practice-oriented methods, problem-based learning, interdisciplinary integration, digital technologies, professional competence, law application, innovative educational methods.*

Постановка проблеми. Правова система України сьогодні проходить етап суттєвих трансформацій, зумовлених оновленням законодавства, впровадженням цифрових технологій та поступовою гармонізацією правового регулювання із acquis communautaire Європейського Союзу. Ці фактори суттєво впливають на характер і зміст професійної діяльності юриста, висуваючи нові вимоги до рівня його фахової підготовки та актуалізуючи потребу в удосконаленні системи юридичної освіти у відповідності до сучасних європейських освітніх стандартів.

Вища юридична освіта, сьогодні, набуває визначального значення як інституційний фундамент формування кадрового потенціалу правової держави. Пріоритетним завданням стає підготовка висококваліфікованих фахівців у галузі права, здатних не лише оперувати ґрунтовними теоретичними знаннями, а й ефективно застосовувати їх у практичній правозастосовній діяльності. Особливої значущості вирішення цих проблем має в умовах триваючої збройної російської агресії проти України, коли професійна діяльність вітчизняних правників вимагає оперативного й системного аналізу чинного законодавства та розроблення комплексних правових рішень як для державних і громадських інституцій, так і для юридичних та фізичних осіб. Ключовим сьогодні стає формування компетентностей у сфері антикризового застосування права та забезпечення прав людини, що критично важливо як у період воєнного стану, так і під час майбутньої післявоєнної відбудови та модернізації нашої держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальність проблем юридичної науки та освіти, вдосконалення методики професійної підготовки майбутніх юристів підтверджується численними науковими дослідженнями вітчизняних учених, зокрема Н. Забарної [3], Л. Єфіменко [2], Н. Ковди [3], О. Кота [2], Н. Міловської [2], В. Тернавської [4], Г. Чигриної [5], А. Яроша [1] та інших.

Водночас аналіз сучасної освітньої практики свідчить про те, що методика викладання юридичних дисциплін у закладах вищої освіти ще не повною мірою відповідає сучасним стандартам і запитам професійної діяльності правників, що зумовлює необхідність її подальшого системного вдосконалення на теоретико-методологічному та практичному рівнях.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному осмисленні взаємозв'язку компетентнісного, орієнтованого на студентів, проблемно-практичного підходів як взаємодоповнювальних складових єдиної моделі професійної підготовки правників.

Метою статті є комплексне теоретико-методологічне обґрунтування сутності та потенціалу компетентнісного підходу й практико-орієнтованих моделей підготовки правників, а також визначення їх ролі у процесі системної модернізації юридичної освіти України.

Виклад основного матеріалу. Методологічно-орієнтованою на студентів та особливістю професійної підготовки юристів є необхідність органічного поєднання фундаментальної теоретико-правової підготовки з формуванням практичних умінь і навичок, націлених на реальні потреби практики застосування права. У цьому контексті особлива увага приділяється забезпеченню системної єдності цілей, змісту, форм та очікуваних результатів навчання, що передбачає перехід від нормативно-догматичної моделі юридичної освіти, зорієнтованої переважно на репродукцію знань, до компетентнісно-орієнтованої парадигми, яка визначає результат освітнього процесу не лише через обсяг засвоєної інформації, а й через формування здатності до ефективного застосування права, аналітичного мислення та високого рівня професійної відповідальності.

У межах порушеної проблематики особливої ваги набуває впровадження в навчальний процес методологічних підходів, сформованих у межах Європейського простору вищої освіти [6, 7] та частково закріплених у національному законодавстві, зокрема в Законі України «Про вищу освіту» [8]. Насамперед, йдеться про компетентнісний та орієнтований на студентів підходи, модульну організацію освітніх програм, практичну спрямованість навчального процесу та інтеграцію освітньої діяльності з науково-дослідною роботою.

Компетентнісний підхід, передбачає організацію навчальних програм на основі очікуваних результатів навчання, що відповідає сучасним європейським стандартам освіти. У сфері юридичної освіти це проявляється у формуванні інтегрованого комплексу загальних і спеціальних компетентностей. Повний перелік і опис компетентностей (загальних і фахових), які має здобути здобувач вищої освіти в Україні визначений, наприклад Стандартами вищої освіти для галузі знань «Право», затверджених та введених в дію Наказами Міністерства освіти і науки

України від 20.07.2022 р. №№ 643, 644. [9, 10]. Нормативно визначені компетентності охоплюють аналітичні та критичні здібності, здатність застосовувати знання у практичній діяльності, володіння професійними правничими знаннями та навичками, комунікативні уміння, цифрову та інформаційну грамотність, а також ціннісні й етичні орієнтири, що передбачають дотримання професійної етики, верховенства права, прав і свобод людини. До них належить також здатність до саморозвитку, безперервного навчання та адаптації до динамічних змін у правовому та цифровому середовищі. Таким чином, компетентнісна модель трансформує традиційне уявлення про професійну підготовку, зміщуючи акцент із простого накопичення знань на розвиток інтелектуально-практичної спроможності діяти в складних правових ситуаціях.

Важливим компонентом трансформації юридичної освіти є орієнтоване на студентів (студентоцентроване) навчання, яке підкреслює активну роль студента у формуванні власної освітньої траєкторії, сприяючи розвитку автономності та відповідальності. Цей підхід розглядається як концептуальна модель організації навчальної діяльності, що передбачає створення освітнього середовища, орієнтованого на індивідуальні потреби та інтереси здобувачів вищої освіти, сприяє формуванню автономності та відповідальності, а також будує взаємини у навчальному процесі на принципах взаємної поваги, партнерства та колективної взаємодії між усіма учасниками.

Невід'ємною складовою сучасної юридичної освіти є впровадження проблемно-орієнтованих підходів до навчання, які забезпечують формування у студентів навичок критичного аналізу та обґрунтованого прийняття рішень у складних правових ситуаціях. До таких форм організації освітнього процесу належать, зокрема, аналіз судових кейсів, моделювання процесуальних ситуацій, проведення фахових дискусій і застосування технології мозкового штурму для пошуку та вироблення необхідних рішень. Застосування окреслених способів організації навчального процесу стимулює критичне мислення, розвиток юридичної аргументації та формування автономності у прийнятті рішень, що відповідає сучасним вимогам професійної компетентності юриста.

На основі сформованих навичок аналітичного та проблемного мислення ефективною стає інтеграція практико-орієнтованих підходів в освітній процес, що створює реальні умови набуття професійного досвіду. Це досягається завдяки участі студентів у роботі юридичних клінік, проходження практик чи стажування у судах, державних інституціях, адвокатських об'єднаннях, нотаріальних конторах та на базі суб'єктів господарювання різних форм власності. В процесі практичної реалізації цього підходу застосовуються різноманітні методи, серед яких аналіз законодавства, кейс-метод, розв'язання практичних завдань, моделювання правовідносин, робота з інформаційно-аналітичними системами, проведення навчальних дискусій, колективне виконання проєктів та, за потреби, мозковий штурм для генерації практичних рішень. Зокрема, власний педагогічний досвід викладання в університетах навчальних дисциплін «Господарське право», «Правове забезпечення бізнесу», «Валютне право», «Актуальні проблеми господарського права та процесу» свідчить про доцільність і результативність застосування окреслених практико-орієнтованих методів навчання. Таке поєднання теоретичної та практичної складових навчального процесу дає змогу забезпечити формування у здобувачів освіти ключових професійних компетентностей, зокрема уміння аналізувати, тлумачити та системно застосовувати, наприклад, норми господарського законодавства, узагальнювати судову практику господарських судів, складати та аналізувати документи правового характеру, аргументовано відстоювати власну правову позицію тощо. В цілому ж, зазначений підхід до навчального процесу забезпечує не лише глибоке засвоєння теоретичного матеріалу, а й формування практичних навичок та компетентностей, необхідних для здійснення ефективної професійної діяльності.

Окремо у цьому ключі треба відмітити значимість організації зустрічей з відомими праниками чи державними діячами, проведення ділових ігор, політико-правове моделювання. Наприклад, у курсі за вибором для студентів Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Теоретико-правові та практичні проблеми демократії» один із авторів цієї статті разом із студентами створили дві партії, «Центральну виборчу комісію», аналітичну групу політтехнологів, підготували необхідні документи про проведення виборів народних депутатів України, провели висунення кандидатів у депутати, провели передвиборні дебати двох партій, організували висвітлення виборчого процесу у віртуальних засобах масової інформації. Така методика навчання дозволяє стверджувати, що певна кількість студентів, які вибрали навчальний курс «Теоретико-правові та практичні проблеми демократії», з врахуванням інших отриманих у навчанні знань можуть бути готові до роботи на виборчих перегонах.

Не менш значущою складовою освітнього процесу є інтеграція з науково-дослідною діяльністю, яка доповнює практичну підготовку студентів, стимулюючи розвиток аналітичного мислення, уміння працювати з доктринальними джерелами та здійснювати критичну оцінку нормативних актів. А участь здобувачів у програмах академічної мобільності в межах Європейського простору вищої освіти, сприяє не лише

гармонізації освітніх стандартів і формуванню міжкультурної компетентності, а й засвоєнню передових європейських практик професійної підготовки юриста.

Суттєве значення у підготовці майбутніх правників має також міждисциплінарний характер освітнього процесу. Право дедалі більше взаємодіє з економікою, міжнародними відносинами, соціологією та інформаційними технологіями. Відтак, підготовка юриста потребує формування здатності до комплексного аналізу правових явищ у ширшому соціальному та економічному контексті. Міждисциплінарна інтеграція забезпечує системність професійного мислення та розширює аналітичні можливості майбутнього фахівця. Особливо важливо це для підготовки фахівців у межах господарсько-правової (економіко-правової) спеціалізації, оскільки дозволяє сформувати системне бачення правового регулювання економічних відносин. Але рівно ж важливо отримання знань з питань економічного і фінансового аналізу для студентів, які вибирають спеціалізації по напрямках кафедр фінансового чи земельного права, адвокатської діяльності. Мова йде про наявність такого рівня знань, який допомагає у практичній роботі чи науковому дослідженні використати економіко-фінансові документи чи розробки для прийняття оперативних рішень чи вміння правильно сформулювати завдання для експертів чи спеціалістів з цих галузей знань.

В умовах сьогодення особливого значення набуває ще один аспект професійної підготовки правників. Мова йде про активне впровадження інноваційних освітніх технологій у систему юридичної освіти. До таких зокрема належать дистанційні навчальні платформи, електронні бібліотеки, спеціалізовані бази даних судової практики та інші цифрові правові ресурси. Використання цих інструментів в освітньому процесі, не лише підвищує ефективність засвоєння навчального матеріалу, а й сприяє розвитку в здобувачів освіти навичок самостійного пошуку, критичного осмислення та системного аналізу правової інформації, які є невід'ємною складовою сучасної професійної компетентності юриста. Мова йде про готовність правника працювати в умовах електронного врядування у системі державної та муніципальної влади, дистанційної участі здійсненні правосуддя та комунікації із регулятивними інституціями у системі виконавчої влади, правоохоронними органами, прокуратурою чи самим судом.,

Разом з тим, особливого теоретичного значення набуває концептуальне осмислення цифровізації юридичної освіти в цілому. Необхідно відзначити, що стратегічні напрями цифрової трансформації на рівні Європейського Союзу визначаються, зокрема в Цифровій стратегіїї Європейської Комісії та Програмі політики цифрового десятиліття до 2030 року [11, 12]. Європейська Комісія розглядає цифрову освіту як ключовий фактор підвищення конкурентоспроможності Європейського Союзу. Масове впровадження LegalTech, алгоритмічних систем аналізу судової практики, електронного правосуддя та інструментів штучного інтелекту обумовлює необхідність формування нового виміру професійної компетентності — цифрової правничої грамотності. Цей компонент освітнього процесу передбачає розвиток адаптивності, аналітичної спроможності та здатності ефективно оперувати великими масивами правової інформації, що є критично важливим для підготовки фахівців, здатних діяти в умовах стрімкої цифрової трансформації правничої практики.

Також слід звернути увагу на важливість вивчення «Соціології права», для чого можна поєднати цю дисципліну із курсом «Філософія права» у єдиний курс «Філософія та соціологія права», залишивши курс за вибором «Соціологічні правові дослідження та їх використання у юридичній практиці і правовій науці» з тим, щоб студенти інтегрували отримані знання з роботи з документами, могли організувати статистичні дослідження, експрес-опитування, анкетування у своїй роботі, а також могли проаналізувати і враховувати результати соціологічних досліджень, відрізнивши їх від замовних матеріалів, спрямованих на вплив суб'єктів владних повноважень чи інститути громадянського суспільства або окремих осіб.

А отже, сукупність зазначених методів і підходів створює цілісне освітнє середовище, у якому інтегруються когнітивний, діяльнісний та ціннісний компоненти підготовки майбутнього правника, за умови забезпечення формування ключових професійних компетентностей майбутнього юриста: здатності аналізувати та системно застосовувати законодавство, узагальнювати судову практику, складати та оцінювати правові документи, аргументовано обґрунтовувати і відстоювати власну правову позицію.

Невід'ємною складовою професійної підготовки юристів є формування високого рівня правової культури та дотримання засад професійної етики, що передбачає усвідомлення суспільної ролі професії юриста, неухильне дотримання принципів законності, справедливості та добросовісності. Важливою є також цілеспрямована робота над розвитком навичок ефективної комунікації, командної взаємодії та професійного спілкування з клієнтами та колегами.

Висновки. Сучасна модель підготовки правників передбачає системне та концептуально узгоджене поєднання компетентнісного підходу, практико-орієнтованого навчання, міждисциплінарної інтеграції та імплементації європейських стандартів юридичної освіти, що у своїй сукупності формує цілісну методологічну основу професійної підготовки юриста. Такий підхід забезпечує не лише досягнення високого рівня

професійної компетентності, а й формування здатності до ефективного правозастосування, аналітичного мислення, етичної відповідальності та адаптації до динамічних змін правового й цифрового середовища. Йдеться про комплексну гармонізацію стандартів підготовки, удосконалення механізмів доступу до професії, посилення практичної складової освітнього процесу та системну інтеграцію цифрових технологій у юридичну освіту. Водночас модернізація цієї сфери має розглядатися не як локальне оновлення окремих методик, а як глибока трансформація її теоретико-методологічних засад – перехід від нормативно-догматичної моделі до інтегративної компетентнісної парадигми, що поєднує інноваційність із збереженням національних правових традицій та інституційної специфіки. Саме така збалансована модель здатна забезпечити органічність реформ та їх довгострокову ефективність.

Список використаних джерел:

1. Yarosh A. O. Modern approaches to the organization of lawyers' training in Ukraine. *Law. Human. Environment*. 2021. Vol. 12, no. 1. P. 6–11. DOI: 10.31548/law2021.01.001
2. Kot O. O., Milovska N. V., Yefimenko L. V. Methodological foundations of legal education reform in Ukraine: scientific paradigm and modern context. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2021. Vol. 28, no. 2. P. 114–122. DOI: 10.37635/jnalsu.28(2).2021.114-122
3. Забарна Н., Ковда Н. Інноваційна методика викладання юридичних дисциплін. *Шлях науки* : міжнародний електронний науковий журнал. DOI: 10.22178/pos.76-2
4. Тернавська В. М. Сучасні тенденції реформування вищої юридичної освіти в Україні (конституційно-правовий аспект). *Нове українське право*. 2022. Вип. 2. С. 142–148. DOI: 10.51989/NUL.2022.2.20
5. Чигрина Г. Л. Методологія підготовки юристів: досвід країн ЄС та його впровадження в Україні. *Challenges of legal science and education: an experience of EU countries and introduction in Ukraine* : collective monograph. Riga : Baltija Publishing, 2020. P. 431–447. URL: https://ir.dpu.edu.ua/handle/123456789/4580
6. Спільна декларація міністрів освіти Європи «Європейський простір у сфері вищої освіти» [Електронний ресурс]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_525#Text
7. Стандарти і рекомендації щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти (ESG) [Електронний ресурс]. URL: https://www.britishcouncil.org.ua/sites/default/files/standards-and-guidelines_for_qa_in_the_ehea_2015.pdf
8. Закон України «Про вищу освіту». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2014, № 37-38, ст. 2004 [Електронний ресурс]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text
9. Стандарт вищої освіти першого (бакалаврського) рівня вищої освіти галузі знань 08 Право, спеціальності 081 Право [Електронний ресурс]. Затверджено та введено в дію Наказом МОН України від 20.07.2022 р. № 644. URL: https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2022/07/21/081-pravo-bakalavr-zi.zminamy-644-20.03.2023.pdf
10. Стандарт вищої освіти другого (магістерського) рівня вищої освіти галузі знань 08 Право, спеціальності 081 Право [Електронний ресурс]. Затверджено та введено в дію Наказом МОН України від 20.07.2022 р. № 643. URL: https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennya-standartu-vishoyi-osviti-zi-specialnosti-081-pravo-dlya-drugogo-magisterskogo-rivnya-vishoyi-osviti?utm_source=chatgpt.com
11. European Commission Digital Strategy [Електронний ресурс]. European Commission. URL: https://commission.europa.eu/publications/european-commission-digital-strategy_en?utm_source=chatgpt.com
12. Рішення (ЄС) 2022/2481 Європейського Парламенту та Ради від 14 грудня 2022 року про запровадження Програми політики цифрового десятиліття до 2030 року = Digital Decade Policy Programme [Електронний ресурс]. Eur-Lex. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dec/2022/2481/oj

Дата першого надходження статті до видання: 17.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025

УДК 343.13:355.1
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.12

Кунтій А. І.,
кандидат юридичних наук, доцент, слідчий
Територіального управління Державного бюро розслідувань, розташованого у місті Хмельницькому
ORCID: 0000-0001-5076-8358

ОРГАНІЗАЦІЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ЩОДО НЕПОКОРИ ТА НЕВИКОНАННЯ НАКАЗУ

ORGANIZATION OF PRE-TRIAL INVESTIGATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS REGARDING DISOBEDIENCE OR FAILURE TO COMPLY WITH AN ORDER

У статті досліджуються особливості початкового етапу досудового розслідування кримінальних правопорушень, передбачених статтями 402 та 403 Кримінального кодексу України, зокрема у справах щодо непокори або невиконання військового наказу. Наголошується на складності слідчої ситуації на цьому етапі, зумовленій відсутністю об'єктивних джерел доказів, конфліктним характером правопорушення та необхідністю з'ясування істинних мотивів дій військовослужбовця. Автор розглядає типові процесуальні дії, які має здійснити слідчий, зокрема: витребування матеріалів службового розслідування, допит командирів і свідків, фіксація обставин віддання та отримання наказу, а також виявлення причин його невиконання. Окрема увага приділяється можливостям використання відео- та аудіофіксації, а також огляду мобільних пристроїв як джерел доказів.

У роботі аналізуються проблемні аспекти доказування у випадках групового невиконання наказу, зокрема встановлення спільності умислу серед учасників, взаєморозташування військовослужбовців у момент отримання наказу та форми координації їх дій. Запропоновано застосування одночасних допитів для усунення суперечностей у показаннях. Автор також наголошує на доцільності використання слідчих експериментів, огляду місця події та технічних засобів, у тому числі соціальних мереж, для фіксації правопорушення.

У підсумку сформульовано конкретні пропозиції з удосконалення законодавства, серед яких: запровадження спеціальної процесуальної форми документування військової непокори, удосконалення порядку роботи з технічними носіями інформації та створення централізованого реєстру службових розслідувань. Надано практичні рекомендації для слідчих щодо оптимізації їх діяльності на початковому етапі досудового розслідування.

Ключові слова: *кримінальне провадження, криміналістична характеристика, розслідування, непокора, наказ, відмова, начальник, слідчі (розшукові) дії, засоби забезпечення, обшук, допит, огляд, доказування, воєнний стан, бойова обстановка, особливий період, наслідки, військовослужбовець, військова служба.*

The article examines the specifics of the initial stage of pre-trial investigation in criminal proceedings under Articles 402 and 403 of the Criminal Code of Ukraine, particularly in cases involving disobedience or failure to comply with a military order. The complexity of the investigative situation at this stage is emphasized, which is often caused by the lack of objective sources of evidence, the conflictual nature of the offense, and the need to establish the true motives of the servicemember's actions. The author analyzes typical procedural actions that the investigator must take, including requesting materials from the internal military investigation, interviewing commanders and witnesses, documenting the circumstances of issuing and receiving the order, and identifying the reasons for non-compliance. Particular attention is given to the use of audio and video recordings, as well as the inspection of mobile devices as sources of evidence.

The article addresses problematic aspects of evidence collection in cases of group disobedience, especially in establishing a shared intent among participants, their relative positions at the moment of receiving the order, and the forms of coordination among them. The use of simultaneous interrogations is proposed as a method to eliminate contradictions in testimonies. The author also highlights the importance of using investigative experiments, crime scene inspections, and technical tools, including social networks, to document the offense.

The article concludes with specific proposals for improving legislation, including the introduction of a special procedural form for documenting military disobedience, improving the procedures for handling digital evidence, and establishing a centralized register of internal military investigations. Practical recommendations for investigators are also provided to optimize their activities at the initial stage of the pre-trial investigation.

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Key words: *criminal proceedings, forensic characteristics, investigation, disobedience, order, refusal, chief, investigative (search) actions, means of security, search, interrogation, examination, evidence, martial law, combat situation, special period, consequences, serviceman, military service.*

Постановка проблеми. Сучасна практика досудового розслідування демонструє, що результативність встановлення обставин учинення кримінальних правопорушень залежить не лише від здатності уповноважених органів своєчасно виявляти ознаки складу злочину, забезпечувати належний збір, перевірку та оцінку доказів, а й від рівня професійної підготовки слідчих. Зокрема, важливим чинником є їх уміння ідентифікувати криміналістично значущу інформацію, співвідносити її з типовими криміналістичними характеристиками певної категорії злочинів і на цій основі формувати найбільш ефективну стратегію розслідування.

У цьому контексті особливої уваги потребують кримінальні провадження, пов'язані з непокорою та невиконанням наказу. Криміналістична характеристика таких правопорушень є ключовим елементом методики їх розслідування. Вона має суттєве значення для побудови обґрунтованих слідчих версій, визначення раціональних напрямів та вибору адекватних тактичних засобів ведення розслідування. Застосування такого підходу сприяє підвищенню ефективності слідчої діяльності та забезпеченню повного, всебічного й неупередженого встановлення обставин справи.

Метою даної статті є формулювання типового алгоритму дій слідчого під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із непокорою та невиконанням військового наказу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання методики розслідування злочинів у сфері військової служби досліджувались у працях низки вітчизняних та зарубіжних науковців. Теоретичні аспекти досудового розслідування викладено у роботах Ю. П. Аленіна, Л. І. Аркуші, В. П. Бахіна, В. Д. Берназа, А. Ф. Волобуєва, В. І. Галагана, В. Г. Гончаренка, І. В. Гловюка, В. А. Журавля, А. В. Іщенка та інших. На рівні монографічних досліджень методику розслідування військових злочинів в Україні висвітлено у працях Г. Є. Бєршова, А. Г. Воєводи, В. В. Давиденка, В. В. Дем'яновського, М. І. Карпенка, Р. В. Комісарчука, О. С. Ткачука, В. В. Тимошка

Кримінально-правові, кримінологічні та криміналістичні аспекти правопорушень, пов'язаних із невиконанням наказу або непокорою, частково висвітлювалися у працях В. В. Бондарєва, М. І. Карпенка та інших дослідників.

Водночас слід визнати, що криміналістичні особливості розслідування зазначеної категорії злочинів досі залишаються недостатньо вивченими. У науковій літературі відсутній комплексний аналіз ключових аспектів, які підлягають встановленню під час таких розслідувань, зокрема: способів учинення злочину, типових слідчих ситуацій, специфіки збирання та фіксації доказів у військовому середовищі, а також характеристик осіб, причетних до вчинення зазначених правопорушень, і потерпілих.

Потреба у поглибленому вивченні цих питань зумовлена також новими викликами воєнного часу. Зростання кількості конфліктів серед військовослужбовців актуалізує необхідність наукового осмислення механізмів виникнення та виявлення злочинів непокори і невиконання наказів, а також вдосконалення методичних підходів до їх розслідування.

Виклад основного матеріалу. Статистика зареєстрованих кримінальних проваджень за ст. 402 КК України та наслідків їх досудового розслідування розподілилася наступним чином: у 2020 злочинів даної категорії зареєстровано не було; у 2021 році зареєстровано 19 кримінальних проваджень та у 9 випадках досудове розслідування закінчилося складанням обвинувального акту; у 2022 – зареєстровано 1574 випадків, натомість в суд скеровано 316 обвинувальних актів; у 2023 році зареєстровано 1678 кримінальних правопорушень даної категорії та до суду скеровано 420 обвинувальні акти; у 2024 – 1869, до суду скеровано 405 обвинувальних актів; у період січня – серпня 2025 – 1263, до суду скеровано 296 обвинувальні акти.

Статистика зареєстрованих кримінальних проваджень за ознаками невиконання наказу та наслідків їх досудового розслідування свідчить про те, що у 2020 році зареєстровано – 1 та до суду скеровано – 0; у 2021 – 3, до суду – 0; у 2022 – 28; до суду – 0; у 2023 – 32; до суду – 0; у 2024 – 38, до суду – 0; у період січень – серпень 2025 – 15, до суду – 0 [1].

Аналіз кримінальних проваджень, за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ст. 402 та 403 КК України, засвідчив певну проблематику під час їх досудового розслідування. Власне, статистичні дані переконливо свідчать про необхідність розробки методики розслідування непокори та невиконання наказу та виділення типового алгоритму дій слідчого, під час розслідування зазначених суспільно-небезпечних військових злочинів, що власне стане у пригоді слідчим, прокурорам під час досудового розслідування зазначених військових кримінальних правопорушень.

Так, на думку Н. М. Татарина, поняття «організація розслідування кримінальних правопорушень» використовується для позначення криміналістичного вчення; системи теоретичних положень і практичних рекомендацій щодо впорядкування й узгодження процесу досудового розслідування заради створення сприятливих умов для вирішення завдань кримінального

провадження; діяльності з підвищення ефективності досудового розслідування. Під засадами організації розслідування кримінальних правопорушень розуміти вихідні начала, які визначають способи впорядкування й оптимізації досудового розслідування злочинів і кримінальних проступків на кожному етапі за певними напрямами заради забезпечення ефективного виконання стратегічних і проміжних тактичних завдань розслідування [2, с. 310–311].

Одним із елементів організації розслідування кримінальних правопорушень є встановлення типового алгоритму дій слідчого під час розслідування непокори та невиконання наказу, в залежності від слідчих ситуацій початкового та наступного етапів розслідування.

Відтак, початковий етап розслідування характеризується певною складністю, адже саме тут слідчий може зустрітися зі слідчою ситуацією, що характеризується певною конфліктністю. На початку досудового розслідування у слідчого мають бути наявні матеріали щодо непокори / невиконання наказу, які він може витребувати у військового формування в поряду, передбаченому ст. 93 КПК України. Серед таких документів мають бути акт службового розслідування, проведеного військовим формуванням за фактом непокори / невиконання наказу з додатками, пояснення військовослужбовців, що були присутніми під час його віддання, фото, відеофіксація наказу, акт відмови від його виконання, а також витяг з самого наказу / бойового розпорядження, яке військовослужбовець відмовився виконувати чи не виконав.

Так, на початковому етапі слідчому варто допитати в якості свідків начальника, який видав наказ, начальника, що його доводив, а також військовослужбовців чи інших осіб, що були присутніми під час його доведення. Варто також дізнатися аргументи особи, яка не виконала наказ, про причини його невиконання, що підлягатимуть детальній перевірці на наступному етапі розслідування.

Під час допиту начальника, який віддав наказ, з'ясовуються його службові та інші взаємовідносини з військовослужбовцем, якому віддано наказ, коли, де, за яких обставин, який за змістом і формою ним було видано наказ. Необхідно запропонувати свідку уточнити слова, якими було ним викладено наказ і записати їх дослівно в протоколі у формі прямої мови.

Необхідно детально з'ясувати і зафіксувати форму відмови від виконання наказу підлеглим. У присутності яких осіб підлеглий відмовився виконувати наказ, яким чином його поведінка вплинула на стан військової дисципліни, які наслідки настали в результаті невиконання наказу. Як раніше підлеглий ставився до військової служби, чи не було у нього суперечок із командирами та інших порушень військової дисципліни. У чому, на думку військовослужбовця полягають причини здійсненого правопорушення. Серед іншого варто з'ясувати стан здоров'я військовослужбовця, що не виконав наказ, або відмовився від його виконання.

Хоча і в подальшому показання військовослужбовця, що не виконав наказ, або відмовився від його виконання, можуть вважатися недопустимими доказом, однак на нашу думку варто провести первинний допит його в якості свідка, в ході якого з'ясувати: які обставини безпосередньо передували невиконанню наказу; коли, де, в якій обстановці, який за змістом і формою він отримав наказ; як він реагував на нього і чому його не виконав; що завадило цьому; чи намагався він виконати наказ і, якщо намагався, які дії розпочинав із цією метою; чим він займався в той час, коли повинен був виконати наказ; якими мотивами він керувався і яку мету переслідував, вчиняючи злочин, і яка причина його вчинення. За наявності скарг допитуваного на поганий стан здоров'я, через що він, на його думку, не міг виконати наказ, його необхідно детальніше розпитати про те, коли і у зв'язку з чим погіршилося його самопочуття, чи звертався він по медичну допомогу.

2. У випадках групового невиконання наказу слідчий під час допиту учасників кримінального правопорушення повинен особливу увагу звернути на встановленні наявності чи відсутності в них спільності умислу, незалежно від того, чи була в них попередня змова, чи її не було. У ході доказування спільності умислу уточнюють місця, де допитувана особа й інші учасники непокори перебували відносно один одного в момент отримання наказу і відмови від його виконання.

3. Одночасно необхідно встановити очевидців та учасників непокори/невиконання наказу та допитати їх як свідків. Такими свідками можуть бути військовослужбовці, що були присутні під час доведення наказу, а також ті, що здійснювали його фіксування, особи, які виконували наказ, за виключенням військовослужбовця, що його не виконав. Зокрема, у ході допиту свідків звертається увага на такі питання: скільки часу знайомі з начальником і підлеглим, в яких відносинах сам перебували, що відомо про їхні взаємовідносини; які обставини передували невиконанню наказу/ непокорі; в якому стані були начальник і підлеглий у момент віддавання і отримання наказу; які за змістом були наказ начальника і відмова підлеглого його виконати; яких вжив начальник заходів, щоб добитися виконання наказу, і якщо вживав їх, то як на них реагував підлеглий, які настали наслідки від невиконання наказу, чи намагався їх ліквідувати за своєю ініціативою підлеглий; у чому причини невиконання наказу і які причини та умови сприяли вчиненню злочину. За наявності суттєвих протиріч у показаннях свідків проводиться одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб, для з'ясування причин розходжень у їх показаннях.

Варто відзначити також, що допит свідків можна провести з дотриманням положень частини 11 статті 615 КПК України. В такому разі суд, на стадії судового розгляду прийматиме до уваги такі докази.

4. У разі необхідності, провести з усіма учасниками слідчі експерименти.

5. За допомогою заходів забезпечення кримінального провадження та проведення слідчих (розшукових) дій здійснити виявлення та вилучення речей, предметів та документів, в тому числі мобільних телефонів та інших технічних пристроїв, які можуть підтвердити факт невиконання наказу / непокори.

Враховуючи відсутність стаціонарних засобів відеонагляду та технічної фіксації запропонувати у добровільному порядку конкретно визначеним військовослужбовцям надати слідчому на огляд усі наявні портативні записуючі пристрої, в тому числі мобільні телефони, реєстратори чи боді-камери для отримання інформації, яка становитиме інтерес для досудового розслідування.

У разі надання добровільно таких технічних засобів, особа на підставі її заяви, може надати такий пристрій, який слідчий оглядає, та в подальшому визнати такий речовим доказом та повернути володільцю. Під час огляду, можливо зафіксувати наявність на ньому наказу/бойового розпорядження та/або відеозапис чи фото його доведення, що слід скопіювати на матеріальних носій, або здійснити друк та зберігати при матеріалах кримінального провадження.

У разі, якщо такий матеріальний носій наданий військовим формуванням, разом із матеріалами службового розслідування за фактом непокори/невиконання наказу, то слідчому слід оглянути такий, оформивши його оглядом предметів.

8. Якщо в результаті невиконання наказу настали шкідливі наслідки: смерть людей, заподіяння їм тілесних ушкоджень, вихід із ладу техніки тощо – однією з невідкладних слідчих (розшукових) дій буде огляд місця події чи інших об'єктів.

Огляд проводиться й тоді, коли особа, яка не виконала наказ, посилається чи то на несправність засобів зв'язку, за допомогою яких вона повинна була отримати наказ, чи на дефекти якихось агрегатів, механізмів, за допомогою яких треба було виконати певні дії, приписані наказом. Залежно від об'єктів, які виступають чи як носії шкідливих результатів невиконаного наказу, чи як об'єкти, що заважали отриманню, виконанню наказу, проводять різні види слідчого огляду: огляд місця події, предметів тощо. Для більш якісного огляду в необхідних випадках залучають фахівців. За наявності матеріальних слідів відданого наказу їх необхідно вилучити і приєднати до кримінального провадження.

10. За необхідності провести OSINT – розвідку, огляд соціальних мереж, інтернет-публікацій, загальнодоступних інтернет-каналів з метою пошуку аудіо-відеозаписів колективних виступів з підбуренням до непокори/невиконання наказу.

11. У разі потреби вирішити питання про призначення військової експертизи, економічної, товарознавчої експертизи військового майна, техніки та озброєння, дослідження програмно-керованих пристроїв (планшетів, нетбуків, смартфонів тощо) та інших видів експертиз, які мають значення для кримінального провадження.

12. З урахуванням усіх доказів надати належну правову оцінку обставинам кримінального провадження, за наявності підстав винести процесуальне рішення – повідомлення про підозру та клопотання про застосування дієвого запобіжного заходу, що зможе забезпечити належну поведінку підозрюваного.

Наступний етап, який на нашу думку буде починатися після повідомлення особи про підозру, та буде характеризуватися ставленням підозрюваного до інкримінованого йому кримінального правопорушення, тобто таке буде з'ясовано під час його допиту в якості підозрюваного.

Висновки. Початковий етап досудового розслідування у кримінальних провадженнях щодо непокори або невиконання військового наказу є критично важливим для подальшого встановлення об'єктивної істини у справі, а також для забезпечення належної правової кваліфікації діяння. Основною особливістю зазначеної категорії проваджень є складність слідчої ситуації, пов'язана з браком об'єктивних джерел доказів, конфліктним характером правопорушення, а також з необхідністю оцінки правомірності або неправомірності дій як підлеглого, так і командира. Ефективність розслідування значною мірою залежить від своєчасного витребування документів службового розслідування, належного допиту посадових осіб військової частини та очевидців, а також збирання доказів за допомогою сучасних технічних засобів (відео-, аудіофіксації, даних з мобільних пристроїв тощо). Слідчі дії на цьому етапі повинні бути спрямовані не лише на фіксацію факту невиконання наказу, але й на з'ясування мотивів, обставин, психологічного стану військовослужбовця, його ставлення до служби та дисципліни, що дає змогу оцінити наявність вини та форму умислу. Особливу увагу слід приділяти перевірці доводів про неможливість виконання наказу (через технічні несправності, проблеми зі здоров'ям, відсутність зв'язку тощо), що має бути підтверджено відповідними експертизами та іншими слідчими (розшуковими) діями. Для забезпечення об'єктивності досудового розслідування доцільно використовувати весь спектр доступних процесуальних

інструментів – від допиту свідків із застосуванням спеціальних анкет до слідчих експериментів та огляду техніки, місцевості, соціальних мереж. Системний підхід до документування доказів, фіксації відмови від наказу, оцінки взаємодії учасників подій та виявлення об'єктивних причин порушення військової дисципліни є запорукою формування належної доказової бази та винесення обґрунтованого рішення у кримінальному провадженні.

Список використаних джерел:

1. Звіт про зареєстровані кримінальні провадження та наслідки їх досудового розслідування: статистичні дані Офісу Генерального прокурора за 2020 – серпень 2025 рр. URL: https://www.gp.gov.ua (дата звернення: 18.09.2025).

2. Татарин Н. М. Концептуальні засади організації та планування розслідування кримінальних правопорушень : дис. д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків : ХНУВС. 2023. 401 с.

Дата першого надходження статті до видання: 21.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025

УДК 346.9
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.13

Лаврін О. В.,
адвокат, здобувач вищої освіти ступеня доктора філософії
ДУ «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Мамутова Національної академії наук України»
ORCID: 0009-0004-2848-6476

МЕДІАЦІЯ ЯК ПОЗАСУДОВА ПРОЦЕДУРА ВРЕГУЛЮВАННЯ КОНФЛІКТУ (СПОРУ) СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

MEDIATION AS AN OUT-OF-COURT PROCEDURE FOR SETTLING CONFLICTS (DISPUTES) BETWEEN BUSINESS ENTITIES

У статті аналізуються медіація, як спосіб позасудового захисту прав суб'єктів господарювання, який є позасудовою добровільною, конфіденційною, структурованою процедурою, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів.

На основі аналізу законодавства України та праць таких науковців як А. Й. Француз, І. І. Єфремова, О. О. Кармаза та інших досліджується правова природа медіації, її ознаки та переваги.

Становлення та розвиток медіації, як альтернативного способу вирішення спору відбувалось в країнах англо-саксонського в XX столітті. У деяких країнах, попереднє проведення процедури медіації навіть є обов'язковим.

Правове регулювання медіації в Україні, порядку її проведення та оформлення результатів, здійснюється Законом України «Про медіацію» прийнятим 16 листопада 2021 року.

Властиві саме медіації ознаки та умови її проведення дозволяють виділити переваги, які свідчить про особливість такого способу захисту прав суб'єктів господарювання.

Аналіз наукових робіт та Закону України «Про медіацію» дозволяє визначити серед особливостей та переваг медіації: конфіденційність (непублічність) процедури; швидкість та економічність вирішення спору; можливість для сторін зберегти відносини на майбутнє; самостійний пошук сторонами конфлікту (спору) компромісного рішення та узгодження зобов'язань, способів та строків їх виконання за результатами медіації; участь у процедурі спеціально підготовленого нейтрального та неупередженого фахівця, який надає послуги з проведення медіації, лише допомагає сторонам запобігти виникненню або врегулювати конфлікт, але сам рішення за результатами процедури не приймає.

З метою вдосконалення правового регулювання медіації, як позасудового захисту прав суб'єктів господарювання, внесено пропозиції щодо обмеження права сторін на відмову від медіації та від послуг медіатора, надання умовам медіаційної угоди більшого значення та забезпечення ефективного виконання угоди за результатами медіації. Такі зміни та доповнення дозволять підвищити ефективність захисту прав та законних інтересів суб'єктів господарювання, виключити зловживання з боку учасників врегулювання та прискорити досягнення мети захисту прав шляхом проведення медіації в позасудовому порядку.

Ключові слова: *медіація, позасудовий захист, суб'єкт господарювання, спосіб захисту прав, медіаційна угода, угода за результатами медіації.*

The article examines mediation as a means of out-of-court protection of the rights of business entities, which constitutes a voluntary, confidential, and structured procedure conducted outside the court, during which the parties, with the assistance of a mediator (or mediators), seek to prevent the emergence of or to resolve a conflict (dispute) through negotiations.

Based on an analysis of the legislation of Ukraine and the scholarly works of such researchers as A. Y. Frantsuz, I. I. Yefremova, O. O. Karmaza, and others, the legal nature of mediation, its features, and its advantages are explored.

The emergence and development of mediation as an alternative dispute resolution method took place in Anglo-Saxon countries during the 20th century. In some countries, the preliminary conduct of a mediation procedure is even mandatory.

The legal regulation of mediation in Ukraine, the procedure for its conduct, and the formalisation of its results are governed by the Law of Ukraine "On Mediation", adopted on November 16, 2021.

The characteristics and conditions specific to mediation allow for the identification of its advantages, which indicate the particular nature of this method of protecting the rights of business entities.

An analysis of academic works and the Law of Ukraine "On Mediation" makes it possible to identify the following features and advantages of mediation:

confidentiality (non-public nature) of the procedure; the speed and cost-efficiency of dispute resolution; the opportunity for the parties to preserve their relationships for the future; the parties' independent search for

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

a compromise solution to the conflict (dispute) and the coordination of obligations, methods, and deadlines for their fulfillment based on the results of mediation; participation in the procedure of a specially trained, neutral, and impartial professional who provides mediation services and assists the parties in preventing or resolving the conflict, but does not make decisions on the outcome of the procedure.

In order to improve the legal regulation of mediation as an out-of-court mechanism for protecting the rights of business entities, proposals have been introduced to restrict the parties' right to refuse mediation or the services of a mediator, to assign greater legal significance to the terms of the mediation agreement, and to ensure the effective enforcement of the agreement concluded as a result of mediation. Such amendments and additions will enhance the effectiveness of protecting the rights and legitimate interests of business entities, eliminate abuses by the participants in the settlement process, and expedite the achievement of the objective of rights protection through the conduct of mediation in an out-of-court procedure.

Key words: *mediation, out-of-court protection, business entity, method of rights protection, mediation agreement, agreement resulting from mediation.*

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток економіки та господарських правовідносин висуває вимоги по забезпеченню ефективного і оперативного вирішення спорів та захисту прав господарюючих суб'єктів, з використанням форм та способів передбачених діючим законодавством України.

Сучасні умови господарювання, в тому числі умови військової агресії рф та існування в країні воєнного стану, спонукають суб'єктів господарювання до використання способів захисту прав які є одночасно ефективними, дієвими, економними щодо часу і фінансових витрат, та незалежними від дій сторонніх осіб або органів.

Діюче законодавство України розвивається, регулює форми та способи захисту, потреба в яких диктується умовами господарської діяльності.

Саме позасудовий захист, як система дій які здійснюються без звернення до суду та спрямовані на запобігання або припинення порушення прав, усунення перешкод в їх реалізації, відновлення та встановлення порушених прав суб'єктів господарювання, найбільше забезпечує усі потреби та запити таких суб'єктів щодо належного, економного та своєчасного захисту прав.

Серед способів позасудового захисту прав суб'єктів господарювання вигідно виділяється медіація, як відносно молодий для України спосіб такого захисту що набирає популярності останні п'ять років.

Прийняття 16 листопада 2021 року Закону України «Про медіацію» було обумовлено потребами в нормативному регулюванні медіації, як ефективного позасудового способу захисту прав, в тому числі суб'єктів господарювання, що дієво забезпечує здійснення захисту та відповідає вимогам досягнення мети господарської діяльності при виникненні або загрозі виникнення конфлікту між господарюючими суб'єктами.

Однак, аналіз законодавства та практики застосування медіації, як способу позасудового захисту прав суб'єктів господарювання, порівняння медіації з іншими способами захисту прав, свідчать про необхідність вдосконалення вже існуючих норм для забезпечення ефективності медіації, досягнення результатів захисту прав при її проведенні та закріплення переваг перед іншими способами захисту прав, зокрема, перед зверненням за захистом до суду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема медіації, як способу захисту прав, цікавила науковців ще до прийняття Закону України «Про медіацію». Вони посилались на досвід інших країн та відзначали переваги такого способу захисту прав. Але і прийняття відповідного закону в 2021 році не зменшило інтересу до медіації.

Водночас, наявність законодавства яке регулює її проведення, не позбавляє наукового інтересу сучасників до дослідження та вдосконалення такого способу позасудового захисту суб'єктів господарювання.

Питання медіації досліджується в працях таких науковців як А. Й. Француз, І. І. Єфремова, О. С. Луніна, В. Ю. Поплавський, О. О. Кармаза, В. В. Рєзнікова та багато інших.

Метою статті є дослідження медіації як позасудового способу захисту прав суб'єктів господарювання, визначення його переваг перед іншими способами захисту прав, умов проведення, а також внесення пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання деяких питань що виникають при реалізації медіації, як способу захисту.

Виклад основного матеріалу. Сучасний розвиток господарських правовідносин, різноманіття їх форм та умов здійснення, сприяють розвитку форм та способів захисту прав учасників таких правовідносин.

Суб'єкти господарювання, при визначення порядку здійснення захисту свої прав, віддають перевагу позасудовим способам захисту, які забезпечують притягнення до відповідальності порушників прав, реалізацію та відновлення прав, ефективно, з економією часу та ресурсів, а також, забезпечують збереження та подальший розвиток господарських правовідносин.

Серед позасудових способів захисту прав суб'єктів господарювання які відповідають таким запитам, слід виділити медіацію, яка з мінімальними витратами часу та ресурсів дозволяє врегулювати конфлікт (спір) шляхом досягнення взаємовигідних домовленостей та налагодження взаємовідносин, зі збереженням та подальшим

розвитком господарських відносин між учасниками такого конфлікту.

Медіація (англ. mediation – посередництво) – вид альтернативного врегулювання спорів, метод вирішення спорів із залученням посередника (медіатора), який допомагає сторонам конфлікту налагодити процес комунікації та проаналізувати конфліктну ситуацію таким чином, щоб вони самі змогли обрати той варіант рішення, що задовольняв би інтереси й потреби всіх учасників конфлікту [1, с. 27].

Науковці єдині в тому, що медіація – це процес, який сприяє швидкому розв'язанню конфлікту (спору), в якому саме сторони, а не медіатор, пропонують варіанти вирішення проблеми, приймають взаємовигідне рішення та відповідають за його виконання. Тож відповідальність за прийняте рішення у процесі медіації покладається на сторони конфлікту (спору). Роль медіатора – це роль «штурмана» [2, с. 76].

Медіація не є новим способом вирішення спору (конфлікту), а її використання в Україні фактично засновано на досвіді інших країн ще в минулому столітті.

Медіація як правовий інститут виникла на початку XX ст. як технологія переговорів між роботодавцями та працівниками. Термін «медіація» (від лат. mediatio – посередництво) в сучасному розумні почав широко використовуватися в країнах англо-саксонського права лише в 1976 р. Поштовхом для цього була організована суддями, адвокатами, професорами права тощо конференція Паунда (Pound Conference), у результаті якої набули розвитку два напрями медіації: засновані «місцеві центри правосуддя» ("Neighborhood Justice Center") та надання можливостей використовувати альтернативні механізми врегулювання спорів, включаючи медіацію, у системі державного судового процесу [2, с. 74]. В країнах англосаксонської системи права – США, Австралії, країнах Європи, медіація впродовж тривалого часу залишається самим розповсюдженим альтернативним способом врегулювання спорів [3, с. 177].

У зарубіжній практиці медіація є досить поширеним засобом захисту приватних прав, в деяких країнах, Англія і Уельс, Італія, Німеччина (у деяких категоріях справ) попереднє проведення процедури медіації є обов'язковою. У зверненні до суду, подаючи позовну заяву, адвокат має подати також документ, що посвідчує первинну спробу медіації [4, с. 20].

21 травня 2008 року прийнято Директиву 2008/52/ЕС «Про деякі аспекти медіації у цивільних та господарських правовідносинах», яка містить положення про те, що Медіація може забезпечити економічно ефективне та швидке позасудове вирішення спорів у цивільних і господарських справах на основі процесів, що враховують потреби сторін [5 п. 6 преамбули].

Директива визначає, що «медіація» означає структурований процес, незалежно від його назви або посилання на нього, за допомогою якого дві або більше сторін спору намагаються самостійно, на добровільній основі, досягти згоди для вирішення спору за підтримки медіатора [5, ст. 3 (а)], а також передбачено, що Медіація не повинна розглядатися як слабша альтернатива судовому розгляду у тому сенсі, що виконання домовленостей, досягнутих в результаті медіації, залежить від доброї волі самих сторін [5, п. 19 преамбули].

Зміст Директиви 2008/52/ЕС відображає суть, мету та принципи медіації як такої, хоча в преамбулі зауважено, що «Положення цієї Директиви мають застосовуватися лише до медіації у транскордонних спорах, але ніщо не повинно заважати державам-членам застосовувати ці положення також до внутрішніх процесів медіації» [5, п. 8 преамбули].

В Україні 16 листопада 2021 року був прийнятий Закон України «Про медіацію» №1875-IX, який визначає правові засади та порядок проведення медіації як позасудової процедури врегулювання конфлікту (спору), принципи медіації, статус медіатора, вимоги до його підготовки та інші питання, пов'язані з цією процедурою.

Такий закон є чи не єдиним нормативним актом який безпосередньо регулює правовідносини щодо медіації та процедури її проведення в Україні. Процесуальні кодекси України лише передбачають можливість сторін примиритися шляхом медіації на будь-якій стадії судового процесу, але не містять положень щодо регулювання порядку її проведення, фіксації результатів та виконання сторонами зобов'язань узгоджених за результатами медіації.

Статтею 1 Закону України «Про медіацію» встановлюється, що медіація – позасудова добровільна, конфіденційна, структурована процедура, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів [6].

При цьому, позасудовий порядок підкреслюється і в статті 3 Закону України «Про медіацію», яка визначає, що медіація може бути проведена до звернення до суду, третейського суду, міжнародного комерційного арбітражу або під час досудового розслідування, судового, третейського, арбітражного провадження, або під час виконання рішення суду, третейського суду чи міжнародного комерційного арбітражу [6].

Отже, законодавчо закріплені поняття та загальні умови медіації однозначно визначають її позасудовий характер, добровільність та направленість на запобігання виникненню або врегулювання конфлікту (спору) шляхом переговорів за допомогою медіатора, який є нейтральним, незалежним від сторін та неупередженим.

Законом України «Про медіацію» визначено принципи медіації, а саме проведення за взаємною згодою сторін медіації з урахуванням принципів добровільності, конфіденційності, нейтральності, незалежності та неупередженості медіатора, самовизначення та рівності прав сторін медіації [6, ст. 4].

Мета медіації також визначається Законом України «Про медіацію», але через сферу застосування закону. Так, частина перша статті 3 визначає, що дія цього Закону поширюється на суспільні відносини, пов'язані з проведенням медіації з метою запобігання виникненню конфліктів (спорів) у майбутньому або врегулювання будь-яких конфліктів (спорів), у тому числі цивільних, сімейних, трудових, господарських, адміністративних, а також у справах про адміністративні правопорушення та у кримінальних провадженнях з метою примирення потерпілого з підозрюваним (обвинуваченим).

Закон визначає сторонами медіації фізичних, юридичних осіб або групи осіб, які звернулися до медіатора (медіаторів) чи суб'єкта, що забезпечує проведення медіації, з метою запобігання виникненню або врегулювання конфлікту (спору) між ними шляхом проведення медіації та уклали договір про проведення медіації [6, ст. 1].

Водночас, виокремлюється більш широке коло учасників медіації, до яких відносяться медіатор (медіатори), сторони медіації, їхні представники, законні представники, захисники, перекладач, експерт та інші особи, визначені за домовленістю сторін медіації [6, ст. 1].

Отже, медіація не обмежується конкретними правовідносинами і може бути проведена фактично в будь-яких, в тому числі і господарських правовідносинах, правовідносинах за участю суб'єктів господарювання, які можуть приймати участь в процедурі медіації як особисто так і із залученнях фахівців з будь-яких питань.

При цьому, самі сторони, на основі перемовин між собою, ідуть на поступки одна одній, шукають компромісні варіанти вирішення конфлікту, узгоджують зобов'язання за результатами врегулювання, способи та строки їх виконання, укладають угоду за результатами медіації. Медіатор, як спеціально підготовлений, незалежний та неупереджений фахівець, створює сторонам комфортні умови, сприяє вирішенню конфлікту (спору), направляє сторони, допомагає знайти компромісного рішення, але на відміну від суду, не ухвалює (не приймає) рішення за результатами розгляду та врегулювання спору.

Ознаками медіації є: 1) всебічний характер; 2) ініціативність; 3) допустимість множинності сторін з боку кожної із сторін спору; 4) прийнятність та допустимість врегулювання спору шляхом переговорного процесу; 5) неформалізований характер здійснення процедури медіації; конфіденційність та збереження таємниці спору; 6) неупередженість та незалежність медіатора; 7) рівність правомочностей, якими наділяються учасники спору; 8) досягнення згоди щодо змісту рішення у спорі, що дозволяє сприяти гарантуванню добровільності його виконання [7, с. 97].

Як і будь-який спосіб захисту, медіація як засіб позасудового врегулювання суперечок (конфліктів) суб'єктів господарювання, має свої переваги та відмінності від інших способів захисту, які виокремлюють її серед інших.

Порівняно з іншими способами вирішення господарських спорів, перевагами медіації є: непублічність вирішення конфлікту між суб'єктами господарювання, унаслідок чого не погіршується ділова репутація сторін спору; швидкість вирішення господарських спорів, адже строки вирішення конфліктів за допомогою медіації коротші, ніж в судовому порядку; економічність, оскільки вартість медіації значно нижча, ніж розміри судових витрат; спрямованість на пошук компромісного рішення, яке б задовольнило інтереси кожної зі сторін тощо. Можна погодитись з позицією Самойленко А., що цінність цього способу обумовлена розв'язанням протиріч шляхом зосередження безпосередньо на інтересах сторін (опонентів спору), досягнення взаємної згоди, а не на правових позиціях або договірних правах [3, с. 179].

В. В. Рєзнікова відзначає, що переваги медіації порівняно з іншими методами вирішення господарських спорів очевидні. Зокрема, вона відзначає такі: 1) медіація – це конфіденційний процес вирішення економічних конфліктів, що робить її найбільш прийнятною для суб'єктів господарювання, які уникають публічного розголошення наявності конфлікту, його природи та результатів вирішення. Це особливо важливо в ситуаціях, коли сторони господарського спору не бажають публічного викриття фактів конфлікту; 2) медіація може забезпечити економічно ефективне та швидке позасудове вирішення господарських спорів, враховуючи потреби сторін. Строки вирішення економічних конфліктів через медіацію коротші, ніж у судових процедурах. У судових процедурах рішення, винесене на користь однієї із сторін, може бути оскаржене в апеляційному та касаційному порядках, що може витратити багато часу, існує ймовірність повернення справи на новий розгляд, що триватиме додатково багато часу, і під час судового розгляду можуть виникати порушення прав і законних інтересів сторін. Таким чином, медіація дозволяє більш ефективно і швидко вирішувати господарські спори; 3) вартість медіації значно менше, ніж розміри судових витрат, пов'язаних із сплатою судових зборів, оплатою послуг адвокатів тощо [8, с. 32].

Переваги медіації свідчать про особливість та унікальність такого способу захисту прав, що обумовлює вибір суб'єктів господарювання в використанні саме її.

Особливість і відмінність медіації від інших способів вирішення спору полягає в тому, що даний процес повинен бути абсолютно автономним, конфіденційним та добровільним, оскільки підсумкове рішення в повній мірі виходить від сторін спору. Вони самостійно визначають, якими способами, в які строки, та на яких умовах буде врегульовано конфлікт [3, с. 179]. Особливістю її є те, що сторони контролюють процес ухвалення рішення щодо врегулювання спору і захисту своїх прав та охоронюваних законом інтересів. Медіацію визначають як добровільний і конфіденційний процес, в якому нейтральна третя сторона (медіатор) допомагає сторонам, які конфліктують, досягти взаємоприйнятої угоди, як метод, за яким сторони управляють і володіють як самим процесом, так і його результатом – угодою, тобто нічого не вирішується без згоди сторін [9, с. 21].

Можна виокремити такі особливості медіації: процес діалогу між сторонами, нейтральна позиція медіатора, досягнення спільної домовленості та взаєморозуміння, конфіденційність, креативність та динамічність процесу, добровільність вступу до нього. Відмінність медіації від вирішення спору у судовому порядку полягає в тому, що у вирішення конфлікту втручається третя особа, завданням якої є примирення сторін. При цьому роль медіатора проявляється доволі пасивно – у конструюванні діалогу між конфліктуючими сторонами [10 с. 241].

Деякі особливі умови здійснення медіації надають їй додаткових переваг перед судовим захистом. Так, у застосуванні процедури медіації сторони можуть прийти до консенсусу, однак вирішення спору може вийти за межі предмету порушеного права, шляхом зменшення вартості майна, суми заборгованості, а також можуть бути досягнуті домовленості, що взагалі не будуть стосуватись обсягу порушеного права [4, с. 20]. На відміну від процедури медіації, процесуальне законодавство, яке регулює порядок захисту прав в судах, не дозволяє виходити за межі предмету спору, а в залежності від стадії розгляду справи, робить неможливим або значно обмежує зміну предмету спору, не допускає одночасної зміни предмету та підстав позову.

Не слід забувати і про можливості та переваги заміни медіацією інших способів захисту прав, навіть не позасудових.

Так, вчені визначають, що використання інституту медіації для вирішення комерційних суперечок – надзвичайно ефективний і дієвий механізм, з огляду на високий відсоток звернень до господарських судів та низький відсоток виконання їх рішень. По-перше, впровадження медіації як засобу позасудового врегулювання економічних суперечок істотно розвантажить арбітражні суди і заощадить час та гроші для їх учасників. По-друге, це позитивно позначиться на учасниках економічного конфлікту, які разом зможуть прийняти найбільш вигідне для всіх рішення і зберегти гідне партнерство [1, с. 28].

Медіацію іноді порівнюють з процедурою врегулювання спору за участю судді, яка передбачена статтями 186-190 Господарського процесуального кодексу України.

Обидві процедури є врегулюванням спору з метою досягнення примирення, результати яких може бути оформлено мировою угодою, але це єдині спільні риси, а відмінності беззаперечно свідчать про переваги медіації.

Так, процедура медіації може поводитись спеціально підготовленим нейтральним медіатором, без обмежень по кількості разів, як замість звернення до суду та і на будь-якій стадії судового процесу, для чого розгляд судової справи зупиняється на строк до 90 днів [11, ст. 229]. Разом с тим, врегулювання спору за участю судді допускається виключно суддею, в межах відкритого судового провадження і до початку розгляду справи по суті [11, ст. 186], тривалістю не більше 30 днів [11, ст. 190] та без можливості повторного звернення.

А неможливість проведення врегулювання за участю судді у деяких категоріях спорів, серед яких справи про відновлення платоспроможності боржника чи визнання його банкрутом [11, ст. 186], свідчить про явну перевагу медіації, яка проводиться з метою запобігання виникненню конфліктів (спорів) у майбутньому або врегулювання будь-яких конфліктів (спорів) у різноманітних правовідносинах, крім конфліктів (спорів), що впливають чи можуть вплинути на права і законні інтереси третіх осіб, які не є учасниками цієї медіації [6, ст. 3].

Закон України «Про медіацію» визначено дії щодо підготовки до медіації, зокрема зустрічі, збирання та обмін інформацією, документами, необхідними для прийняття рішення сторонами конфлікту (спору) та рішення медіатора про участь в медіації, а також інші заходи, узгоджені між сторонами конфлікту (спору) та медіатором або суб'єктом, що забезпечує проведення медіації [6, ст. 16].

Передбачивши права та обов'язки сторін медіації, а також порядок і підстави її припинення, законодавство перекладає визначення детального порядку проведення медіації в конкретному випадку на договір про проведення медіації та правила проведення медіації, з умовою дотримання вимог Закону України «Про медіацію» та норм професійної етики медіатора [6, ст. 17].

При цьому, якщо елементи змісту угоди за результатами медіації, з можливістю виходу за межі конфлікту (спору) та зазначення будь-яких умов, визначених сторонами медіації, Закон України «Про медіації» окреслює [6, ст. 21], то зміст договору про проведення медіації залишає на розсуд його сторін лише визначаючи, що це

угода про надання послуг з проведення медіації з метою запобігання виникненню або врегулювання конфлікту (спору), укладена сторонами можливого або наявного конфлікту (спору) та медіатором (медіаторами) у погодженій ними усній чи письмовій формі, яка відповідає вимогам закону [6, ст. 1].

Аналіз наведеного, ознаки та умови здійснення процедури медіації безумовно свідчать, що медіація є позасудовим способом захисту прав відповідних суб'єктів, тому що є процедурою (системою дій) направленою на запобігання або врегулюванні конфлікту (спору) шляхом переговорів без звернення до суду. В результаті запобігання та врегулювання конфлікту (спору) у спосіб визначений самими сторонами, відбувається запобігання порушенням, усунення погроз та перешкод здійснення прав суб'єктів господарювання, припинення порушення прав, відновлення або встановлення порушених прав і правового статусу, в порядку погодженому сторонами та викладеному в угоді за результатами медіації.

В цілому, Закон України «Про медіацію» враховує усі сучасні умови господарських правовідносин між суб'єктами господарювання, впорядковує засади запобігання виникненню або врегулювання конфлікту (спору) в процедурі медіації сторонами самостійно з використанням послуг спеціально підготовленого медіатора, а також з відносною свободою дій та рішень за взаємною згодою господарюючих суб'єктів.

Але, медіація, яка покликана розвантажити суди і забезпечити захист прав суб'єктів господарювання в позасудовому порядку, швидше ніж судовий розгляд, на практиці стикається з перепонами в реалізації та досягненні мети захисту, змушує господарюючих суб'єктів втілювати медіаційну процедуру вже під час судового розгляду спору, із використанням процесуальних інструментів судового провадження.

Відповідно до частини 7 статті 46 Господарського процесуального кодексу України, сторони можуть примиритися, у тому числі шляхом медіації, на будь-якій стадії судового процесу. Результат домовленості сторін може бути оформлений мировою угодою [11].

При цьому, статті 227 та 229 Господарського процесуального кодексу України зобов'язують суд зупинити провадження за клопотанням обох сторін у зв'язку із проведенням медіації на строк не більше 90 днів.

Судова практика свідчить, що навіть на стадії касаційного розгляду сторони заявляють клопотання про зупинення провадження для врегулювання різноманітних спорів із застосуванням медіації.

Наприклад, у справі №910/4462/22, в якій розглядався позов про стягнення коштів та зустрічний позов про визнання правочину недійсним, при перегляді протилежних рішень попередніх інстанцій в суді касаційною юрисдикції, сторони заявили клопотання про зупинення на час проведення медіації і після узгодження спору поновили провадження з подальшими відмовами від позовних вимог та закриттям провадження.

При розгляді Верховним Судом справи № 910/18802/21 (910/3246/22) щодо визнання недійсним договору в межах справи про банкрутство, після врегулювання спірних питань шляхом застосування медіації, суд прийняв відмову від позову та закрив провадження.

В той же час, у справі № 904/1984/22 за первинним та зустрічними позовами про визнання дійсними договорів купівлі-продажу корпоративних прав та стягнення коштів, за результатами домовленості сторін під час здійснення медіації, касаційним судом затверджено мирову угоду.

Саме по собі подання касаційної скарги вже свідчить про невдоволеність, принаймні однією з сторін спору, результатами судового розгляду в попередніх інстанціях. Звернення до процедури медіації вже в процедурі касаційного оскарження рішень судів першої та апеляційної інстанцій, свідчить про намагання невдоволеної сторони досягнути іншого результату захисту своїх прав ніж в рішеннях судів, готовність іншої сторони піти на поступки, намагання сторін досягти взаємовигідного результату при вирішенні конфлікту та зберегти партнерські відносини, а також закріпити результат врегулювання в спосіб, який виключає необхідність повернення до судових процедур чи інших способів захисту прав.

При цьому, в більшості судових справ, при досягненні за результатами проведення медіації згоди щодо вирішення спору, якщо сторони вже перебувають в судовому провадженні на будь-якій стадії, вони відмовляються від позову для закриття провадження.

В той же час, частина 3 стаття 231 Господарського процесуального кодексу України визначає, що у разі закриття провадження у справі, повторне звернення до суду з приводу спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав не допускається. Якщо в подальшому будь-яка із сторін відмовиться виконувати угоду за результатами медіації, інша сторона буде позбавлена можливості звернутись за захисту своїх прав в суді, принаймні с позовом про той самий предмет та з тих самих підстав.

Навіть якщо результат домовленості буде оформлений мировою угодою, ухвала про затвердження якої є виконавчим документом, це вже буде захистом прав суб'єктів господарювання в судовому порядку, що позбавляє такий захист зазначених вище переваг врегулювання конфлікту (спору) за допомогою медіації в позасудовому порядку.

Тобто, недоліки правового регулювання медіації створюють умови, в яких сторони

конфлікту (спору) або вимушені звертатись до суду, для того щоб в процесі судового провадження врегулювати спір шляхом медіації, але результати врегулювання закріпити в судових документах, або при використанні медіації вже під час розгляду справи не можуть завершити судове провадження без втрат або несудовим рішенням.

Отже, приймаючи до уваги нормативне регулювання інших способів позасудового захисту прав суб'єктів господарювання, практичні аспекти здійснення медіації та мету захисту прав, виникає необхідність вдосконалення норм Закону України «Про медіацію» для забезпечення ефективності та результативності медіації, як способу захисту прав суб'єктів господарювання в позасудовому порядку.

Так, стаття 18 Закону України «Про медіацію», передбачає право сторін медіації відмовитись від послуг медіатора (медіаторів) та обрати іншого медіатора (медіаторів), без обмеження будь-якими умовами або підставами.

Така норма може привести до зловживання будь-якою із сторін медіації шляхом безпідставних відмов від послуг медіатора з метою затягування процедури медіації (врегулювання конфлікту), що призведе до затягування поновлення або захисту прав іншої сторони. Таке питання є актуальним ще й з огляду на те, що проведення медіації не впливає на перебіг позовної давності [6, ч. 2 ст. 3], яка відповідно до діючого законодавства України може бути скороченою.

При обранні медіатора, до укладання договору про проведення медіації, сторони конфлікту (спору) не обмежені в можливостях та часі в питаннях розгляду кандидатур медіатора та перевірки його як особистості та професіонала. Отже, зважаючи на передбачені Законом України «Про медіацію» добровільність медіації та самостійне обирання сторонами медіатора, але в той же час, передбачений статтею 19 обов'язок сторін дотримуватись договору про проведення медіації, слід визначити в законі, що сторони не можуть відмовитись від послуг медіатора, якщо такий медіатор (медіатори) добровільно та без примусу обрано сторонами і з ним укладено договір про проведення медіації.

В той же час, слід передбачити можливість сторін відмовитись від послуг медіатора (медіаторів) та обрати іншого медіатора (медіаторів), якщо медіатор (медіатори) з яким укладено договір про проведення медіації не виконує обов'язки медіатора передбачені законодавством про медіацію, надає послуги неналежним чином або є явно упередженим при здійсненні процедури медіації.

Звісно категорії «неналежного надання послуг» та «упередженості» будуть здебільшого оціночними та суб'єктивними, але сторона яка заявить про відмову від послуг медіатора повинна буде довести наявність таких підстав.

Такі обмеження підстав відмови від послуг медіатора будуть дисциплінувати сторони медіації, зменшать можливості зловживання процедурними (процесуальними) питаннями та спонукатимуть сторони зосередитися на врегулюванні конфлікту (спору).

Також, поза увагою законодавство залишило медіаційну угоду та обов'язковість її умов. Закон України «Про медіацію» не визначає її змісту, лише передбачає, що це угода (може бути у формі медіаційного застереження) учасників правовідносин про спосіб врегулювання всіх або певних конфліктів (спорів), які виникли або можуть виникнути між ними, шляхом проведення медіації. Таке формулювання не виключає зазначення в медіаційні угоді принципів та, хоча б в загальному вигляді, умов (потенційних умов) майбутнього договору про проведення медіації.

Вказане свідчить про необхідність доповнення норм статті 19 Закону України «Про медіацію» положеннями про зобов'язання сторін медіації дотримуватись вимог (положень) медіаційної угоди, а також статті 20 вказаного закону щодо зазначення у договорі про проведення медіації умов та інших положень з приводу проведення медіації визначених медіаційною угодою.

Одним з питань що потребує уваги та реформування є нічим не обмежена можливість відмови від участі в медіації. Статтею 5 Закону України «Про медіацію» передбачена можливість в будь-який момент відмовитись від участі в медіації, а норма пункту 3 частини 2 статті 17 зазначеного Закону визначає таку відмову хоча б однієї із сторін медіації підставою її припинення. Такі положення можливо забезпечують складову добровільності участі в медіації, але одночасно є перепоною на шляху захисту прав учасника господарських правовідносин.

Так, у випадку якщо сторони уклали медіаційну угоду, в тому числі у формі медіаційного застереження, розпочали підготовку до медіації та проведення самої процедури, витратили час, сплатили відшкодування витрат, понесених для підготовки до медіації та її проведення, а також оплатили послуги за здійснення заходів з підготовки до медіації, але одна із сторін медіації відмовляється від подальшої участі у медіації, фактично порушуються права та інтереси іншої сторони, яка ймовірно втратила також можливість або час застосувати інші способи захисту своїх прав, в тому числі не позасудові.

Якщо між сторонами була укладена медіаційна угода, кожна з них вправі розраховувати принаймні на проведення усіх медіаційних процедур з наданням такому врегулюванню конфлікту (спору) переваги перед іншими формами та способами захисту своїх прав.

Отже, справедливим та обґрунтованим було б передбачити норми про те, що сторони

можуть в медіаційній угоді, в тому числі укладеній в формі медіаційного застереження, визнати неможливість відмовитись від участі в медіації, якщо медіаційна угода укладена, процедура медіації (підготовка до медіації) розпочата, витрати та послуги медіатора оплачені.

Визначення такої заборони сторонами майбутньої медіації на добровільній основі в медіаційній угоді, не тільки збереже умову участі у медіації добровільним волевиявленням учасників медіації без примушування до врегулювання конфлікту (спору) шляхом проведення медіації [6, ч. 1 ст. 5], але і свідчитиме про дійсні наміри сторін медіації, вірогідність врегулювання конфлікту (спору) та виконання сторонами угоди за результатами медіації.

Ще одним із нагальних питань що виникає при здійсненні медіації та потребує вдосконалення з метою забезпечення ефективності та економічності подібного способу захисту, є забезпечення виконання рішення (угоди) за результатом медіації, яке приймається безпосередньо сторонами і відповідає інтересам усіх учасників конфлікту.

Дуже важливим показником є непередбачуваність результатів медіації, оскільки рішення не накладається на сторони, вони приймають його самостійно [1, с. 30] і, відповідно до статей 17 та 21 Закону «Про медіацію», фактично виражають його в угоді укладеній за результатами медіації.

Директива 2008/52/ЕС містить положення про те, що держави-члени мають подбати про те, щоб сторони письмової домовленості, досягнутої в результаті медіації, мали змогу отримати забезпечення виконання суті їх домовленості [5, п. 19 преамбули].

Законом передбачається, що в угоді за результатами медіації зазначаються узгоджені сторонами медіації зобов'язання, способи і строки їх виконання, а також наслідки невиконання або неналежного виконання [6, п. 5 ч. 1 ст. 21], сторони зобов'язані виконувати угоду за результатами медіації в порядку і строки, встановлені такою угодою [6, п. 2 ч. 1 ст. 19].

Але, що стосується забезпечення належного виконання такого рішення, або домовленості сторін, можливо навіть в примусовому порядку, визначено, що в разі невиконання чи неналежного виконання угоди за результатами медіації, сторони медіації мають право звернутися до суду, третейського суду, міжнародного комерційного арбітражу в установленому законом порядку [6, п. 6 ч. 1 ст. 18]. При цьому, Господарський процесуальний кодекс України не містить порядку дій для забезпечення примусового виконання угоди за результатами медіації.

Отже, у разі якщо навіть буде існувати угода за результатами медіації, але одна із сторін відмовиться її виконувати вже після підписання, без забезпечення такого виконання, навіть примусово, інша сторона не отримає визначеного угодою і не досягне мети захисту прав. Тобто, існує вірогідність, що витрачені на процедуру медіації час та фінансові ресурси не приведуть до бажаного результату, не забезпечать захисту прав та інтересів щонайменше однієї із сторін господарських правовідносин та змусять звертатись до інших способів захисту, в тому числі, судового в загальному порядку.

Зазначене викликає необхідність законодавчого визначення угоди за результатами медіації виконавчим документом, принаймні, якщо це буде прямо передбачено самою угодою сторін. Тобто, за взаємною згодою сторін, які при вирішенні конфлікту (спору) розуміли наслідки погодження зобов'язань, способів і строків їх виконання, наслідки їх невиконання або неналежного виконання і гарантували виконання угоди, в самій угоді за результатами медіації визначається що вона є виконавчим документом, якщо погоджені сторонами в ній умови не будуть виконані у встановлений строк.

Норми про те, що угода за результатами медіації є виконавчим документом, якщо сторони визначили про це в угоді, необхідно внести не тільки до Закону України «Про медіацію», але і в Закон України «Про виконавче провадження», який визначає порядок примусового виконання судових рішень та рішень інших органів (посадових осіб) та містить перелік виконавчих документів з вимогами до них [12, ст. ст. 3, 4]. Угоди за результатами медіації, в такому випадку, повинна відповідати вимогам виконавчого документа.

Для тих випадків, якщо подібної норми не буде внесено до вказаних законів або якщо сторони угоди за результатами медіації не визначили її виконавчим документом, для забезпечення реалізації положень статті 18 Закону України «Про медіацію», щодо можливості звернутись до суду у разі невиконання чи неналежного виконання угоди за результатами медіації, Господарський процесуальний кодекс України повинен містити норми щодо видачі наказу на примусове виконання угоди за результатами медіації, з умовами не гірше ніж передбачено в главі 2 Розділ VII Господарський процесуальний кодекс України для виконання рішення третейського суду.

Крім того, у разі примирення сторін на будь-якій стадії судового процесу шляхом медіації, необхідно передбачити порядок припинення судового вирішення спору в спосіб, який не позбавить сторони інших можливостей захисту прав. Для цього в статті 226 Господарського процесуального кодексу України слід визначити підставою залишення позову без розгляду, якщо обидві сторони заявили про примирення шляхом медіації. Завершення судового розгляду в такому випадку залишенням позову без розгляду означатиме, що спір вирішено не судовим способом і у сторін залишилась можливість звернутись за захистом прав до суду

при невиконанні домовленостей досягнутих за результатами медіації, в тому числі із притягненням до додаткової відповідальності, стягненням штрафних санкцій або збитків, тощо.

Запропоновані зміни забезпечать позасудовість захисту прав суб'єктів господарювання із застосуванням медіації, оперативне досягнення мети захисту на умовах які влаштовують учасників господарських правовідносин, із збереженням конфіденційності та уникненням зайвих довготривалих процедур.

Висновки. Підсумовуючи дослідження слід визначити медіацію як доступний та ефективний спосіб позасудового захисту прав суб'єктів господарювання.

При цьому, медіація, з використанням очевидних переваг перед іншими способами захисту, забезпечує запобігання виникненню або врегулюванню конфлікту (спору) між суб'єктами господарювання, які фактично самі знаходять компромісне рішення свого спору, яке так чи інше влаштує сторони, з урахуванням взаємних поступок.

З використанням послуг медіатора, який створює умови для вирішення конфлікту (спору), гнучка, нескладна та недорога процедура медіації сприяє збереженню відносин між суб'єктами господарювання та відмові від юридичних і примусових процедур, що значно здешевлює та прискорює захист прав.

Перевали та особливості зазначеної процедури свідчать про самостійність та унікальність такого способу захисту прав суб'єктів господарювання.

Підвищення культури врегулювання конфліктів (спорів) в господарських правовідносинах шляхом перемовин та розвиток медіації, як позасудової процедури такого врегулювання за допомогою спеціально підготовленого фахівця, забезпечує можливість належного захисту прав суб'єктів господарювання та дозволять знизити навантаження судів.

Попри прийняття відносно недавно, Закон України «Про медіацію», який враховує міжнародні стандарти проведення медіації, але допускає можливість зловживання з боку учасників та не передбачає дієвого механізму виконання досягнутих домовленостей, потребує вдосконалення з огляду на сучасні реалії, потреби учасників господарських правовідносин та практичні аспекти належного захисту прав суб'єктів господарювання.

Медіація, як позасудовий спосіб захисту прав суб'єктів господарювання, не зважаючи на наявність окремого закону, який регулює її проведення, залишається перспективним напрямком розвитку захисту прав в господарських правовідносинах. Проведене наукове дослідження свідчить про актуальність наукової розробки та наявність підґрунтя для подальшого розвитку і вдосконалення інституту медіації як на законодавчому рівні так і в практичному здійсненні для забезпечення належного та швидкого захисту прав та інтересів господарюючих суб'єктів.

Список використаних джерел:

1. Француз А. Й., Яновська А. В. Місце медіації в системі способів захисту прав суб'єктів господарювання. *Legal Bulletin* №5. 2022. С. 25–31. URL: https://lbku.krok.edu.ua/index.php/legal-bulletin/article/view/300/243 (дата звернення: 05.08.2025).

2. Кармаза О. О., Федоренко Т. В., Позов Д. А. Медіація як альтернативний механізм урегулювання спорів і конфліктів: проблеми в розкритті змісту термінів, використаних у законі. *Часопис Київського університету права*. 2022. № 2–4. С. 73–77. URL: https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/915/852 (дата звернення: 05.08.2025).

3. Толстих А. Б. Медіація як альтернативний спосіб вирішення господарських спорів. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2022. Випуск 71. С. 177–180. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/08/30.pdf (дата звернення: 05.08.2025).

4. Єфремова І. І., Терещук М. М. Проблеми реалізації позасудових способів захисту цивільних прав. *Економіка. Фінанси. Право*. 2022. № 8. С. 17–21. URL: http://efp.in.ua/uk/journal-article/911 (дата звернення: 20.08.2025).

5. Директива 2008/52/ЕС «Про деякі аспекти медіації у цивільних та господарських правовідносинах». Переклад неофіційний. Здійснено Міжнародною фінансовою корпорацією (IFC) в рамках проекту «Впровадження медіації у сферу корпоративного управління в Україні». URL: https://ukrmediation.com.ua/images/DOCS/Model-documents/mediation-directive-ukr.pdf (дата звернення: 20.08.2025).

6. Про медіацію : Закон України № 1875-IX від 16 листопада 2021 року. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2022, № 7, ст. 51. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text (дата звернення: 01.09.2025).

7. Гаподченко (Закопай) А. Р. Альтернативні (позасудові) способи вирішення правових спорів : дис. ... доктора філософії. Національний технічний університет «Дніпровська політехніка». Дніпро 2024. 205 с. URL: https://ir.nmu.org.ua/entities/publication/469126d1-00a7-47bd-8802-339956f979eb (дата звернення: 21.08.2025).

8. Шпомер А. І., Кривопуск Д. Л. Правове регулювання застосування медіації у сфері господарської юстиції. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. Том 34 (73). № 5. 2023. С. 29–33. URL: https://juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2023/5_2023/6.pdf (дата звернення: 06.08.2025).

9. Ніколенко Л. М. Захист прав та інтересів суб'єктів господарювання в умовах реформування законодавства. *Економіка та право*. № 2 (47). 2017. С. 19–24. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecpr_2017_2_6 (дата звернення: 14.08.2025).

10. Баранова Є. Альтернативні способи вирішення спорів у міжнародній практиці. *Підприємництво, господарство і право*. № 9. 2020. С. 240–243. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/9/43.pdf (дата звернення: 06.08.2025).

11. Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 року № 1798-XII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1992, № 6, ст. 56. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text (дата звернення: 01.09.2025).

12. Про виконавче провадження : Закон України № 1404-VIII від 2 червня 2016 року. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2016, № 30, ст. 542. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text (дата звернення: 01.09.2025).

Дата першого надходження статті до видання: 14.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 19.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025

УДК 342
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.14

Марцеляк О. В.,
доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інституту держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України
ORCID: 0000-0001-6686-0255

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПАТРІОТИЗМ ЯК ПРІОРИТЕТНА СКЛАДОВА КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ І КОНСТИТУЦІЙНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ

CONSTITUTIONAL PATRIOTISM AS A PRIORITY COMPONENT OF CONSTITUTIONALISM AND CONSTITUTIONAL REFORM IN UKRAINE

Становлення України як правової держави вимагає зміцнення конституційної законності та правопорядку в країні, реального утвердження принципів верховенства права, поділу влади, народовладдя, визнання людини найвищою соціальною цінністю, економічного, політичного та ідеологічного багатоманіття та інших засад державотворення, визначених Основним Законом України. Вирішення цього завдання безпосередньо пов'язане з подальшою конституціоналізацією процесів державного будівництва в Україні, що зумовлює особливий інтерес, із позиції теорії та практики, до дослідження вітчизняного конституціоналізму і конституційних процесів в нашій країні, в тому числі й модернізації Основного Закону України.

В статті піднімаються питання щодо розуміння конституціоналізму, його ролі в національних державотворчих процесах, розкривається природа концепції конституційного патріотизму. Зазначається, що в сучасних умовах в основі національної конституційної реформи слід враховувати цю концепцію, що буде сприяти утвердженню української громадянської ідентичності на основі єдиних суспільно-державних (національних) цінностей і загальнолюдських цінностей, принципів любові і гордості за власну державу, її історію, мову, вироблятиме у громадян патріотизм, готовність до захисту державної незалежності і територіальної цілісності України, усвідомлення громадянського обов'язку із розвитку успішної країни та власного благополуччя в ній. Робиться висновок, що модернізована Конституція України має стати конституцією майбутнього, конституцією розвитку, конституцією взірцем нових конституційних цінностей і нових підходів розуміння сутності держави, громадянського суспільства і людини.

Ключові слова: *Конституція України, конституціоналізм, конституційна реформа, конституційний патріотизм, права людини.*

The establishment of Ukraine as a state governed by the rule of law requires the strengthening of constitutional legality and law and order in the country, the real establishment of the principles of the rule of law, the separation of powers, democracy, the recognition of man as the highest social value, economic, political and ideological diversity, and other principles of statehood defined by the Fundamental Law of Ukraine. Solving this problem is directly related to the further constitutionalization of state-building processes in Ukraine, which causes a special interest, from the standpoint of theory and practice, in the study of domestic constitutionalism and constitutional processes in our country, including the modernization of the Fundamental Law of Ukraine.

The article raises questions about the understanding of constitutionalism, its role in national state-building processes, and reveals the nature of the concept of constitutional patriotism. It is noted that in modern conditions, the basis of national constitutional reform should take into account this concept, which will contribute to the establishment of Ukrainian civic identity on the basis of unified socio-state (national) values and universal human values, the principles of love and pride for one's own state, its history, and language, will develop patriotism in citizens, readiness to protect the state independence and territorial integrity of Ukraine, and awareness of civic duty for the development of a successful country and one's own well-being in it. The conclusion is made that the modernized Constitution of Ukraine should become the constitution of the future, the constitution of development, the constitution as a model of new constitutional values and new approaches to understanding the essence of the state, civil society and man.

Key words: *Constitution of Ukraine, constitutionalism, constitutional reform, constitutional patriotism, human rights.*

Постановка проблеми. Стратегічні плани України вступу до ЄС та післявоєнна розбудова нашої країни зумовлюють розробку нових концептуальних засад державотворення. При цьому слід враховувати, що сьогодні у ЄС відбуваються складні процеси, оскільки постійне розширення робить його внутрішньо неоднорідним і важкокерованим, внаслідок чого поступово

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

відбувається «перетікання» дедалі нових повноважень до наднаціональних органів ЄС чим посилюється його внутрішня єдність. Зазначене повинно отримати своє віддзеркалення у модернізованому післявоєнному Основному Законі України, який одночасно має враховувати ці фактори та сутнісно наповнитися виробленими європейською спільнотою сучасними стандартами конституціоналізму.

Це ставить на порядок денний широке коло праксіологічних викликів щодо розуміння сутності конституціоналізму, визначення нових напрямів його розвитку, в тому числі через реалізацію концепції конституційного патріотизму, що в кінцевому рахунку сприятиме удосконаленню конституційно-правових засобів побудови і діяльності національного механізму публічної влади, виявленню тенденцій розвитку вітчизняного суспільства, та розробці обґрунтованих рекомендацій шляхів подальшого вдосконалення правового регулювання суспільних відносин і формування України як демократичної, правової, соціальної держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феноменологія конституціоналізму тривалий час перебуває у полі зору таких відомих вітчизняних науковців як М. О. Баймуратова, О. В. Батанова, О. Водяннікова, А. З. Георгіци, І. Л. Гордієнка, В. Костицького, Б. Кофмана, А. Р. Крусян, В. Ф. Погорілка, М. В. Савчина, О. В. Скрипнюка, П. Б. Стецюка, В. Л. Федоренка, В. М. Шаповала, С. Шевчука та ін. Однак концепція конституційного патріотизму, як складова вітчизняного конституціоналізму та основа майбутньої національної конституційної реформи, не достатньо досліджувалася українськими вченими-правниками (за винятком окремих робіт В. Б. Ковальчука та М. В. Савчина), тому існує потреба в аналізі цієї проблематики.

Метою статті є виокремлення основних підходів вітчизняних і зарубіжних науковців-правників до розуміння концепції конституційного патріотизму, їх узагальнення і на цій основі вироблення авторського бачення її правової природи та реалізації в Україні як важливої складової вітчизняного конституціоналізму і майбутньої конституційної реформи в Україні.

Виклад основного матеріалу. В науковій літературі має місце різне розуміння феномену конституціоналізму як правового/політико-правового явища. Зокрема під ним розуміють:

– політико-правову ідеологію, інтелектуальні узагальнення, притаманні певному етапу історичного розвитку, а також державне правління, обмежене за змістом конституції [1, с. 17];

– правову доктрину, яку характеризують такі ознаки як: цілісна система ліберально-демократичних цінностей, яка, гармонійно поєднує колективні та особисті права, «спільну волю» та «автономну свободу»; основоположні ідеї підкріплені юридичним механізмом їх реалізації, який не звужується лише до виборів та референдуму; універсальні цінності, які об'єднують людей в умовах сучасної глобалізації, тощо [2, с. 29];

– політико-правовий режим, який полягає в конструюванні індустріального чи постіндустріального суспільства і встановленні у ньому засад конституційності (гармонії, справедливості) з метою забезпечення його повноцінного існування й розвитку шляхом втілення в праві, правосвідомості, суспільно-державному устрої ідей (цінностей) пріоритету конституційного законодавства, забезпечення людської гідності, прав та свобод людини і громадянина, демократії та децентралізації, сильної державної влади, свободи економічної діяльності, інших ідей (цінностей), а також шляхом виділення в суспільстві соціальних груп, здатних відстоювати названі ідеї (цінності) [3, с. 54];

– публічно-правову систему конституційної організації сучасного суспільства на основі права, демократії та утвердження конституційно-правової свободи людини, змістом якої є конституція та конституційне законодавство, конституційні правовідносини, конституційна правосвідомість, конституційний правопорядок, функціонування якої спрямоване на обмеження (самообмеження) публічної влади на користь громадянського суспільства, прав і свобод людини [4, с. 545];

– теорію і практику управління публічними справами, засновану на демократичних конституціях та конституційних методах правління, що обмежує державну та іншу публічну владу з метою гарантування верховенства права, яким властиві, як мінімум, три істотні компоненти: 1) конституціоналізм – це певна філософія, система ідей, поглядів, принципів, де центральне місце посідає вчення про конституцію, про правові основи державної влади, про державний устрій суспільства, про права і свободи людини та громадянина; 2) конституціоналізм – це конституційне законодавство, тобто частина нормативної бази державного будівництва; 3) конституціоналізм – це практика реалізації принципів і норм, що отримали закріплення в чинній конституції, конституційному законодавстві [5, с. 172].

Можна продовжити підходи вітчизняних та зарубіжних науковців щодо трактування конституціоналізму і всі вони в тій чи іншій мірі будуть відповідати його загальному розумінню, але, на наш погляд, не досить повно його розкривати.

Ми вважаємо, що конституціоналізм, як складне і багатогранне явище, слід розглядати через призму таких аспектів його розуміння як форма, зміст і суть.

По формі конституціоналізм – у вузькому значенні – це політико-правове явище, правова (юридична) суть якого зумовлена насамперед

нормативно-правовою основою, якою виступає Конституція (конституційне законодавство), і конституційні відносини, які виникають на основі її норм, що також можуть бути охарактеризовані як політичні й правові одночасно, оскільки «... вони регулюють процес організації та здійснення владних повноважень народом, державою й елементами політичної системи» [6, с. 47]. У широкому – це «складне системне утворення», елементами якого є: фактична і юридична конституція, конституційна теорія, конституційні відносини, конституційна правосвідомість, конституційна законність і правопорядок [7, с. 22].

По змісту конституціоналізм – охоплює собою формування конституційної системи правління, за якої вона базується на конституційних цінностях і не є абсолютною, а обмежується правами людини, необхідністю їхнього забезпечення та гарантування, що реалізується шляхом здійснення вироблених людством основних принципів, які стали світовими стандартами формування демократичної держави й громадянського суспільства, основою системи конституціоналізму – визнання людини, її прав і свобод вищою соціальною цінністю, пріоритету прав і свобод людини перед іншими соціальними цінностями; народовладдя; поділу державної влади на законодавчу, виконавчу, судову; верховенства права, верховенства конституції, конституційної законності; конституційний судовий контроль за правовим змістом актів органів влади; політичної, економічної, ідеологічної багатоманітності, конституційного демократизму тощо.

По суті конституціоналізм в демократичній державі являє собою режим функціонування публічної влади на основі та відповідно до конституції (що водночас є демократичним режимом взаємостосунків держави і людини), який характеризує публічно-правову систему організації держави і суспільства на основі права, демократії, прав людини; це процес державотворення, який охоплює собою еволюцію демократичного конституційного розвитку та конституційного регулювання суспільних відносин відповідно до приписів Основного закону, своєрідна система конституційних явищ, між якими існують певні взаємозв'язки і які свідчать про легітимність формування та функціонування публічної влади. Як зазначає І. Л. Гордієнко: «Очевидно, що легітимність влади випливає з того, що джерелом влади є народ, який за допомогою форм як безпосередньої, так і здебільшого представницької демократії реалізує владу. Те саме можна зазначити й про установчу владу, оскільки її реалізація (через ухвалення конституцій, конституювання суспільних відносин) є чи не найвищою формою демократії. Звідси й спосіб структурно-інституційної організації влади, в якій існують органи з прямою легітимністю (легіслатури як виборні органи) та з похідною (виконавча влада). Недемократичні способи організації влади, хоч і можуть певною мірою дотримуватись верховенства права, не містять цього необхідного зв'язку між владними механізмами і джерелом влади, а тому сумнівно вважати їх конституційними; навіть у разі дотримання прав людини стабільність такої влади з погляду недопустимості перетворення її на свавільну є сумнівною. Саме тому демократія, поряд із обмеженням влади і верховенством права, має бути сутнісною ознакою сучасного конституціоналізму» [8, с. 77-78].

Безумовно, що викладена нами концепція розуміння конституціоналізму не претендує на універсальність, оскільки саме це явище не є універсальним. Воно еволюціонує, має характерні риси для окремих країн в залежності від форми правління, форми державного устрою, специфіки правової системи. Воно постійно наповнюється новими складовими та видозміненими формами складових. І події у світі є яскравим свідченням цього, коли в умовах глобалізації та міждержавної інтеграції конституція перестає бути тільки поняттям національного характеру, а набуває рис правового документу, в якому знаходять відображення міжнародне право та міжнародна політика. Особливо яскраво це проявляється на прикладі країн Європейського Союзу, де актуальними для конституційного регулювання стають питання міжнародного характеру щодо ролі міжнародного права в національній правовій системі, певного обмеження для держав-учасниць Європейського Союзу державного суверенітету та передачі їх окремих повноважень на рівень Союзу тощо.

Ці аспекти мають враховуватися і при модернізації вітчизняного Основного Закону, яка повинна відбутися, як мінімум, по-перше, у зв'язку з потребою усунення в ньому цілого ряду радянських рудиментів, по-друге, з усуненням розбалансованості тексту, що стався внаслідок тих конституційних змін, які мали місце протягом 2004-2019 років, по-третє, війна з росією актуалізувала цілий ряд проблем державного характеру, які мають отримати своє вирішення на рівні Конституції України, по-четверте, цього вимагає проголошений Україною курс на вступ до Європейського Союзу і НАТО).

Нам необхідна реально діюча та ефективна Конституція, що буде надійним фундаментом майбутнього Української держави, національного права, яка у відповідності із кращими світовими стандартами системно гарантуватиме права і свободи людини, виступатиме сучасним загальнонаціональним політико-правовим договором між суспільством і державою. В її основу має бути покладено вироблені міжнародною спільнотою стандарти конституціоналізму, найвищі демократичні цінності про природність походження людських прав, свободу, демократію, соціальну справедливість та верховенство

права, чіткий розподіл владних повноважень, які убезпечать країну від авторитаризму, забезпечать збалансованість у владі, економічне процвітання та подальший еволюційний демократичний розвиток України.

Таким чином, реформування Конституції України має об'єктивний характер і переслідує мету модернізувати нашу країну, забезпечити реальність проголошених Основним Законом положень, об'єднати і водночас посилити започатковані в державі реформи, вивести їх на якісно новий рівень розвитку на основі верховенства права, зміцнення засад народовладдя, гарантування прав і свобод людини і громадянина, удосконалення механізму державної влади тощо.

Оновлена Конституція України має стати тим політико-правовим документом, який буде сприяти подальшій консолідації українського суспільства і, як свідчить зарубіжний досвід, для цього в основі майбутньої конституційної реформи повинна бути закладена ідея конституційного патріотизму.

Концепція і сам термін «конституційний патріотизм» вперше з'явилися у післявоєнній Німеччині. В цей час країна була поділена на окупаційні зони, а згодом на дві ворожі одна одній держави. І сформована німецьким філософом Карлом Ясперсом державно-правова теорія (Verfassungspatriotismus) була орієнтована на державу, яка зможе впоратися з пам'яттю про войовничість та звірства Третього рейху шляхом вирішення проблеми політичної провини Німеччини після війни з допомогою «колективної відповідальності». В подальшому учень К. Ясперса Дольф Штернбергер продовжив розвиток доктрини свого вчителя. Хоча найбільший вклад у розбудову вчення про конституційний патріотизм зробив німецький філософ Юрген Хабермас.

В цілому концепція конституційного патріотизму подається як ідея про те, що люди повинні формувати політичну прихильність до норм та цінностей плюралістичної ліберально-демократичної конституції, а не до національної культури чи космополітичного суспільства. Вона асоціюється з постнаціоналістичною ідентичністю. Також конституційний патріотизм розглядається як схожа з націоналізмом концепція, прихильність заснована на конституції, а не на національній культурі. По суті це спроба переосмислити групову ідентичність з акцентом на інтерпретацію громадянства як лояльності, що виходить за рамки етнокультурної ідентифікації індивіда. Це особливо актуально для постнаціональних демократичних країн, у яких співіснують численні культурні та етнічні групи. Виходячи з цього концепція конституційного патріотизму доволі сильно вплинула на розвиток Європейського союзу і стала ключем до європеїзму як основи для багатьох країн, що входять до наднаціонального союзу.

В той же час відзначимо, що є і інші підходи інтерпретації конституційного патріотизму. Зокрема, є бачення, що ця концепція є новим засобом ідентифікації з наднаціональною освітою, тоді як з іншого боку, є акцент на розумінні прихильності до термінів свободи над етнічністю. Здебільшого заперечується, чи слід розглядати конституційний патріотизм як заміну національності чи традиційної ідентичності, або як баланс між ними, що дозволяє «перехідний вигляд ідентичності, що відповідає різноманітності, гібридності та плюралізму нашого сучасного світу». Існує також безліч думок щодо того, чи необхідна попередня групова ідентичність до досягнення моральної, політичної ідентичності [9, с. 37–38].

В цілому відзначимо, що виходячи з загального розуміння доктрини конституційного патріотизму, оновлений Основний Закон України має охоплювати передусім конституційні цінності, які вироблені прогресивним суспільством у боротьбі за свободу, які слугують гарантією вільного, гідного і безпечного життя людини, чітко визначають баланс між інтересами та потребами держави, суспільства та окремої особистості, виступають правовим фундаментом формування країни як демократичної, правової, соціальної держави, інструментом вирішення цього завдання. Ці цінності слугують метою і засобом задоволення соціально-справедливих загальнолюдських потреб і інтересів громадян і суспільства та спрямовані на забезпечення режиму точного і неухильного дотримання конституції усіма суб'єктами, яким вони адресовані. Їх слід сприймати як шкалу виміру відповідності національної конституції міжнародним стандартам у галузі конституціоналізму. На рівні Основного Закону загальнолюдські цінності являють собою значущі з точки зору правотворення узагальнені правові цілі, ідеї, блага, ціннісні орієнтири, що відображаються в об'єктивній і суб'єктивній реальності і визначають сутність та мету права, лежать в його основі, характеризуються посиленим механізмом захисту і спрямовані на практичне упорядкування поведінки учасників суспільних відносин на основі того, що суспільством визнається особливо вагомим, до чого члени суспільства ставляться з повагою і визнанням як обов'язкового.

Значущість таких цінностей посилюється в сучасних умовах глобалізації та міждержавної інтеграції. Зміни, що відбуваються завдяки цим процесам у політичній, соціальній, економічній та культурних сферах, неминуче торкаються конституційно-правового інструментарію та змісту конституційно-правових норм, що мають відповідати загальновизнаним міжнародним стандартам конституціоналізму і потребує від держави дій, спрямованих на гармонізацію та адаптацію положень Основного Закону до вироблених міжнародним співтовариством

конституційних цінностей. Як зазначає з цього приводу В. В. Шамрай: «… процеси конституційної модернізації відбуваються під впливом світових процесів глобалізації та міждержавної інтеграції, внаслідок яких конституційно-правова матерія інтернаціоналізується, набуваючи транснаціонального (глобального) масштабу, а міжнародний правопорядок, навпаки, пронизує національне конституційне право переважної більшості держав світу» [10, с. 3–4].

В той же час відзначимо, що вітчизняний досвід державотворення і особливо події, пов'язані з аншлюсом Росією Автономної Республіки Крим, військовими діями цієї країни проти України починаючи з 2014 року і по сьогодні, засвідчують, що національне конституційне будівництво має ґрунтуватися не тільки на вироблених світовою спільнотою загальнолюдських цінностях, а повинно гармонійно поєднуватися зі збереженням і розвитком кращих надбань нашої держави і українського суспільства, що сприятиме формування у громадян України національної гідності, патріотизму і любові до своєї Батьківщини.

На наш погляд, в сучасних умовах вітчизняного державотворення, ми повинні говорити про оновлену концепцію конституційного патріотизму в основі розуміння якої лежать не тільки конституційні цінності, які вироблені прогресивним суспільством у боротьбі за свободу, які слугують гарантією вільного, гідного і безпечного життя людини, а й цінності, які формують любов до своєї батьківщини, відданість їй, своєму народу, нації; гордість власною державою, її історією, культурою, традиціями та мовою свого народу; обов'язкову ідентифікацію себе зі своєю країною, народом, нацією; готовність служити інтересам своєї батьківщини, народу, нації, іти на самопожертву заради цього, в тому числі у випадку потреби захищати та боронити свою державу, народ.

В літературі підкреслюється, що доктрина конституційного патріотизму робить акцент на конституційній ідентичності. Її складовими елементами науковці називають: національну конституційну культуру, національну конституційну доктрину, правовий стиль ухвалення юридичних рішень; систему судового конституційного контролю; інституційний дизайн – горизонтальний і вертикальний поділ влади; вибори і контроль над владою [11, с. 28].

Слід підкреслити, що в умовах війни росії проти України питання конституційної ідентичності набуло особливого значення для вітчизняного державотворення. Як слушно зазначає В. Ковальчук, ідентичність здатна об'єднати політичну націю і запобігти правовому нігілізму, а правова ідентичність, в основу якої покладено національний конституційний патріотизм, є найбільш дієвим запобіжником концентрації державної влади в межах однієї популістської партії. Національний конституційний патріотизм передбачає поєднання двох взаємозв'язаних цінностей – гідності та свободи кожної окремої людини і національної гідності та колективної безпеки. Така дихотомія цінностей становить основу правової ідеології сучасної конституційної держави, особливо в період її формування [12, с. 180].

Очевидним є те, що зміцнення державності на сучасному етапі та забезпечення єдності українського суспільства не можливі без урахування фактору національної ідеї, вироблення національної конституційної доктрини, які стануть підґрунтям для такого зміцнення та єдності. Конституційний патріотизм має стати засадничою основою майбутньої конституційної реформи в Україні. Він має являти собою систему визначених на рівні Основного Закону базових цінностей, які будуть важливі для кожного громадянина України, що буде «цементувати» українське суспільство, зможе об'єднати його воєдино незважаючи на всі ті відмінності, які мають місце у менталітеті, етнокультурних та етноконфесійних традиціях населення різних регіонів України, що, з одного боку, мають об'єктивне підґрунтя, з іншого – посилюються зовнішніми факторами та малоефективною політикою вітчизняних політиків. Це, як пишуть дослідники цього питання, зумовлює необхідність проведення політики реінтеграції в широкому сенсі, з охопленням всієї держави і в цьому контексті доктрина конституційного патріотизму набуває особливої актуальності. Без швидких і ефективних кроків з боку влади у напрямку вирішення питання конституційної ідентичності не виглядає можливою не тільки реінтеграція непідконтрольних територій, а й збереження цілісності держави вже у близькому майбутньому. Ідентичність громадян, об'єднаних не тільки формальною належністю до однієї держави, а й спільною історичною пам'яттю, системою цінностей і смислів – це фундамент державності. Без нього державна споруда не витримує потрясінь [2, с. 3–4], а сама держава немає перспектив подальшого розвитку.

Тому до числа системних цінностей, які мають бути визначені на рівні Конституції України, на наш погляд, слід віднести і національну ідею (національної держави), яка має стати акумулятором та основою вітчизняного державотворення та правотворення, рушієм відбудови України по завершенню війни з росією. Вона повинна визначити національні інтереси, пріоритети, об'єднати українське суспільство спільною метою подальшого розвитку української держави, стати невід'ємною складовою суспільно-політичного життя в Україні. При цьому ідея національної держави має віддзеркалювати не тільки кращі історичні, культурні, духовні, політичні та соціально-економічні надбання українського народу, а й всіх націй, етнічних груп, які проживають в Україні, поєднуючи

піклування про титульну націю із створенням рівних умов для розвитку всіх інших націй, етнічних груп, які живуть на території України і входять до складу Українського народу; з іншого боку, враховувати і залишатись в рамках загальнолюдської спільноти, прагнучи до утвердження у вітчизняному державному будівництві вироблених світовою спільнотою загальнолюдських цінностей. Як правильно зазначає В. Ковальчук ідеологія конституційного патріотизму як основа творення нової ідентичності та формування сильної політичної нації повинна поєднувати як конституційну традицію, так і сучасні цінності конституціоналізму: верховенства права та конституції; гідності людини та нації; особистої свободи та народного суверенітету; учасницької демократії та прав меншості; обмеження дискреційних повноважень органів влади та забезпечення незалежності суду. Відновлення континуїтету з одночасним формуванням нових правил функціонування та взаємодії інститутів публічної влади та громадянського суспільства, об'єднання політичної еліти й активної частини громадян навколо ідеї національної конституційної держави – це ті важливі завдання, які мають стати пріоритетними в сучасних українських реаліях [12, с. 182].

На наш погляд, утвердженню конституційного патріотизму у вітчизняному конституціоналізмі й практиці державного будівництва повинно охоплювати закріплення на рівні Основного Закону положень, які будуть враховувати євроатлантичні процеси України і більш детально визначатимуть питання:

– державного суверенітету – вироблення ефективної моделі міжнародної співпраці нашої країни з міжнародними організаціями, в тому числі з ЄС та НАТО. Легітимною основою такої співпраці має бути укладення дво- або багатосторонніх міжнародних договорів, з ратифікацією яких Україна прийматиме на себе чітко визначені міжнародні зобов'язання. При цьому саме на основі таких міжнародних договорів в України виникатимуть зобов'язання міжнародного характеру, які окреслюватимуть допустимі межі втручання міжнародних організацій у національні державотворчі процеси. Тому важливо, щоб в них мав місце збалансований підхід, який включатиме забезпечення розумної пропорційності між національними та міжнародними інтересами у міжнародних відносинах, визначатиме раціональний баланс між збереженням національних інтересів і виконанням міжнародних зобов'язань, гарантуватиме поступовий розвиток міцної національної ідентичності та патріотизму серед населення України. Це забезпечить єдність українського суспільства перед зовнішніми і внутрішніми загрозами, дозволить нашій країні отримувати переваги від співпраці з міжнародними організаціями, уникаючи надмірної залежності від них та зберігаючи власну зовнішню політику, запобігаючи таким чином втягуванню України в конфлікти інтересів великих держав; гарантуватиме забезпечення нормальної взаємодії Української держави у вирішенні глобальних проблем сучасності та забезпеченні прав і свобод людини на національному і міжнародному рівнях;

– співвідношення міжнародних актів з правовими актами національного права та їх місце в системі національних джерел права (ст. 9) – Конституція України і вітчизняна правова наука не дають чіткої відповіді щодо питання ієрархії і співвідношення міжнародних актів з правовими актами національного права. Проте це питання важливе для забезпечення юридичної стабільності та визначення правового порядку в країні. Воно повинно чітко вирішуватися на рівні Основного Закону України. При цьому враховуючи національні інтереси, ієрархія нормативних актів, на наш погляд, має визначитися таким чином:

– Конституція України (найвища юридична сила);

– міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України;

– всі інші правові акти України згідно з їх юридичною силою (кодекси, закони, підзаконні нормативно-правові акти).

– державної символіки (ст. 20) – державні символи (Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України) є важливим і незаперечним атрибутом нашої держави, підтвердженням факту її існування. Вони тісно пов'язані з історією вітчизняного державотворення, ментальністю українського народу, його етнічно-національною ідентифікацією і уособлюють собою національний суверенітет й самобутність Української держави, символізують українську державність та спрямовані на зміцнення авторитету України. Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України мають своєю метою формувати у громадян України громадянську гідність, повагу Українського народу до своєї держави, патріотичні почуття та любов до своєї Батьківщини, впевненість у майбутньому своєї країни. Вони консолідують громадян України незалежно від їх походження, соціального та майнового стану, національності, місця проживання тощо. Тому на рівні Конституції України в ході майбутньої конституційної реформи врешті-решт мають бути закріплені слова Державного Гімну України. Можливо варто використати досвід деяких країн і на рівні Основного Закону передбачити і короткий вислів – девіз – яким будуть декларуватися найвищі цінності нашої держави. Така практика має місце у ФРН, де закріплено девіз «Єдність, закон і свобода», у Великобританії – девіз «Бог і право особи», у Франції, де на рівні Конституції (ст. 2) закріплено девіз – «Свобода. Рівність. Братерство» та найважливіший

постулат країни – «Правління народу, народом і для народу».

Потребують своєї модернізації з урахуванням сутності концепції конституційного патріотизму і інші положення Основного Закону України, які мають сприяти утвердженню української громадянської ідентичності на основі єдиних суспільно-державних (національних) цінностей і загальнолюдських цінностей, принципів любові і гордості за власну державу, її історію, мову, дієве сприяння органам державної влади та органам місцевого самоврядування в захисті і охороні національної державності Українського народу, готовність до захисту державної незалежності і територіальної цілісності України, усвідомлення громадянського обов'язку із розвитку успішної країни та власного благополуччя в ній» [13]. В цьому плані слід звернути увагу на ст. ст. 4, 10, 11, 12, 15, 17 Конституції України.

Членство в ЄС і НАТО потребуватиме внесення змін і до розділу ІІ Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», який має визначити перелік, природу і сутність прав і свобод людини з урахуванням тих цінностей у цій сфері, які отримали своє визнання у державах-членах ЄС. Хоча тут ми повинні підійти до вирішення цього питання доволі обережно і виважено. У Європі сьогодні пропагуються цілий ряд новел, які нашим суспільством ще не зовсім сприймаються і до якого взагалі наше суспільство ще не готове (наприклад, одностатеві шлюби). З урахуванням цього фактору при внесенні змін до Конституції України вітчизняні законодавці повинні брати до уваги не тільки європейські конституційні цінності, а й вітчизняні цінності і традиції. Такі зміни повинні відображати потреби та інтереси українського суспільства і бути наслідком діалогу між різними суб'єктами політичного процесу.

Вступ України до ЄС і НАТО вимагатиме ревізію і положень вітчизняної Конституції щодо співпраці національних органів публічної влади з органами влади ЄС і НАТО, участі громадян України у формуванні органів влади ЄС і НАТО тощо.

Висновок. Можемо резюмувати, що конституційна реформа в Україні як фактор конституціоналізації європейського і євроатлантичного курсу України повинна бути всеосяжною, системною, повною, відбуватися чітко в рамках приписів розділу XIII Конституції України і мати наслідком напрацювання пропозицій щодо змін до Конституції України на основі узагальнення практики реалізації Основного Закону України, з урахуванням досягнень та тенденцій розвитку сучасного конституціоналізму, вироблених європейською спільнотою демократичних цінностей, закріплення положень, які відповідають інтересам українського суспільства, реальному стану розвитку Української держави і суспільства, передбачаючи при цьому модернізацію національного механізму публічної влади, визначаючи демократичні засади взаємовідносин держави і людини, суспільства і держави, людини і суспільства, які будуть спрямовані на формування України як демократичної, правової, соціальної держави.

В основу функціонування майбутньої конституційної моделі організації публічних відносин має бути закладена концепція конституційного патріотизму. Синергія такого підходу має вивести Україну на якісно новий рівень суспільного розвитку, забезпечити кожному українцю гідне сучасної людини життя, а всьому Українському народові належне місце в майбутньому оновленому світі.

Список використаних джерел:

1. Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм: нариси з історії, теорії і практики : монографія. Київ : Салком ; Юрінком Інтер, 2005. 560 с.

2. Основи конституціоналізму: історія, теорія, практика : навчальний посібник / Під загальною редакцією В. Б. Ковальчука. Львів : Каменяр, 2022. 385 с.

3. Антологія української юридичної думки : в 6 т. / [за заг. ред. Ю. С. Шемшученка]. Київ : Юрид. книга, 2003. Т. 4. Конституційне (державне) право. 600 с.

4. Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 560 с.

5. Циверенко Г. П. Основні підходи до визначення поняття «конституціоналізм» у сучасній науковій думці. *Держава та регіони. Серія : Право*. 2009. № 1. С. 171–175.

6. Конституція незалежної України : навч. посіб. / [В. Ф. Погорілко, Ю. С. Шемшученко, В. О. Євдокимов та ін.]. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Спілка юристів України, 2000. 428 с.

7. Мелащенко В. Ф. Основи конституційного права України : курс лекцій для студентів юрид. вузів і фак. Київ : Вентурі, 1995. 248 с.

8. Гордієнко І. Л. Конституціоналізм як режим правового обмеження державної влади : дис. ... докт. філос. за спеціальністю 081 – Право. Київ, 2021. 263 с.

9. Марцеляк О. В. Конституційний патріотизм як важлива складова вітчизняного конституціоналізму і конституційної реформи в Україні // Український конституціоналізм в умовах війни: основні науково-практичні проблеми та організаційно-правові засоби їх розв'язання: Наукова записка. Київ : Вид-во Людмила, 2025. С. 35–46.

10. Шамрай В. В Конституційне право в умовах глобалізації та міждержавної інтеграції: теоретико-методологічний аспект : монографія. Одеса : Фенікс, 2018. 358 с.

11. Савчин М. Порівняльне конституційне право : навчальний посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 328 с.

12. Ковальчук В. Популізм і конституційна трансформація у країнах центрально-східної Європи та України. *Право України*. 2021. № 8. С. 168–185.

13. Державна цільова соціальна програма національно-патріотичного виховання на період до 2025 року, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 30 червня 2021 року № 673 //[Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnoyi-cilovoyi-socialnoyi-programi-nacionalno-patriotichnogo-vihovannya-na-period-do-2025-roku (дата звернення : 10.09.2025).

Дата першого надходження статті до видання: 23.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 26.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025

УДК 342
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.15

Марчук М. В.,
аспірантка відділу конституційного права та місцевого самоврядування
Інституту держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України
ORCID: 0009-0004-7845-4931

РІЗНОВИДИ ОХОРОННИХ ЦЕНЗІВ У КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ

TYPES OF PROTECTIVE CENSORS IN CONSTITUTIONAL LAW

Стаття присвячена дослідженню конституційно-правової природи охоронних цензів. В роботі дається загальна характеристика охоронних цензів у конституційному праві, розглядається правова природа, зарубіжна та вітчизняна практика застосування їх видів, зокрема: цензу судимості, за яким право участі у державотворенні мають тільки ті громадяни, у яких відсутня судимість за вчинення злочину або ця судимість погашена чи знята в установленому законом порядку; морального цензу (ценз доброчесності), що характеризується тим, що право брати участь у виборах та претендувати на зайняття окремих посад в органах державної влади і місцевого самоврядування мають тільки ті особи, які володіють високими моральними якостями або ведуть гідний спосіб життя; цензу несумісності, чия сутність полягає у тому, що публічним особам органів влади забороняється займати інші посади в органах державної влади та місцевого самоврядування, політичних партіях та інших громадських об'єднаннях або займатися іншою позаслужбовою оплачуваною діяльністю; військового цензу, що обмежує виборчі права військовослужбовців та співробітників правоохоронних органів; родинного цензу, який полягає в тому, що забороняється призначати на посади високопосадовців чи обирати до представницьких органів державної влади членів сім'ї, близьких родичів чи інших осіб, які мають родинні стосунки з вищими посадовими особами країни.

В роботі робиться висновок, що охоронні цензи грають важливу роль в забезпеченні функціонування демократичного політичного режиму, звитяги верховенства права та доброчесності в суспільстві, забезпеченні моральності та політичної незаангажованості органів публічної влади.

Ключові слова: *Конституція України, конституційне право, державотворення, процеси державного будівництва, цензи, виборчі цензи, охоронні цензи.*

The article is devoted to the study of the constitutional and legal nature of security qualifications. The work provides a general characteristic of security qualifications in constitutional law, considers the legal nature, foreign and domestic practice of applying their types, in particular: the criminal record qualification, according to which only those have the right to participate in state formation citizens who have no criminal record for committing a crime or this criminal record has been expunged or removed in accordance with the procedure established by law; moral qualification (qualification of integrity), which is characterized by the fact that the right to participate in elections and apply for certain positions in state and local government bodies only those persons who possess high moral qualities or lead a decent lifestyle have; the incompatibility qualification, the essence of which is that public figures of government bodies are prohibited from holding other positions in state and local government bodies, political parties and other public associations or engage in other paid extra-duty activities; military qualifications that limit the voting rights of military personnel and law enforcement officers; the family qualification means that it is prohibited to appoint family members, close relatives, or other persons who have family relations with the country's highest officials to high-ranking positions or to elect them to representative bodies of state power.

The paper concludes that security clearances play an important role in ensuring a democratic political regime, the rule of law and integrity in society, and ensuring the morality and political impartiality of public authorities.

Key words: *Constitution of Ukraine, constitutional law, state formation, state building processes, qualifications, electoral qualifications, security qualifications.*

Постановка проблеми. Сучасні процеси вітчизняного державотворення характеризуються кінцевим відходом від вироблених в радянські часи рудиментів державного будівництва, переосмисленням фундаментальних засад організації та функціонування національного механізму публічної влади, насамперед, в контексті реалізації громадянами України своїх конституційних прав.

За цих обставин актуалізується проблема правової природи цензів, їх доктринального розуміння, місця у системі конституційного права, ролі в реалізації громадянами права брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, користуватися рівним правом доступу

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняна юридична наука питанню розуміння цензів, їх правової природи приділяє увагу доволі фрагментарно. Свідченням цьому є відсутність комплексних конституційно-правових досліджень у цій сфері. Виняток хіба що становлять виборчі цензи, дослідженням яких займалися такі відомі науковці, як: І. В. Глиняний, Ю. Б. Ключковський, Л. Л. Лабенська, Т. А. Латковська, О. В. Марцеляк, С. М. Марцеляк, О. Ф. Нестерович, В. М. Панасюк, О. І. Ромців, В. І. Татарінов, В. М. Шаповал та інші.

Звідси **метою** нашого дослідження є більш повна характеристика цензів у конституційному праві, виокремлення в їх системі особливого різновиду – охоронних цензів, які спрямовані на позбавлення права участі у процесах публічного управління тих осіб, чий вплив на політику країни може виявитись небезпечним для держави, її конституційного ладу, несе загрозу національній безпеці та територіальній цілісності країни, суперечить демократичним цінностям, інтересам суспільства і держави.

Виклад основного матеріалу. Охоронні цензи являють собою умови та кваліфікаційні вимоги до осіб, які претендують на участь в управлінні державними справами, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, користуватися рівним правом доступу до державної служби та служби в органах місцевого самоврядування, що позбавляють права участі у процесах публічного управління тих осіб, чий вплив на політику країни може виявитись небезпечним для держави, її конституційного ладу, несе загрозу національній безпеці та територіальній цілісності країни, суперечить демократичним цінностям, інтересам суспільства і держави.

Першим серед таких цензів слід виділити ***ценз судимості***, за яким право участі у державотворенні мають тільки ті громадяни, у яких відсутня судимість за вчинення злочину або ця судимість погашена чи знята в установленому законом порядку.

У сучасній конституційній практиці ценз судимості здебільшого застосовується при реалізації громадянами свого пасивного виборчого права і не поширюється на реалізацію громадянами свого активного виборчого права.

Хоча у світі є й країни (таких близько 30), в яких ценз судимості розповсюджується й на активне виборче право громадян (Австрія, Греція, Білорусь, Італія, М'янма, Німеччина, Туреччина, Угорщина, Франція та ін.). В цих країнах ценз судимості поширюється на осіб, які за рішенням суду відбувають покарання у місцях позбавлення волі.

Варто звернути увагу, що міжнародна спільнота в цілому негативно відноситься до такої практики. Зокрема, про неприпустимість позбавлення активного виборчого права ув'язнених говориться у Резолюції № 1459 (2005) ПАРЄ «Про усунення обмежень на право голосу», в якій зазначається, що кінцевою метою кримінального покарання є перевиховання ув'язнених з метою їх повернення у суспільство з усіма правами та обов'язками. Парламентська Асамблея висловила жаль з приводу того, що у багатьох країнах Ради Європи особи, засуджені за вчинення кримінальних злочинів, позбавлені можливості брати участь у голосуванні, причому в деяких випадках вони позбавлені цього права і протягом певного часу після виходу з ув'язнення. На думку Асамблеї, сучасний підхід у вирішенні цього питання повинен полягати в тому, щоб позбавлення права голосу наставало тільки за злочини, вчинені стосовно демократичного процесу (наприклад, протиправний тиск на виборців чи кандидатів, фальсифікація виборів, участь у збройному заколоті, у терористичній діяльності, що має бути встановлено у судовому порядку (п. 8 Резолюції) [1].

Така позиція відповідає вимогам Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 року, який передбачає, що кожний громадянин повинен мати без будь-якої дискримінації і без необґрунтованих обмежень право і можливість:

a) брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і за посередництвом вільно обраних представників;

b) голосувати і бути обраним на справжніх періодичних виборах, які проводяться на основі загального і рівного виборчого права при таємному голосуванні і забезпечують свободу волевиявлення виборців (ст. 25) [2].

Саме ці приписи Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, як і положення Загальної Декларації прав людини та ряду інших міжнародних актів стали правовою підставою для визнання неконституційними у деяких країнах (наприклад в Канаді та Південній Африці) законодавчих положень, що позбавляли засуджених осіб права голосу на виборах.

Європейський суд з прав людини також дотримується позиції, що законодавчі положення європейських держав, які закріплюють неможливість осіб, що перебувають в місцях позбавлення волі, реалізувати своє активне виборче право не відповідає ст. 3 Першого протоколу до європейської Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року.

Натомість зовсім інша ситуація має місце відносно цензу судимості щодо реалізації громадянами свого пасивного виборчого права. Практика впровадження цього цензу досить поширена у світі. Так, у Венесуелі Конституція передбачає, що особи, засуджені за злочини, вчинені ними під час обіймання посади чи інші правопорушення проти громадської власності,

не мають права балотуватися на будь-яку представницьку посаду шляхом всенародного голосування, протягом визначеного законом терміну, який визначається закінченням терміну засудження та тяжкості злочину [3].

Законодавство Норвегії встановлює, що виборче право особи може бути втрачене за рішенням суду, якщо громадянин вчинив кримінальний злочин. Зокрема, за загальними вимогами національного законодавства цієї країни як захід додаткового покарання суд може призначити так зване позбавлення особи у правах за державну зраду та інші державні злочини, яке може бути відновлене лише через десять років після відбуття особою покарання.

У Туреччині конституційно закріплено, що особи, засуджені до тривалого тюремного ув'язнення за здійснення тяжких злочинів, а також до тюремного ув'язнення загальним строком на рік і більше, за винятком осіб, які здійснили злочин із необережності; особи, засуджені за такі злочини, як розтрата, корупція, хабарництво, злочини, пов'язані з розголошенням державної таємниці тощо, не можуть бути обрані депутатами представницького органу, навіть якщо такі особи були амністовані [4].

У Фінляндії громадяни позбавляються активного і пасивного виборчого права, якщо вони вчинили так звані виборчі злочини: продавали та/або купляли голоси виборців на парламентських виборах чи голосували більше ніж в одному виборчому окрузі, або ж шляхом насилля чи погрози перешкоджали реалізації права голосу іншими громадянами [5, с. 85–86].

В Україні конституційно передбачено, що не може бути обраним до Верховної Ради України громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята в установленому законом порядку. Також Виборчий кодекс України містить норму, що депутатом Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласної, районної, міської, районної у місті, сільської, селищної ради, сільським, селищним, міським головою не може бути обраний громадянин України, який має судимість за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину, кримінального правопорушення проти виборчих прав громадян чи корупційного кримінального правопорушення, якщо ця судимість не погашена або не знята в установленому законом порядку.

Показово, що такий ценз відсутній для кандидатів у президенти. Очевидно, що до Основного Закону України потрібно внести зміни, які передбачать ценз судимості для осіб, які бажатимуть балотуватися на посаду Президента України, з огляду на чільне місце глави держави в системі органів публічної влади.

Напевно, нам слід вести мову про розширення законодавчого регулювання цензу судимості і щодо інших посадових осіб в Україні. На сьогодні цей ценз законодавчо передбачений для:

– працівників Національного антикорупційного бюро України [6];

– Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини [7];

– членів Центральної виборчої комісії [8];

– членів Рахункової палати [9];

– голови та заступника голови Національного агентства з питань запобігання корупції [10].

Законодавство передбачає ценз судимості і для деяких інших категорій державного апарату (поліцейські, працівники Служби безпеки України та інших правоохоронних органів). В той же час поза увагою народних депутатів України залишилася група високопосадовців, наприклад ценз судимості доцільно поширити також на Державних уповноважених Антимонопольного комітету України, державних аудиторів, Секретаря Ради національної безпеки і оборони України та його заступників, Голову Фонду державного майна України та його заступників тощо.

Моральний ценз (ценз доброчесності) характеризується тим, що право брати участь у виборах та претендувати на зайняття окремих посад в органах державної влади і місцевого самоврядування мають тільки ті особи, які володіють високими моральними якостями або ведуть гідний спосіб життя.

Зарубіжний досвід доволі різниться щодо практики запровадження моральних цензів, що пояснюється рівнем правової культури населення тієї чи іншої країни, існуючими у суспільстві традиціями державотворення тощо. Так, у Великому герцогстві Люксембург позбавлені активного виборчого права банкрути й утримувачі будинків розпусти. В Італії та Франції злісне банкрутство теж є підставою для втрати громадянами активного виборчого права, на Мальті банкрутство веде до втрати пасивного виборчого права особи [5, с. 84–85].

На Кіпрі Основний закон забороняє бути обраним главою держави, Віце-президентом, членом Палати представників осіб, щодо яких встановлений судом факт вчинення аморальний дій [11]. Заборона бути обраним депутатом парламенту у випадку вчинення аморальних або негідних дій передбачена також у Данії та Італії. У Пакистані кандидат до представницького органу влади повинен бути розсудливим, справедливим, не схильним до марнотратства, чесним і аміном («надійним», «правовірним»).

Доволі поширений моральний ценз для кандидатів на посаду глави держави. По цьому шляху пішли такі країни як: Республіка Конго, Бенін, Центральноафриканська Республіка, Сінгапур тощо [12, с. 143–144].

Відзначимо, що можуть мати місце й інші форми морального цензу, запровадження того чи іншого їх різновиду часто залежать від того, які негативні явища у способі життя членів

суспільства розглядаються як несумісні з їхньою участю в управлінні державою. Так, наприклад, в Індонезії виборчого права позбавлені колишні члени комуністичної партії й пов'язаних з нею прокомуністичних організацій, а також особи, які прямо чи опосередковано брали участь у «комуністичному заколоті» 1965 р. (так звана люстрація цього кола осіб), й обмежуються виборчі права осіб, які були позбавлені волі строком більше ніж п'ять років.

В Україні моральний ценз не застосовується до осіб, які приймають участь у виборчій кампанії чи то як просто виборці, чи як кандидати до представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування. Хоча деякі дослідники пропонують їх законодавчо закріпити, визначивши такими наркотичну залежність особи, зловживання спиртними напоями, алкоголізм, позбавлення особи батьківських прав тощо [13, с. 140].

В той же час відзначимо той позитивний момент у вітчизняній практиці державного будівництва, що моральний ценз отримав своє поширення до цілого ряду кандидатів на інші посади органів публічної влади. Наприклад, вітчизняний законодавець прискіпливо віднісся до запровадження морального цензу щодо кандидатів на посаду суддів судів загальної юрисдикції і Конституційного Суду України. Так, Конституція України проголошує, що на посаду судді може бути призначений громадянин України, який є доброчесним (ст. 127); суддею Конституційного Суду України може бути громадянин України, який … має високі моральні якості та є правником із визнаним рівнем компетентності (ст. 148) [14].

Закон України «Про судоустрій і статус суддів» передбачає, що на посаду судді може бути призначений кандидат, що відповідає критерію доброчесності, якщо відсутні обґрунтовані сумніви у його незалежності, чесності, неупередженості, непідкупності, сумлінності, у дотриманні ним етичних норм, у його бездоганній поведінці у професійній діяльності та особистому житті, а також щодо законності джерел походження його майна, відповідності рівня життя кандидата на посаду судді або членів його сім'ї задекларованим доходам, відповідності способу життя кандидата на посаду судді його попередньому статусу (ст. 69) [15].

Як зазначають Д. М. Бєлов та М. В. Бєлова, у системі органів державної влади доброчесність є невід'ємним елементом правового статусу публічного службовця та важливою складовою процесу проходження державної служби. Сучасне законодавство України встановлює комплексну систему забезпечення доброчесності, що включає механізми запобігання конфлікту інтересів, систему фінансового контролю, правила етичної поведінки та відповідні обмеження для публічних службовців. Розвиток інституту доброчесності в органах державної влади відображає загальну тенденцію до модернізації публічного управління відповідно до міжнародних стандартів та принципів належного врядування. При цьому особливого значення набуває формування корпусу доброчесних та етичних державних службовців, діяльність яких спрямована на забезпечення публічних інтересів та утвердження верховенства права в державі [16, с. 217].

До охоронних цензів відноситься і ценз ***несумісності***. Його сутність полягає у тому, що публічним особам органів влади забороняється займати інші посади в органах державної влади та місцевого самоврядування, політичних партіях та інших громадських об'єднаннях або займатися іншою позаслужбовою оплачуваною діяльністю.

Цей ценз доволі поширений як у вітчизняній, так і зарубіжній практиці державотворення. При цьому він, знову ж таки, великою мірою має прояв у виборчому праві. Мається на увазі, що цим цензом особам забороняється балотуватися на посаду депутата представницького органу державної влади чи місцевого самоврядування, якщо вони обіймають певну посаду в органах державної влади чи мають мандат будь-якого виборного органу публічної влади й надалі хочуть його зберігати, або ж займаються іншою професійною діяльністю і надалі планують нею займатися з тим, щоб ці особи, які мають значний вплив в силу свого професійного чи службового статусу в державі і суспільстві, безпосередньо не впливали на хід виборчої кампанії, не зловживали своїми повноваженнями публічної особи при проведенні виборів і визначенні їх результатів. Наприклад, в палату громад британського парламенту не можуть балотуватися: іноземці, судді, професійні кадрові працівники міністерств і центральних відомств, дипломатичні працівники, військовослужбовці, керівники публічних корпорацій (Бі-Бі-Сі, Незалежне телевізійне управління), оскільки перебування на вказаних посадах потребує політичної неупередженості, суддівської стриманості та інших якостей, які є несумісними з членством у парламенті [17]. Разом з тим британська виборча система передбачає, що представники даних професій можуть бути обраними в палату громад, якщо вони підуть у відставку із займаних посад.

В літературі розрізняють попередню та наступну форми реалізації цензу несумісності. Перший різновид несумісності ґрунтується на тому, що особа, яка має намір прийняти участь у виборах до представницького органу публічної влади як кандидат, повинна залишити свою посаду до початку виборчої кампанії (ценз невиборності). Цей різновид цензу несумісності спрямований на створення юридично рівних можливостей для всіх учасників виборчих перегонів.

Для прикладу в Туреччині, де Конституцією передбачено, що судді та прокурори, члени вищих судових органів, складу вищих навчальних закладів, члени Ради з вищої освіти, службовці державних установ і представництв, які мають статус державних службовців, інші державні службовці, не наділені статусом робочих, а також військовослужбовці не можуть висуватися кандидатами до представницьких органів влади, якщо не підуть у відставку [18].

Згідно національного законодавства Мексики й Фінляндії особа може балотуватися депутатом представницького органу влади на загальнонаціональних та місцевих виборах лише після звільнення з військової служби. У Бразилії міністри, губернатори й державні секретарі, які мають намір обиратися депутатами парламенту, зобов'язані залишити свою посаду за шість місяців до виборів [5, с. 85].

Виборче законодавства Латвії вимагає, щоб кандидат на виборах до Сейму, який є Президентом Латвії, Генеральним аудитором чи членом Державної аудиторської палати, надзвичайним і повноважним послом, службовцем поліції чи професійним військовослужбовцем, після реєстрації списку кандидатів, до якого він включений, звільнився зі своєї посади і протягом місяця подав документ, який підтверджує звільнення, до Центральної виборчої комісії Латвії. У випадку, коли такий документ у зазначений строк не надійшов, ЦВК Латвії виключає такого кандидата зі списку і особа втрачає можливість обиратися до парламенту країни (ст. 13 Закону про вибори до Сейму Латвії) [19].

Таким чином, зарубіжний досвід свідчить, що під ценз несумісності у виборчому праві при реалізації громадянами свого пасивного виборчого права окрім прокурорів, суддів, різного роду державних службовців, доволі часто підпадають військовослужбовці (формально пояснюється концепцією «армія – поза політикою») та працівники правоохоронних органів, що дає право окремим науковцям навіть виділяти спеціальний ***військовий ценз***.

В Омані Конституція країни забороняє особі бути кандидатом до нижньої палати парламенту, якщо вона пов'язана з військовими органами або органами безпеки [20].

В Ірландії законодавчо заборонено військовослужбовцям балотуватися кандидатом на президентських та парламентських виборах; у Перу військовослужбовці не можуть бути кандидатами на пост глави держави та Віце-президента країни; у Литві військовослужбовці не можуть бути кандидатами на пост глави держави, у депутати Сейму та до представницьких органів місцевого самоврядування; в Італії військовослужбовці не можуть висуватися кандидатами до місцевих представницьких органів влади [12, с. 133–135].

Що ж стосується наступної форми реалізації цензу несумісності, то цей різновид полягає у забороні уже обраним депутатам чи главі держави протягом строку своїх повноважень обіймати інші посади в органах публічної влади, займатися підприємницькою діяльністю чи мати мандати інших представницьких органів влади. Наприклад, французький Виборчий кодекс забороняє суміщення, як правило, більше ніж двох виборних мандатів, не можна бути водночас депутатом Національних зборів і сенатором, депутатом і заступником депутата чи сенатора, членом Економічної й соціальної ради, членом урядової ради заморської території, державним службовцем; депутат і сенатор не можуть здійснювати керівних функцій у приватних компаніях, товариствах, підприємствах, якщо їхня діяльність певним чином пов'язана з інтересами держави, тощо [5, с. 86].

Різновидом цензу несумісності виступає й так званий ***родинний ценз,*** який полягає в тому, що забороняється призначати на посади високопосадовців чи обирати до представницьких органів державної влади членів сім'ї, близьких родичів чи інших осіб, які мають родинні стосунки з вищими посадовими особами країни.

Так, у Монако члени князівського дому та в Іспанії члени королівської сім'ї не можуть претендувати на отримання мандату представницького органу державної влади. У Великій Британії, внаслідок існуючого конституційного звичаю про політичний нейтралітет монарха, члени королівської родини теж не мають права приймати участь у виборах до Палати громад чи інших представницьких органів держави [12, с. 146].

У Нікарагуа забороняється балотуватися на посаду глави Республіки членам сім'ї особи, яка здійснює або здійснювала обов'язки Президента країни в будь-який час протягом періоду, в якому відбувається вибори на наступний строк [21].

У Тайланді не може балотуватися в сенатори особа, яка перебуває у родинних стосунках з депутатом Палати представників або особою, яка займає інший високий політичний пост країни [22].

Вітчизняний законодавець, розуміючи всю важливість цензу несумісності для гарантування демократичних процесів у державі передбачив його як для осіб, які претендують обиратися до представницьких органів влади, так і для цілого ряду інших посадовців. Так, ст. 78 Основного Закону України передбачає, що народні депутати України не можуть мати іншого представницького мандата, бути на державній службі, обіймати інші оплачувані посади, займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю (крім викладацької, наукової та творчої діяльності), входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку.

Аналогічно ст. 103 вітчизняної Конституції закріплює, що Президент України не може мати іншого представницького мандата, обіймати

посаду в органах державної влади або в об'єднаннях громадян, а також займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю чи входити до складу керівного органу або наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку.

Ценз несумісності отримав своє визнання і щодо інших посадовців (суддів судів загальної юрисдикції, суддів Конституційного суду, прокурорів тощо), що є ознакою розуміння його необхідності для національних процесів державного будівництва.

Висновки. Охоронні цензи, чия сутність полягає у позбавленні права участі у процесах публічного управління тих осіб, чий вплив на політику країни може виявитись небезпечним для держави, грають важливу роль в забезпеченні демократичного політичного режиму, звитяги верховенства права та доброчесності в суспільстві, забезпеченні моральності та політичної незаангажованості органів публічної влади.

В той же час відзначимо, що з метою подальшого формування нашої країни як демократичної, правової, соціальної держави, належної реалізації громадянами України своїх конституційних прав брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, користуватися рівним правом доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування, варто удосконалити чинне вітчизняне законодавство у цій сфері через:

а) запровадження в Україні родинного цензу, який має поширюватися на членів сім'ї глави держави та народних депутатів України, забороняючи їм займати високі посади в органах державної влади;

б) приведення до єдиних вимог цензу судимості при реалізації пасивного виборчого права громадян як на парламентських, так і місцевих виборах в Україні;

в) запровадження цензу судимості для осіб, які бажають балотуватися на посаду Президента України, на Державних уповноважених Антимонопольного комітету України, державних аудиторів, Секретаря Ради національної безпеки і оборони України та його заступників, Голову Фонду державного майна України та його заступників.

Список використаних джерел:

1. Abolition of restrictions on the right to vote: Resolution 1459 (2005). Parliamentary Assembly. URL: http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17364&lang=en (дата звернення: 08.09.2025).
2. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 року. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043/conv#Text (дата звернення: 08.08.2025).
3. Constitution of Venezuela (Bolivarian Republic of) 1999 (rev. 2009). Constitute Project. URL: https://bit.ly/2kI7trV (дата звернення: 12.08.2025).
4. Constitution of Turkey 1982 (rev. 2017). Constitute Project. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Turkey_2017?lang=en (дата звернення: 08.10.2025).
5. Марцеляк О. В., Марцеляк С. М. Правова природа й види цензів у виборчому праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2015. Вип. 33 (1). С. 79–93.
6. Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text (дата звернення: 08.08.2025).
7. Про Уповноваженого Верховної Рали України з прав людини : Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-вр#Text (дата звернення: 08.09.2025).
8. Про Центральну виборчу комісію : Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-15#Text (дата звернення: 28.08.2025).
9. Про Рахункову палату : Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/576-19#Text (дата звернення: 08.08.2025).
10. Про запобігання корупції : Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text (дата звернення: 08.09.2025).
11. Constitution of Cyprus 1960 (rev. 2013). Constitute Project. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Cyprus_2013?lang=en (дата звернення: 23.08.2025).
12. Нестерович В. Ф. Види виборчих цензів: зарубіжна та українська практика. URL : https://maup.com.ua/assets/files/expert/18/10.pdf (дата звернення: 25.09.2025).
13. Ковальчук В. Б. Пасивне виборче право громадян та доцільність його обмеження у контексті досвіду парламентських виборів. *Право України*. 2013. № 5. С. 134–143.
14. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
15. Про судоустрій і статус суддів : Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text (дата звернення: 08.08.2025).
16. Бєлов Д. М., Бєлова М. В. Доброчесність в органах державної влади як елемент правової ідеології сучасного суспільства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. Вип. 86: Ч. 5. 2024. С. 213–217.
17. Виборчі обмеження (цензи) та привілеї. URL: https://studfile.net/preview/9076026/page:10/ (дата звернення: 13.09.2025).

18. The Saeima Election Law. URL: http://www.cvk.lv/pub/public/28126.html (дата звернення 14.06.2025).
19. Constitution of Oman 1996 (rev. 2011). Constitute Project. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Oman_2011?lang=en (дата звернення: 08.08.2025).
20. Марцеляк О. В. Вибори народних депутатів України : навчальний посібник. Харків : ТОВ «ПРОМЕТЕЙ-ПРЕС», 2007. 620 с.
21. Constitution of Nicaragua 1987 (rev. 2014). Constitute Project. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Nicaragua_2014?lang=en (дата звернення: 28.08.2025).
22. Constitution of Thailand 2017. Constitute Project. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Thailand_2017?lang=en (дата звернення: 17.09.2025).

Дата першого надходження статті до видання: 16.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.16

Мельник О. П.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри фінансового та податкового права
Навчально-наукового інституту права
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0001-8946-1337

Кримчанін Б. А.,
здобувач вищої освіти першого (бакалаврського) рівня
Навчально-наукового інституту права
Державного податкового університету
ORCID: 0009-0003-4339-66580

Вербіцький А. С.,
здобувач вищої освіти першого (бакалаврського) рівня
Навчально-наукового інституту права
Державного податкового університету
ORCID: 0009-0006-6031-3473

РОЗМЕЖУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ПРОЦЕДУРИ ТА АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРОЦЕСУ

DISTINCTION BETWEEN ADMINISTRATIVE PROCEDURE AND ADMINISTRATIVE PROCESS

Актуальність публікації визначається необхідністю однозначного розмежування поняття «адміністративної процедури» й «адміністративного процесу», що стало необхідним після прийняття Закону України «Про адміністративну процедуру». Це сприятиме підвищенню прозорості та передбачуваності взаємодії органів влади з громадянами й бізнесом. Адміністративні процедури закріплюють чіткі алгоритми (реєстрація звернень, видача паспортів або ліцензій), тоді як адміністративний процес як ширша модель, що охоплює етапи досудового врегулювання, судового розгляду та постпроцедурного моніторингу. Розмежування цих інститутів сприятиме впровадженню європейських стандартів електронного врядування.

У статті проаналізовано адміністративну процедуру як лінійну послідовність нормативно закріплених дій уповноважених органів відповідно до Закону України «Про адміністративну процедуру» та підзаконних актів, а також адміністративний процес як судове провадження на основі Кодексу адміністративного судочинства України. Наведені реальні приклади демонструють відмінність між процедурними алгоритмами й процесуальними механізмами захисту прав.

Методологічна частина дослідження базується на системному підході, поєднанні кількісного й якісного аналізу Закону України «Про адміністративну процедуру», Кодексу адміністративного судочинства та наукових поглядів на досліджувані категорії. Автор звертає увагу на позитивній стороні конкретизації адміністративних процедур та врегулюванні компетенції органів влади при розглядів питань публічного управління.

Отримані результати мають прикладне значення для законодавця: запропоновані критерії розмежування процедур і процесів можуть лягти в основу нового кодексу адміністративних процедур, внутрішніх регламентів органів виконавчої влади та IT-архітектури електронних платформ.

Чітке окреслення процедурних порядків в діяльності органів публічної влади сприятиме підвищенню якості адміністративних послуг, скороченню строків розгляду справ, зниженню корупційних ризиків і зміцненню довіри громадян.

Ключові слова: *адміністративна процедура, адміністративний процес, публічне управління, захист прав, реалізація повноважень, орган влади.*

The relevance of the publication is determined by the need to clearly distinguish between the concepts of "administrative procedure" and "administrative process", which became necessary after the adoption of the Law of Ukraine "On Administrative Procedure". This will contribute to greater transparency and predictability in the interaction between public authorities and citizens and businesses. Administrative procedures establish clear algorithms (registration of applications, issuance of passports or licences), while administrative process is a broader model that covers the stages of pre-trial settlement, court proceedings and post-procedural monitoring. The distinction between these institutions will facilitate the implementation of European standards of e-governance.

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Administrative Procedure, and scientific views on the categories under study. The author draws attention to the positive aspects of specifying administrative procedures and regulating the competence of authorities when considering issues of public administration.

The results obtained are of practical importance for legislators: the proposed criteria for distinguishing between procedures and processes could form the basis of a new code of administrative procedures, internal regulations of executive authorities and the IT architecture of electronic platforms.

A clear definition of procedural rules in the activities of public authorities will contribute to improving the quality of administrative services, reducing the time taken to consider cases, reducing corruption risks and strengthening public confidence.

Key words: *administrative procedure, administrative process, public administration, protection of rights, exercise of powers, authority.*

Постановка проблеми. Розмежування адміністративних процедур та адміністративного процесу зумовлена наростаючою складністю публічного управління та необхідністю забезпечення високого рівня правової визначеності у взаємодії органів влади з громадянами й бізнесом. Сучасна адміністративна реальність характеризується багаторівневістю прийняття рішень, у якій законодавчі, підзаконні та внутрішні регламенти часто сприймаються як безладна сукупність формальностей. Нечітке розуміння відмінностей між процедурою, як упорядкованою низкою операцій і формальних дій та процесом, як більш широким соціально-управлінським феноменом, що включає суб'єктів, відносини та етапи реалізації владних функцій, породжує правову невизначеність. Це, у свою чергу, призводить до зниження ефективності державного управління, збільшення кількості адміністративних спорів і затвердження практики, що не відповідає принципам відкритості, прогнозованості та оперативності. Науковий інтерес до теми зростає у зв'язку зі світовими трендами адміністративної реформи й євроінтеграційними вимогами, які передбачають уніфікацію підходів до процесного та процедурного забезпечення, а також стають актуальними з прийняттям Закону України «Про адміністративну процедуру» від 17.02.2022 року №2073-IX [1], що дозволяє конкретизувати питання фундаментального співвідношення понять «адміністративного процесу» й «адміністративної процедури». Нове законодавство закріпило принципи публічного управління через чітко структуровану процедуру, але залишило відкритими ключові термінологічні колізії, які потребують ґрунтовного теоретичного узагальнення та узгодження з практикою застосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній вітчизняній науковій дискусії вагомий внесок досліджуваного напрямку зробили науковці: Р. С. Мельник, О. І. Миколенко, О. В. Муза, А. О. Селіванов, В. П. Тимощук, М. М. Тищенко, Ю. М. Фролов та багато інших.

Кожний з них обрав власний напрямок дослідження процесуальних та процедурних питань, а також їх співвідношення. Увагу акцентували на організаційно-правових механізмах реалізації адміністративного процес; нормативно-процедурних засадах публічної діяльності органів управління; типології процедурних інститутів; цифровізації адміністративних процедур у контексті європейської інтеграції та інше.

Незважаючи на значний прогрес у дослідженнях, відсутність єдності в термінології й критеріях розмежування двох феноменів (адміністративна процедура та адміністративний процес) формує нові виклики. Практика застосування Закону [1] свідчить про неоднозначність інтерпретацій та необхідність розробки єдиної методологічної рамки, яка враховуватиме як традиційні доктринальні позиції, так і інноваційні підходи цифрового публічного управління.

Метою дослідження є розкрити зміст та співвідношення понять «адміністративного процесу» та «адміністративної процедури» та сформулювати відповідні висновки щодо їх сутності.

Виклад основного матеріалу. Розкриваючи авторські підходи до співвідношення «адміністративного процесу» та «адміністративної процедури», насамперед, варто звернутися до існування двох напрямків: адміністративний процес у широкому розумінні, який включає адміністративну процедур; та у вузькому – розглядаючи окремо процес і процедуру. Розкриваючи позицію Ю. М. Фролова, на думку якого, процедура виступає початковою формою урегульованості в діяльності відповідних органів, що за наявності об'єктивної необхідності може перетворитися на більш впорядковану форму, яка має назву «процес» [8, с. 694], можна зробити висновок, що адміністративна процедура і адміністративний процес є пов'язаними, близькими, але самостійними правовими поняттями, що співвідносяться як частина та ціле.

В. В. Галунько вважає, що адміністративні процедури – це встановлений законодавством порядок розгляду і розв'язання органами публічної адміністрації індивідуальних адміністративних справ з метою забезпечення прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, нормального функціонування громадянського суспільства та держави [5, с. 276]. Отже, процедура є, незалежною від процесу, діяльністю.

Негативне ставлення щодо одночасного існування судового і, так званого, управлінського адміністративного процесу висловлює

і В. П. Тимощук. На думку вченого, нераціональним є використання категорії «адміністративний процес» у, так званому, широкому значенні, оскільки некоректно вживати один термін на позначення принципово відмінних явищ – адміністративного судочинства і діяльності адміністративних органів [7, с. 18]. Науковець притримується погляду виділення процесу і окремо процедури.

З ухваленням Закону України «Про адміністративну процедуру» від 17 лютого 2022 року № 2073-IX у системі публічного управління з'явився чітко зафіксований правовий інструмент, що регламентує порядок взаємодії органів виконавчої влади з громадянами й бізнесом [2]. Закон визначає рамки застосування адміністративної процедури як єдиного механізму, що замінив розрізнені процедурні норми попередніх актів та забезпечив уніфікацію термінології й підходів до надання адміністративних послуг і прийняття рішень у сфері державного регулювання й контролю.

У статті 1 Закону [2] наведено перелік базових принципів адміністративної процедури, тоді як стаття 2 дає конкретне визначення самого поняття: адміністративна процедура – це діяльність уповноваженого органу в межах встановленого законодавством випадку (справа адміністративної процедури) щодо прийняття, виконання чи оскарження адміністративного акта, забезпечення адміністративної послуги або реалізації інших повноважень публічної влади Саме таке формулювання гарантує єдину логіку застосування процедури під час розгляду звернень та справ у рамках публічного управління.

Закон України «Про адміністративну процедуру» також деталізує складові кожної адміністративної процедури: учасників (суб'єкти звернення та уповноважені органи), стадії (подача та прийняття документів, розгляд, ухвалення рішення, виконання), етапи (прийом, перевірка, врахування зауважень) і строки реагування [2]. Крім того, запроваджено поняття «адміністративна справа» як єдиного предмета процедури зі своїм порядком реєстрації, розгляду та оскарження. Така типізація забезпечує передбачуваність і прозорість процедурних дій у держреєстрах та електронних сервісах публічного управління.

Незважаючи на те, що закон уперше дає вичерпне визначення та структуру адміністративної процедури, практика показує необхідність подальшого уточнення окремих норм. Найчастіше спірні питання виникають щодо визначення строків, меж компетенції органів і форм участі заявників у процедурі. Це стимулює подальшу законодавчу та методичну роботу з деталізації норм і вдосконалення цифрових платформ, аби усунути колізії та підвищити ефективність взаємодії влади й суспільства

Відповідно до Кодексу адміністративного судочинства України [1], адміністративний процес розглядається як система взаємопов'язаних процедурних дій, спрямованих на захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних та юридичних осіб від проявів публічної влади [7]. Він охоплює загальні засади судового розгляду адміністративних справ, а також передбачає чітку стадійну послідовність: від звернення до адміністративного органу чи оскарження його рішення в суд, через підготовче провадження, основне слухання, ухвалення рішення та його виконання.

На офіційному порталі Верховного Суду [4] адміністративний процес визначається як особливий вид судочинства, в межах якого уповноважені суди перевіряють законність дій чи бездіяльності органів виконавчої влади й місцевого самоврядування, виконавчих органів ради та їх посадових осіб. Судові акти в адміністративному процесі мають не лише констатувальний, а й превентивний характер, оскільки створюють правові прецеденти та уточнюють процесуальні норми в контексті практики застосування.

Міністерство юстиції, роз'яснюючи особливості адміністративного процесу, звертає увагу на його динамічний характер: разом із класичними стадіями судочинства він містить етапи досудового врегулювання спорів (звернення до омбудсмена, адміністративного перегляду рішень), а також передбачає активне використання електронної взаємодії між сторонами [6]. Це має сприяти підвищенню оперативність розгляду справ та розвантаженню судової системи від формальних процедур, які раніше потребували особистої присутності учасників. Адже, на порталі електронного судочинства «Електронний суд», адміністративний процес представлений як поєднання паперового та цифрового формату: подання позовних заяв, обміну документами та участі в засіданнях можливо в режимі онлайн. Це дозволяє скоротити строки провадження, зменшити витрати учасників та гарантує більшу прозорість завдяки фіксації всіх дій у Єдиному реєстрі судових рішень.

Адміністративний процес відіграє ключову роль у системі публічного управління, оскільки через судовий захист забезпечується контроль за дотриманням публічно-правових норм органами влади. Саме через адміністративні суди формується зрозумілий та передбачуваний механізм оскарження рішень, що стимулює органи виконавчої влади до більш якісного виконання своїх обов'язків перед громадянами й бізнесом.

Після детального висвітлення теоретичних підходів до сутності адміністративної процедури та адміністративного процесу, доцільно перейти до конкретних випадків застосування цих інститутів на практиці. У першу чергу, слід розглянути справи, які за своєю природою належать до адміністративної процедури та чітко регламентуються Законом України «Про адміністративну

процедуру» (№ 2073-IX від 17.02.2022). Так, оформлення або обмін паспорта громадянина України, реєстрація місця проживання, видача посвідчення водія й державна реєстрація фізичних осіб-підприємців здійснюються саме за правилами, передбаченими статтями вищезгаданого закону. Адміністративний орган отримує звернення, перевіряє повноту пакета документів, ухвалює рішення у визначені строки та фіксує його в електронній системі – усе це відбувається в межах єдиної процедурної моделі з наявністю формалізованих етапів «прийняття» та «виконання» рішення.

Окрему групу адмінпроцедур складають справи, пов'язані з ліцензуванням і видачою дозволів: наприклад, отримання ліцензії на провадження торгівлі алкогольною продукцією, видача містобудівних умов і обмежень, екологічні дозволи на скиди стічних вод чи розміщення відходів. Закон «Про адміністративну процедуру» встановив єдині принципи реєстрації таких справ, порядок перевірки документів та обґрунтування відмови, а підзаконні акти Кабінету Міністрів деталізують технічні вимоги до інформаційних систем та строки міжетапної взаємодії [3].

В свою чергу, розглядаючи адміністративний процес, варто зазначити, що до цієї категорії належать справи, що розглядаються виключно в порядку судового адміністративного провадження. Найпоширенішими є спори з податковими органами: оскарження податкових повідомлень-рішень щодо нарахування податків, пені чи штрафів. Такі справи регулюються Кодексом адміністративного судочинства України (№ 2747-VIII від 06.07.2010), де закладено чітку стадійну модель – від підготовчого провадження до судового слухання й виконання рішення. Позивачі можуть подавати документи як у паперовому, так і в електронному вигляді через систему «Електронний суд», а суд має зобов'язання розглянути справу в строки, передбачені статтею 143 Кодексу.

Окремо, варто виділити спори в сфері публічних закупівель, які, хоча формально належать до адміністративного процесу, мають свої особливості. Оскарження результатів відкритих торгів або переговорних процедур за Законом України «Про публічні закупівлі» відбувається з обов'язковим зверненням до Антимонопольного комітету, а потім – до адміністративного суду за спрощеною процедурою. Строки розгляду таких справ значно скорочені (часто до 10–15 днів), а участь заявника в публічному обговоренні дозволяє оперативно реагувати на порушення та запобігати ризикам дискримінації учасників.

Підводячи висновки, можна стверджувати, що адміністративна процедура й адміністративний процес мають спільну мету: забезпечення законності, прозорості та ефективності публічного управління, проте, відрізняються своєю природою та правовим обґрунтуванням. Адміністративна процедура, чітко закріплена в Законі України «Про адміністративну процедуру», є формалізованим алгоритмом дій уповноваженого органу з прийняття, виконання або оскарження адміністративного акта й надання адміністративних послуг. Вона охоплює такі етапи, як прийом і реєстрація звернення, перевірка документів, розгляд справи та фіксація результату в електронній системі, що гарантує єдиний підхід до процедурних дій на рівні виконавчої влади й органів місцевого самоврядування.

Водночас адміністративний процес, за своєю суттю, виходить за межі процедурних норм – він включає передпроцедурні (інформаційно-аналітичні) та післяпроцедурні (контрольні, моніторингові) стадії, а також охоплює комплекс судових проваджень щодо оскарження рішень органів публічної влади. Регулюючим документом цього інституту є Кодекс адміністративного судочинства України, який встановлює стадійну модель розгляду справ: підготовче провадження, судове слухання, ухвалення рішення та контроль за його виконанням. Адміністративний процес забезпечує захист прав та інтересів громадян і бізнесу на рівні судової системи.

Таким чином, адміністративна процедура і адміністративний процес є взаємодоповнювальними елементами публічного управління: перша забезпечує прогнозовану й уніфіковану послідовність дій органів влади, друга – надійний механізм контролю та оскарження їхніх рішень. Розмежування цих понять дає змогу удосконалити нормативно-правову базу, оптимізувати цифрові сервіси та підвищити довіру громадян і бізнесу до роботи державних інституцій.

Список використаних джерел:

1. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. Дата оновлення 08.08.2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text (дата звернення: 20.08.2025 р.).

2. Про адміністративну процедуру : Закон України від 17.02.2022р. № 2073-IX. Дата оновлення 15.11.2024р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text (дата звернення: 15.06.2025 р.).

3. Бевзенко В. Адміністративна процедура: зміст, види, особливості Верховний Суд. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2025/Prezent_Admin_proced_zm_vid_osobl.pdf (дата звернення: 20.07.2025 р.).

4. Верховний Суд України. Про застосування Закону України «Про адміністративну процедуру» при вирішенні адміністративними судами публічно-правових спорів. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1724740/ (дата звернення: 20.09.2025 р.).

5. Галунько В.В. Адміністративне право України: навч. посіб. : у 2-х томах. Т. 1 : Загальне адміністративне право. Херсон : ПАТ «Херсонська міська друкарня». 2011. 320 с.

6. Гришанова Н. Визначено порядок електронної інформаційної взаємодії між ДСА та Міністерством юстиції України. ЮРЛІГА, 22 липня 2022. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/212700_viznacheno-poryadok-elektronno-nformatsyno-vzamod-mzh-dsa-ta-mnyustom (дата звернення: 20.09.2025 р.).

7. Тимощук В. П. Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України. Київ : Факт, 2003. 496 с.

8. Фролов Ю. М. Адміністративні процедури: зміст та особливості. *Форум права*. 2013. № 3. С. 692–698.

Дата першого надходження статті до видання: 19.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025

УДК 340
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.17

Менів Л. Д.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0003-4491-3218

Король К. І.,
студентка IV курсу
Навчально-наукового інституту права
Державного податкового університету
ORCID: 0009-0002-4323-1493

ПРАВО НА ПРАЦЮ В СИСТЕМІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ І ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ

THE RIGHT TO WORK IN THE SYSTEM OF EUROPEAN STANDARDS: A COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS AND PROSPECTS FOR UKRAINE

У статті розглядається право на працю як базове соціальне право людини, що забезпечує не лише матеріальне існування, а й самореалізацію, соціальну інтеграцію та гідність особи. Проаналізовано європейські підходи до гарантування права на працю, зокрема концепцію соціальної держави, принципи соціальної справедливості, рівності та недискримінації, а також інституційні та нормативні механізми, що забезпечують доступ до гідної праці, професійне навчання, перепідготовку та адаптацію працівників до змін ринку праці. Особлива увага приділена активній політиці зайнятості (Active Labour Market Policies) та концепції flexicurity, які поєднують гнучкість трудових відносин із високим рівнем соціального захисту, що демонструють країни ЄС у порівнянні з українською моделлю. Окремо аналізуються інституційні аспекти соціального діалогу, роль держави, профспілок та роботодавців у формуванні справедливого, інклюзивного та ефективного ринку праці. Розглянуто вплив глобальних викликів, зокрема цифровізації, автоматизації, демографічних змін, міграційних процесів, пандемії та війни в Україні, на реалізацію права на працю. Проаналізовано нормативно-правову базу європейських країн та України, включно з Європейською соціальною хартією, Хартією основоположних прав ЄС, конституціями держав-членів та національним законодавством. Підкреслено необхідність удосконалення української системи реалізації права на працю через впровадження цілісної стратегії, орієнтованої на соціальну справедливість, превентивні заходи, зміцнення служб зайнятості, активні програми підтримки працівників, розвиток соціального діалогу та інтеграцію вразливих груп населення.

Ключові слова: *право на працю, гідна праця, соціальні права, Європейський Союз, трудове законодавство, дискримінація, соціальний діалог, правові гарантії.*

The article examines the right to work as a fundamental social human right that ensures not only material existence but also self-realization, social integration, and personal dignity. European approaches to guaranteeing the right to work are analyzed, including the concept of the social state, principles of social justice, equality, and non-discrimination, as well as the institutional and regulatory mechanisms that provide access to decent work, professional training, retraining, and adaptation of workers to labor market changes. Special attention is given to Active Labour Market Policies and the concept of flexicurity, which combine labor market flexibility with a high level of social protection, as demonstrated by EU countries in comparison with the Ukrainian model. Institutional aspects of social dialogue are analyzed separately, including the role of the state, trade unions, and employers in forming a fair, inclusive, and effective labor market. The impact of global challenges-such as digitalization, automation, demographic changes, migration processes, the pandemic, and the war in Ukraine-on the realization of the right to work is considered. The legal and regulatory framework of European countries and Ukraine is analyzed, including the European Social Charter, the EU Charter of Fundamental Rights, the constitutions of member states, and national legislation. The article emphasizes the need to improve the Ukrainian system for realizing the right to work through the implementation of a comprehensive strategy focused on social justice, preventive measures, strengthening employment services, active worker support programs, the development of social dialogue, and the integration of vulnerable groups.

Key words: *right to work, decent work, social rights, European Union, labor law, discrimination, social dialogue, legal guarantees.*

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Постановка проблеми. Право на працю є одним із базових прав людини, яке забезпечує не лише матеріальне існування особи, а й її самореалізацію, соціальну інтеграцію та гідність. У європейському правовому просторі це право набуло особливого значення, будучи тісно пов'язаним із концепцією соціальної держави, що ґрунтується на принципах соціальної справедливості, рівності та недискримінації. Гарантування права на працю стало не лише предметом національного законодавства країн Європи, а й важливим напрямом інтеграційної політики Європейського Союзу та Ради Європи.

З огляду на прагнення України до європейської інтеграції, вивчення європейських підходів до забезпечення права на працю є надзвичайно актуальним. Цей досвід може стати основою для подальшого об'єднання вітчизняного трудового законодавства з європейськими стандартами та сприяти підвищенню ефективності механізмів реалізації трудових прав українських громадян.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання реалізації права на працю активно досліджується як в європейській, так і в українській правничій доктрині. Серед українських учених, які зробили вагомий внесок у розробку теоретичних і практичних аспектів права на працю, варто відзначити праці таких науковців, як Бутинська Р. Я., Дудар С. К., Москаленко О. В., Онишко Є. А., Черевко Н. О., Яцкевич І. І. та інші. Ці автори розглядають право на працю не лише як суб'єктивне право громадянина, а й як елемент соціально-економічної політики держави, що має бути підкріплений відповідними гарантіями на рівні законодавства, правозастосовної практики та державного управління.

Водночас у європейській доктрині трудового права питання забезпечення права на працю набуло розвитку в роботах Бруно Паланке, Анне Лауер, Юргена Габермаса, які розглядають його через призму прав людини, гідності, ринку праці та соціальної політики Європейського Союзу.

Продовження дослідження питання реалізації права на працю є актуальним, оскільки, попри наявність значної кількості наукових напрацювань як українських, так і європейських учених, проблема забезпечення ефективної реалізації цього права залишається невирішеною в повному обсязі. Сучасні соціально-економічні виклики, інтеграційні процеси України до європейського правового простору та необхідність удосконалення національного законодавства вимагають подальшого наукового аналізу і пошуку нових підходів до гарантування права на працю в умовах сьогодення.

Метою цієї статті є здійснення комплексного аналізу європейських підходів до гарантування права на працю, визначення нормативно-правових основ, практичних механізмів реалізації цього права в країнах Європейського Союзу та Раді Європи, а також окреслення шляхів імплементації відповідних стандартів у національне законодавство України з урахуванням теоретичних напрацювань українських науковців.

Виклад основного матеріалу. Право на працю належить до кола базових соціально-економічних прав людини, що визнаються ключовими у системі загальновизнаних прав і свобод. Це право має надзвичайно глибоку гуманістичну природу, оскільки безпосередньо пов'язане не лише з економічним виживанням особи, а й з її гідністю, свободою, соціалізацією та можливістю повною мірою реалізувати свій особистісний і професійний потенціал. Гарантування права на працю є показником того, наскільки держава здатна реалізовувати принципи соціальної справедливості, рівності та людської гідності не декларативно, а через реальні інституційні, законодавчі та політичні механізми. У цьому контексті саме рівень захищеності та доступності права на працю є одним із найбільш об'єктивних критеріїв розвиненості соціальної держави – держави, яка не обмежується лише охороною прав, а активно створює умови для їх реалізації.

У сучасних умовах це право набуває дедалі більшої ваги. З огляду на радикальні трансформації у сфері праці – зокрема, цифровізацію економіки, автоматизацію виробничих процесів, гнучкість форм зайнятості, розмивання класичних меж між робочим і особистим життям, а також стрімке зростання неформальної та платформної зайнятості – право на працю потребує переосмислення та оновлення його змісту [1, с. 146].

Суттєвим викликом стає також глобальна конкуренція на ринку праці, демографічні зміни, міграційні процеси та поширення нестабільних форм трудових відносин, які нерідко підривають соціальні гарантії та викликають загрозу маргіналізації окремих категорій населення. Саме в такому контексті особливо актуальним є вивчення європейських підходів до гарантування права на працю, оскільки країни Європи демонструють комплексний і водночас гнучкий підхід, який поєднує повагу до фундаментальних прав із ефективною соціальною політикою.

Європейська модель реалізації права на працю не зводиться до формального закріплення відповідного права в нормативних актах. Вона передбачає багаторівневу систему гарантій, які охоплюють різні аспекти трудових відносин – від забезпечення рівного доступу до праці, недискримінаційних процедур найму і захисту від безробіття до підтримки професійного навчання, перепідготовки та можливості адаптації працівника до змінних умов ринку. У цій системі особливий наголос робиться не лише на індивідуальному, а й на колективному вимірі права на працю. Працівник у Європі розглядається не як ізольований суб'єкт ринку праці, а як активний учасник

соціального діалогу, член трудового колективу, який має право брати участь у формуванні умов праці, у тому числі через діяльність профспілок та інститути представництва [2, с. 179].

Такий підхід дозволяє забезпечити не лише економічну ефективність, а й соціальну стабільність, оскільки враховує інтереси всіх сторін трудових відносин – працівників, роботодавців і держави.

У цьому контексті право на працю виступає не лише правом на фізичну або економічну активність, а й правом на участь у суспільному житті, на соціальне визнання та включеність. Праця розглядається як чинник, що формує самоідентичність особи, як спосіб реалізації її внутрішнього потенціалу, як простір свободи, у якому особа здатна впливати на своє життя та на соціальні процеси загалом.

Зауважимо, що така філософія праці особливо характерна для європейської правової думки, у якій вкорінена ідея про те, що реалізація трудових прав є невід'ємною складовою загального поняття «гідного життя». Як підкреслюють провідні європейські дослідники, зокрема Гі Станінг, право на працю у XXI столітті має розумітися не просто як право на будь-яке місце роботи. Це насамперед право на гідну працю, яка забезпечує стабільність, розвиток і захист від бідності [3].

У сучасній науці, як слушно зазначає Дудар С. К., право на працю розглядається як система правомочностей, які гарантують можливість особи реалізувати себе у суспільно корисній діяльності з належним соціальним і правовим забезпеченням [4, с. 13]. Водночас Онишко Є. А. акцентує увагу на тому, що право на працю – це не лише особисте благо, а й інструмент розподілу соціального блага між державою, роботодавцем і працівником, що передбачає постійний пошук балансу між економічною ефективністю та соціальною справедливістю [5, с. 29].

Відмітимо, що європейські стандарти у сфері права на працю закріплюються у низці ключових міжнародних документів, що формують нормативне ядро європейської правової системи. Насамперед ідеться про Європейську соціальну хартію (переглянуту), яка була прийнята у 1996 році і є обов'язковою для більшості країн-членів Ради Європи. У статті 1 цього документа держави визнають право на працю як основоположне і зобов'язуються забезпечувати доступ до зайнятості, підтримувати ефективну політику зайнятості та створювати умови для продуктивної і гідної праці. Ця норма тлумачиться не ізольовано, а в контексті інших положень Хартії, зокрема про захист від безробіття, право на професійне навчання, рівність можливостей і права працівників із сімейними обов'язками.

Не менш вагомим є положення Хартії основоположних прав Європейського Союзу, ухваленої у 2000 році, яка з набуттям чинності Лісабонського договору стала юридично обов'язковим документом для всіх країн-членів ЄС. У статті 15 цієї Хартії проголошено право кожного працювати та вільно обирати собі професію. Слід зазначити, що в межах права ЄС це положення пов'язане з іншими принципами – свободою пересування працівників, забороною дискримінації, захистом від незаконного звільнення та рівністю чоловіків і жінок у сфері праці [7].

У нормативному просторі кожної з країн Європейського Союзу право на працю знаходить конкретизацію в національних конституціях та трудовому законодавстві. Конституція Федеративної Республіки Німеччина у статті 12 гарантує свободу професії, а також забороняє примус до певного виду праці, крім виняткових випадків [17]. Конституція Франції (через преамбулу до Конституції 1946 року) визнає працю як право і обов'язок кожного громадянина, а також зобов'язує державу гарантувати кожному засоби існування через працю [18]. На рівні підзаконного регулювання більшість європейських країн імплементували положення директив ЄС у сфері працевлаштування, дискримінації, мобільності робочої сили, тимчасової зайнятості, мінімальної зарплати та робочого часу.

Практичне застосування цих стандартів контролюється через механізми Європейського комітету з соціальних прав і, опосередковано, через прецеденти Європейського суду з прав людини, який, хоча і не має прямої юрисдикції щодо трудових прав, однак через статті 8 і 14 Конвенції про захист прав людини розглядає справи, що стосуються обмеження права на працю з дискримінаційних мотивів [8].

Українське законодавство також містить норми, які проголошують право на працю. Зокрема, Конституція України у статті 43 передбачає право кожного громадянина на працю, що включає можливість заробляти на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується [9]. Це право деталізується у Кодексі законів про працю України [10], Законі «Про зайнятість населення» [11], Законі «Про соціальний діалог в Україні» [12] та низці інших нормативно-правових актів. Проте на відміну від європейської моделі, в Україні досі відсутній цілісний механізм реалізації цього права, що охоплював би активну державну політику, реальні гарантії соціального захисту вразливих груп та стабільний діалог між ринком праці та системою освіти.

Європейські підходи до гарантування права на працю істотно відрізняються від українських як за глибиною реалізації, так і за філософією державної участі у сфері зайнятості. У країнах Європейського Союзу право на працю не зводиться до формальної можливості працевлаштування. Воно є складовою широкої політики соціальної інтеграції, яка охоплює: проактивне втручання держави в ринок праці, забезпечення

високого рівня соціального діалогу, інвестиції в людський капітал, профілактику безробіття та рівність доступу до працевлаштування. У той час як в Україні ця політика досі зосереджена переважно на реагуванні на безробіття та виплаті допомоги, в ЄС діє принцип превентивності – запобігання соціально-економічній вразливості шляхом підтримки людини протягом усього трудового життя.

Ключовою рисою європейської моделі гарантування права на працю є концепція активної політики на ринку праці (Active Labour Market Policies, ALMPs). У розвинених країнах ЄС, таких як Швеція, Данія, Нідерланди, Німеччина, ця політика включає широкий спектр інструментів – від програм професійної перепідготовки, дотацій роботодавцям на створення нових робочих місць, підтримки самозайнятості, до адаптації умов праці для людей з інвалідністю. Наприклад, у Данії щорічно до 2 % ВВП спрямовується на ALMPs, що є в кілька разів більше, ніж в Україні, де аналогічні програми мають фрагментарний і нерегулярний характер, часто залежать від політичної волі уряду, а не від структурної державної стратегії [6].

Значна різниця простежується і в інституційних підходах. У країнах ЄС працюють потужні служби зайнятості, які не лише надають інформацію про вакансії, але й активно супроводжують особу у працевлаштуванні – формують індивідуальні плани дій, забезпечують менторство, оплачують навчання, контролюють дотримання трудових гарантій. У Німеччині, наприклад, Федеральне агентство праці має розгалужену мережу філій, де кожен зареєстрований безробітний отримує персоналізований підхід і постійний нагляд. В Україні ж функції державної служби зайнятості часто зводяться до формального обліку безробітних та надання послуг, які не відповідають реальним потребам ринку.

Ще однією характерною рисою європейської моделі є гнучка безпека (flexicurity) – концепція, що поєднує гнучкість трудових відносин із високим рівнем соціального захисту. Так, у Нідерландах чи Данії працівники можуть легко змінювати місце роботи, не боячись втратити дохід або соціальні гарантії, оскільки система соціального страхування передбачає адекватні компенсації, а ринок праці оперативно реагує на зміну професійного статусу особи. В Україні ж навіть короткострокова втрата роботи часто супроводжується соціальною дестабілізацією: невисокі допомоги, складна процедура отримання компенсацій, відсутність індивідуального підходу до потреб безробітного не дозволяють говорити про реальну реалізацію принципу flexicurity [13].

На рівні правової культури, в європейському просторі право на працю тлумачиться в дусі прав людини – як елемент людської гідності. Праця розглядається не лише як економічна необхідність, а як форма самореалізації, участі у житті суспільства, що вимагає від держави активної підтримки. У більшості країн ЄС професійний розвиток особи є безперервним процесом – lifelong learning – що підтримується фінансово, інституційно та нормативно. В Україні, навпаки, доступ до програм підвищення кваліфікації або перекваліфікації здебільшого обмежується низьким фінансуванням, відсутністю мотиваційних механізмів для роботодавців та працівників і слабкою координацією з системою формальної освіти.

Суттєвими залишаються відмінності в структурі соціального діалогу. В європейських країнах тристоронні інститути – уряд, профспілки, роботодавці – мають стабільну, інституалізовану взаємодію, засновану на паритетності. Через колективні угоди на національному, регіональному та секторіальному рівнях вирішуються питання зарплати, умов праці, робочого часу тощо. У Франції понад 95 % працівників охоплені колективними договорами. В Україні ж соціальний діалог залишається слабким: репрезентативність профспілок обмежена, а колективно-договірне регулювання охоплює лише близько 30 % працюючих. Як зазначає Яцкевич І. І. «соціальний діалог в Україні має радше символічний, ніж змістовний характер, і потребує не лише правових змін, а й переосмислення ролі кожного учасника» [14].

Особливо помітна різниця проявилася в умовах кризових ситуацій, зокрема під час пандемії COVID-19 та після початку повномасштабного вторгнення в Україну. Європейські держави застосовували цілісні антикризові пакети підтримки – компенсацію частини заробітної плати, податкові канікули, субсидування бізнесу для збереження робочих місць. Українська ж модель переважно покладалася на міжнародну допомогу і волонтерські ініціативи, тоді як системної внутрішньої підтримки втрачених робочих місць і професійного перенавчання фактично не було забезпечено. Як відмічає Москаленко О. В., «українська трудова політика під час війни характеризується несистемністю, що знижує здатність держави ефективно реагувати на виклики безробіття» [6].

Варто зауважити, що навіть попри істотну різницю в економічних можливостях, право на працю в ЄС не залежить винятково від рівня ВВП, а забезпечується завдяки політичній волі, ефективному адмініструванню та усвідомленню соціальної значущості праці. Це право інституціоналізоване, фінансово підтримане та нормативно деталізоване. В Україні ж, як підкреслює Черевко Н. О., реалізація права на працю перебуває у тіні декларативності, часто не підкріплена механізмами реалізації та підзвітності [15, с. 230].

Слід зауважити, що практика реалізації права на працю в країнах ЄС демонструє значну ефективність і є результатом багаторівневої політики, в якій поєднуються нормативне регулювання, інституційна підтримка та активна участь держави у формуванні справедливого

та інклюзивного ринку праці. Згідно з даними Eurostat за 2024 рік, середній рівень зайнятості серед осіб віком 20–64 роки в країнах Європейського Союзу становив 74,5 %, що є стабільно високим показником у порівнянні з попередніми роками, незважаючи на глобальні економічні коливання, спричинені пандемією COVID-19, енергетичною кризою та впливом війни в Україні [16].

Особливо позитивна динаміка спостерігається у таких державах, як Швеція (78,3 %), Нідерланди (80,1 %) та Німеччина (77,8 %). Високі показники зайнятості в цих країнах пояснюються не лише загальним рівнем економічного розвитку, а й чіткою, орієнтованою на людину державною політикою у сфері праці. У Нідерландах, наприклад, велика увага приділяється гнучким формам зайнятості та поєднанню професійного життя з особистим, зокрема через розвиток часткової зайнятості та підтримку молодих батьків. У Швеції діє ефективна система профорієнтації, що починає працювати ще у школі, та високорозвинена служба зайнятості, яка тісно співпрацює з роботодавцями [13].

Крім того, значну роль у забезпеченні високих показників зайнятості відіграє інклюзивна політика щодо вразливих груп населення. У Фінляндії, наприклад, реалізуються масштабні програми інтеграції осіб з інвалідністю на ринок праці, що дозволяє не лише знижувати рівень безробіття, а й забезпечувати рівність можливостей. У Франції особлива увага приділяється молоді – уряд підтримує програми першого працевлаштування, зокрема шляхом надання фінансових стимулів роботодавцям. В Іспанії, попри традиційно високий рівень молодіжного безробіття, уряд активно впроваджує нові моделі дуальної освіти, що поєднує теоретичне навчання з практикою на підприємствах, з метою адаптації освітніх програм до потреб ринку праці.

Варто наголосити, що успішна реалізація права на працю в ЄС також пов'язана з ефективним використанням статистики та аналітики. Дані про стан ринку праці системно аналізуються на рівні Єврокомісії, національних урядів і служб зайнятості для своєчасного реагування на структурні зміни. На підставі таких даних приймаються стратегічні рішення щодо пріоритетних секторів для створення робочих місць, фінансування програм підтримки безробітних або перенавчання. Такий підхід дозволяє забезпечувати не лише кількісні, а й якісні показники зайнятості – працівники отримують не будь-яку роботу, а ту, яка відповідає їхнім навичкам, освіті, а також потребам національної економіки [3].

На цьому тлі показники України залишаються суттєво нижчими: за даними Державної служби статистики України, у 2023 році рівень зайнятості серед працездатного населення становив близько 65,2 %, тоді як рівень безробіття – 9,8 %. Така статистика відображає не лише наслідки війни, а й структурні проблеми: низький рівень активної політики зайнятості, обмежені ресурси державної служби зайнятості, слабкий зв'язок між освітою і ринком праці, відсутність інклюзивних програм для молоді, осіб з інвалідністю та внутрішньо переміщених осіб. Як зазначає дослідниця Бутинська Р. Я., "українська модель зайнятості є надто реактивною – вона реагує на наслідки безробіття, а не запобігає йому" [1, с. 149].

Важливо зазначити, що понад половина безробітних не були зареєстровані в центрах зайнятості, що свідчить про низький рівень довіри до державних інституцій та неефективність системи зайнятості. Особливо гострою є проблема вразливих груп населення: внутрішньо переміщених осіб, молоді, жінок із малими дітьми та людей передпенсійного віку, які часто залишаються поза увагою державної підтримки.

Ускладнення ситуації спричинило повномасштабне вторгнення російської федерації в Україну, яке призвело до масштабних втрат робочих місць та руйнування значної частини підприємств. Десятки тисяч бізнесів були знищені або змушені припинити діяльність, що істотно посилило соціально-економічні виклики. За оцінками Міжнародної організації праці, на початок 2024 року понад 4,8 мільйона українців були змушені виїхати за кордон у пошуках роботи, переважно в країни Європейського Союзу [15].

Водночас ЄС продемонстрував оперативність і солідарність у підтримці українських біженців, забезпечивши їм доступ до ринку праці на основі Директиви Ради ЄС № 2022/382 про тимчасовий захист. Цей механізм дозволив мільйонам українців легально працювати у країнах ЄС без необхідності проходження тривалих процедур отримання дозволів на роботу, що суттєво полегшило їх інтеграцію та реалізацію права на працю. Крім того, країни-члени ЄС активно розробляють і впроваджують програми адаптації, професійного навчання та соціальної підтримки для українських трудових мігрантів, що підкреслює комплексний підхід до забезпечення прав і гідних умов праці.

Тож, у той час як Україна переживає серйозні виклики, пов'язані з війною та структурними недоліками ринку праці, країни ЄС демонструють ефективні інструменти швидкого реагування та підтримки вразливих категорій населення. Це яскраво ілюструє різницю у підходах до гарантування права на працю: європейська модель базується на превентивних заходах, соціальній інтеграції та інституційній спроможності, тоді як українська система потребує глибокої модернізації та посилення державної політики, орієнтованої на реальне забезпечення права на працю в умовах сучасних викликів.

Висновок. Таким чином, право на працю в сучасних умовах стає одним із ключових соціальних прав, що потребує переосмислення та адаптації до нових викликів цифрової

економіки, глобалізації та трансформації ринку праці. Європейська модель гарантування цього права демонструє комплексний підхід, який поєднує законодавче закріплення, активну державну політику, соціальний діалог та захист гідних умов праці. Вона орієнтована не лише на забезпечення доступу до робочих місць, а й на підтримку безперервного професійного розвитку, рівність можливостей і соціальну інтеграцію вразливих груп.

Водночас українська практика реалізації права на працю залишається фрагментарною, з недостатньо розвиненими механізмами державної підтримки та соціального діалогу. Відсутність системного підходу, низький рівень фінансування активної політики зайнятості та слабка координація з освітньою сферою стримують ефективне використання трудового потенціалу населення та створення справедливого ринку праці.

Отже, для подолання існуючих проблем і наближення до європейських стандартів Україні необхідно розвивати цілісну стратегію реалізації права на працю, яка базуватиметься на принципах соціальної справедливості, превентивності та включеності. Це передбачає інституційне посилення служб зайнятості, впровадження активних програм підтримки працівників, розвиток соціального діалогу і посилення ролі держави як гаранта гідної та стабільної зайнятості для всіх громадян.

Список використаних джерел:

1. Бутинська Р. Я. Актуальні питання гармонізації трудового законодавства в умовах Євроінтеграції. *Проблеми цивільного, господарського, трудового права та права соціального забезпечення*. 2020. С. 146–150.

2. Яцкевич І. І. Гармонізація правового регулювання юридичних гарантій реалізації права на працю за законодавством України та Європейського Союзу. *Журнал східноєвропейського права*. 2015. № 13. С. 177–183.

3. Standing G. The Precariat: The New Dangerous Class / Guy Standing. London : Bloomsbury Academic. 2011. URL: https://www.researchgate.net/publication/256485856_Guy_Standing_2011_The_Precariat_The_New_Dangerous_Class_London_Bloomsbury_Academic_1999_pp_198_pbk

5. Дудар С. К. Гармонізація законодавства: проблеми визначення поняття. *Держава і право*. 2020. Вип. 17. С. 11–17.

6. Онишко Є. Європейські правові стандарти: способи та рівні впровадження (теоретичні аспекти). *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні* : матеріали XV регіональної науково-практичної конференції (4–5 лютого 2009 р.). Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2019. С. 29–30.

7. Москаленко О. В. Соціальна функція трудового права в контексті забезпечення гідної праці під час євроінтеграційних змін. *Право*. 2025. № 41. С. 192–203.

8. Хартія основоположних прав Європейського Союзу : ухвалена 2000 р., юридично обов'язковий документ з набуттям чинності Лісабонським договором / Європейський Союз. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12012P%2FTXT

9. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини) : від 04.11.1950, статті 8, 14 / Рада Європи. URL: https://www.echr.coe.int/documents/convention_eng.pdf

10. Конституція України : від 28.06.1996, стаття 43. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

11. Кодекс законів про працю України : від 10.12.1971 (зі змінами). *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text

12. Про зайнятість населення : Закон України від 05.07.2012 № 5067-VI. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17#Text

13. Про соціальний діалог в Україні : Закон України від 17.09.2015 № 286-VIII. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-19#Text

14. International Labour Organization. Decent Work Agenda. URL: https://www.ilo.org/global/topics/decent-work

15. Яцкевич І. І. Гармонізація правового регулювання юридичних гарантій реалізації права на працю за законодавством України та Європейського Союзу. URL: https://www.researchgate.net/publication/315548635

16. Черевко Н. О. Війна в Україні і права людини. *Два роки війни: наслідки та перспективи* : тези доп. учасників Всеукр. онлайн конф., м. Київ, 15 трав. 2024 р. Київ, 2024. С. 228–231.

17. Employment – annual statistics. 2024. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Employment_-_annual_statistics

18. Конституція Федеративної Республіки Німеччина (Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland) : від 23.05.1949, стаття 12 / Федеративна Республіка Німеччина. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949.html

19. Конституція Франції (преамбула до Конституції 1946 року) / Французька Республіка. URL: https://www.conseil-constitutionnel.fr/la-constitution/la-constitution-de-1946

Дата першого надходження статті до видання: 10.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025

УДК 343.32(477)
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.18

Мостепанюк Л. О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального права
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-2894-0654

КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ПРОТИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ: ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ВИДИ

CRIMINAL OFFENSES AGAINST THE FOUNDATIONS OF NATIONAL SECURITY OF UKRAINE: CHARACTERISTICS AND TYPES

Стаття присвячена характеристиці та класифікації кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України. Визначена мета статті як комплексний аналіз сутності та змісту об'єктивних та суб'єктивних ознак кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України з подальшим визначенням напрямів удосконалення норм Кримінального кодексу України з даного приводу.

Охарактеризовано ряд змін і доповнень до положень чинного Кримінального кодексу України, спрямованих на приведення системи норм про відповідальність за кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України у відповідність до сучасних потреб нашої держави, що були прийняті Верховною Радою України після початку російсько-української війни у 2022 році. Констатовано, що діяльність законодавчого органу засвідчує прагнення щодо забезпечення правової бази протидії агресії, що підтверджується конкретними змінами до норм чинного Кримінального кодексу України.

Проаналізовано об'єктивні та суб'єктивні ознаки кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України, схарактеризовано їх обов'язкові та факультативні ознаки. Запропоновано класифікацію кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України на наступні види: проти конституційних основ національної безпеки України; проти основ національної безпеки України у сфері інформаційної та науково-технологічної безпеки; проти основ національної безпеки України в економічній, екологічній, воєнній сферах і сфері обороноздатності.

Зроблено висновок щодо посиленої уваги науковців до з'ясування проблемних питань особливостей кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України як на рівні наукових статей, так і на рівні дисертаційних досліджень, про що свідчить пожвавлення та загострення доктринальних дискусій. Звернено увагу, що посилення якісних наукових досліджень сприятиме забезпеченню правової бази протидії агресії та зміцненню національної безпеки України.

Ключові слова: *кримінальне правопорушення, основи національної безпеки, безпека держави, державна зрада, колабораційна діяльність, пособництво державі-агресору, диверсія, шпигунство.*

The article is devoted to the characteristics and classification of criminal offenses against the foundations of national security of Ukraine. The purpose of the article is defined as a comprehensive analysis of the essence and content of objective and subjective signs of criminal offenses against the foundations of national security with the further definition of the directions of improvement of the norms of the Criminal Code of Ukraine on this occasion.

A number of changes and additions to the provisions of the current Criminal Code of Ukraine aimed at bringing the system of norms on liability for criminal offenses against the foundations of national security in line with the modern needs of Ukraine, which were adopted by the Verkhovna Rada of Ukraine after the beginning of the Russian-Ukrainian war in 2022, are characterized. It is stated that the activity of the legislative body testifies to the desire to ensure the legal basis for countering aggression, which is confirmed by specific changes to the norms of the current Criminal Code of Ukraine.

Objective and subjective features of criminal offenses against the foundations of national security are analyzed, their mandatory and optional features are characterized. The classification of criminal offenses against the foundations of national security is proposed into the following types: against the constitutional foundations of national security; against the foundations of national security of Ukraine in the field of information and scientific and technological security; against the foundations of national security in the economic, environmental, military and defense capabilities.

A conclusion was made about the increased attention of scientists to clarifying problematic issues of the peculiarities of criminal offenses against the foundations of national security both at the level of scientific articles and at the level of dissertation research, as evidenced by the revival and exacerbation of doctrinal

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

discussions. It is noted that the strengthening of high-quality scientific research will contribute to ensuring the legal framework for countering aggression and strengthening the national security of Ukraine.

***Key words**: criminal offense, basics of national security, state security, treason, collaboration activities, aiding and abe-aggressor state, sabotage, spionage.*

Постановка проблеми. Проблема гарантування національної безпеки сьогодні є надзвичайно важливою для існування та розвитку Української держави та суспільства. Реалізація національної безпеки є метою проведення низки реформ щодо зміцнення державного суверенітету, територіальної цілісності, забезпечення стабільності та розвитку держави та суспільства. Національна безпека є надважливою та невід'ємною складовою часткою державної політики, що потребує надійного захисту, в тому числі – за допомогою норм чинного Кримінального кодексу України (далі – КК). Теоретико-методична база кримінально-правової охорони національної безпеки України постійно вдосконалюється та зазнає змін і доповнень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням проблемних питань сутності та кваліфікації кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України займалися такі вчені, як Н. О. Антонюк, М. С. Бондаренко, Ю. В. Василенко, З. А. Загиней-Заболотенко, Н. С. Кончук, О. О. Кравчук, О. В. Марін, О. О. Маслова, Р. О. Мовчан, Є. О. Письменський, С. К. Сергієвський, В. М. Стратонов, О. В. Тананакін, Р. Л. Чорний, В. І. Яковюк, Т. Ю. Ясниська.

Викладене свідчить про актуальність дослідження особливостей кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки в сучасних умовах життєдіяльності українського суспільства.

Метою статті є комплексний аналіз сутності та змісту об'єктивних та суб'єктивних ознак кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України з подальшим визначенням напрямів удосконалення норм КК з даного приводу.

Виклад основного матеріалу. Повномасштабне вторгнення рф на територію України у 2022 р., окупація частини території нашої держави, балансування на межі екологічних катастроф сприяють зміні напрямів державної політики. Тому слід погодитися з твердженням, що одним з пріоритетних напрямів сучасної політики України є зміцнення національної безпеки різними правовими засобами [10, с. 484]. Одним з елементів державної політики є приведення системи норм про відповідальність за кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки у відповідність до сучасних потреб України. Як свідчить діяльність законодавців, деякі кроки у цьому напрямі впроваджуються.

З початку війни у 2022 р. до Розділу І Особливої частини КК «Кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України» було внесено кілька змін, а деякі норми зазнавали змін двічі.

Так, Законом України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо запобігання випадкам уникнення кримінальної відповідальності особами, які вчинили кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України» від 26.02.2025 р. № 4268-IX назву Розділу І було приведено у відповідність з його змістом, а саме: у назві Розділу І слово «Злочини» було замінено словами «Кримінальні правопорушення» [13].

Законом України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України в умовах дії режиму воєнного стану» від 03.03.2022 р. № 2113-IX ст. 111 «Державна зрада» та ст. 113 «Диверсія» внесені зміни в частині появи в них кваліфікуючих ознак. Так, частини другі вказаних норм передбачають відповідальність за ті самі діяння, вчинені в умовах воєнного стану (ч. 2 ст. 111, ч. 2 ст. 113 КК) або в період збройного конфлікту (ч. 2 ст. 113 КК). Особливістю даного Закону є запровадження за вказані злочини альтернативної абсолютно визначеної кумулятивної санкції, яка передбачає покарання у вигляді позбавлення волі на строк п'ятнадцять років або довічне позбавлення волі, з конфіскацію майна [14].

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» від 03.03.2022 № 2108-IX запровадив кримінальну відповідальність за колабораційну діяльність [12], що спричинило серйозні наукові дискусії щодо особливостей кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність.

Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та особливостей застосування запобіжних заходів за вчинення злочинів проти основ національної та громадської безпеки» від 14.04.2022 р. № 2198-IX вніс доповнення до положень чинного КК у вигляді нової статті – ст. 111-2 «Пособництво державі-агресору» [15].

Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо забезпечення протидії несанкціонованому поширенню інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до

законів України військових формувань, вчиненому в умовах воєнного або надзвичайного стану» від 24.03.2022 р. № 2160-IX було запроваджено кримінальну відповідальність за несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану (ст. 114-2 КК) [16].

Іншими законами, а саме – Законами України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо усунення суперечностей у караності кримінальних правопорушень» від 13.07.2023 р. № 3233-IX [17] та «Про внесення змін до статті 114-2 Кримінального кодексу України щодо удосконалення відповідальності за несанкціоноване розповсюдження інформації про засоби протидії збройній агресії Російської Федерації» від 01.04.2022 р. № 2178-IX [18] були внесені редакційні правки у санкцію ч. 2 ст. 113 КК та ч. 1 та ч. 2 ст. 114-2 КК, а також у ч. 3 ст. 114-2 КК. Сам факт існування двох останніх законів підтверджує тезу про недоопрацьований і поспішний характер прийнятих змін, які вимагають подальшого вдосконалення. Це свідчить про порушення принципів законотворчої техніки, що є недопустимим для правової держави.

Таким чином, слід констатувати, що кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України є найбільш небезпечними посяганнями на ті особливі суспільні відносини, що забезпечують державну безпеку, обороноздатність, незалежність України, її конституційний лад. При неналежному рівні кримінально-правової охорони цих соціальних цінностей неможливо забезпечити нормальне функціонування держави та ряду її інститутів, без стабільності в суспільстві неможлива ефективна протидія злочинності. Тому норми, що передбачають відповідальність за кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України, подано саме в першому розділі Особливої частини (ст. 109 – 114-2 КК).

Як зазначає О. О. Кваша, після ухвалення у 2001 р. чинного КК неодноразово піднімалося питання про обґрунтованість розташування розділу I «Злочини проти основ національної безпеки» на початку Особливої частини КК України [8, с. 26–27]. Загальновідомо, що під час обговорення ряду проєктів КК пропозиції були різні – від акценту на інтересах держави до пріоритету захисту життя та здоров'я особи. Обраний законодавцем варіант фахівці критикували як радянський рудимент, як негативну тенденцію, що властива авторитарним недемократичним державам. Оскільки найвищою соціальною цінністю в Україні, відповідно до положень ст. 3 Конституції України, визнаються людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека, то пріоритетне місце так званих державних злочинів (у редакції КК УРСР 1960 р., за висловом вченої, суперечить Конституції України, міжнародним договорам, ратифікованим Україною, інтересам громадянського суспільства [8, с. 27].

В той же час, О. О. Дудоров та М. І. Хавронюк підкреслюють, що утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави і тому положення КК про злочини проти людини та її прав повинні були б мати першість в Особливій частині КК України [6]. Але вони все ж зосереджують увагу на тому, що першими в Особливій частині КК мають міститися злочини проти основ національної безпеки України, адже призначення розділу, який забезпечує кримінально-правову охорону національної безпеки, є більш значним, ніж просто захист інтересів держави.

Далі, як зазначає О. О. Кваша, головним завданням України як соціальної і правової держави є забезпечення прав людини, адже незахищена держава не здатна захистити права і свободи своїх громадян, гарантовані Конституцією України. У Великій українській юридичній енциклопедії констатовано, що розміщення норм про відповідальність за злочини проти основ національної безпеки на початку Особливої частини КК України вказує на їх особливу небезпечність для суспільства і держави [8, с. 27]. Саме тому пріоритетною метою стратегії національної безпеки є саме безпека держави.

Отже, кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України – це суспільно небезпечні протиправні діяння, що спричиняють істотну шкоду безпеці держави й суспільства в різних її сферах і пов'язаним із нею життєво важливим інтересам особи чи загрожують спричиненням такої шкоди, переважній більшості з яких властива мета – ослаблення Української держави.

Щодо характеристики кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки слід зазначити наступне.

Родовим об'єктом кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України, як правило, визначається безпека України в різних її сферах – тобто, ті суспільні відносини, що забезпечують власне існування України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної та правової держави (ст. 1 Конституції України). Інше твердження стосується того, що родовим об'єктом діянь, відповідальність за вчинення яких передбачена у Розділі I Особливої частини КК, є суспільні відносини, пов'язані з охороною основ національної безпеки [21, с. 109]. Відповідно до положень Закону України «Про національну безпеку України», національна безпека – це захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності,

демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз [19]. Визначення сутності родового об'єкту має велике значення, адже саме родовий об'єкт сприяє диференціації, класифікації та структуризації правопорушень у кримінальному законодавстві України [23, с. 328].

Видовий об'єкт – це той, що охоплює тотожні суспільні відносини та співвідноситься з родовим об'єктом конкретного кримінального правопорушення як частина з цілим чи як вид із родом, часто виділяється поруч із родовим об'єктом [1, с. 12]. Іншими словами – видовий об'єкт містить у собі меншу групу суспільних відносин, ніж та, що входить у родовий об'єкт, але більша, ніж та, на яку посягають при вчиненні конкретного діяння. Тобто, видовим об'єктом є необхідна складова у загальній назві розділу Особливої частини КК, що застосовується з метою подальшої систематизації конкретних суспільних відносин всередині окремого розділу Особливої частини КК [24, с. 90].

Щодо кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки, існують обґрунтовані твердження щодо виділення видовим об'єктом зовнішньої та внутрішньої безпеки України [21, с. 110]. З огляду на це слід пам'ятати, що коли видовий об'єкт повністю збігається з безпосереднім (про що мова йтиме далі), то в його виділенні взагалі втрачається будь-який сенс [20, с. 3], оскільки він не має абсолютно ніякого теоретичного та практичного значення [22, с. 335]. Тому слід погодитися з думкою про відсутність необхідності здійснювати поділ об'єктів кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки на родовий, видовий та безпосередній [24, с. 90].

Основним безпосереднім об'єктом кожного окремого кримінального правопорушення, відповідальність за вчинення яких передбачається у Розділі I Особливої частини КК – це суспільні відносини у сфері охорони зовнішньої та внутрішньої безпеки України, а саме: її суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність, обороноздатність, державна, економічна чи інформаційна безпека. При цьому, залежно від спрямованості конкретного суспільно небезпечного діяння, основний безпосередній об'єкт правопорушення може мати різний, більш чи менш широкий, зміст: до прикладу, при вчиненні диверсії основним безпосереднім об'єктом може бути безпека держави водночас у економічній, екологічній і воєнній сферах або тільки в економічній чи тільки у воєнній сферах.

Додатковим об'єктом кримінального правопорушення загалом є ті суспільні відносини, на які завжди посягає певне діяння, заподіюючи їм шкоду або створюючи загрозу її заподіяння поряд із безпосереднім основним об'єктом, який може визнаватися самостійним основним безпосереднім об'єктом правопорушення [4, с. 23]. Для деяких кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки Україна характерною є наявність додаткового обов'язкового безпосереднього об'єкта (життя та здоров'я особи, власність, довкілля). До прикладу, додатковим обов'язковим безпосереднім об'єктом колабораційної діяльності є життя особи або право власності (ч. 8 ст. 111-1 КК) [2, с. 4]. Для інших правопорушень – наявність додаткового факультативного безпосереднього об'єкта (установлений порядок виконання представником влади своїх службових повноважень, особистого права та свободи людини і громадянина, життя й здоров'я особи, власність). Крім того, залежно від форми конкретно вчиненого діяння факультативним додатковим безпосереднім об'єктом може вважатися невизначене коло суспільних відносин, що спостерігається на прикладі ст. 111 КК. Слід пам'ятати, що вказівка на обов'язковий додатковий об'єкт кримінальних правопорушень не лише прямо зазначена безпосередньо у самій нормі, але й логічно випливає із її змісту (як життя особи або право власності у ч. 8 ст. 111-1 КК [2, с. 4]).

Важливе значення для правильної кваліфікації деяких кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України має їх предмет. Наприклад, предметом диверсії (ст. 113 КК) є будівлі, споруди й інші об'єкти, що мають важливе народногосподарське чи оборонне значення; земельні угіддя, водойми, ліси; стада та колекції тварин, риба, що водиться у ставках чи інших водоймищах; великі пасіки; посіви сільськогосподарських або інших культур; лісові масиви. При вчиненні шпигунства (ст. 114 КК) чи державної зради у формі шпигунства (ст. 111 КК) його предметом можуть бути відомості, що становлять державну таємницю, матеріалізовані у відповідному документі чи виробі. У випадку вчинення діяння, передбаченого ст. 114-2 КК, його предметом виступає інформація про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, у тому числі про їх переміщення територією України [9].

Про потерпілого від аналізованих кримінальних правопорушень спеціально зазначено лише у ст. 112 КК – державний або громадський діяч.

З об'єктивної сторони аналізовані кримінальні правопорушення характеризуються переважно суспільно-небезпечними діями. Час і обстановка вчинення до певного часу були обов'язковими ознаками лише для однієї з форм державної зради – перехід на бік ворога (ст. 111 КК), що може бути вчинений тільки у воєнний час або в бойовій обстановці та особливий період – для ст. 114-1 КК.

Але положеннями вищевказаного Закону № 2113-IX від 03.03.2022 р. ряд норм (ст. 111, 113 КК) були доповнені кваліфікуючими ознаками – вчинення діяння в умовах воєнного стану, що слід визнати обстановкою вчинення правопорушень. Також слід згадати про обстановку вчинення

колабораційної діяльності (ст. 111-1 КК), яку законодавець описує як публічність. Заперечення або заклики як форма об'єктивної сторони діяння, передбаченого ч. 1 ст. 111-1 КК, вчиняються в умовах публічності. Відповідно до примітки 1 до ст. 111-1 КК, публічним вважається поширення закликів або висловлення заперечення до невизначеного кола осіб, зокрема у мережі Інтернет або за допомогою засобів масової інформації [9]. Тобто, публічність завжди визнається оціночною ознакою і питання про її наявність повинно знаходити вирішення в кожному випадку з урахуванням просторово-часових умов та безпосередньо обстановки виголошення вказаних реплік. В науці кримінального права поширена думка, що для визнання публічності важлива її масовість, що встановлюється окремо в конкретному випадку з огляду на умови та коло адресатів, які сприйняли чи могли їх сприйняти [11, с. 103]. При цьому, слід враховувати недоцільність встановлення мінімальної кількісної межі публічності закликів [5, с. 124].

Місцем вчинення деяких форм колабораційної діяльності є окупована територія або окупаційна адміністрація держави-агресора (ч. 2, 4, 5, 7 ст. 111-1 КК) або заклади освіти (ч. 3 ст. 111-1 КК).

Також слід згадати про використання певною мірою суперечливого законодавчого терміну в ч. 2 ст. 111-1 КК – «добровільність», яка має місце у випадку зайняття посади в органах влади, не пов’язаних із виконанням організаційно-розпорядчих та адміністративно-господарських функцій, на тимчасово окупованих територіях [9], та яка виступає обов’язковою умовою притягнення особи до кримінальної відповідальності за вказані дії. Особа, яка згоджується із зайняттям такої посади, робить це за вільним волевиявленням, коли її воля ніким і нічим не обмежується, тому мова повинна йти про надання згоди особою на зайняття певної посади без застосування психічного чи фізичного примусу по відношенню до неї чи її близьких осіб з боку окупантів та про відсутність її шантажу [7, с. 54].

Практично всі кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України сконструйовані як діяння з формальним складом. Деякі з них можуть мати усічений склад (ст. 109, 112 КК).

Суб'єктами кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України можуть бути фізичні осудні особи, що досягли 16-річного віку (громадяни України, іноземні громадяни чи особи без громадянства). При вчиненні посягання на життя державного або громадського діяча (ст. 112) та диверсії (ст. 113) суб'єктом є фізична осудна особа з 14-річного віку. Спеціальний суб'єкт є ознакою кількох кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України: у діянні, передбаченому ст. 111 КК, а також у ч. 1, 2, 3, 5, 7 ст. 111-1 КК – це тільки громадянин України, а в правопорушенні, передбаченому ст. 114 КК – тільки іноземний громадянин або особа без громадянства. В інших основних складах кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України суб'єкт є загальним. Одночасно кваліфікуючою ознакою кримінальних правопорушень, передбачених ст. 109, ст. 110 КК, є вчинення їх спеціальним суб'єктом – представником влади.

Характерною рисою суб'єктивної сторони кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України є те, що всі вони вчиняються з прямим умислом. Окрім того, для переважної більшості цих кримінальних правопорушень характерною є мета – ослаблення держави, що передбачає умисел знизити економічний, науково-технічний, військовий та інший потенціал України. Закон не вимагає, щоб винний мав на меті істотно ослабити державу, зазначена мета може бути досягнута навіть за умови незначного впливу на той чи той потенціал держави, і тому на перший план тут виступає не фактичний результат, а саме ставлення особи до держави, її суверенітету, конституційного ладу, чинної державної влади. Мотиви кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України, як правило, не є їх обов'язковими ознаками цих. Вони можуть бути різними, і мають кримінально-правове значення переважно як обставини, що пом'якшують чи обтяжують покарання (ст. 66, 67 КК). Лише у двох кримінальних правопорушеннях проти основ національної безпеки України мова йде про мотив – корисливий (ч. 3 ст. 110-2 КК) та помсти за державну чи громадську діяльність потерпілих (ст. 112 КК).

Метою деяких кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки є: насильницька зміна чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади (ч. 1 ст. 109 КК); зміна меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України (ч. 1 ст. 110 КК, ч. 1 ст. 110-2 КК); насильницька зміна чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади (ч. 2 ст. 110-2 КК); сприяння здійсненню збройної агресії проти України, встановленню та утвердженню тимчасової окупації частини території України, уникненню відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України (ч. 3 ст. 111-1 КК); впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти (ч. 3 ст. 111-1 КК); підтримка держави-агресора, її окупаційної адміністрації чи збройних формувань та/або на уникнення нею відповідальності за збройну агресію проти України (ч. 6 ст. 111-1 КК); завдання шкоди Україні (ч. 1 ст. 111-2 КК); ослаблення держави (ст. 113 КК); передача іноземній державі, іноземній організації або їх представникам відомостей, що є державною таємницею (ч. 1 ст. 114 КК).

Специфічною ознакою кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України є те, що вони не мають суміжних адміністративних правопорушень.

Переважна більшість цих кримінальних правопорушень є особливо тяжкими й тяжкими злочинами, тому санкції їхніх норм передбачають найбільш суворі покарання.

При визначенні видів (груп) кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України слід виходити, переважно, з положень Закону України «Про національну безпеку України», згідно з яким загроза національній безпеці України може здійснюватися в різних сферах. Залежно від цього слід розрізняти:

1) кримінальні правопорушення проти конституційних основ національної безпеки України: дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади (ст. 109 КК); посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК); фінансування дій, вчинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України (ст. 110-2 КК); посягання на життя державного чи громадського діяча (ст. 112 КК);

2) кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України у сфері інформаційної та науково-технологічної безпеки: державна зрада (ст. 111 КК); колабораційна діяльність (ст. 111-1 КК); пособництво державі-агресору (ст. 111-2 КК); шпигунство (ст. 114 КК);

3) кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України в економічній, екологічній, воєнній сферах і сфері обороноздатності: диверсія (ст. 113 КК); перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань (ст. 114-1 КК); несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану (ст. 114-2 КК).

Висновки. Отже, проблемні питання особливостей кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України не втрачають актуальності, особливо в умовах ескалації зовнішніх загроз, про що свідчить пожвавлення та загострення доктринальних дискусій як на рівні наукових статей, так і на рівні дисертаційних досліджень.

В останні роки національна безпека переживає етапи динамічного розвитку та удосконалення. Україна сьогодні знаходиться в одному з найважчих періодів власної історії як сучасної та незалежної держави, коли рф здійснює збройну агресію, загрожуючи політичному та економічному існуванню нашої держави.

За умов порушення територіальної цілісності України та загроз державному суверенітету, подальший розвиток як демократичної, правової, європейської держави знаходяться під прямою небезпекою. Натомість, в державі спостерігаються кардинальні трансформації українського суспільства, що вимагає, в тому числі, посилених наукових досліджень задля забезпечення правової бази протидії агресії з метою подальшого зміцнення національної безпеки України.

Список використаних джерел:

1. Балобанова Д. О., Газдайка-Василишин І. Б. Об’єкт кримінального правопорушення : навчальний посібник. Львів, 2024. 44 с. URL : https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/8377

2. Василенко Ю. В. Колабораційна діяльність: кримінально-правова характеристика складу кримінального правопорушення. *Часопис Київського інституту інтелектуальної власності та права.* Вип. 1, 2022. DOI: 10.32782/chasopyskiivp/2022-1-1

3. Велика українська юридична енциклопедія. Т. 17 : Кримінальне право / В. Тацій, В. Борисов та ін, Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. 327 с.

4. Вознюк А. А. Додатковий об’єкт злочину, передбаченого ст. 255 Кримінального кодексу України. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2015. № 4 (97). С. 21–30.

5. Гапончук В. В. Кримінально-правова протидія публічним закликам до вчинення злочинних дій: дис. канд. юрид. наук: 12.00.08. К., 2021. 259 с.

6. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право: навчальний посібник. Київ : Ваіте, 2014. 36 с.

7. Забуга Ю. Ю. Деякі дискусійні питання застосування частини 2 ст. 111-1 КК України. *Юридичні новели під час воєнного стану*: зб. тез доповідей та наук. повідомл. учасників наук.-практ. конф. (Харків, 13 червн. 2022 р.). Харків : Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2022. С. 54–56.

8. Кваша О. О. Родовий об’єкт злочинів Розділу І Особливої частини Кримінального кодексу України: держава & національна безпека. *Право України.* 2022 № 11. С. 24–36. DOI: https://doi.org/10.33498/louu-2022-11-024

9. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

10. Кузнецов В. В., Сийплокі М. В., Нестерова І. А. Злочини проти основ національної безпеки України: нові виклики сьогодення. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* С. 483–489. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.84

11. Маслова О. О. Публічність як обстановка вчинення кримінального проступку, передбаченого ч. 1 ст. 111-1 КК України. *Juris Europensis Scientia.* Випуск 3, 2022. С. 100–105. DOI: https://doi.org/10.32782/chern.v3.2022.18

12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність : Закон України від 03.03.2022 р. № 2108-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#n12

13. Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо запобігання випадкам уникнення кримінальної відповідальності особами, які вчинили кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України : Закон України від 26.02.2025 № 4268-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4268-20#n8

14. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України в умовах дії режиму воєнного стану : Закон України від 03.03.2022 р. № 2113-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2113-20#n7

15. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та особливостей застосування запобіжних заходів за вчинення злочинів проти основ національної та громадської безпеки : Закон України від 14.04.2022 р. № 2198-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2198-20#n8

16. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо забезпечення протидії несанкціонованому поширенню інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчиненому в умовах воєнного або надзвичайного стану : Закон України від 24.03.2022 р. № 2160-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2160-20#n10

17. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо усунення суперечностей у караності кримінальних правопорушень : Закон України від 13.07.2023 р. № 3233-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3233-20#n11

18. Про внесення змін до статті 114-2 Кримінального кодексу України щодо удосконалення відповідальності за несанкціоноване розповсюдження інформації про засоби протидії збройній агресії Російської Федерації : Закон України від 01.04.2022 р. № 2178-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2178-20#n5

19. Про національну безпеку : Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#top

20. Рубащенко М. А. Видовий об'єкт посягання на територіальну цілісність і недоторканість України. *Theory and Practice of Jurisprudence*. 2013. № 2 (4), 54. С. 1–8. URL: http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/63544

21. Собєщанська Є. С. Деякі питання кримінально-правової характеристики колабораціонізму (ст. 111-1 КК). *Європейські перспективи*. 2024. № 2. С. 107–112. DOI: https://doi.org/10.32782/ep.2024.2.16

22. Тананакін О. В. Дискусійні питання визначення об'єкта колабораційної діяльності (ст. 111-1 КК України). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2024. Серія ПРАВО. Вип. 85: Ч. 3. С. 332–338. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.3.52

23. Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина : підручн. для студ. вищ. навч. закл. Вид. 3-те, доп. і перероб. Одеса : Фенікс, 2017. 468 с.

24. Яснiська Т. Ю. Об'єкт колабораційної діяльності. *Юридичний бюлетень*. 2023. Випуск 31. С. 87–97. DOI: https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2023.31.12

Дата першого надходження статті до видання: 21.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025

УДК 343.43
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.19

Музичук К. С.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального правосуддя
та правоохоронної діяльності
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID: 0000-0002-4153-8558

Крикунов О. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального правосуддя
та правоохоронної діяльності
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID: 0000-0003-4573-8853

КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ СУДОЧИНСТВА У СВІТЛІ ПРАКТИКИ ЄСПЛ

CONSTITUTIONAL PRINCIPLES OF JUDICIAL PROCEDURE IN THE LIGHT OF THE PRACTICE OF THE ECHR

У статті розглянуто ключові засади судочинства, закріплені в Конституції України в контексті їх реалізації та захисту в Європейському суді з прав людини. Досліджено прецедентну практику ЄСПЛ щодо тлумачення принципів верховенства права, рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом, забезпечення доведеності вини, змагальності сторін та свободи в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості, підтриманні публічного обвинувачення в суді прокурором, забезпечення обвинуваченому права на захист, гласності судового процесу та його повного фіксування технічними засобами, розумних строків розгляду справи судом, забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення, а також обов'язковості судового рішення.

Автори аналізують рішення ЄСПЛ як важливий інструмент контролю за дотриманням прав людини на національному рівні та показують, яким чином практика Суду впливає на вдосконалення законодавства та судової практики в Україні. У статті висвітлено тенденції, що стосуються ефективності судочинства, проблем реалізації конституційних прав у судовій системі, а також приклади порушень, які були предметом розгляду ЄСПЛ.

Конституційні засади судочинства досліджуються у статті як динамічний механізм, що розвивається у світлі практики Суду та покликаний забезпечити відновлення рівня довіри суспільства до судової гілки влади. Доведено, що побудова судового процесу на ґрунті дотримання основних засад судочинства є основою забезпечення справедливого, незалежного та неупередженого судового розгляду.

Висновки статті підкреслюють, що практична реалізація конституційних засад судочинства через призму рішень ЄСПЛ є ключовим чинником зміцнення верховенства права, забезпечення демократичного характеру судочинства, його законності та відповідності європейським стандартам.

Ключові слова: *основні засади судочинства, суд, судовий розгляд, захист прав людини, ЄСПЛ, правосуддя.*

The article examines the key principles of judicial proceedings enshrined in the Constitution of Ukraine in the context of their implementation and protection in the European Court of Human Rights. The case law of the ECHR on the interpretation of the principles of the rule of law, equality of all participants in the trial before the law and the court, ensuring proof of guilt, adversarial nature of the parties and freedom in providing their evidence to the court and in proving their persuasiveness before the court, supporting the public prosecution in court by the prosecutor, ensuring the accused's right to defense, publicity of the trial and its full recording by technical means, reasonable terms for considering the case by the court, ensuring the right to an appellate review of the case and, in cases specified by law, to a cassation appeal of the court decision, as well as the binding nature of the court decision is studied.

The authors analyze the decisions of the ECHR as an important tool for monitoring compliance with human rights at the national level and show how the practice of the Court affects the improvement of legislation and judicial practice in Ukraine. The article highlights trends related to the efficiency of judicial proceedings, problems of implementation of constitutional rights in the judicial system, as well as examples of violations that were the subject of consideration by the ECHR.

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

The constitutional principles of judicial proceedings are examined in the article as a dynamic mechanism that develops in the light of the practice of the Court and is designed to ensure the restoration of the level of public trust in the judicial branch. It is proven that the construction of the judicial process on the basis of compliance with the basic principles of judicial proceedings is the basis for ensuring a fair, independent and impartial trial.

The conclusions of the article emphasize that the practical implementation of the constitutional principles of judicial proceedings through the prism of the decisions of the ECHR is a key factor in strengthening the rule of law, ensuring the democratic nature of judicial proceedings, its legality and compliance with European standards.

Key words: *basic principles of judicial proceedings, court, trial, protection of human rights, ECHR, justice.*

Конституція України закріплює основоположні засади судочинства – фундаментальні принципи організації та функціонування судової влади, що регулюють здійснення правосуддя та гарантують дотримання прав людини. Саме конституційні засади є орієнтирами забезпечення справедливого, незалежного та неупередженого судового розгляду, забезпечують демократичний характер судочинства, його законність та відповідність європейським стандартам. З огляду на європейську ідентичність Українського народу та незворотність європейського курсу України, вагомого значення набуває інтерпретація цих засад у світлі практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд), яка не лише розкриває зміст відповідних принципів, а й істотно впливає на трансформацію національного правозастосування.

Рішення ЄСПЛ формують стандарти реалізації основоположних прав і свобод людини, забезпечуючи незмінність побудови демократичного суспільства. ЄСПЛ, оцінюючи дотримання державами-учасниками Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), з'ясовує чи прийняті національними судами рішення відповідали Конвенції, тобто чи дотримуються держави-відповідачі курсу на побудову демократії.

Як і національні суди, Європейський суд з прав людини, у своїй діяльності керується принципами судочинства, що стверджується преамбулою Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: основоположні свободи, які становлять підвалини справедливості та миру в усьому світі, найкращим чином забезпечуються, з одного боку, завдяки дієвій політичній демократії, а з іншого боку, завдяки спільному розумінню і додержанню прав людини, від яких вони залежать [1]. Застосування основних засад судочинства спрямоване на забезпечення рівності всіх перед законом і судом та гарантування кожній людині однакового обсягу прав.

Стаття 55 Конституції України проголошує право кожного на захист прав і свобод у судовому порядку [2, ст. 55]. Підтвердженням вказаному слугує рішення ЄСПЛ у справі "The Sunday Times v. The United Kingdom", згідного якого суди – це органи, покликані підтверджувати юридичні права й обов'язки та вирішувати суперечності про них, широка публіка повинна сприймати їх у такій якості та з повагою і довірою ставитися до здатності судів виконувати цю функцію [3, п. 55].

Національні суди зобов'язані захищати права людини у межах власних правових систем. Обов'язок держави – забезпечити на національному рівні можливість кожному отримати засіб правового захисту проти порушення конвенційних прав, випереджаючи прагнення вдаватися до механізмів оскарження в Суді. Ефективний судовий захист – є центральним для функціонування демократії та виконання державою своїх зобов'язань за Конвенцією [4, п. 152]. Функціонування ЄСПЛ сприяє правильному застосуванню положень Конвенції в національній правозастосовній практиці і забезпечує демократичну зорієнтованість правозахисної функції національних судів. Саме тоді кожній людині, у разі порушення її прав і свобод, буде забезпечений доступ до правосуддя, відшкодування заподіяної шкоди та гарантоване притягнення винних осіб до відповідальності. При цьому судова влада не тільки гарантуватиме захист прав і свобод конкретної людини, а й сприятиме усуненню подібних порушень у майбутньому.

Дотримання основних засад судочинства є запорукою ефективної реалізації права на справедливий суд та розвиток демократії. Цієї ж думки ЄСПЛ: вказуючи у своєму рішенні про те, що наглядові функції суду зобов'язують його приділяти найвищу увагу принципам, що характеризують «демократичне суспільство» [5, п. 49].

У статті 129 Конституції України наведено перелік основних засад судочинства, які становлять підвалини здійснення правосуддя в демократичному суспільстві. Серед них: верховенство права; рівність всіх учасників судового процесу перед законом і судом; забезпечення доведеності вини; змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості; підтримання публічного обвинувачення в суді прокурором; забезпечення обвинуваченому права на захист; гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; розумні строки розгляду справи судом; забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення; обов'язковість судового рішення [2, ст. 129].

Стандарт верховенства права вимагає неухильного дотримання прав людини. Його значення розкриває ЄСПЛ в справі «Україна та Нідерланди проти росії», де Суд вказує, що характер і масштаби насильства, знищення індивідуальних свобод, а також зловісні заяви щодо державності України, її незалежності та самого її права на існування становлять загрозу мирному співіснуванню… Ці дії спрямовані на підрив основ демократії, на яких заснована Рада Європи та її держави-члени, шляхом знищення індивідуальних свобод, придушення політичних свобод та відвертого ігнорування верховенства права [6, п. 177]. Відтак, посягання на людське життя, гідність та індивідуальні права людини, відповідно до верховенства права, становить пряму загрозу демократії. Ось чому принцип верховенства права закладено в основу конвенційної системи захисту прав людини: зводиться до мінімуму державне втручання в права і свободи, гарантовані Конвенцією.

Принцип рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом гарантує справедливість судового розгляду і розглядається ЄСПЛ крізь призму статей 6 (Право на справедливий суд) та 14 (Заборона дискримінації). Вказаний принцип включає дві складові: рівність всіх осіб перед законом та процесуальна рівність. Рівність перед законом означає забезпечення сторін рівними правами і рівними обов'язками щодо участі у процесі та відстоюванні своєї позиції. Жодна особа не повинна зазнавати дискримінації чи привілеїв за ознаками статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження або за іншою ознакою [1, ст. 14].

Інша складова детально розкрита ЄСПЛ в рішенні «Жук проти України», відповідно до якого принцип процесуальної рівності сторін, як один із елементів більш широкої концепції справедливого судового розгляду, вимагає, щоб кожній стороні надавалась розумна можливість представляти свою позицію за таких обставин, які не ставлять цю сторону в суттєво невигідне становище по відношенню до протилежної сторони. Це зобов'язує до надання сторонам судового процесу можливості ознайомитись з усіма пред'явленими доказами і зауваженнями та прокоментувати їх, навіть якщо вони надані незалежним представником державної юридичної служби з метою здійснення впливу на рішення суду [7, п. 25].

Засада забезпечення доведеності вини тісно переплітається з презумпцією невинуватості та забезпечує захист особи від необґрунтованого переслідування та зловживань з боку органів досудового розслідування та суду. Вона зобов'язує сторону обвинувачення довести винуватість особи у вчиненні кримінального правопорушення. При оцінці доказів Суд дотримується критерію «поза розумним сумнівом»: таке доведення може випливати із сукупності ознак чи неспростовних презумпцій, достатньо вагомих, чітких і узгоджених між собою [8, п. 150]. Суд робить висновки, які, на його думку, підтверджуються незалежною оцінкою сукупності доказів, включно з тими, які він може зробити з фактів і подань сторін [9, п. 147].

Доведення вини поза розумним сумнівом вимагає, щоб наявна сукупність доказів була настільки переконливою, що у неупередженого спостерігача не залишиться розумного сумніву у винуватості особи. Усі суперечності повинні бути усунуті шляхом логічного аргументування достатньо переконливими доказами. Це є одним із чинників забезпечення справедливого судового розгляду.

Забезпечення доведеності вини ЄСПЛ пов'язує з дотриманням права на захист. У справі «Яременко проти України» Суд вказав, що визначаючи чи було провадження у справі загалом справедливим, має враховуватися, чи було дотримано прав на захист. Слід, зокрема, розглянути, чи заявникові була надана можливість спростувати достовірність доказів і заперечити проти їх використання. Крім того, має бути врахована якість таких доказів і, зокрема, те, чи породжують обставини, за яких вони були отримані, будь-який сумнів щодо їхньої достовірності й точності. При тому, що питання справедливості розгляду не обов'язково постає у разі відсутності будь-яких інших матеріалів на підтвердження отриманих доказів, слід мати на увазі, що у разі, якщо доказ має дуже вагомий характер і якщо відсутній ризик його недостовірності, необхідність у підтверджувальних доказах відповідно зменшується [10, п. 76].

Принцип забезпечення доведеності вини покладає на національний суд у кримінальному провадженні обов'язок дотримуватися презумпції невинуватості. Він вимагає, серед іншого, щоб під час виконання своїх обов'язків члени суду не виходили з упередженої думки про те, що обвинувачений скоїв інкримінований злочин; тягар доказування лежить на стороні обвинувачення, і будь-які сумніви повинні йти на користь обвинуваченого. З цього також випливає, що обвинувачення має повідомити обвинуваченого про звинувачення, яке буде висунуто проти нього, щоб він міг відповідно підготувати та представити свій захист, а також надати докази, достатні для його засудження [11, п. 77].

Принцип змагальності сторін та свободи в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості в кримінальному провадженні трактується як самостійне обстоювання стороною обвинувачення і стороною захисту їхніх правових позицій, прав, свобод і законних інтересів засобами, передбаченими КПК України. Сторони кримінального

провадження мають рівні права на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав, передбачених КПК України. [12, ст. 22]. Провідною ідеєю вказаної засади є паритетність сторін, які самостійно відстоюють власні правові позиції у формі судового спору шляхом реалізації наданих законом процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків.

Аналіз практики Суду показав: змагальність сторін забезпечується, якщо кожна сторона має реальну можливість представити свої аргументи та докази; жодна зі сторін не опиняється в суттєво гіршому становищі, в порівнянні з іншою; обвинувачення та захист є почутими судом на рівних умовах. Представляючи свою позицію в судому процесі кожній стороні надається можливість спростувати доводи опонента. Судам необхідно враховувати питання про те, чи було надано заявникові можливість спростувати достовірність доказів і заперечити проти їх використання [8, п. 274]. З метою змагальності сторін усі докази повинні бути представленими під час публічного слухання в присутності обвинуваченого.

Вимога «змагальності сторін» у сенсі «справедливого балансу» між сторонами застосовується як до цивільних, так і до кримінальних справ. У судових процесах, що стосуються протилежних інтересів, «змагальність сторін» означає, що кожній стороні має бути надана розумна можливість представити свою справу – включаючи свої докази – за умов, які не ставлять її в суттєво невигідне становище порівняно з її опонентом. Національні органи влади повинні забезпечити в кожній окремій справі виконання вимог «справедливого слухання» [13, п. 33]. Ігнорування судом позиції однієї зі сторін є порушенням не лише засади змагальності, а й справедливості провадження в цілому.

Засада підтримання публічного обвинувачення в суді прокурором свідчить про організаційно-владну діяльність прокурора, який від імені держави зобов'язаний підтримувати в суді висунуте обвинувачення. Цьому обов'язку кореспондує вимога неможливості використання недопустимих обвинувальних доказів. Коли в розпорядження обвинувачів надходять докази проти підозрюваних, отримані, як це їм відомо або як вони мають розумні підстави вважати, за допомогою незаконних методів, які є грубим порушенням прав підозрюваного, особливо пов'язаних із застосуванням тортур або жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність видів поводження чи покарання, або інших порушень прав людини, вони відмовляються від використання таких доказів проти будь-якої особи, крім тих, хто застосовував такі методи, або, відповідно, інформують суд і вживають усіх необхідних заходів для забезпечення того, щоб особи, відповідальні за застосування таких методів, залучалися до суду [14, п. 16]. Саме тому прокурор, як носій публічного інтересу, не повинен підтримувати обвинувачення, яке ґрунтується на недопустимих доказах.

Для врівноваження можливостей прокурора підтримувати публічне обвинувачення, стороні захисту надається можливість ознайомлюватися зі всіма доказами, зібраними проти неї та оскаржувати їх в суді. Якщо одна зі сторін в судовому процесі має більше можливостей викладати свої зауваження з метою впливу на думку суду, то порушується баланс сторін. Як наголосив ЄСПЛ, процесуальна справедливість вимагає, щоб заявникам (стороні захисту) також була надана можливість зробити усні зауваження у відповідь [15, п. 28].

Однією з головних підвалин справедливого судового розгляду є *конституційна засада забезпечення обвинуваченому права на захист.* Стаття 6 Конвенції до права на захист включає наступні права обвинуваченого: бути негайно і детально поінформованим зрозумілою мовою про характер і причини висунутого обвинувачення; мати час і можливості, необхідні для підготовки свого захисту; захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, або – за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника – одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя [1, ст. 6].

Обвинуваченому слід повідомити про причини висунутого проти нього обвинувачення, юридичну кваліфікацію його дій, а також у разі наявності, про зміни в обвинуваченні. Вказані дії зумовлені потребою забезпечити останньому час і можливості, необхідні для підготовки та обрання способу свого захисту. Обвинувачений повинен мати можливість організувати свій захист належним чином і без перешкод можливості викласти суду, який розглядає справу, всі необхідні аргументи захисту і таким чином вплинути на результат провадження. Серед засобів, необхідних кожному обвинуваченому, є можливість ознайомитися – для цілей підготовки свого захисту – з результатами розслідувань, які проводилися протягом усього провадження в справі. Питання адекватності часу та можливостей наданих обвинуваченому, слід вирішувати в контексті обставин кожної конкретної справи [16, п. 65].

Суд послідовно вказує, що забезпечення доступу до захисника на ранніх етапах є процесуальною гарантією права не свідчити проти себе та основною гарантією недопущення поганого поводження, відмічаючи особливу вразливість обвинуваченого на початкових етапах провадження, коли він потрапляє у стресову ситуацію і одночасно стикається з дедалі складнішими положеннями кримінального

законодавства. Будь-який виняток з реалізації цього права має бути чітко визначений, а його дія має бути суворо обмежена в часі. Вказане є особливо актуальними в разі серйозних обвинувачень, бо саме у випадку, коли особі загрожує найсуворіше покарання, її право на справедливий судовий розгляд має забезпечуватися в демократичному суспільстві максимально можливою мірою [8, п. 263].

Не є практичним та ефективним забезпеченням права на захист надання особі адвоката, компетентність та досвід якого не відповідають характеру кримінального правопорушення або лише його формальна присутність. ЄСПЛ послідовно дотримується думки, що призначення захисника саме по собі необов'язково вирішує питання відповідності вимогам підпункту «с» пункту 3 статті 6. Просте призначення захисника не забезпечує ефективного захисту, оскільки такому захиснику можуть перешкоджати у виконанні його обов'язків, або ж він може ухилятися від їх виконання. Якщо національні органи повідомляються про існування такої ситуації, вони повинні або замінити захисника, або зобов'язати його чи її виконати ці обов'язки [16, п. 67].

У разі, коли обвинувачений за браком коштів чи з інших об'єктивних підстав, не може скористатися правом на захист, уповноважені особи (слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд) зобов'язані самостійно забезпечити участь захисника в кримінальному провадженні у випадках та порядку, передбачених статтею 49 КПК України. У справі «Радченко проти України» Суд вказав, що право обвинувачених у вчиненні злочинів на безоплатну правову допомогу, що є однією з гарантій права на справедливий суд, залежить від двох умов: якщо така особа не має достатньо коштів для оплати правової допомоги та якщо інтереси правосуддя вимагають, щоб цій особі була надана така допомога. Ключовими пунктами для вирішення питання про те чи вимагали «інтереси правосуддя» надання обвинуваченому безоплатної правової допомоги, є серйозність питання, про яке йшлося, та характер цього провадження [15, п. 20–21].

Засада гласності судового процесу та його повне фіксування технічними засобами відповідає визначеному в статті 6 Конвенції праву кожного на публічний розгляд його справи. Зокрема, судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або – тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя [1, ст. 6].

Дослідження показують, що Конвенція та прецедентна практика ЄСПЛ гласність та відкритість судового процесу ототожнюють з його публічністю, тому і розглядатимемо вказану засаду у відповідному контексті. Значення цієї засади розкрито Судом ще в 1983 році у справі «Аксен проти Німеччини»: публічний характер проваджень у судових органах, зазначених у пункті 1 статті 6 Конвенції, захищає учасників судового розгляду від таємного здійснення правосуддя без публічного контролю; це також один із засобів, за допомогою якого можна підтримувати довіру до судів, як вищих, так і нижчих інстанцій. Роблячи здійснення правосуддя видимим, публічність сприяє досягненню мети пункту 1 статті 6, а саме справедливому судовому розгляду, гарантія якого є одним із основоположних принципів будь-якого демократичного суспільства у значенні Конвенції [17, п. 25]. Вочевидь, гласність судового процесу забезпечує контроль громадськості за перебігом судових процесів.

На виконання вимоги Конвенції по необхідність забезпечення доступу преси і публіки до судового розгляду, то останні мають бути належним чином поінформовані про дату та місце проведення слухання, а також, щоб вказане місце було легкодоступним для громадськості. У разі неможливості провести відкрите засідання, держава зобов'язана вжити компенсаційних заходів, щоб забезпечити належне інформування громадськості про хід та результати судового розгляду.

Складовою засади гласності судового процесу є право на відкрите, публічне проголошення та оприлюднення судових рішень задля забезпечення суспільного контролю за діяльністю суду. Щодо вимоги про публічне оголошення рішень Суд постановив, що у кожному випадку форма публічності, що надається «рішенню» згідно з національним законодавством держави-відповідача, повинна визначатися з огляду на особливості відповідного провадження, враховуючи його повноту, та згідно з предметом та метою пункту 1 статті 6 Конвенції [18, п. 54].

Розумні строки розгляду справи судом є загальновизнаним стандартом реалізації права на судовий захист, оскільки їх недотримання є рівнозначним відмові особі в правосудді. Розумними вважаються строки, що є об'єктивно необхідними для виконання процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень [12, ст. 28].

Стосовно загальних строків провадження ЄСПЛ визначає, що період розумного строку розпочинається з моменту «вручення індивіду компетентним органом офіційного повідомлення про обвинувачення його у вчиненні кримінального злочину» (судові рішення у справі «Дьюєр проти Бельгії», 1980 р.; у справі «Екле проти Німеччини», 1982 р.) і завершується остаточним вирішенням справи, включаючи апеляцію

і касацію (судове рішення у справі «Девер проти Бельгії», 1980 р.). З огляду на це вимога розумних строків поширюється і на стадію судового розгляду справи [19, с. 86–87].

Особливо важливою засада розумності строків судового розгляду набуває саме в кримінальному провадженні, адже має на меті забезпечити, щоб обвинувачений не залишався занадто довгий час під тягарем обвинувачення, обґрунтованість якого має бути доведена [20, п. 68]. Обвинувачений у кримінальній справі повинен мати право розраховувати на здійснення провадження в його справі з особливою ретельністю і що положення статті 6 Конвенції покликані не допускати в кримінальних справах надто тривалого перебування обвинуваченої особи в стані невизначеності щодо своєї долі [21, п. 116]. Суттєво, що швидкість не повинна шкодити повноті судового розгляду кримінального провадження.

Розумні строки розгляду справи оцінюються судом в кожному конкретному випадку. В прецедентній практиці ЄСПЛ сформовані критерії розумних строків: 1) складність справи (перелік статей обвинувачення, кількість епізодів, обвинувачених, свідків); 2) поведінка заявника та відповідних органів (вжиття державою достатніх заходів для прискорення провадження); 3) характер і важливість предмета судового розгляду. Обвинувачений в кримінальному провадженні повинен мати право на розгляд його справи з особливою сумлінністю, передусім якщо він знаходиться під вартою.

Позиція сторони захисту може істотно затягувати строки розгляду справи. Тому при оцінці впливу поведінки захисту на тривалість провадження ЄСПЛ дотримується такого: держава не відповідає за тривалі процедури кримінального провадження, обумовлені його поведінкою чи зловживанням процесуальними правами; підозрюваний, обвинувачений не зобов'язаний активно співпрацювати з судовими органами; не є затягуванням строків кримінального провадження використання всіх засобів правового захисту [22, с. 88].

Розумним є найкоротший строк розгляду і вирішення справи, проведення процесуальної дії або винесення процесуального рішення, який достатній для надання своєчасного (без невиправданих зволікань) судового захисту порушених прав, свобод та інтересів, досягнення мети процесуальної дії та ефективного доступу до правосуддя.

Принцип забезпечення права на апеляційний перегляд та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення гарантує здійснення правосуддя судами апеляційної та касаційної інстанцій на основі верховенства права з метою реалізації права на судовий захист, а також судового контролю задля однакового та правильного застосування норм матеріального та процесуального права.

ЄСПЛ розглядає вказану засаду не лише крізь призму права на справедливий суд, гарантованого статтею 6 Конвенції, а й права на оскарження в кримінальних справах, передбаченого статтею 2 Протоколу № 7 до Конвенції. Згідно вказаної норми кожен, кого суд визнав винним у вчиненні кримінального правопорушення, має право на перегляд судом вищої інстанції факту визнання його винним або винесеного йому вироку. Здійснення цього права, включаючи підстави, на яких воно може бути здійснене, регулюється законом. Із цього права можуть поширюватися винятки для передбачених законом незначних правопорушень або коли відповідну особу судив у першій інстанції найвищий суд, або коли її було визнано винною і засуджено після оскарження виправдувального вироку [1, с. 39].

У своїй практиці Суд зазначає, що перегляд вищестоящими судами вироку або призначеного покарання може стосуватися як питань факту, так і права або обмежуватися тільки питаннями права… Однак будь-які обмеження права на перегляд, що містяться в національному законодавстві, мають за аналогією з правом доступу до суду, закріпленим пунктом 1 статті 6 Конвенції, переслідувати законну мету та не порушувати саму суть цього права. Якщо існує право на перегляд за статтею 2 Протоколу №7, воно має бути таким же ефективним. Це положення спрямовано на забезпечення можливості виправити будь-які недоліки, допущені на стадіях судового розгляду або винесення вироку, якщо такі призвели до визнання особи винною [23, п. 49–51].

Принцип обов'язковості судового рішення є невід'ємною складовою права на справедливий суд, яке було б ілюзорним, якби остаточні судові рішення не виконувалися. На жаль, ЄСПЛ неодноразово визнавав, що невиконання рішень національних судів є системною проблемою України, адже порушує основні права осіб, які є сторонами в справі. Прикладом слугує пілотне рішення «Юрій Миколайович Іванов проти України», згідно якого ефективний доступ до суду включає право на виконання судового рішення без невиправданих затримок. Саме на державу покладено обов'язок дбати про те, щоб остаточні рішення, винесені проти її органів, установ чи підприємств, які перебувають у державній власності або контролюються державою, виконувалися відповідно до вимог Конвенції. Держава не може виправдовувати нестачею коштів невиконання судових рішень, винесених проти неї або проти установ чи підприємств, які перебувають в державній власності або контролюються державою. Держава несе відповідальність за виконання остаточних рішень, якщо чинники, які затримують чи перешкоджають їх повному й вчасному виконанню, перебувають у межах контролю органів влади [24, п. 54].

Повага до остаточного судового рішення, що набрало законної сили, є принципом юридичної визначеності, а отже, складовою верховенства права. Рішення стає остаточним з моменту набрання ним законної сили, а встановлені ним владні приписи є обов'язковими до виконання. Забезпечення своєчасного виконання судового рішення є гарантією ефективного правосуддя та основою довіри суспільства до судової влади.

В результаті проведеного дослідження конституційних засад судочинства України встановлено, що останні є фундаментальними елементами правової системи нашої держави. Вказані принципи перебувають у тісному взаємозв'язку з європейськими стандартами, що формуються у практиці ЄСПЛ. Рішення Суду конкретизують зміст конституційних положень, виявляють системні проблеми українського правосуддя (затягування розгляду справ, невиконання рішень національних судів) та слугують дороговказом для вдосконалення національної правової системи з метою ефективного судового захисту прав людини, підвищення якості та справедливості судового процесу, зміцненню верховенства права, демократичного спрямування українського судочинства та формування суспільної довіри до судової системи.

Список використаних джерел:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: зб. законод. актів: станом на 19.04.2023 р. Київ, 2023. 102 с.

2. Конституція України: прийнята на 5-й сесії ВРУ 28.06.1996 р., в ред. від 01.01.2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#n4801

3. Decision of the ECtHR in the case "The Sunday Times v. The United Kingdom", (Application no. 6538/74), dated April 26, 1979. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":["001-57584"]}

4. Decision of the ECtHR in the case "KUDŁA v. POLAND", (Application no. 30210/96), dated October 26, 2000. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":["1.\tKudla"],"itemid":["001-58920"]}

5. Decision of the ECtHR in the case "Handyside v. The United Kingdom", (Application no. 5493/72), dated December 7, 1976. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":["001-57499"]}

6. Decision of the ECtHR in the case "Ukraine and the Netherlands v. russia" [GC], (Applications no. 8019/16, 43800/14, 28525/20, 11055/22), dated July 9, 2025. URL: https://hudoc.echr.coe.int/#{"itemid":["001-244292"]}

7. Рішення ЄСПЛ у справі «Жук проти України», (заява №45783/05) від 21.10.2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_659#Text

8. Рішення ЄСПЛ у справі «Нечипорук і Йонкало проти України», (заява № 42310/04) від 21.04.2011 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_683#Text

9. Decision of the ECtHR in the case "Nachova and Others v. Bulgaria", (Applications no. 43577/98, 43579/98), dated July 6, 2005. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":["Nachova%20and%20Others%20v.%20Bulgaria"],"languageisocode":["UKR"],"appno":["43577/98"],"itemid":["001-196520"]}

10. Рішення ЄСПЛ у справі «Яременко проти України», (заява №32092/02) від 12.06.2008 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_405#Text

11. Decision of the ECtHR in the case "BARBERA, MESSEGUE and JABARDO v. SPAIN", (Application no. 10590/83), dated December 6, 1988. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":["001-57429"]}

12. Кримінальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. №4651-VI, в ред. 01.08.2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

13. Decision of the ECtHR in the case "DOMBO BEHEER B. V. v. THE NETHERLANDS", (Application no. 14448/88), dated October 27, 1993. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":["001-57850"]}/

14. Керівні принципи ООН щодо ролі обвинувачів, прийняті 8-м Конгресом ООН з профілактики злочинності і поводження з правопорушниками 1990 р. URL: https://kdkp.gov.ua/uploads/files/Керівні%20принципи%20щодо%20ролі%20прокуроров.pdf

15. Рішення ЄСПЛ у справі «Радченко проти України», (заява № 39555/07) від 01.02.2018 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c41#Text

16. Рішення ЄСПЛ у справі «Іглін проти України», (заява № 39908/05) від 12.01.2012 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_780#Text

17. Decision of the ECtHR in the case "AXEN. v. GERMANY", (Application no. 8273/78), dated December 8, 1983. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":["001-57426"]}/

18. Рішення ЄСПЛ у справі «Шмушкович проти України», (заява № 3276/10) від 14.11.2013 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_990#Text

19. Тертишник В. М. Кримінально-процесуальне право України: Підручник. 11-те вид., доповн. і перероб. Київ : Алерта, 2026. 674 с.

20. Decision of the ECtHR in the case "KART. v. TURKEY", (Application no. 8917/05), dated July 8, 2008. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":["001-87448"]}

21. Рішення ЄСПЛ у справі «Вергельський проти України», (заява №19312/06) від 12.03.2009 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_460#Text

22. Бойко О. Розумні строки кримінального провадження в практиці Європейського суду з прав людини. *Національний юридичний журнал: теорія і практика.* 2020. С.83–90. URL: https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/83-90_13.pdf

23. Рішення ЄСПЛ у справі «Швидка проти України», (заява № 17888/12) від 30.10.2014 р. URL: https://minjust.gov.ua/files/general/2023/02/28/20230228165401-79.pdf

24. Рішення ЄСПЛ у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України», (заява № 40450/04) від 15.10.2009 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_479#Text

Дата першого надходження статті до видання: 10.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025

УДК 004.056:34(477)
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.20

Нашинець-Наумова А. Ю.,
доктор юридичних наук, професор, академік Академії АПН,
заступник декана з науково-методичної та навчальної роботи
факультету права та міжнародних відносин
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка
ORCID: 0000-0002-5811-7733

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

LEGAL ENSURANCE OF INFORMATION SECURITY IN THE CONDITIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

«Ми усвідомлюємо, що те, що відбувається
сьогодні в інформаційному просторі, – це війна»
Олексій Данілов, Секретар РНБО України (2019-2024 рр.)

У статті здійснено комплексний правовий аналіз нормативно-правового забезпечення інформаційної безпеки України в умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації. Окреслено основні інформаційні загрози – дезінформація, кібератаки, витік персональних та службових даних, маніпуляції інформаційним простором. Проаналізовано діючу нормативно-правову базу, зокрема Закон України «Про правовий режим воєнного стану» [1], наукові дослідження українських фахівців та практику органів влади на інформаційні загрози. Визначено ключові прогалини та запропоновано комплекс змін у законодавстві, організаційних механізмах, процесуальних процедурах та кримінально-правових інструментах протидії інформаційним ризикам. Обґрунтовано необхідність забезпечення балансу між інтересами оборони та гарантіями свободи слова та права на інформацію.

В умовах воєнного стану особливої актуальності набуває проблема забезпечення належного балансу між необхідністю захисту національної безпеки, з одного боку, та дотриманням конституційних прав і свобод людини, з іншого. Свобода слова, право на інформацію, право на приватність та захист персональних даних, свобода вираження поглядів – усі ці фундаментальні права зазнають суттєвого впливу з боку обмежень, зумовлених військовою необхідністю. Держава змушена вдаватися до спеціальних правових режимів, обмежувати окремі інформаційні процеси, встановлювати контроль за поширенням відомостей, які можуть завдати шкоди обороноздатності та безпеці. Водночас надмірні або необґрунтовані обмеження можуть призводити до порушень прав людини, зловживань владою, звуження демократичних свобод.

Саме тому питання правового забезпечення інформаційної безпеки в умовах війни набуває особливого теоретичного та практичного значення. Воно охоплює як проблеми нормативно-правового регулювання діяльності суб'єктів інформаційних відносин, так і питання реалізації та захисту інформаційних прав громадян, функціонування медіа, відповідальності за інформаційні правопорушення, боротьби з дезінформацією та інформаційними диверсіями. Особливої уваги потребує також узгодження національного законодавства з міжнародними стандартами у сфері прав людини та інформаційної безпеки, зокрема положеннями Європейської конвенції з прав людини, практикою Європейського суду з прав людини, а також рекомендаціями міжнародних організацій.

Ключові слова: *інформаційна безпека, воєнний стан, національна безпека, дезінформація, кібербезпека, персональні дані, правове регулювання.*

The article provides a comprehensive legal analysis of the regulatory and legal support for Ukraine's information security in the context of full-scale armed aggression by the Russian Federation. The main information threats are outlined - disinformation, cyberattacks, leakage of personal and official data, manipulation of the information space. The current regulatory and legal framework is analyzed, in particular the Law of Ukraine "On the Legal Regime of Martial Law" [1], scientific research by Ukrainian specialists and the practice of government bodies on information threats. Key gaps are identified and a set of changes in legislation, organizational mechanisms, procedural procedures and criminal law instruments for countering information risks is proposed. The need to ensure a balance between defense interests and guarantees of freedom of speech and the right to information is substantiated. In conditions of martial law, the problem of ensuring an appropriate balance between the need to protect national security, on the one hand, and compliance with constitutional rights and freedoms of a person, on the other, becomes particularly relevant. Freedom of speech, the right to information, the right to privacy and protection of personal data, freedom of expression – all these fundamental

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

rights are significantly affected by restrictions due to military necessity. The state is forced to resort to special legal regimes, limit certain information processes, establish control over the dissemination of information that may harm defense capability and security. At the same time, excessive or unjustified restrictions can lead to violations of human rights, abuse of power, and narrowing of democratic freedoms. That is why the issue of legal support for information security in wartime acquires special theoretical and practical significance. It covers both the problems of regulatory and legal regulation of the activities of subjects of information relations, and the issues of implementing and protecting citizens' information rights, the functioning of the media, liability for information offenses, and the fight against disinformation and information sabotage. Special attention also needs to be paid to harmonizing national legislation with international standards in the field of human rights and information security, in particular the provisions of the European Convention on Human Rights, the practice of the European Court of Human Rights, as well as the recommendations of international organizations.

Key words: *information security, martial law, national security, disinformation, cybersecurity, personal data, legal regulation.*

Повномасштабна війна російської федерації проти України, що триває з лютого 2022 року, стала не лише збройним протистоянням на полі бою, а й масштабною війною в інформаційному просторі. Інформація перетворилася на стратегічний ресурс, а контроль над інформаційними потоками – на один із ключових чинників національної безпеки. Сучасна війна характеризується активним застосуванням гібридних методів впливу, серед яких інформаційно-психологічні операції, масоване поширення дезінформації, маніпуляція суспільною свідомістю, кібератаки на державні ресурси та критичну інфраструктуру займають провідне місце. У таких умовах інформаційна безпека перестає бути суто технічною або комунікаційною проблемою і набуває виразного правового, політичного та суспільного виміру.

Інформаційний простір сьогодні фактично є повноцінним театром воєнних дій. Через засоби масової інформації, соціальні мережі, месенджери, інтернет-платформи здійснюється цілеспрямований вплив на масову свідомість, формується викривлена картина подій, поширюються фейкові новини, здійснюються спроби деморалізації населення, підриву довіри до органів державної влади та військового керівництва. Окремим напрямом ворожої діяльності стало втручання в роботу державних інформаційних систем, каналів військових комунікацій, а також атакування об’єктів критичної інформаційної інфраструктури. Усе це створює безпрецедентні виклики для держави, суспільства та правової системи.

Українські науковці та практики (Смотрич Д. В. [2], Котерлін І. Б. [3], Руснак Ю. І. [4], Беспалов І. О. [5] та ін.) у своїх працях наголошують на необхідності переосмислення ролі правових механізмів у забезпеченні інформаційної безпеки в період збройного конфлікту. Дослідники звертають увагу на зростання значення інформаційного суверенітету держави, посилення вимог до захисту інформаційних ресурсів, удосконалення правового статусу засобів масової інформації в умовах воєнного стану, а також на визначення меж допустимих обмежень інформаційних прав. Водночас у наукових дискусіях залишаються відкритими питання співвідношення свободи слова та державної безпеки, відповідальності за поширення дезінформації, правомірності блокування інформаційних ресурсів, застосування санкцій до медіаструктур та окремих осіб.

Актуальність дослідження зумовлюється також тим, що воєнний стан в Україні став безпрецедентним за тривалістю та масштабами впливу на всі сфери суспільного життя. Правове регулювання інформаційної сфери зазнало істотних змін: були прийняті нові нормативно-правові акти, внесені зміни до чинного законодавства, сформовано нові підходи до діяльності засобів масової інформації, телекомунікаційних операторів, інтернет-провайдерів, платформ соціальних мереж. Разом з тим практика їх застосування виявила низку проблем, колізій та прогалин, які потребують ґрунтовного наукового осмислення та вироблення пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання.

Особливу складність становить питання протидії дезінформації в умовах війни. Ворожі інформаційні кампанії спрямовані не лише на дискредитацію української влади та Збройних Сил України, а й на послаблення міжнародної підтримки, розпалювання панічних настроїв у суспільстві, поширення недовіри між різними соціальними групами. У таких умовах держава змушена застосовувати жорсткіші механізми інформаційного контролю, що нерідко викликає гострі суспільні дискусії щодо меж допустимого втручання у свободу слова.

Не менш важливим є й аспект кібербезпеки, який тісно пов’язаний з інформаційною безпекою. Кіберпростір використовується як інструмент для проведення атак на енергетичні системи, банківську сферу, транспортну інфраструктуру, органи державної влади та оборони. Юридичне забезпечення захисту кіберпростору потребує комплексного підходу, що поєднує норми інформаційного, адміністративного, кримінального та міжнародного права.

Усе вищезазначене свідчить про необхідність системного дослідження правових засад забезпечення інформаційної безпеки України в умовах

воєнного стану. Вивчення цієї проблематики має не лише теоретичне, а й значне практичне значення, оскільки результати таких досліджень можуть бути використані для вдосконалення законодавства, підвищення ефективності державної інформаційної політики, посилення захисту національних інтересів у інформаційній сфері, а також для забезпечення належного рівня захисту прав і свобод людини.

Метою даної роботи є комплексний аналіз правових механізмів забезпечення інформаційної безпеки України в умовах повномасштабної війни, визначення основних проблем і тенденцій розвитку законодавства у цій сфері, а також обґрунтування шляхів його подальшого вдосконалення. Для досягнення поставленої мети у роботі передбачається вирішення таких завдань: дослідити сутність та зміст поняття інформаційної безпеки в умовах збройного конфлікту; проаналізувати чинну нормативно-правову базу у сфері інформаційної безпеки; визначити особливості обмеження інформаційних прав під час воєнного стану; окреслити проблеми правозастосовної практики та сформулювати пропозиції щодо її вдосконалення.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у сфері забезпечення інформаційної безпеки України в умовах воєнного стану. Предметом дослідження є норми національного та міжнародного права, які регулюють інформаційні відносини, а також практика їх застосування під час повномасштабної війни.

Таким чином, дослідження проблем правового забезпечення інформаційної безпеки в умовах війни є надзвичайно актуальним і необхідним для сучасної України, оскільки від ефективності правового регулювання в цій сфері значною мірою залежить не лише захист державних інтересів, а й збереження демократичних цінностей, прав і свобод людини навіть в умовах найскладніших викликів воєнного часу.

Інформаційна безпека за умов воєнного стану має стратегічну вагу, адже інформаційний простір перетворюється на один із провідних фронтів воєнного протистояння. Російсько-українська війна засвідчила, що поряд із класичними видами збройного протистояння активно застосовуються інформаційні, кібернетичні та психологічні впливи. Саме тому правове регулювання інформаційної сфери в період війни повинно не лише гарантувати захист державних інтересів, а й забезпечувати дотримання основоположних прав і свобод людини.

Нормативно-правова база інформаційної безпеки України під час воєнного стану складається з комплексу актів різної юридичної сили: Конституції України, спеціального законодавства у сфері воєнного стану, інформаційного, кримінального, адміністративного, кібербезпекового законодавства, а також підзаконних нормативних актів органів виконавчої влади. Разом вони формують правове поле, у межах якого держава здійснює регулювання інформаційних процесів і протидіє інформаційним загрозам.

Ключовим нормативним актом, який визначає загальні засади функціонування держави в умовах війни, є Закон України «Про правовий режим воєнного стану» [1]. Саме цей закон встановлює підстави введення воєнного стану, його зміст, строки дії та правові наслідки для органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій і громадян. Особливе місце в цьому законі посідають положення, що стосуються обмеження інформаційних прав і свобод.

Закон наділяє органи державної влади широким колом повноважень у сфері інформаційної політики. Зокрема, під час воєнного стану допускається регулювання діяльності засобів масової інформації, включно з можливістю запровадження військової цензури, встановлення обмежень щодо поширення окремих видів інформації, контролю за передаванням даних електронними комунікаційними мережами. Окрім того, держава отримує право встановлювати спеціальні правила роботи інтернет-провайдерів, обмежувати доступ до певних інформаційних ресурсів, а також здійснювати централізоване інформування населення.

Такі повноваження мають об'єктивне обґрунтування, адже в умовах війни неконтрольоване поширення інформації може становити безпосередню загрозу обороноздатності держави, життю військовослужбовців і цивільного населення. Водночас науковці звертають увагу на проблему надмірної загальності окремих формулювань Закону. Зокрема, Котерлін І. Б. [3] зазначає, що низка норм містить оціночні категорії, які допускають неоднозначне тлумачення і створюють ризики зловживання владними повноваженнями.

Важливо також підкреслити, що Закон декларує обов'язок держави забезпечувати баланс між інтересами національної безпеки та необхідністю дотримання прав людини. Обмеження прав і свобод допускаються лише в межах, визначених Конституцією України, та повинні відповідати принципам законності, необхідності й пропорційності. Проте на практиці саме реалізація цих принципів викликає найбільше дискусій, особливо в частині доступу громадян до суспільно значущої інформації.

Окрім базового Закону про воєнний стан, важливу роль у формуванні правового механізму інформаційної безпеки відіграють норми суміжних галузей законодавства. Передусім це Закон України «Про інформацію» [6], який визначає загальні принципи інформаційних відносин, гарантії права на інформацію, підстави та порядок її обмеження. У контексті воєнного стану

цей закон залишається фундаментальним, хоча потребує адаптації до нових безпекових реалій.

Значну роль відіграє також Закон України «Про захист персональних даних» [7], що регулює порядок обробки, зберігання, передачі та захисту персональної інформації. В умовах війни питання захисту персональних даних набуває особливої гостроти, оскільки витік інформації про військовослужбовців, працівників критичної інфраструктури чи посадових осіб може мати катастрофічні наслідки для національної безпеки. Проте чинна редакція закону значною мірою орієнтована на мирні умови та не враховує специфіки інформаційних загроз воєнного часу.

Суттєве значення для інформаційної безпеки мають норми Кримінального кодексу України [8], які передбачають відповідальність за несанкціоноване втручання в роботу інформаційних систем, державну зраду, шпигунство, колабораційну діяльність, поширення відомостей військового характеру. Саме кримінально-правові засоби є крайнім, але необхідним інструментом протидії найбільш небезпечним інформаційним правопорушенням.

Окрему групу нормативних актів становлять документи у сфері кібербезпеки, ухвалені Національним банком України, Державною службою спеціального зв'язку та захисту інформації, Міністерством цифрової трансформації України. Вони регулюють питання захисту інформаційних ресурсів, критичної інфраструктури, електронних реєстрів, платіжних систем та державних інформаційних систем.

Разом з тим слід зазначити, що значна частина цих нормативних актів була розроблена до 2022 року, тобто до початку повномасштабної збройної агресії російської федерації. Це зумовлює їхню обмежену ефективність у сучасних умовах, коли масштаб та інтенсивність кібер- і інформаційних загроз зросли в рази. Таким чином, існує об'єктивна потреба в оновленні та систематизації законодавства про інформаційну безпеку з урахуванням воєнного досвіду.

Повномасштабна війна виявила цілий комплекс загроз інформаційній безпеці України, які мають як зовнішній, так і внутрішній характер. Інформаційний простір став полем постійної боротьби, де вирішується питання не лише формування громадської думки, а й забезпечення стійкості державних інститутів, морально-психологічного стану суспільства та боєздатності Збройних Сил України.

Однією з найнебезпечніших загроз є дезінформація та цілеспрямовані інформаційно-психологічні операції, які системно здійснює російська федерація. Їхня мета полягає у підриві довіри громадян до органів державної влади, деморалізації населення, створенні панічних настроїв, розпалюванні внутрішніх конфліктів і дискредитації України на міжнародній арені.

До основних інструментів таких операцій належать створення та поширення фейкових повідомлень, маніпуляції інформацією, використання соціальних мереж для масового впливу на свідомість громадян, застосування мереж ботів і тролів. Особливу небезпеку становить поширення неправдивої інформації про хід бойових дій, втрати серед військових і цивільних, діяльність органів влади та міжнародну підтримку України.

Науковці, зокрема Смотрич Д. В. [2] та Турченко О. Г. [9], наголошують, що ефективна протидія дезінформації неможлива без чіткої нормативної бази, яка б визначала юридичну відповідальність за поширення воєнно значимої неправдивої інформації. Водночас законодавець має діяти надзвичайно обережно, щоб боротьба з дезінформацією не перетворилася на інструмент необґрунтованого обмеження свободи слова.

Ще однією масштабною загрозою інформаційній безпеці є кібератаки. За даними аналітичних центрів, упродовж 2022–2024 років кількість і складність кібернападів на українські інформаційні ресурси істотно зросла [10]. Основними цілями атак стали енергетичні підприємства, об'єкти військової логістики, банківська система, органи державної влади та системи управління місцевих адміністрацій.

Кібератаки спрямовані не лише на виведення з ладу інформаційних систем, а й на викрадення даних, порушення цілісності електронних реєстрів, дестабілізацію фінансової системи та створення умов для соціального хаосу. Особливо небезпечними є атаки на об'єкти критичної інфраструктури, які можуть призвести до аварій, знеструмлень, перебоїв у водо- та теплопостачанні. Проблемою залишається недостатня координація між суб'єктами кіберзахисту. Попри наявність кількох уповноважених органів, між ними не завжди існує ефективний обмін інформацією, що знижує оперативність реагування на загрози. Не менш серйозною загрозою є витік персональних і службових даних. Окремі інциденти, пов'язані з оприлюдненням баз даних державних органів, свідчать про вразливість інформаційних ресурсів України. Компрометація персональних даних військовослужбовців, співробітників спецслужб, посадових осіб органів влади може призвести до шантажу, фізичного знищення, вербування або психологічного тиску.

Чинний Закон України «Про захист персональних даних» [7] не містить спеціальних норм, адаптованих до умов війни. Відсутні чіткі правила щодо обов'язкового рівня шифрування, режиму зберігання інформації в зоні бойових дій, порядку передачі даних між органами державної влади в екстрених умовах.

Під час війни обмеження доступу до певних видів інформації є об'єктивно виправданим інструментом захисту національної безпеки.

Йдеться, зокрема, про заборону поширення відомостей про розташування військових підрозділів, пересування техніки, результати ракетних ударів, роботу систем протиповітряної оборони.

Водночас такі обмеження повинні відповідати конституційним гарантіям, принципу пропорційності та міжнародним стандартам у сфері прав людини. Дослідження Турченко О. Г. [9] вказує на те, що низка обмежень, запроваджених після 2022 року, не має достатнього нормативного обґрунтування або не супроводжується чіткими процедурами контролю за їх дотриманням.

Попри наявність значної кількості нормативно-правових актів, правове забезпечення інформаційної безпеки України в умовах воєнного стану залишається фрагментарним і потребує подальшого вдосконалення. Однією з ключових проблем є відсутність чітких законодавчих критеріїв щодо обсягу обмежень інформаційних прав, строків їх дії та процедур оскарження. Це створює правову невизначеність і ускладнює захист прав громадян у разі їх порушення.

У сфері інформаційної безпеки задіяні різні органи: Служба безпеки України, Держспецзв'язку, Міністерство цифрової трансформації, Національна поліція, Збройні Сили України. Однак між ними досі відсутній єдиний оперативний протокол реагування на інформаційні та кіберінциденти, що знижує ефективність державної політики. Відсутність спеціальних норм щодо передачі даних між органами, обов'язкового шифрування, особливого режиму зберігання інформації під час бойових дій суттєво підвищує ризик витоків і несанкціонованого доступу.

Чинне кримінальне законодавство не повною мірою охоплює такі суспільно небезпечні діяння, як поширення воєнно значимої дезінформації, оприлюднення даних про пересування військ, діяльність бот-мереж та координованих інформаційних кампаній. Це створює прогалини у притягненні винних осіб до відповідальності.

Загалом, сучасні виклики інформаційної війни потребують докорінного перегляду підходів до правового регулювання інформаційної безпеки України, системного оновлення законодавства та формування цілісної державної політики у цій сфері.

У сучасних умовах воєнного конфлікту питання інформаційної безпеки та правового регулювання набувають особливої актуальності. Аналіз практики застосування законодавства свідчить, що недостатньо чіткі або застарілі норми можуть стати серйозною перешкодою для оперативного реагування на інформаційні загрози та ефективного захисту національної безпеки. У зв'язку з цим пропонується комплекс заходів щодо вдосконалення законодавства, спрямованих на забезпечення правової визначеності, оперативності державних органів та посилення захисту інформаційного простору країни. Законодавство про воєнний стан має забезпечувати баланс між необхідністю захисту національної безпеки та гарантуванням прав і свобод громадян. На практиці часто виникають труднощі, пов'язані з нечіткістю процедур введення обмежень на інформацію, відсутністю критеріїв пропорційності та обмеженими механізмами швидкого оскарження рішень [11].

Пропонується:

1. Встановлення чітких процедур запровадження інформаційних обмежень.

Визначення обставин, за яких можуть вводитися обмеження, конкретизація органу, який приймає рішення, строки дії обмежень, порядок інформування громадськості та завершення дії заходів. Це дозволить уникнути хаотичного чи свавільного застосування обмежень.

2. Визначення критеріїв пропорційності. Обмеження мають бути виправданими, необхідними та не перевищувати обсяг, який відповідає цілям захисту національної безпеки. Критерії пропорційності дозволять зменшити ризик надмірного обмеження свободи слова, доступу до інформації та інших прав громадян.

3. Механізм швидкого судового оскарження. Забезпечення права громадян і організацій на оперативне звернення до суду для оскарження рішень влади, що обмежують їхні права, сприятиме ефективному контролю та підвищить довіру до державних органів.

4. Контроль парламентських комітетів. Введення механізму регулярного парламентського нагляду за застосуванням обмежень дозволить оцінювати ефективність заходів, своєчасно виявляти надмірні обмеження та пропонувати їх корекцію. Ефективний захист інформаційного простору в умовах воєнного конфлікту вимагає скоординованих дій усіх державних органів.

5. Пропонується створення єдиного координаційного центру, який забезпечить: Швидкий обмін інформацією. Центр об'єднає дані про кібератаки, дезінформаційні кампанії та інші загрози, що надходять від різних структур, для аналізу ситуації в режимі реального часу. Узгоджене реагування на атаки.

Завдяки централізації координації забезпечується комплексне реагування на загрози: блокування шкідливих ресурсів, повідомлення громадськості та усунення вразливостей критичної інфраструктури. Оперативне притягнення винних до відповідальності. Центр сприятиме більш ефективному збору доказів для кримінального чи адміністративного переслідування осіб, що порушують правила інформаційної безпеки.

Воєнні умови значно підвищують ризики витоку та неправомірного використання персональних даних. Традиційні норми часто не забезпечують достатнього захисту.

Пропонується:

1. Ухвалення спеціального закону про обробку даних у воєнний час.

Закон має регламентувати особливі умови збору, обробки та передачі даних, визначати відповідальних суб'єктів та встановлювати механізми контролю.

2. Запровадження обов'язкового шифрування та резервного копіювання. Це дозволить захистити дані від несанкціонованого доступу та забезпечить можливість відновлення інформації у разі кібератак або технічних збоїв.

3. Визначення санкцій за воєнний витік даних. Законодавче врегулювання відповідальності за порушення безпеки персональних даних підвищить дисципліну серед державних та приватних структур і зменшить ризики інформаційних атак.

4. Актуалізація кримінально-правових норм необхідна для ефективного протидії інформаційним загрозам.

Захист інформаційного простору неможливий без активної участі громадян, які повинні вміти критично оцінювати інформацію та розпізнавати дезінформацію.

Пропонується:

1. Медіаграмотність населення. Включення курсів з критичного мислення, перевірки фактів та виявлення дезінформації у шкільні та університетські програми.

2. Підвищення кваліфікації державних службовців. Навчальні програми для державних службовців повинні включати методи захисту інформації, реагування на загрози та алгоритми дій у кризових ситуаціях.

3. Інформаційна гігієна. Пропагування правил безпечного користування цифровими ресурсами, захисту персональних даних та запобігання поширенню неперевіреної інформації серед населення.

Висновки. Проведений аналіз дозволяє дійти висновку, що ефективний захист інформаційного простору в умовах воєнного стану потребує комплексного нормативно-правового та інституційного підходу, який поєднує заходи державного регулювання, судового контролю, міжвідомчої координації та підвищення рівня інформаційної культури суспільства.

Запропоноване запровадження чітких процедур встановлення інформаційних обмежень, визначення критеріїв їх пропорційності, а також створення механізмів оперативного судового оскарження сприятиме забезпеченню балансу між потребами національної безпеки та дотриманням основоположних прав і свобод людини. Посилення парламентського контролю за застосуванням таких обмежень дозволить мінімізувати ризики їх надмірного або необґрунтованого використання.

Обґрунтовано доцільність створення єдиного координаційного центру з протидії інформаційним загрозам, діяльність якого забезпечить своєчасний обмін інформацією між уповноваженими суб'єктами, узгоджене реагування на кібератаки та дезінформаційні кампанії, а також підвищить ефективність притягнення винних осіб до юридичної відповідальності.

Окрему увагу приділено проблемі захисту персональних даних у воєнний час. Ухвалення спеціального законодавства, запровадження обов'язкових технічних заходів безпеки та визначення посиленої відповідальності за порушення режиму обробки даних є необхідними умовами зниження ризиків витоку та неправомірного використання інформації. Водночас актуалізація кримінально-правових норм розглядається як важливий інструмент протидії сучасним інформаційним загрозам.

Наголошено, що довгострокова стійкість інформаційного простору неможлива без активної участі громадян. Розвиток медіаграмотності населення, підвищення кваліфікації державних службовців та формування навичок інформаційної гігієни сприятимуть зменшенню впливу дезінформації та підвищенню загального рівня інформаційної безпеки.

Комплексна реалізація запропонованих заходів забезпечить підвищення ефективності державного реагування на інформаційні загрози, створення правової визначеності у застосуванні обмежень під час воєнного стану, посилення юридичної відповідальності за інформаційні правопорушення та формування в суспільстві навичок критичного сприйняття інформації. У підсумку це сприятиме зміцненню національної безпеки, підвищенню стійкості державних інституцій і належному захисту прав та інтересів громадян в умовах воєнного часу.

Список використаних джерел:

1. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 трав. 2015 р. № 389-VIII. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19 (дата звернення: 10.01.2026).

2. Смотрич Д. В. Інформаційна безпека в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 77. С. 121–127.

3. Котерлін І. Б. Інформаційна безпека в умовах воєнного стану в аспекті забезпечення інформаційних прав та свобод. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. С. 150–155.

4. Руснак Ю. І. Правові аспекти забезпечення інформаційної безпеки в умовах російсько-української війни. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2025. Т. 36 (75). № 1. С. 135–143.

5. Беспалов І. О. Правові засади інформаційної безпеки під час дії правового режиму воєнного стану. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. 2024. Режим доступу: https://doi.org/10.54929/2786-5746-2024-11-01-05 (дата звернення: 10.01.2026).

6. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12 (дата звернення: 12.01.2026).

7. Про захист персональних даних : Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/go/2297-17 (дата звернення: 12.01.2026).

8. Кримінальний кодекс України : Кодекс України; Закон від 05.04.2001 № 2341-III (ред. станом на 17.07.2025)//Базаданих«ЗаконодавствоУкраїни»/ВерховнаРадаУкраїни.Режимдоступу:https://zakon.rada.gov.ua/go/2341-14 (дата звернення: 12.01.2026).

9. Турченко О. Г. Обмеження права на доступ до публічної інформації в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство* : електрон. наук. вид. С. 107–113.

10. Кібербезпека України: досягнення і перспективи : аналіт. огляд / Держ. наук. установа «Інститут інформації, безпеки і права НАПрН України» ; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2023. № 10 (жовт.). 320 с.

11. Про затвердження плану заходів на 2025 рік з реалізації Стратегії кібербезпеки України : розпорядження Кабінету Міністрів України від 7 берез. 2025 р. № 204-р. *Урядовий кур'єр*. 2025. № 54. 13 берез.

Дата першого надходження статті до видання: 17.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 19.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025

УДК 340.1:342.721-053.4/.6]:14(44)"17"
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.21

Олійник Ю. В.,
доктор філософії у галузі права,
доцент кафедри історії держави, права та політико-правових учень
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0002-8675-8044

ІДЕЇ ЖАНА-ЖАКА РУССО ПРО ІНДИВІДУАЛЬНУ СВОБОДУ ДІТЕЙ: СОЦІОЛОГІЧНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

JEAN-JACQUES ROUSSO'S IDEAS ON THE INDIVIDUAL FREEDOM OF CHILDREN: SOCIOLOGICAL-LEGAL ASPECT

Стаття присвячена дослідженню ідей Жан-Жака Руссо про індивідуальну свободу дітей у процесі виховання, викладених у його праці «Еміль, або Про виховання» (1762). Проаналізовано концепцію природного виховання, яка акцентує на повагу до природних схильностей дитини, її права на самовираження та самостійне пізнання світу без примусу. Руссо вважав, що діти від природи вільні, а виховання має сприяти їхньому гармонійному розвитку через мінімальне втручання дорослих, що відображено в ідеї «негативного виховання». Особлива увага приділяється принципу природовідповідності, який передбачає адаптацію виховних методів до вікових особливостей дитини, акцент на трудовому вихованні для розвитку самостійності та ініціативи, а також пріоритет фізичного розвитку перед інтелектуальним. У статті розглядається взаємозв'язок індивідуальної свободи та суспільної відповідальності в концепції Руссо, зокрема через його ідею гармонії з «загальною волею», що формує свідомих і відповідальних особистостей. Висвітлено критику Руссо традиційних методів виховання XVIII століття, які наголошують на обов'язках дитини, ігноруючи її права, що перешкоджає розвитку автономної особистості, здатної до критичного мислення. Дослідження підкреслює вплив ідей Руссо на сучасні педагогічні та правові концепції, зокрема на положення Конвенції ООН про права дитини (1989), які визнають дитину суб'єктом прав із власними поглядами, що враховуються відповідно до її віку та зрілості. Простежується актуальність ідей Руссо для сучасних освітніх практик, які прагнуть збалансувати індивідуальну свободу дитини з її соціалізацією. Критично оцінюються пропозиції Руссо щодо ізоляції дітей від негативного впливу суспільства, вказуючи на їхню ідеалізованість та потенційні обмеження у формуванні соціальних навичок. Наголошено на внеску Руссо в гуманістичну педагогіку та праворозуміння щодо дитини, підкреслюючи необхідність адаптації його ідей до умов інформаційного суспільства для розвитку критичного мислення, моральної автономії та поваги до індивідуальності дітей у сучасних освітніх системах.

Ключові слова: *дитина, свобода, індивідуальність, права, рівність, виховання.*

The article is devoted to the study of Jean-Jacques Rousseau's ideas about the individual freedom of children in the process of upbringing, set out in his work "Emile, or On Education" (1762). The conception of natural upbringing is analyzed, which emphasizes respect for the natural inclinations of the child, his right to self-expression and independent knowledge of the world without coercion. Rousseau believed that children are free by nature, and upbringing should contribute to their harmonious development through minimal intervention by adults, which is reflected in the idea of "negative upbringing". Special attention is paid to the principle of naturalness, which involves the adaptation of educational methods to the age characteristics of the child, an emphasis on labor education to develop self-activity and initiative, as well as the priority of physical development over intellectual. The article examines the relationship between individual freedom and social responsibility in Rousseau's concept, in particular through his idea of harmony with the "general will", which forms conscious and responsible individuals. Rousseau's criticism of traditional 18th-century methods of upbringing, that emphasize the child's responsibilities while ignoring his rights, which hinders the development of an autonomous personality capable of critical thinking, is highlighted. The study emphasizes the influence of Rousseau's ideas on modern pedagogical and legal concepts, in particular on the provisions of the UN Convention on the Rights of the Child (1989), which recognize the child as a subject of rights with his own views, taken into account in accordance with his age and maturity. The relevance of Rousseau's ideas for modern educational practices that seek to balance the child's individual freedom with his socialization is traced. Rousseau's proposals for isolating children from the negative influence of society are critically assessed, pointing out their idealization and potential limitations in the formation of social skills. Rousseau's contribution to humanistic pedagogy and legal understanding of the child,

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

is emphasized, including the need to adapt his ideas to the conditions of the information society for the development of critical thinking, moral autonomy, and respect for the individuality of children in modern educational systems.

Key words: *child, freedom, individuality, rights, equality, upbringing.*

Постановка проблеми. Питання індивідуальної свободи дітей у процесі виховання та освіти є одним із визначальних у педагогічній та правовій думці, оскільки воно безпосередньо впливає на формування особистості та її місця в суспільстві. У сучасному світі, де права дитини закріплені міжнародно-правовими документами, такими як Конвенція ООН про права дитини (1989), особливого значення набуває осмислення історичних витоків концепцій, що лягли в основу цих норм. Жан-Жак Руссо як один із перших філософів Нового часу, запропонував ідеї природного виховання та індивідуальної свободи дітей, які кардинально відрізнялися від традиційних підходів XVIII століття, орієнтованих на дисципліну та підпорядкування. Його погляди, викладені у праці «Еміль, або Про виховання», акцентують на необхідності поваги до природних схильностей дитини, її права на самовираження та самостійне пізнання світу. Однак ідеї Руссо викликають дискусії щодо їхньої практичної реалізації. З одного боку, його концепція «негативного виховання» та акцент на природному розвитку дитини сприяють формуванню автономної особистості, здатної до критичного мислення та відповідальності. З іншого боку, його пропозиція ізолювати дитину від негативного впливу суспільства може призводити до обмеження соціальних навичок, необхідних для гармонійної взаємодії в суспільстві. Відтак, постає проблема: як забезпечити баланс між індивідуальною свободою дитини, її природним розвитком та необхідністю соціалізації в умовах суспільних норм і цінностей?

Дослідження ідей Ж.-Ж. Руссо дозволяє не лише простежити історичний контекст формування сучасних уявлень про права дитини, але й оцінити їхню актуальність для сучасних педагогічних і правових практик. Зокрема, важливо з'ясувати, як ідеї Руссо можуть бути адаптовані до сучасних освітніх систем, які прагнуть поєднати повагу до індивідуальності дитини з вимогами соціальної інтеграції та відповідальності.

Метою дослідження є аналіз ідей Жана-Жака Руссо щодо індивідуальної свободи дітей у процесі виховання, викладених у його праці «Еміль, або Про виховання», та оцінка їхнього впливу на формування сучасних концепцій прав дитини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика ідей Жана-Жака Руссо про індивідуальну свободу дітей були предметом наукового дослідження в українській науковій літературі. Наявні наукові статті та розділи в навчальних посібниках, присвячені можливостям використання ідей Руссо в Новій українській школі (Г. Р. Лях, Є. М. Данильченко), у початковій освіті (М. Б. Грибинюк), а також у контексті формування громадянської компетентності та критичного мислення. Окремо розглядався вплив Руссо на правове розуміння статусу дитини (Н. М. Опольська, Т. М. Шевченко). Соціально-правовий аспект ідей Руссо про свободу дітей залишається менш опрацьованим порівняно з суто педагогічним. Хоча дослідники (О. М. Опольська та ін.) зазначають зв'язок принципів Руссо поваги до індивідуальності та права на самовираження з положеннями Конвенції ООН про права дитини 1989 р., спеціальних комплексних праць, присвячених саме соціологічно-правовому виміру концепції Руссо, досі бракує. Переважно цей аспект висвітлюється фрагментарно в історико-правових та філософсько-правових дослідженнях, де акцентується вплив ідей «загальної волі» та природних прав на сучасне розуміння прав дитини як суб'єкта, а не об'єкта права.

Відтак, попри значну кількість праць, що аналізують педагогічні ідеї Ж.-Ж. Руссо, соціологічно-правовий вимір проблеми індивідуальної свободи дітей у його концепції потребує подальшого ґрунтовного дослідження, особливо в контексті адаптації цих ідей до сучасних реалій інформаційного суспільства, глобалізації та викликів цифрової епохи. Це дозволить глибше простежити історичні витоки сучасних норм прав дитини та виробити рекомендації щодо їх практичного впровадження в освітніх і правових системах.

Виклад основного матеріалу. Жан-Жак Руссо (1712–1778) – видатний французько-швейцарський філософ, письменник, політолог та композитор епохи Просвітництва. Він народився в Женеві, Швейцарія, в родині майстра з виготовлення та ремонту годинників. Мати Жан-Жака померла після його пологів. Опіка батька була, на жаль, недостатньою, і у 15 років він залишив батьківський дім та переїхав до Італії, а згодом у Францію, де почав свою освітню та інтелектуальну кар'єру. Його ідеї мали значний вплив на розвиток політико-правової філософії та суспільної думки XVIII ст. Ж.-Ж. Руссо здобув популярність завдяки своїм працям, в яких він критично осмислював суспільний лад та розглядав питання свободи, нерівності та державної влади.

Однією із найвідоміших його праць є трактат «Про суспільну угоду, або принципи політичного права» (1762), в якому він обґрунтовує ідею, що влада держави базується на добровільній згоді народу, і проголошує принцип суверенітету народу. Його інша важлива праця, «Роздуми про походження і підстави нерівності між

людьми» (1755), показує, як соціальні та економічні нерівності виникають у суспільстві та впливають на свободу людини. Руссо також здійснив свій вклад у педагогіку, не оминаючи питань щодо місця дитини у суспільстві. У своєму творі «Еміль, або Про виховання» (1762) він пропонує, на, новаторські для того часу педагогічні ідеї, які акцентують увагу на природному розвитку дитини та її індивідуальній свободі.

Ж.-Ж. Руссо був теоретиком Французької революції та здійснив вклад у формування демократичних принципів у Європі. Його критика соціальної нерівності та заклик до повернення до «природного стану» поставили його у конфлікт із церквою та світською владою, що призвело до переслідувань та змусило його залишити Францію. Саме в 1762 р. за публікацію «бунтівних» «Суспільної угоди» та «Еміля» його арештували, а потім переслідували у Нідерландах та Швейцарії так, що Ж.-Ж. Руссо був змушений переховуватися у Прусії. Згодом він приймає запрошення від англійського філософа Девіда Юма (1711–1776) в графство Дербі [1, с. 2]. Помер Руссо у 1778 р. у Франції, залишивши після себе багату спадщину філософських творів, які вплинули на політико-правову думку та культуру наступних століть.

В проблематиці виховання та місця дитини у суспільному бутті, Ж.-Ж. Руссо був одним із перших філософів Нового часу, хто наголошував на важливості індивідуальної свободи дітей у процесі виховання та розвитку. У вже згаданій праці «Еміль, або Про виховання», він детально розглядав концепцію свободи дитини, акцентуючи увагу на тому, що виховання має бути спрямоване на врахування природних схильностей і потреб дитини, а не на пристосування до суспільних стандартів і вимог. Ж.-Ж. Руссо вважав, що діти від природи вільні та незалежні, і цей стан є основою їхнього гармонійного розвитку. Центральним пунктом цієї програми виступає теорія природного, вільного виховання, де в центрі стоїть особистість дитини. Природне виховання полягає у необхідності здійснювати його відповідно до природи самої дитини та її вікових особливостей. Таке виховання повинно відбуватися на лоні природи, у тісному контакті з нею [2, с. 38–39].

В основу виховання, за Ж.-Ж.Руссо, повинен бути покладений принцип природовідповідності, згідно з яким: а) кожному віковому періоду повинні відповідати особливі форми виховання і навчання; б) виховання має бути трудовим і сприяти розвитку самостійності та ініціативи учнів; в) інтелектуальному вихованню повинні передувати вправи для розвитку фізичних сил і органів чуття вихованців [3, с. 35]. Мислитель підкреслював важливість практичної діяльності, яка допомагає вихованцю пізнавати світ через власний досвід. Інтелектуальному розвитку, на думку Руссо, повинні передувати вправи, спрямовані на зміцнення фізичних сил і розвиток органів чуття. Він вважав, що гармонійний розвиток починається з фізичного виховання, яке є основою для формування здорової та розумово розвиненої особистості. Отже, Руссо пропонував комплексний підхід до виховання, орієнтуючись на природний розвиток дитини, що включає гармонійне поєднання фізичного, трудового та інтелектуального виховання.

Важливо згадати, що Руссо зазначав: «… *тільки до загальної волі повинен звертатися індивід, аби дізнатись про те, що означає для нього бути людиною, громадянином, підданим, батьком, дитиною, і про те, коли йому належить жити, а коли померти*» [4, с. 171]. Вказана цитата є ключовою для розуміння уявлень її автора про взаємозв'язок індивідуальної свободи та суспільного життя. Вона підкреслює, що, на думку філософа, індивід може повністю реалізувати свою свободу лише через гармонію із загальною волею – спільною ідеєю блага, яка об'єднує всіх членів суспільства. У контексті виховання дітей Руссо бачить у цьому принципі шлях до формування свідомої, вільної, але відповідальної особистості.

Руссо акцентує увагу на тому, що дитина повинна розуміти своє місце не лише як автономного індивіда, але й як частини суспільства. Виховання, за його ідеєю, повинно допомагати дитині усвідомлювати баланс між власною свободою та обов'язками перед іншими. Така, свобода не є абсолютною, але визначається у межах загальної волі, яка враховує інтереси всіх і запобігає анархії чи свавіллю. У цьому контексті важливо, щоб вихователь створював умови, за яких дитина мала би змогу самостійно пізнати межі своєї свободи через взаємодію з іншими людьми та розуміння загальних правил співіснування. Водночас Руссо, наголошує, що це пізнання не має бути нав'язаним через примус. Навпаки, дитина повинна відчувати, що ці межі випливають із потреб забезпечення спільного добра, а не із зовнішнього тиску. Така ідея Руссо є актуальною для сучасних концепцій прав дитини, які базуються на принципах свободи, рівності та відповідальності. У правовому контексті це знаходить відображення в підходах, які одночасно захищають права дитини на самовираження та залучають її до процесу прийняття рішень, що стосуються спільного блага. Відтак, вищезазначена цитата Руссо ілюструє, як індивідуальна свобода дитини може бути узгоджена з суспільними нормами та обов'язками.

Більше цього, Руссо підкреслював, що свобода – це природне право кожної людини, включаючи дітей, і що втручання дорослих повинно бути поміркованим, щоб не придушувати їхніх природних схильностей. Він закликав батьків самим займатись вихованням дитини та вказав, що турбота про дитину, яку вважають докучливою, насправді є природною, яка доставляє

радість батькам [5, с. 13]. Також Ж.-Ж. Руссо зазначав, що у дитини свої погляди, своя свідомість, свої почуття, і не можна нав'язувати їй погляди та почуття дорослої людини [6, с. 53].

Разом з цим, Ж.-Ж. Руссо вважав, що діти мають право самостійно обирати, що вивчати та як проводити час, щоб розвивати свої інтереси та здібності. Він заохочував навчання через безпосереднє дослідження світу, де дитина отримує знання через власний досвід, спостереження та експерименти. У «Еміль, або Про виховання» він описує ідею так званого «негативного виховання», що означає мінімальне втручання з боку дорослих у ранньому віці, даючи дитині можливість навчатися через власні помилки і досягати розуміння світу без примусу. Метою виховання, на думку просвітника, є розвиток вільної особистості у природних умовах. Природа дитини унікальна, і вихователь повинен зробити все, щоб дитина якомога довше зберегла свій неповторний, природний стан [7, с. 116].

Вказаний підхід, на думку Руссо, сприяє формуванню індивідуальної свободи, оскільки дитина вчиться приймати рішення та нести за них відповідальність, ґрунтуючись на власному досвіді. У своїй концепції Руссо наголошував, що зовнішній вплив повинен лише спрямовувати розвиток дитини, а не формувати її особистість штучно. Тому ідея «негативного виховання» стала не лише педагогічною методикою, але й філософським підґрунтям для розуміння свободи як природного права, яке формується з дитинства через взаємодію з навколишнім світом.

Крім того, Ж.-Ж. Руссо виокремлює одну з проблем звичного виховання дітей в його час: «… *перше відчуття справедливості породжується в нас не тією справедливістю, яку ми зобов'язані робити, але тією, яку зобов'язані інші по відношенню до нас, і ось ще одна з нісенітниць при звичайних способах виховання: дітям перш за все говорять про їхні обов'язки, але ніколи не говорять про їх права, тобто починають якраз із протилежного, з того, чого вони (діти) не можуть зрозуміти і що не може їх цікавити*» [6, с. 60].

Руссо вбачає в цьому основну суперечність традиційних виховних практик: замість того, щоб підтримувати природну цікавість дитини та її прагнення до самопізнання, дорослі нав'язують їй зовнішні моральні норми, які дитина сприймає лише як примус, а не як джерело внутрішньої мотивації. Він критикує звичний підхід, коли дитині в першу чергу наголошують на її обов'язках, не роз'яснюючи, у чому полягають її права. Це не лише створює нерівність у стосунках між дорослими та дітьми, але й порушує логіку природного розвитку дитини, адже обов'язки, нав'язані ззовні, не можуть викликати зацікавленості чи розуміння в ранньому віці.

Згідно з Руссо, таке виховання є прикладом системної помилки, яка позбавляє дитину можливості усвідомлювати себе як рівноправного суб'єкта суспільних відносин. Просвітник наголошував, що перше, чого слід навчити дитину, – це розуміння власної гідності, можливостей і природного права на свободу. Тільки через усвідомлення власних прав і можливостей дитина здатна поступово зрозуміти важливість взаємодії з іншими та сформувати почуття справедливості. Саме це, на думку Руссо, стає основою для розвитку вільної, автономної особистості, яка не підкоряється сліпому авторитету, а керується власною моральною свідомістю та відповідальністю.

Ідеї Руссо можна розглядати як спробу відновлення гармонії між природними правами дитини та соціальними обов'язками, що мають бути усвідомлені поступово, у процесі природного розвитку особистості.

Хоча Ж.-Ж. Руссо не використовував сучасну термінологію, його ідея про те, що дитина повинна мати можливість самостійно обирати свій шлях і приймати рішення, є важливим елементом сучасного права дитини на свободу думки та висловлення. Це право передбачає, що думки та погляди дитини повинні бути враховані при прийнятті рішень, що стосуються її життя.

У Конвенції ООН про права дитини (1989), закріплено право дитини на формулювання власних поглядів, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що торкаються дитини, причому поглядам дитини приділяється належна увага згідно з її віком і зрілістю [8]. Згодом ці положення ввійшли у національні законодавства сучасних держав.

Отже, ідеї Руссо стали підґрунтям для формування актуальною розуміння дитячої автономії та поваги до її особистості в правовій площині. Положення Конвенції ООН про права дитини відображають ключовий принцип, висловлений Руссо: дитина не є об'єктом виховання чи опіки, а суб'єктом із власними правами, думками та потребами, які мають бути враховані у процесі прийняття рішень. Цей підхід змінює традиційне уявлення про роль дитини в сім'ї та суспільстві, підкреслюючи її право бути почутою та брати участь у питаннях, що впливають на її життя.

Особливого значення ця концепція набуває в контексті правових процедур та сімейних відносин. Наприклад, врахування думки дитини в процесі усиновлення, визначення місця проживання чи інших аспектів її життя стає не просто рекомендацією, а юридично закріпленою нормою. У Сімейному кодексі України закріплено, що дитина має право на те, щоб бути вислуханою батьками, іншими членами сім'ї, посадовими особами з питань, що стосуються її особисто, а також питань сім'ї (ст. 171) [9]. Це також стосується освітніх процесів, де важливо створювати умови для вільного вираження

дитячої індивідуальності, враховуючи її інтереси, таланти та вподобання.

Окремі ідеї Руссо про індивідуальну свободу дитини знайшли своє відображення у сучасному праві, стаючи основою для розробки програм, що спрямовані на захист та реалізацію прав дитини. Водночас вони залишаються актуальними для педагогічної практики, яка має враховувати не лише формальне виконання норм, але й необхідність створення середовища, в якому кожна дитина зможе розкрити свій потенціал та відчути повагу до власної особистості.

Аналіз праць, Ж.-Ж. Руссо вказує на те, що він був противником традиційного, на той час, виховання, яке базувалося на дисципліні та примусі. Він вважав, що примус з боку батьків та вчителів тільки стримує природний розвиток дитини та її прагнення до пізнання. Замість цього, він пропонував створювати умови, в яких дитина могла б вільно досліджувати навколишній світ і приймати власні рішення. Наприклад, він радив давати дітям можливість робити вибір у рамках безпечного середовища, щоб вони могли навчитися розуміти наслідки своїх вчинків. Згідно з Ж.-Ж. Руссо природне виховання полягає у необхідності здійснювати його відповідно до природи самої дитини та її вікових особливостей. Таке виховання повинно відбуватися на лоні природи, у тісному контакті з нею [10, с. 39].

Руссо підкреслював, що саме природа є найкращим учителем, оскільки вона допомагає дитині розвивати свою індивідуальність без зовнішнього тиску. Виховання, яке відбувається у гармонії з природними процесами, сприяє не лише інтелектуальному, але й моральному розвитку дитини. Діти вчаться спостерігати, аналізувати та робити висновки, виходячи з власного досвіду, а не з нав'язаних догм. Це, на думку Руссо, дозволяє уникнути штучності у виховному процесі, яка часто породжує у дітей почуття страху або покірності замість самостійності та свободи.

Крім того, Руссо вважав, що природне виховання сприяє розвитку емпатії та поваги до інших. Через взаємодію з природою діти розуміють її закони та порядок, що допомагає їм побачити свою роль у ширшому контексті світу. Отже, Руссо закладав основи екологічного виховання, яке залишається актуальним і сьогодні. Його ідеї про необхідність контакту з природою не лише для фізичного, а й для духовного розвитку дитини знаходять підтримку в сучасних підходах до освіти, зокрема у методиках outdoor learning (*навчання поза стінами, це освітній підхід, який відбувається за межами традиційного класного приміщення, використовуючи природу та навколишнє середовище як освітній прості*) та forest schools (*модель навчання на природі, де діти здобувають знання, розвивають навички та взаємодіють з навколишнім середовищем у лісовому або подібному природному просторі*). Педагогічні ідеї Руссо не просто протистояли традиційним методам виховання, але й пропонували цілісну систему, орієнтовану на розвиток вільної, гармонійної та відповідальної особистості. Вони й досі залишаються джерелом натхнення для сучасних педагогів, які шукають баланс між свободою дитини та її соціалізацією в умовах мінливого світу. Ж.-Ж. Руссо вважав, що кожна дитина є унікальною і потребує індивідуального підходу. Він критикував єдині освітні системи, що намагаються усіх дітей підганяти під один стандарт. На його думку, виховання має враховувати індивідуальні схильності, здібності та темп розвитку кожної дитини.

Його бачення виховання Еміля (вигаданого хлопчика, персонажа з його книги) базувалося на тому, що вчитель має бути не стільки наставником, скільки провідником, можливо навіть другом, який допомагає дитині пізнавати світ, залишаючи її вільною у своїх рішеннях. Як зазначає український дослідник М. Б. Грибинюк, у романі «Еміль, або Про виховання» Ж.-Ж. Руссо не один раз висловлює свою стурбованість тим, що формалізація дитячої освіти здатна привести до інтелектуальної обмеженості і неможливості її подальшого подолання [11, с. 243]. Це варто взяти до уваги в тому числі шкільній освіті сучасної України.

Руссо вважав, що надмірна формалізація освіти не тільки обмежує інтелектуальний розвиток дитини, але й перешкоджає її здатності мислити критично та творчо. Він підкреслював, що механічне заучування фактів і слідування строгим правилам позбавляє дітей можливості розуміти сутність явищ і робити власні висновки. Освітній процес, за Руссо, повинен бути орієнтованим на розвиток природних здібностей дитини, її інтересів та допитливості. Саме тому вчитель має стати для дитини тим, хто не нав'язує знання, а створює умови для їх самостійного набуття.

У цьому контексті особливе значення має концепція свободи у вихованні, яку Руссо втілює у своєму підході до освіти Еміля. Дитина повинна мати можливість робити помилки, адже це невіддільна частина процесу навчання. Саме через досвід, навіть негативний, вона розвиває здатність аналізувати, усвідомлювати причинно-наслідкові зв'язки та нести відповідальність за свої дії. Експерти високо оцінюють цей підхід, адже він сприяє не лише інтелектуальному, але й моральному вихованню, адже діти, виховані у свободі, вчаться цінувати свободу інших та діяти відповідально [11, с. 243].

Отже, Руссо у своєму романі «Еміль, або Про виховання» запропонував революційний для свого часу підхід до освіти, який акцентує на важливості природного розвитку дитини, її автономії та ролі наставника як союзника у процесі пізнання світу. Ці ідеї, хоча і були сприйняті неоднозначно в епоху Руссо, сьогодні стали

основою для багатьох сучасних освітніх методик, орієнтованих на розвиток особистості, а не на стандартизоване навчання.

Крім цього, Ж.-Ж. Руссо критикував тогочасне суспільство за його зіпсованість і моральну деградацію, вважаючи, що воно чинить негативний вплив на дітей. Він вважав, що дитина повинна рости подалі від суспільних стандартів та упереджень, аби її природна доброчесність могла розвиватися вільно. Однак, такі погляди Ж.-Ж. Руссо можуть викликати справедливу критику, оскільки його уявлення про «природний стан» людини є дещо ідеалізованими, як тоді, так і зараз. Відокремлення дитини від суспільства може позбавити її важливих соціальних навичок та знань, необхідних для взаємодії з іншими людьми. Ба більше, навіть поза межами суспільства дитина не може уникнути впливу соціальних норм, адже виховання однаково здійснюється дорослими, які мають власні переконання та цінності. Проте, якщо розгляди такі ідеї Ж.-Ж. Руссо в контексті виховання дітей подалі від саме негативного впливу суспільства, без нав'язаних стереотипів, то такі відповідають сучасним моральним цінностям щодо виховання дітей.

Ідеї Ж.-Ж. Руссо про захист дітей від негативного впливу суспільства можна розглядати як спробу створити умови для формування їхньої самостійності та критичного мислення. Він прагнув зберегти природну доброчесність дитини, уберігаючи її від ранньої соціалізації, яка, на його думку, могла зруйнувати внутрішню гармонію і закласти основи лицемірства та егоїзму. Руссо підкреслював, що дитина повинна навчитися формувати власні переконання і моральні принципи на основі набутого досвіду, а не через некритичне сприйняття суспільних норм.

Однак у сучасному контексті ці погляди вимагають адаптації. Повна ізоляція дитини від суспільства, навіть з благими намірами, може призвести до її соціального відсторонення та невміння взаємодіяти з іншими людьми. Виховання має включати не лише розвиток індивідуальності, а й формування здатності до співпраці, поваги до прав інших і розуміння різноманіття суспільних цінностей. Тому сучасний підхід до виховання, який відображає ідеї Руссо, полягає не в ізоляції, а у вибірковій взаємодії із соціальним середовищем, з акцентом на позитивних аспектах розвитку.

Це особливо актуалізується в умовах глобалізації та інформаційного суспільства, де діти з раннього віку стикаються з величезними обсягами інформації, яка не завжди має позитивний вплив. Ідеї Руссо можуть бути застосовані для створення освітніх і виховних середовищ, які сприяють розвитку критичного мислення та моральної автономії дітей, допомагаючи їм уникати впливу шкідливих стереотипів і засвоювати лише ті цінності, що відповідають принципам гуманізму, толерантності та свободи.

Висновки. Висвітлені ідеї Ж.-Ж. Руссо мали значний вплив на розвиток педагогіки, освітніх теорій та досліджень правового статусу дитини. Його бачення індивідуальної свободи дитини лягло в основу багатьох сучасних підходів, таких як методи Марії Монтессорі, які акцентують увагу на важливості самостійного навчання та свободи вибору. Ж.-Ж. Руссо також сприяв усвідомленню того, що дітей слід поважати як окремих особистостей, а не сприймати лише як об'єкт виховання. Його теоретичні напрацювання стали частиною гуманістичної педагогіки, яка визнає право дитини на свободу і самовираження, що відобразилося в Конвенції ООН про права дитини.

Таким чином, Ж.-Ж. Руссо розглядав дитину як індивідуальну особу, яка має право на власний шлях розвитку та свободу дій, в безпечному середовищі, що узгоджується з сучасними принципами прав людини, зокрема прав дитини. Сучасна юриспруденція право визнає право дитини на особисту свободу та повагу до її особистості, що можливість самовираження та свободу думки. Ці принципи відображені у Конвенції ООН про права дитини, яка визнає дитину суб'єктом прав і підкреслює, що в усіх діях щодо дитини першочергова увага надається її найкращим інтересам. Ж.-Ж. Руссо наголошував на тому, що виховання повинно здійснюватись з повагою до інтересів дитини, а це має пряме відображення у сучасних правових нормах. Думки Ж.-Ж. Руссо про індивідуальну свободу дітей, мали філософський характер, а тому створили світоглядну основу для розвитку нового розуміння прав дитини. Ж.-Ж. Руссо сприяв утвердженню переконання, що діти мають власні права і гідність, які повинні бути визнані та захищені правовими нормами, інститутами та компетентними органами держави.

Список використаних джерел:

1. Рудницький М. Ґеній неврастенії (з нагоди 150-ліття смерти Ж. Ж. Русса). *Діло*. 1928. 11 лип. С. 2. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rudnytsky_Mykhailo/Genii_nevrastenii_z_nahody_150-littia_smerty_Zh_Zh_Russa/ (дата звернення: 11.12.2025).

2. Історія зарубіжної педагогіки : конспект лекцій / упоряд.: Л. В. Маляр, М. І. Кухта. Ужгород : ДВНЗ «УжНУ», 2020. 64 с. (38-39)

3. Левківський М. Б. Історія педагогіки : навч.-метод. посіб. 4-те вид. Київ : Центр учб. літ., 2011. 190 с. (35)

4. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права / ред.: М. Міхаялян, Н. Веретенник ; пер. з фран. О. Хома. Київ : Port-Royal, 2001. 346 с. (171)

5. Опольська Н. М. Права дитини в Україні : монографія. 2-ге вид. Вінниця : ВНАУ, 2019. 289 с. URL: http://repository.vsau.org/getfile.php/22618.pdf (дата звернення: 05.12.2025). (13)

6. Rousseau J.-J. Emile, or Education / trans. from french by B. Foxley. New York : E.P. Dutton, 1921. 416 p. URL: https://oll-resources.s3.us-east-2.amazonaws.com/oll3/store/titles/2256/Rousseau_1499_EBk_v6.0.pdf (date of access: 05.12.2025). (53)

7. Лях Г. Р., Данильченко Є. М. Принципи загальнолюдського природного виховання Ж.-Ж. Руссо у контексті розбудови нової української школи. *Молодий вчений.* 2018. № 7(59). С. 115–118. URL: https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/4212/4143 (дата звернення: 04.12.2025). (16)

8. Конвенція про права дитини : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 20.11.1989 : станом на 16 листоп. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 06.12.2025).

9. Сімейний кодекс України : Кодекс від 10.01.2002 № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14/ed20250912#Text (дата звернення: 06.12.2025).

10. Завгородня Т. К., Прокопів Л. М., Стражнікова І. В. Історія педагогіки : навч.-метод. посіб. Івано-Франківськ, 2014. 160 с. URL: http://lib.pnu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/3058/1/історія_педагогіки.pdf (дата звернення: 05.12.2025).

11. Грибинюк М. Б. Можливості використання педагогічних ідей Ж.-Ж. Руссо у початковій школі на прикладі роману «Еміль, або про виховання». *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка.* 2012. Т. 1, № 15 (250). С. 240–249. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlup_2012_15(1)__35 (дата звернення: 07.12.2025).

Дата першого надходження статті до видання: 20.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025

УДК 343.5:341.231.1(4+477)
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.22

Падалка В. О.,
здобувач вищої освіти
Національного університету «Чернігівська політехніка»
ORCID: 0009-0006-2623-8078

Іваньков І. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та правосуддя
Національного університету «Чернігівська політехніка»
ORCID: 0000-0002-2090-8011

Іваньков О. І.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правових дисциплін
Національної академії Національної гвардії України
ORCID: 0000-0002-0709-704X

ВИКОРИСТАННЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ СТАНДАРТІВ У ЗАСТОСУВАННІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРИМУШУВАННЯ ДО ВСТУПУ В СТАТЕВИЙ ЗВ'ЯЗОК: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

THE USE OF INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS IN THE APPLICATION OF CRIMINAL LIABILITY FOR FORCED SEXUAL INTERCOURSE: NATIONAL AND INTERNATIONAL EXPERIENCE

У статті здійснено комплексний і всебічний аналіз міжнародно-правових стандартів та зарубіжного досвіду застосування кримінальної відповідальності за примушування до вступу в статевий зв'язок. Наголошено, що узгодження національного законодавства України з міжнародними актами є ключовою умовою ефективного захисту статевої свободи особи, оскільки саме відсутність добровільної згоди сьогодні розглядається провідною ознакою сексуального примусу. Значна увага зосереджена на змісті статті 154 Кримінального кодексу України та її відповідності положенням Декларації ООН про викорінення насильства щодо жінок 1993 р., Стамбульської конвенції Ради Європи 2011 р. та Пекінської декларації 1995 р., які визначають широкий спектр форм впливу на потерпілу особу, включно з психологічним, економічним чи службовим тиском.

У статті показано, що сучасні європейські стандарти дедалі більше орієнтуються на модель, у якій вирішальним фактором кримінальної відповідальності є не спосіб примусу, а відсутність вільного волевиявлення потерпілої особи. На основі порівняльного аналізу законодавства європейських країн виокремлено дві базові моделі криміналізації: модель окремої кримінально-правової норми та модель, у межах якої примушування охоплюється складом зґвалтування. Розкрито їх характерні риси, підходи до визначення залежності та ступеня суспільної небезпеки.

Підкреслено потребу вдосконалення українського законодавства шляхом гармонізації з міжнародними стандартами, забезпечення ефективного розслідування та створення комплексної системи підтримки потерпілих. Результати дослідження становлять практичну цінність для розвитку доктрини кримінального права та формування сучасної правозастосовної практики, спрямованої на посилення гарантій статевої недоторканності.

Ключові слова: *сексуальне насильство, примушування до вступу в статевий зв'язок, кримінальна відповідальність, Стамбульська конвенція, добровільна згода, міжнародні стандарти, зарубіжний досвід.*

The article provides a comprehensive and thorough analysis of international legal standards and foreign experience in applying criminal liability for coercion into sexual intercourse. It emphasizes that harmonizing Ukraine's national legislation with international instruments is a key condition for the effective protection of sexual freedom, since it is the absence of voluntary consent that is now considered the leading indicator of sexual coercion. Considerable attention is focused on the content of Article 154 of the Criminal Code of Ukraine and its compliance with the provisions of the 1993 UN Declaration on the Elimination

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

of Violence against Women, the 2011 Council of Europe Istanbul Convention, and the 1995 Beijing Declaration, which define a wide range of forms of influence on the victim, including psychological, economic, or professional pressure.

The article shows that modern European standards are increasingly oriented towards a model in which the decisive factor for criminal liability is not the method of coercion, but the absence of free will on the part of the victim. Based on a comparative analysis of the legislation of European countries, two basic models of criminalization are identified: the model of a separate criminal law provision and the model in which coercion is covered by the definition of rape. Their characteristic features, approaches to determining dependence and the degree of public danger are revealed.

The need to improve Ukrainian legislation by harmonizing it with international standards, ensuring effective investigations, and creating a comprehensive support system for victims was emphasized. The results of the study are of practical value for the development of criminal law doctrine and the formation of modern law enforcement practices aimed at strengthening guarantees of sexual integrity.

Key words: *sexual violence, coercion into sexual intercourse, criminal liability, Istanbul Convention, consent, international standards, foreign experience.*

Постановка проблеми. Проблема кримінальної відповідальності за примушування до вступу в статевий зв'язок залишається однією з найменш досліджених у сучасній кримінально-правовій науці, особливо у контексті її узгодження з міжнародними стандартами захисту прав людини. Незважаючи на наявність у національних законодавствах більшості держав норм, спрямованих на протидію сексуальному насильству, примушування до вступу в статевий зв'язок без безпосереднього фізичного насильства нерідко залишаються поза межами належного кримінально-правового реагування.

В Україні стаття 154 Кримінального кодексу України (далі – КК України) встановлює відповідальність за примушування до вступу в статевий зв'язок, однак практика її застосування залишається обмеженою, а правова кваліфікація таких діянь нерідко ускладнена через відсутність чітких критеріїв відмежування від суміжних складів кримінальних правопорушень. У цьому контексті важливим є врахування міжнародно-правових стандартів, закріплених у Декларації ООН про викорінення насильства щодо жінок, прийнятою резолюцією 48/104 Генеральної Асамблеї від 20 грудня 1993 р. [1] та Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами від 11 травня 2011 р. [2] (далі – Стамбульська конвенція), а також практики Європейського суду з прав людини, який неодноразово наголошував на позитивному зобов'язанні держав забезпечувати ефективне кримінальне переслідування сексуальних кримінальних правопорушень незалежно від форми примусу [3].

Порівняльний аналіз зарубіжного досвіду, зокрема кримінального законодавства країн Європейського Союзу, свідчить про зростаючу тенденцію до розширеного тлумачення поняття сексуального примушування, враховуючи розуміння психологічного, економічного або службового тиску як форми насильства, що створює підґрунтя для подальшого удосконалення національного законодавства України з урахуванням досвіду розвинутих країн Європи, гармонізації його з міжнародними стандартами з метою підвищення рівня захисту особистої свободи та статевої недоторканності особи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання впливу міжнародних стандартів та зарубіжного досвіду на стан кримінальної відповідальності за примушування до вступу в статевий зв'язок досліджувалося в межах власної наукової проблематики В. В. Воскресенською, Д. О. Даниленком, О. О. Мельник, К. М. Плутицькою, Т. М. Супрун-Ковальчук, І. І. Чугуніковим та ін. Зокрема Т. М. Супрун-Ковальчук та О. О. Мельник наполягають на необхідності гармонізації положень статті 154 КК України з міжнародними стандартами, закріпленими у Стамбульській конвенції, яка передбачає криміналізацію будь-яких сексуальних дій без добровільної згоди особи [4, с. 372]. Д. О. Даниленко акцентує увагу на практичній площині важливості імплементації міжнародних норм у національне законодавство [5, с. 6]. К. М. Плутицька підкреслює, що саме Декларація ООН про викорінювання насилля щодо жінок 1993 р. стала першим офіційним зводом міжнародних норм із захисту жінок від насильства, у тому числі сексуального примусу, насильства, пов'язаного з експлуатацією (матеріальний тиск, використання дітей тощо) [6, с. 130]. Ефект криміналізації такого явища, як домашнє насильство, застерігає І. І. Чугуніков, не перевищить ефект від криміналізації, …, жіночої злочинності чи злочинності економічної. Проте, на його думку, такий крок цілком здатний викликати доволі серйозні внутрішні кримінально-правові суперечності [7, с. 192].

Мета статті полягає у комплексному порівняльно-правовому дослідженні використання міжнародно-правових стандартів у застосуванні кримінальної відповідальності за примушування до вступу в статевий зв'язок через призму національного та зарубіжного досвіду.

Виклад основного матеріалу. Примушування до вступу в статевий зв'язок є складним соціально-правовим явищем, що поєднує

елементи фізичного насильства, психологічного тиску та порушення сексуальної автономії жертви.

Аналіз статистичних даних більшості країн світу свідчить про поширеність серед інших кримінальних правопорушень протиправних дій стосовно статевої свободи та статевої недоторканності особи. Як зазначає К. В. Шахова, опираючись на дослідження департаменту юстиції США, щорічно 3,7 мільйона осіб стають жертвами статевих кримінальних правопорушень, зокрема, близько 300 тис. жінок зґвалтованими та 9 % дітей піддаються сексуальному насильству [8, с. 257].

У різних країнах підходи до кваліфікації та криміналізації подібних діянь істотно відрізняються, тому слід розділити законодавство досліджуваних країн на дві групи: перша – у національному кримінальному законодавстві передбачена відповідальність за ці кримінальні правопорушення окремою кримінально-правовою нормою; друга – ці кримінальні правопорушення охоплюються складом кримінального правопорушення «зґвалтування». У першому випадку акцент перепадає на застосування сили, загрозу чи фактичне позбавлення волі, в іншому – на відсутність добровільної згоди, тому кримінально караним буде будь-яке сексуальне діяння без такої згоди. Протягом останніх десятиліть більшість країн Європи поступово перейшли від першої до другої моделі, що зумовлено розвитком міжнародних стандартів та потребою кращого захисту прав потерпілих. До першої групи Х. І. Брух пропонує віднести держави, кримінальні кодекси яких містять конкретні положення, що встановлюють відповідальність за примушування до вступу в статевий зв'язок, зокрема, Албанію, Болгарію, Данію, Естонію, Литву, Польщу, Україну, Швейцарію, Швецію та ін. Відмінною рисою кримінального законодавства цих країн постає той факт, що відповідальність за аналізоване кримінальне правопорушення закріплена у самостійній нормі, яка існує поруч з іншими кримінально-правовими нормами про «статеві посягання», зокрема – із нормами про зґвалтування [9, с. 249]. На підтвердження цієї тези І. В. Воскресенська дослідила кримінальне законодавство окремих країн і дійшла наступних висновків: по-перше, кримінальний кодекс Швейцарії встановлює відповідальність за примушування до сексуальних дій у випадках, коли винна особа використовує залежний стан іншої людини, яка перебуває у виправній установі, лікарні, а також щодо засуджених, обвинувачених чи заарештованих осіб; по-друге, подібне положення міститься і у кримінальному кодексі Данії «будь-який службовець або керівник в'язниці, реабілітаційного центру, дитячого чи підліткового будинку, лікарні для осіб із психічними розладами, установи для людей із розумовою відсталістю чи іншої аналогічної установи, який вступає у статевий зв'язок з особою, що утримується у цій установі, підлягає покаранню у вигляді позбавлення волі на строк до чотирьох років»; по-третє, кримінальний кодекс Німеччини передбачає покарання за вчинення сексуальних дій стосовно осіб, які перебувають під наглядом або опікою [10, с. 50]. Використання залежності як способу вчинення кримінального правопорушення, за переконанням Х. І. Брух, є однією з характерних рис законодавчих положень про примушування до вступу в статевий зв'язок у країнах цієї моделі. Кримінальні кодекси Албанії, Болгарії та України передбачають переважно використання конкретних форм залежності – матеріальної, службової або подібної за своєю природою – як засобу вчинення такого кримінального правопорушення. Наприклад, Кримінальний кодекс Албанії встановлює відповідальність за дії сексуального чи гомосексуального характеру, вчинені шляхом зловживання відносинами підлеглості або службовими відносинами, а Кримінальний кодекс Болгарії – за вступ у статеві відносини через використання матеріальної чи службової залежності [9, с. 250].

До іншої умовної моделі належать держави, кримінальне законодавство яких не містить окремої статті про відповідальність за примушування до вступу в статевий зв'язок, оскільки такі дії охоплюються складом кримінального правопорушення «зґвалтування». У цьому випадку Х. І. Брух пропонує застосовувати так званий «широкий» підхід до визначення об'єктивної сторони кримінального правопорушення «зґвалтування». Зокрема Кримінальний кодекс Бельгії визначає зґвалтування як будь-який акт сексуального проникнення незалежно від його форми та способу вчинення, якщо він здійснений щодо особи без її згоди. При цьому відсутність згоди передбачена, коли акт нав'язаний силою, примусом чи шляхом обману. Кримінальний кодекс Нідерландів тлумачить зґвалтування як проникнення в тіло людини статевим шляхом за допомогою насильства чи інших дій або шляхом погрози насильством чи іншими діями. Примушування до таких дій у цій моделі розглядається як замах на зґвалтування і є кримінально караним, оскільки особа діє умисно [9, с. 252]. Для законодавства держав, віднесених до цієї моделі, характерні дві основні риси: по-перше, використання залежності як способу вчинення кримінального правопорушення не є обов'язковою ознакою, але законодавчо не виключається як обставина кримінального правопорушення (на відміну від країн, що належать до першої моделі); по-друге, санкції за зґвалтування побудовані таким чином, що передбачають значний діапазон між найменшим і найбільшим строком покарання. Це дозволяє суду індивідуально враховувати ступінь суспільної небезпеки конкретного способу вчинення кримінального правопорушення під час визначення міри покарання.

Стаття 19 Конституції України проголошує, що правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не заборонено законом [11]. Відповідно до цієї норми за примушування до вступу в статевий стаття 154 КК України передбачає відповідальність за примушування особи без її добровільної згоди до здійснення акту сексуального характеру з іншою особою [12]. Отже українське законодавство забезпечує чітке правове регулювання кримінальної відповідальності за примушування до вступу в статевий зв'язок, підкреслюючи важливість відсутності добровільної згоди та врахування залежності потерпілої особи від нападника. Однак слід підтримати уточнення А. В. Андрушка про те, що суспільну небезпеку становлять не лише випадки примушування, за які законодавець передбачив кримінальну відповідальність, а й будь-які інші дії, що перешкоджають особі вільно визначати свою поведінку та приймати власні вольові рішення [13, с. 289].

На міжнародному рівні питання криміналізації примушування до вступу в статевий зв'язок та захисту сексуальної автономії регулюється низкою нормативно-правових актів. Найбільш впливовими серед них є Декларація ООН «Про викорінення насильства щодо жінок» 1993 р., Стамбульська конвенція Ради Європи 2011 р. та Пекінська декларація, прийнята на четвертій Всесвітній конференції зі становища жінок 1995 р. [14].

Стамбульська конвенція у статті 36 визначає, що «сторони вживають необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення того, щоб були криміналізовані серед інших наступні форми умисної поведінки – здійснення, без згоди, інших актів сексуального характеру з особою; примушування іншої особи до здійснення, без згоди, актів сексуального характеру з третьою особою. Особливо підкреслюється, що згоду повинно бути надано добровільно як результат вільного волевиявлення особи, отриманого в контексті супутніх обставин [2]. Таким чином Стамбульська конвенція закріплює міжнародний стандарт у формі моделі відсутності згоди, яка постає орієнтиром для національних законодавств у визначенні кримінальної відповідальності за примушування до вступу в статевий зв'язок. Крім того, конвенція закликає держави забезпечувати комплексні заходи для захисту потерпілих та ефективного розслідування таких кримінальних правопорушень, включно з превентивними, процесуальними та соціальними механізмами підтримки. Окремо слід зазначити, що ратифікація та набрання чинності Стамбульської конвенції для України відбулися 20.06.2022 р., тобто під час збройної агресії з боку росії, тому, як зазначає В. М. Руфанова, дія Стамбульської конвенції поширюється і на період збройних конфліктів та захищає постраждалих від його наслідків, адже саме цей період характеризується тривалими порушеннями прав люди, особливо цивільного населення, у тому числі жінок та дітей [15, с. 620].

Пекінська декларація, у свою чергу, проголошує право жінок контролювати питання власної сексуальності та репродуктивного здоров'я і закликає держави попереджати й усувати будь-які форми насильства щодо жінок і дівчат [14]. Пекінська платформа, закладена у Пекінську декларацію, проголошує, що розробка комплексного підходу до викорінення насильства щодо жінок у сім'ї та суспільстві є не лише необхідністю, а й цілком досяжною метою. Як підкреслює К. М. Плутицька, Пекінська платформа найбільш повно визначає заходи, що пропонується здійснювати на рівні урядів, зокрема: прийняття або посилення в рамках національного законодавства кримінальних, цивільних, трудових та адміністративних санкцій для покарання за злочини і правопорушення та відшкодування збитків потерпілим; забезпечення захисту жінок, які зазнали насильства, надання їм доступу до справедливих і ефективних заходів судового захисту, включно з компенсацією, відшкодуванням збитків і відновленням здоров'я; створення відповідних структур, які дозволять жінкам повідомляти про насильство в безпечній і конфіденційній обстановці, без страху помсти, та висувати обвинувачення проти кривдників; розробка й фінансування навчальних програм для працівників судових, юридичних, медичних, соціальних, освітніх, поліцейських і імміграційних органів, спрямованих на запобігання зловживанню владою і підвищення поінформованості щодо природи актів, що порушують принцип рівності чоловіків і жінок, для забезпечення справедливого поводження з жертвами насильства; перегляд чинного законодавства та вжиття ефективних заходів проти посадових осіб, які вчиняють насильство щодо жінок під час виконання службових обов'язків; а також розробка і реалізація планів дій на всіх відповідних рівнях із виділенням достатніх фінансових ресурсів для проведення цих заходів [16, с. 115].

Висновки. Проведений порівняльно-правовий аналіз демонструє, що кримінальна відповідальність за примушування до вступу в статевий зв'язок у зарубіжних країнах формується на основі двох основних моделей: моделі, яка передбачає окрему норму про відповідальність за таке кримінальне правопорушення, та моделі, де відповідальність охоплюється складом кримінального правопорушення «зґвалтування». У першій моделі характерним є обов'язкове врахування залежності потерпілої особи як способу вчинення кримінального правопорушення, а в другій – застосування «широкого» підходу із акцентом на відсутність добровільної згоди. Аналіз міжнародних

нормативно-правових актів, зокрема Стамбульської конвенції та Пекінської декларації, свідчить про чітку тенденцію до уніфікації підходів, де ключовим критерієм визначення злочинності є відсутність згоди потерпілої особи, а також забезпечення комплексного захисту її прав та її підтримки. Українське законодавство поступово інтегрує ці міжнародні стандарти, закріплюючи захист сексуальної автономії та свободи волевиявлення особи, що підтверджує прагнення держави до ефективного запобігання та протидії примушуванню до вступу в статевий зв'язок.

Список використаних джерел:

1. Про викорінення насильства щодо жінок: Декларація ООН, прийнята резолюцією 48/104 Генеральної Асамблеї від 20 грудня 1993 р. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/violence.shtml (дата звернення: 15.10.2025).

2. Про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами: Конвенція Ради Європи від 11.05.2011 р. (Стамбульська конвенція). Набрання чинності для України 01.11.2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text (дата звернення: 18.10.2025).

3. Рішення ЄСПЛ у сфері реагування на гендерно зумовлене насильство: огляд окремих позицій. Асоціація жінок-юристок України «ЮрФем», Офіс Генерального прокурора України: за підтримки гуманітарної організації CARE. 2024. URL: https://jurfem.com.ua/wp-content/uploads/2024/10/повна-версія-РІШЕННЯ-ЄСПЛ.pdf (дата звернення: 11.10.2025).

4. Супрун-Ковальчук Т. М., Мельник О. О. Проблеми кваліфікації кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості особи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2024. Випуск 86: частина 4. С. 367–372.

5. Даниленко Д. О. Кримінально-правова характеристика насильства в кримінальних правопорушеннях проти статевої свободи та статевої недоторканості особи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Харк. нац. універ. ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2024. 14 с.

6. Плутицька К. М. Запобігання примушуванню до вступу в статевий зв'язок: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Клас. прив. універ. Запоріжжя, 2016. 259 с.

7. Чугуніков І. І. Підстава кримінальної відповідальності і норма щодо домашнього насильства. *Кримінальне право в умовах глобалізації*: матер. міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 25 трав. 2018 р.). Одеса : «Одеська юридична академія», 2018. С.191–195.

8. Шахова К. В. Окремі аспекти міжнародного досвіду протидії вчиненню злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканності (законодавче регулювання). *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених* : матер. наук.-практ. конф. (Харків, 17 трав. 2018 р.). Харків : Національний університет внутрішніх справ. 2018. С. 256–262.

9. Брух Х.І. Кримінальна відповідальність за примушування до вступу в статевий зв'язок в законодавстві України та інших країн Континентальної Європи: порівняльно-правові аспекти. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2014. № 60. С. 248–255.

10. Воскресенська І. В. Кримінальна відповідальність за примушування до вступу у статевий зв'язок: аналіз закордонного законодавства. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених* : матеріали наук.-практ. конф., (Харків, 14 трав. 2015 р.). Харків: ХНУВС, 2015. С. 48–52.

11. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 1.01.2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 24.10.2025).

12. Кримінальний кодекс: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. Дата оновлення: 17.06.2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 26.10.2025).

13. Андрушко А. В. Примушування як злочин проти свободи особи: зарубіжний досвід та перспективи його запозичення. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2020. № 3. С. 286–291.

14. Пекінська декларація: прийнята на четвертій Всесвітній конференції зі становища жінок 15.09.1995 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_507#Text (дата звернення: 18.10.2025).

15. Руфанова В. М. Вплив ратифікації Стамбульської конвенції на стан протидії ґендерно зумовленому насильству в Україні. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні та прикладні аспекти* : матеріали VII Міжнар. науково-практ. конф. (м. Дніпро, 17 бер. 2023 р.). Дніпро : ДДУВС, 2023. С. 620–622.

16. Плутицька К. М. Запобігання примушуванню до вступу в статевий зв'язок у контексті міжнародно-правових зобов'язань України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція.* 2014. № 12 (2). С. 114–116.

Дата першого надходження статті до видання: 22.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 26.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025

УДК 342.525(477)
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.23

Паламарчук Г. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики
Одеського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-5189-8952

Котенко А. Д.,
прокурор
Приморської окружної прокуратури міста Одеса

ОСОБЛИВОСТІ КВАЛІФІКАЦІЇ ТА РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ КОЛАБОРАЦІЙОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ

FEATURES OF QUALIFICATION AND INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENCES RELATED TO COLLABORATIVE ACTIVITIES

У статті досліджується таке протиправне явище, як спільна діяльність. Визначено питання актуальності вивчення спільної діяльності за сучасних обставин у нашій країні. Аргументовано необхідність дослідження цієї протиправної діяльності. Здійснено попередній аналіз стану досліджень з цього питання іншими вітчизняними вченими. Метою дослідження є визначення особливостей кваліфікації фактів спільної діяльності та пов'язаних з нею правопорушень, злочинів, а також вивчення специфіки розслідування цього виду протиправної діяльності.

Розкрито деякі особливості кваліфікації цієї категорії протиправних діянь та пов'язаних з нею складів інших правопорушень, злочинів. Зокрема, наведено різницю у складі такого злочину, передбаченого статтею 111 «Державна зрада», та спільної діяльності, розмежування кримінальних правопорушень, передбачених частиною 4 статті 111-1 та статтею 111-2 Кримінального кодексу України. Проведено загальний аналіз статті 111-1 Кримінального кодексу України «Спільна діяльність». Визначено певні ознаки, за якими можна розрізнити вищезазначені протиправні діяння. Визначено та обґрунтовано певні труднощі, що найчастіше виникають на практиці під час кваліфікації цих видів кримінальних правопорушень.

Розкрито особливості розслідування співпраці. Визначено розробку версій при розслідуванні співпраці та загальний перелік слідчих (розшукових) дій. Наголошено на ефективності взаємодії правоохоронних органів та їх підрозділів, які переслідують реалізацію загальної мети запобігання цьому виду злочинної діяльності для розслідування співпраці. Виділено види та напрямки такої взаємодії. Наголошено, що співпраця різних правоохоронних органів та їх підрозділів дає змогу виявити більше осіб, які підлягають доказуванню при розслідуванні фактів співпраці, спільно виявляти та розшукувати осіб, які займаються співпрацею. Адже відповідні кримінальні правопорушення не завжди виявляються спеціалізованими органами досудового розслідування.

Розкрито питання латентності співпраці, підкреслено його природний характер. Визначено існуючу проблему непрофесіоналізму правоохоронців під час розслідування співпраці. Визначено, що такий непрофесіоналізм проявляється у нездатності всіх наявних учасників факту співпраці та належним чином побудувати процес ведення справи про свою провину.

Окреслено роль прокурора у визначенні специфіки кваліфікації та процесу розслідування фактів спільної діяльності. Акцентовано увагу на тому, що саме прокурор контролює та забезпечує ефективність усіх слідчих та процесуальних дій, що здійснюються у процесі розслідування фактів початку спільної діяльності.

Зроблено висновки щодо достатності обставин, за якими можна розмежувати спільну діяльність та інші пов'язані з нею склади кримінальних правопорушень. Підкреслено необхідність дослідження нових методів, способів взаємодії між вищезазначеними органами та специфіки проведення розслідування спільної діяльності.

Ключові слова: *кримінальне правопорушення, колабораційна діяльність, правова кваліфікація, досудове розслідування, взаємодія правоохоронних органів та їх підрозділів.*

The article studies such an illegal phenomenon as joint activity. The issue of the relevance of studying joint activity in modern times in our country is determined. The need to study this illegal activity is argued. A valid preliminary analysis of the study will be carried out by other domestic scientists on this issue. The research method is to determine the features of the qualification of the facts of joint activity and related offenses, crimes, as well as to study the specifics of the investigation of this type of illegal activity.

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Some features of the qualification of this category of illegal acts and related components of other offenses, crimes are revealed. Thus, the difference in the composition of such a crime, provided for by Article 111 "High Treason", and joint activity, the delimitation of criminal offenses, provided for by Part 4 of Article 111-1 and Article 111-2 of the Criminal Code of Ukraine, is indicated. A general analysis of Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine "Joint Activity" is carried out. Certain signs are identified by which the above-mentioned illegal actions can be distinguished. Certain difficulties are identified and substantiated, which give an advantage in practice when qualifying these types of criminal offenses.

The features of the investigation of cooperation are revealed. The development of a version when investigating cooperation and a general list of investigative (search) actions are determined. The effectiveness of the interaction of law enforcement agencies and their units, which pursue the implementation of the general goal of preventing this type of criminal activity for the investigation of cooperation, is emphasized. The types and directions of such interaction are highlighted. It is emphasized that the cooperation of different law enforcement agencies and their units makes it possible to identify more persons who are subject to proof when investigating the facts of cooperation, to jointly identify and search for persons who benefit from cooperation. After all, the relevant criminal offenses are not always specialized bodies of pre-trial investigation.

The issue of latency of cooperation is revealed, its natural nature is emphasized. The existing problem of unprofessionalism of law enforcement officers during the investigation of cooperation is identified. It is determined that such unprofessionalism is manifested in the inability of all existing participants in the fact of cooperation and to properly build the process of conducting a case about their guilt.

The role of the prosecutor in determining the specifics of the qualification and the process of investigating the facts of joint activity is separately determined. Attention is focused on the fact that it is prosecutorial control that carries out and ensures the effectiveness of all investigative and procedural actions contained in the process of investigating the facts of the beginning of the community.

Conclusions are drawn regarding the sufficiency of those by which joint activity and other related criminal offenses can be distinguished. The need to study new methods, ways of interaction between the above-mentioned bodies and the specifics of conducting an investigation of joint activity is emphasized.

Key words: *criminal offense, collaborative activity, legal qualification, pre-trial investigation, interaction of law enforcement agencies and their units.*

Явище колабораціонізму є новелою для національної правової системи нашої країни. Запровадження кримінальної відповідальності за такі діяння було зумовлене подіями, що відбулися в Україні у 2022 році – повномасштабним вторгненням ворога на територію України. Через цей факт Верховна Рада України внесла зміни до Кримінального кодексу України, які встановили відповідальність за співпрацю із окупаційною владою – ст. 111-1 «Колабораційна діяльність» та ст. 111-2 «Пособництво державі-агресору» Кримінального кодексу України.

Впровадження кримінальної відповідальності за зазначені діяння викликає потребу всебічного дослідження механізму застосування вказаних кримінальних норм на практиці. Визначення даного виду протиправної діяльності, її характеристик, кваліфікації видів протиправної направленості, особливостей механізму розслідування даної категорії правопорушень, тощо – все це вимагає окремих досліджень. Тож, актуальність та гострота проведення наукових розвідок зазначених питань, очевидна.

Дослідження колабораційної діяльності за різними напрямками здійснювали такі національні науковці, зокрема, як: Баулін Ю., Письменський Є., Малюк В., Берднік І, Янішевська К. Долгорудченко К., Каліщук О., Швець Д., Малетова О., Буряк О., Букрєєв О., Олейніков Д., Сагайдак Ю, Голінка М., Муляр Г., Ховпун О. та ін. Зазначені та інші науковці присвятили свої наукові праці саме визначенню поняття колабораційної діяльності та її кваліфікації. Слід констатувати, що сам процес розслідування колабораційної діяльності є дослідженим недостатньо, особливо аспекти взаємодії правоохоронних органів у процесі досудового розслідування.

Метою статті є дослідження особливостей здійснення кваліфікації фактів вчинення колабораційної діяльності та суміжних з нею правопорушень, злочинів, а також дослідження особливостей здійснення розслідування даного виду протиправної діяльності.

З початком широкомасштабного вторгнення збройних сил РФ на територію України та тимчасової окупації частини її території набули поширення факти допомоги громадянами України представникам держави-агресора, добровільної співпраці з ворогом та підтримки його збройних формувань. Такі дії підривають національну безпеку України і становлять безпосередню загрозу державному суверенітету, територіальній цілісності та конституційному ладу України.

З метою протидії зазначеним суспільно-небезпечним явищам Кримінальний кодекс України (далі – КК України) доповнено новими статтями, зокрема, – ст.ст. 111-1 та 111-2, які встановили кримінальну відповідальність за колаборацію діяльність та пособництво державі-агресору.

На теперішній час слідчими органів безпеки нашої країни розслідується значна кількість кримінальних проваджень за ст. ст. 111-1 та 111-2 КК України, за результатами досудового розслідування яких до суду направляються

обвинувальні акти за обвинуваченням викритих у цій діяльності осіб. Найбільше таких кримінальних проваджень розслідується слідчими відділами Управління СБУ у Харківській, Херсонській, Запорізькій, Донецькій та Луганській областях [1]. При цьому ч. 4 ст. 111-1 КК України є суміжною зі ст. 111-2 КК України та, як вбачається, встановлює кримінальну відповідальність за аналогічні дії – збір, підготовку та/або передачу матеріальних ресурсів чи інших активів представникам держави-агресора, її збройним формуванням та/або окупаційній адміністрації держави-агресора, та/або провадження господарської діяльності у взаємодії з ворогом.

Слід акцентувати увагу на тому, що на практиці при розслідуванні кримінальних правопорушень, маючих ознаки колабораційної діяльності, подекуди виникають труднощі у розмежуванні кримінальних правопорушень, передбачених ч. 4 ст. 111-1 та ст. 111-2 КК України, оскільки ті самі діяння правоохоронними органами кваліфікуються за різними статтями КК України. У зв'язку з чим, досі залишається актуальним питання щодо чіткого розмежування колабораційної діяльності з іншими складами кримінальних правопорушень.

Наразі, Офісом Генерального прокурора вивчено відомості, які містяться в Єдиному державному реєстрі судових рішень, проаналізовано рекомендації Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду та науковців вищих юридичних закладів освіти щодо розмежування правопорушень, передбачених ч. 4 ст. 111-1 та ст. 111-2 КК України. За їх результатами виокремлено чіткі критерії, які дають змогу правильно органу досудового розслідування правильно кваліфікувати дії осіб з метою подальшого притягнення їх до кримінальної відповідальності за цими статтями КК України.

Склад «державної зради» (ст. 111 КК України) законодавцем визначено, виходячи із самої форми визначення державної зради як такої. Мається на увазі, що громадянин України навмисно вчиняє діяння на шкоду суверенітетові, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України, яке може полягати в трьох формах:

1) перехід на бік ворога в період збройного конфлікту;

2) шпигунство;

3) надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України [2].

Перша форма державної зради була визначена наступним чином: «перехід на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту», із внесенням законодавчих новел з'явилася уточнення: «в умовах воєнного стану», про що законодавцем зазначено у ч. 2 ст. 111 КК України. Таким чином, законодавчо визначено кваліфікований склад кримінального правопорушення: «Ті самі діяння, вчинені в умовах воєнного стану». Через те, що в Україні все ще діє воєнний стан, будь-яке діяння, яке має форму державної зради, буде інкримінуватися з урахуванням відповідної кваліфікуючої ознаки.

Окрім цього, ст. 111-1 КК України «Колабораційна діяльність» за своїм змістом є доволі складною, оскільки складається з восьми частин. За контекстом стаття побудована за ієрархію суспільної небезпечності розглядуваних діянь: від кримінальних проступків і до особливо тяжких злочинів. Так, ч. 1–7 ст. 111-1 КК України – це самостійні склади кримінального правопорушення, а ч. 8 зазначеної статті – кваліфікований склад кримінального правопорушення.

Об'єктивною стороною кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 111-1 КК України, є публічне заперечення громадянином України здійснення збройної агресії проти України, встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України, публічні заклики громадянином України до підтримки рішень та/або дій ворога, до співпраці з ворогом, до невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасово окуповані території України. Наприклад, в контексті ч. 1 ст. 436-2 КК України також є схожі ознаки в об'єктивній стороні – заперечення збройної агресії РФ проти України, тощо. Відрізнити дані склади кримінальних правопорушень можливо за об'єктом посягання. За ст. 111-1 КК України колабораційною діяльністю є злочин проти основ національної безпеки України. Тож, предметом посягання тут є національна безпека. За ст. 436-2 КК України – є стан миру та безпека людства. Хоч і категорія «безпека людства» є ширшою за своїм змістом та має в собі «національну безпеку» як складову, але ж, коли особі інкримінуються діяння у формі заперечення зазначених вище дій, то їх слід кваліфікувати за однією зі згаданих статей, щоб уникнути подвійного притягнення особи до кримінальної відповідальності за одне і теж діяння. Якщо кримінальне правопорушення, визначене ч. 1 ст. 436-2 КК України, вчинено в інших зазначених вище формах, в такому випадку відсутня ознака сукупності у кваліфікації діяння – ч. 1 ст. 111 та ч. 1 ст. 436-2 КК України.

Як вважає, Є. В. Фесенко, якщо особа здійснювала подібні дії не добровільно, а під будь-яким примусом, склади кримінальних правопорушень відсутні [3, с. 202]. Але, враховуючи гостроту подій останніх років, треба достатньо доказів, щоб довести факт примусу, оскільки до питання здійснення колабораційної діяльності привертає чимало уваги з боку правоохоронних органів, ЗМІ тощо, оскільки вчинення таких дій посягає на національну безпеку України.

Таким чином, навіть за наведеними характеристиками, як вбачається, при розслідуванні кримінальних правопорушень, пов'язаних із

колабораційною діяльністю, є достатньо обставин, за якими можна здійснити розмежування даних видів кримінальних правопорушень. При детальному дослідженні цього питання можна виділити цілий перелік ознак, за якими можна розділити колабораційну діяльність, як таку, та правопорушення, які мають схожі ознаки, (наприклад, ст. 111 та ст. 111-1 КК України). Очевидно, що питання встановлення кваліфікації та розмежування видів колабораційної діяльності має визначальне значення для процесу розслідування колабораційної діяльності.

Аналізуючи особливості розслідування вказаних правопорушень, слід акцентувати увагу на об'єктивній необхідності взаємодії правоохоронних органів в цьому процесі. Зокрема, в класичному підході, де певні суб'єкти (з різних органів, підрозділів тощо) переслідують реалізацію загальної мети у запобіганні даного виду злочинної діяльності. Також така необхідність пояснюється метою забезпечення належного розслідування даних кримінальних правопорушень в залежності від підслідності кожного із органів, передбаченої КПК України. Наприклад, це прослідковується у випадку передачі органами поліції кримінальних проваджень, де є ознаки кваліфікації ст. 111 КК України «Державна зрада», за підслідністю до органів Служби безпеки України.

Загалом, взаємодія на стадії досудового розслідування будь-якого кримінального правопорушення полягає в залученні на законних підставах якомога ширшого кола уповноважених на здійснення відповідної діяльності осіб з метою досягнення завдань кримінального провадження, й перш за все – якомога більш ефективного й швидкого притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які вчинили кримінальне правопорушення. Видами взаємодії є такі, як взаємодія з: оперативними підрозділами, прокурором, судом, громадськістю та іншими установами й організаціями. Всі ці види взаємодії у різній формі впливають на особливості кваліфікації та загалом процес здійснення досудового розслідування відповідними суб'єктами, особливо в місцях тимчасової окупації окремих територій України, допомагають проводити різні слідчі (розшукові) дії та приймати відповідні процесуальні рішення ефективно, в різних географічних точках країни. Результатом ефективної взаємодії є злагоджене взаємне напрацювання тактичних версій, де це необхідно. Зокрема, в процесі розслідування колабораційної діяльності, можуть бути відпрацьовані наступні версії:

– відпрацювання усіх обставин вчиненого факту колабораціонізму (наявність ознак колабораційної діяльності у виявленому факті його вчинення; чи може наявні ознаки вчинення іншого кримінального правопорушення; чи застосовувався примус до вчинення дій тощо);

– відпрацювання особи суб'єкта та факту вчинення колабораційної діяльності (чи мав місце факт колабораційної діяльності вчинено особою, яку затримано чи вчинено іншою особою; кримінальне правопорушення вчинено однією особою чи групою осіб тощо);

– відпрацювання обставин місця вчинення колабораційної діяльності (наприклад, колабораційна діяльність здійснювалась на просторах Інтернету або ЗМІ, на тимчасово окупованих територіях України, зборів, мітингів, походів, демонстрацій тощо).

Наразі інституціоналізовано розслідування воєнних правопорушень та колабораційної діяльності спеціальними підрозділами Національній поліції України, розподіл кримінальних проваджень щодо злочинів агресії до НАБУ, визначено спеціалізацію слідчих СБУ та ДБР, посилено «Департамент війни Офісу Генерального прокурора», окремо визначено спеціалізацію окружних та обласних прокурорів щодо воєнних злочинів тощо.

Для встановлення обставин, які підлягають доказуванню у розслідуванні фактів вчинення колабораційної діяльності, при спільній взаємодії, зокрема, різних підрозділів НПУ та СБУ, вбачається за необхідне проведення, зокрема, таких видів слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій під час досудового розслідування, як:

– на початковому етапі: допит (підозрюваного та свідків), огляд місця події, житла або робочого місця підозрюваної особи тощо;

– на наступних етапах: пред'явлення підозрюваної особи для впізнання; обшук підозрюваної особи, арешт, огляд, виїмка кореспонденції, зняття інформації з електронних комунікаційних мереж, зняття інформації з електронних інформаційних систем, моніторинг банківських рахунків тощо.

Важливо підкреслити, що проведення будь-яких процесуальних дій, слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій під час розслідування фактів вчинення колабораційної діяльності має бути цільним, сталим та єдиним процесом. При чому співпраця за необхідності різних правоохоронних органів та їх підрозділів надає можливість встановити більше обставин, які підлягають доказуванню у розслідуванні фактів вчинення колабораційної діяльності, спільному встановленню та розшуку осіб, які займаються колабораційною діяльністю. Особливо ефективним є співпраця ювенальних підрозділів НПУ, де особа, яка займається колабораційною діяльність, є неповнолітньою.

Тож, вбачається, що взаємодія органів досудового розслідування є одним із найбільш ефективних видів взаємодії під час розслідування колабораціонізму, оскільки не завжди відповідні кримінальні правопорушення виявляються профільними органами досудового розслідування. Через це, зокрема, початковий етап і проведення першочергових слідчих (розшукових) дій,

здійснюється, наприклад слідчими Національної поліції, а вже в подальшому, такі матеріали передаються за підслідністю до органів безпеки. Перспектива подальшого дослідження взаємодії в досудовому розслідуванні колабораціонізму полягає в необхідності більш глибокого опрацювання теоретичних основ і емпіричного матеріалу, а також практичних матеріалів щодо комунікації в досудовому розслідуванні колабораціонізму.

Є обставини, які суттєво заважають розслідуванню фактів вчинення колабораційних кримінальних правопорушень. Наприклад, чимало підозрюваних осіб перебувають на тимчасово окупованій території України, що ускладнює процес розслідування, навіть допитати та вручити повідомлення про підозру є доволі складним питанням. З цієї ж причини інколи майже неможливо провести певні види слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій. Подібні об'єктивні фактори впливають на потенційну успішність розслідування колабораційної діяльності.

Також слід підкреслити, що даному виду злочинної діяльності притаманний в значному відсотку латентний показник. У разі ведення колабораційної діяльності, особи, які нею займаються, прикладають значних зусиль, щоб жодним чином не стало відомо про цей факт іншим особам. Тож, слід констатувати, що фактам вчинення колабораційної діяльності ще й властива природня латентність – коли правоохоронним органам із об'єктивних причин невідома інформація про вчинене колабораційне правопорушення.

Ще на заваді в успішному розслідування фактів вчинення колабораційної діяльності стоїть питання професійності слідчих, оперативних та інших працівників правоохоронних органів. Слід розділити позицію В. С. Боднара про те, що причинами не завжди професійної роботи слідчих у кримінальних провадженнях виступають нераціональна організація досудового розслідування, й тактично грамотне проведення окремих слідчих (розшукових) дій, а також недостатній рівень науково-методичного забезпечення [4, с. 115]. Через це поки в боргу перед спеціалістами-практиками криміналістична наука, покликана забезпечити слідчу діяльність сучасним методичним інструментарієм щодо досудового розслідування зазначеної злочинної діяльності.

Непрофесійність під час розслідування колаборациної діяльності проявляється інколи й у нездатності виявити всіх наявних учасників факту вчинення колаборационізму та належним чином побудувати процес доведення їх вини. На цій стадії слідчому необхідно максимально уміло координувати дії інших членів слідчої групи, відповідних уповноважених оперативних підрозділів, направити належне використання їх оперативно-розшукових засобів, ресурсів, відкритих, а то й навіть закритих джерел інформації.

В питаннях визначення особливостей кваліфікації та процесу розслідування фактів вчинення колабораційної діяльності значну роль відведено прокуророві. Процес доказування усіх фактів вчинення колабораційної діяльності зведено до необхідності забезпечення додержання законних інтересів держави, її громадян, виявленні, розслідуванні та припиненні протиправних дій, здійсненні нагляду за додержанням законів під час розслідування та судового розгляду – все це завдання, які стоять перед прокурором у кримінальному провадженні, зокрема, і у провадженнях про колабораційну діяльність. Конкретні дії у кримінальних провадженнях щодо розслідування колабораційної діяльності прокурора проявляються у здійсненні безпосереднього нагляду за додержанням законодавства під час досудового розслідування, виступ у судовому провадженні з обвинуваченням, забезпечення захисту прав та законних інтересів потерпілих осіб від колабораційної діяльності, сприяння у зборі доказів, їх аналіз та дослідженні обставин кримінального провадження тощо. Прокурор має право надавати вказівки, доручення оперативним підрозділам, вказувати на необхідність проведення їх на необхідні слідчі дії, збирати докази на стадії досудового розслідування. Саме прокурор контролює та визначає в процесі розслідування фактів вчинення колабраційної діяльності ефективність проведених усіх процесуальних та слідчих дій.

Слід акцентувати увагу на тому факті, що в сьогоденних умовах в процесі розслідування фактів вчинення колабораційної діяльності прокурор, як ніколи раніше, має швидко та ефективно реалізовувати свої повноваження, не дивлячись на те, що до наявних раніше видів кримінальних та інших проваджень, за навантаженням додалися ще й провадження щодо колабораційної діяльності, воєнних та військових злочинів. Необхідність швидкого та ефективного реагування прокурора особливо прослідковується на початковому етапі досудового розслідування. При цьому, використовуючи всі необхідні засоби процесуального керівництва збору доказів та дослідження обставин провадження, має виявляти та долати наявну гостру необхідність забезпечення захисту прав і законних інтересів потерпілих та інтересів держави від фактів вчинення колабораційних правопорушень.

З наведено можна зробити висновок по те, що великий вплив колабораційної діяльності на безпеку України її державний суверенітет, територіальну цілісність та конституційний лад. Тому, правоохоронним органам слід докладати максимально зусиль щодо виявлення, розслідування та притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності за факти вчинення колабораційної діяльності, враховуючи той факт, що колабораційна діяльність має майже суто природню латентність.

В процесі дослідження було встановлено, що є достатньо обставин, за якими можна здійснити розмежування колаборaційної діяльності та інших суміжних складів кримінальних правопорушень. Зокрема, визначено, що провідними ознаками колаборaційної діяльності є публічне заперечення громадянином України здійснення збройної агресії проти України, встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України, тощо.

Слід констатувати, що в успішному розслідуванню фактів вчинення колаборaційної діяльності визначальним чинником є злагоджена взаємодія різних органів та підрозділів правоохоронної системи, професійність слідчих та оперативних підрозділів.

Вбачається за необхідне проведення регулярних досліджень, моніторингу усіх можливих та актуальних нових способів, шляхів взаємодії зазначених органів та особливостей здійснення розслідування колаборaційної діяльності.

Список використаних джерел:

1. СБУ розпочала розслідування майже 92 тисяч кримінальних проваджень щодо агресії рф: Головна Арміїінформ. URL: https://armyinform.com.ua/2023/06/21/sbu-rozpochala-rozsliduvannya-majzhe-92-tysyach-kryminalnyh-provadzhen-shhodo-agresiyi-rf-vasyl-malyuk/

2. Як розмежовувати колаборaційну діяльність і суміжні склади кримінальних правопорушень: Головна сторінка Верховного суду України. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1299973

3. Фесенко Є. В. Злочини проти здоров'я населення та система заходів з його охорони : монографія. Київ : Атіка, 2004. 280 с.

4. Боднар В. С. Про основи методики розслідування колаборaційної діяльності. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2023. Випуск № 3. С. 115–125.

Дата першого надходження статті до видання: 08.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025

УДК 340.1
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.24

Пархоменко Н. М.,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
завідувач відділу
Інституту держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України
ORCID: 0000-0002-5870-9261

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА – ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЖЕРЕЛ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА

THE PRINCIPLE OF THE RULE OF LAW IS THE BASIS FOR THE FORMATION AND FUNCTIONING OF SOURCES OF NATIONAL LAW

У статті обґрунтовано положення щодо взаємозалежності принципу верховенства права та джерел національного права. Верховенство права як засадничий принцип функціонування демократичного суспільства визначає сутність та зміст не лише законодавства, але й всіх джерел права у формально-юридичному розумінні та правопорядку загалом. Важливу роль у з'ясуванні сутності та змісту принципу верховенства права або правовладдя відіграли праці зарубіжних та вітчизняних вчених, а також міжнародні правові акти, в тому числі правові акти Ради Європи, ЄС та Венеційської комісії «За демократію через право».

В Україні чинна наразі Конституція України визначає загальні принципи та підходи до визначення правопорядку, основною якого є правові акти, загально-обов'язкові до виконання на всій території держави або джерела права у формально-юридичному розумінні. Серед ключових для формування системи права та системи джерел права України конституційних положень – Стаття 8 Конституції України, згідно з якою в Україні визнається і діє принцип верховенства права.

Втім, проголошення та закріплення цього принципу на рівні Основного Закону потребує відповідного інституційного, правового та організаційного забезпечення шляхом створення спеціальних механізмів. Закріплення на рівні Основного Закону даного принципу означає: визнання та закріплення у змісті джерел права природних, невід'ємних та невідчужуваних прав і свобод людини; визначення повноважень суб'єктів публічної влади, в тому числі суб'єктів правотворчості; системи стримувань та противаг як квінтесенції принципу розподілу влади шляхом закріплення обсягу відповідних державно-владних повноважень, в тому числі їх правотворчої компетенції;; закріплення ієрархії джерел права та провідної ролі (найвищої юридичної сили) Конституції; відповідність сутності та змісту всіх джерел права нормам та принципам, що закладені в Конституції; визначення сутності та основних напрямів правової політики держави, її відповідність міжнародним зобов'язанням, в тому числі гармонізацію джерел національного права з правом ЄС; дотримання міжнародних стандартів правотворчості та правореалізації; і насамкінець є гарантією правової визначеності, транспарентності, стабільності системи джерел права, здатності розвиватися та передбачуваності правового регулювання. Особливого значення цей зв'язок набуває у ході адаптації законодавства України до права ЄС, коли правова система України активно трансформується та зазнає значних корегуючих впливів acquis communautaire Європейського Союзу.

Ключові слова: *верховенство права, джерело права, правовладдя, Конституція України, закон, принципи права, судовий прецедент, правовий звичай, механізм, забезпечення, права людини, євроінтеграція.*

The article substantiates the provisions regarding the interdependence of the principle of the rule of law and the sources of national law. The rule of law as a fundamental principle of the functioning of a democratic society determines the essence and content of not only legislation, but also all sources of law in the formal and legal sense and the legal order in general. An important role in clarifying the essence and content of the principle of the rule of law or rule of law was played by the works of foreign and domestic scientists, as well as international legal acts, including legal acts of the Council of Europe, the EU and the Venice Commission "For Democracy through Law".

In Ukraine, the current Constitution of Ukraine defines general principles and approaches to determining the legal order, the main of which are legal acts that are generally binding on the entire territory of the state or sources of law in the formal and legal sense. Among the constitutional provisions key to the formation of the legal system and the system of sources of law of Ukraine is Article 8 of the Constitution of Ukraine, according to which the principle of the rule of law is recognized and applied in Ukraine.

However, the promulgation and consolidation of this principle at the level of the Basic Law requires appropriate institutional, legal and organizational support through the creation of special mechanisms. Consolidation of this

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

principle at the level of the Basic Law means: recognition and consolidation in the content of the sources of law of natural, inalienable and inalienable human rights and freedoms; determination of the powers of subjects of public power, including subjects of law-making; systems of checks and balances as a quintessence of the principle of separation of powers by enshrining the scope of relevant state-authority powers, including their law-making competence; consolidation of the hierarchy of sources of law and the leading role (highest legal force) of the Constitution; compliance of the essence and content of all sources of law with the norms and principles laid down in the Constitution; determination of the essence and main directions of the legal policy of the state, its compliance with international obligations, including harmonization of sources of national law with EU law; compliance with international standards of law-making and law-implementation; and finally is a guarantee of legal certainty, transparency, stability of the system of sources of law, ability to develop and predictability of legal regulation. This connection becomes especially important in the course of adapting the legislation of Ukraine to EU law, when the legal system of Ukraine is actively transformed and is subject to significant corrective influences of the acquis communautaire of the European Union.

Key words: *rule of law, source of law, Constitution of Ukraine, law, principles of law, judicial precedent, legal custom, mechanism, provision, human rights, European integration.*

Постановка проблеми. Верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо [1]. Забезпечення реалізації принципу верховенства права в будь-якій сучасній демократичній державі вимагає, з-поміж іншого, від суб'єктів правотворчої діяльності підготовку та прийняття джерел права у формально-юридичному розумінні, сутність та зміст яких відповідали б принципу верховенства права та визначали основи державного ладу та правопорядку, взаємодії держави і громадянського суспільства, формування та функціонування правової системи загалом.

В Україні чинна наразі Конституція України визначає загальні принципи та підходи до визначення правопорядку, основною якого є правові акти, загально-обов'язкові до виконання на всій території держави або джерела права у формально-юридичному розумінні. Серед ключових для формування системи права та системи джерел права України конституційних положень – Стаття 8 Конституції України, згідно з якою в Україні визнається і діє принцип верховенства права.

Втім, проголошення та закріплення цього принципу на рівні Основного Закону потребує відповідного інституційного, правового та організаційного забезпечення шляхом створення спеціальних механізмів.

Понад 30-ти річна практика державотворення та правотворення виявила чимало різного роду проблем з втіленням даного принципу в життя, що негативним чином позначається на ефективності правового регулювання. Зокрема, можна констатувати існування суперечливої та недостатньо виваженої системи законодавства, яка наразі включає понад мільйон нормативно-правових актів серед яких левова частка – це закони про внесення змін і доповнень до законів. Слід констатувати надмірну правотворчу активність не лише парламентарів, але й виконавчої влади. При цьому проектам нормативно-правових актів часто бракує об'єктивної необхідності та відповідності суспільним відносинам, міжнародним та європейським принципам і стандартам, якості та перспективності. Зазначене безпосередньо впливає на практику правореалізації як пересічних громадян, так і правозастосовну діяльність органів публічної влади, в тому числі і на функціонування судової влади з огляду на захист та відновлення прав і свобод громадян, забезпечення виконання рішень судової влади. Хронічність цих процесів вимагає постійної уваги та ґрунтовного аналізу з боку науковців та продовження розробки теоретико-методологічних засад реалізації принципу верховенства права в процесі створення та функціонування джерел права як передумови ефективності правопорядку, що і є метою нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження та концептуалізація проблеми сутності та змісту принципу верховенства права у національному та міжнародному правопорядках є одним із вагоміших здобутків юридичної науки у XX столітті. Її оформлення пов'язується із А. Дайсі, який у 1885 році опублікував монографію «Вступ до вивчення конституційного права», де визначив його три ключові значення як панування права, рівність перед законом, ключові свободи та походження конституційних гарантій із судових рішень, а не з текстів законів. В подальшому дослідження принципу верховенства права набуло розвитку у зарубіжній та вітчизняній правовій доктрині та сутнісного і змістовного закріплення у міжнародних, регіональних та національних правових актах.

Незважаючи на закріплення у Конституції України принципу верховенства права, системного політико-правового дослідження він отримав лише у 2006 році у трьох томній монографії С. П. Головатого «Верховенство права». Окрім того дана проблематика стала предметом дослідження на монографічному рівні В. Д. Гапотія, І. А. Куровської, А. А. Пухтецької,

В. М. Тертишника, П. М. Рабіновича, авторів колективної монографії за заг. ред. Ю. С. Шемшученка «Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики» та ін. Втім наразі бракує дослідження, яке б визначало чіткий взаємозв'язок між верховенством права та джерелами права.

У зарубіжній правовій доктрині, порівняно з вітчизняною, досліджувана нами проблема має давню історію та пов'язана з іменами Аристотеля, Дж. Лока, Ш. Монтескє, Д. Гаррінгтона, А. Дайсі, Л. Фулера, доробок яких став основою для сучасних наукових пошуків. Зокрема, наразі жваво дискутуються проблеми верховенства права та верховенства закону, формальні, процедурні та матеріально-правові вимоги, цінності, що лежать в основі верховенства права, протидія верховенству права, суперечки щодо застосування, дискреційних повноважень, співвідношення права та соціальних норм, верховенство права та поняття права та ін. Серед сучасних дослідників А. Барро, Д. Волдрон, К. Вінстон, Г. Гудпастер, Т. Каразерс, Р. Касс, Р. Кутер, П. Крейг, Д. Дж. Кроуфорд, Р. А. Епштейн, А. Мармор, Б. Таманаха, У. Шойерман, С. Честерман, Б. Чен та ін.

При цьому аспект взаємодії принципу верховенства права та джерел права досліджувався лише щодо закону та судового прецеденту, а також принципів права. Щодо всієї системи джерел національного права у формально-юридичному розумінні дослідження, на жаль, не проводилися.

Важливу роль у з'ясуванні сутності та змісту принципу верховенства права або правовладдя відіграли міжнародні правові акти, в тому числі правові акти Ради Європи, ЄС та Венеційської комісії «За демократію через право».

Виклад основного матеріалу. Правовладдя (the Rule of Law) є поняттям універсального юридичного значення. «Потреба всеосяжного дотримання і впровадження правовладдя, як на національному, так і на міжнародному рівнях», була схвалена усіма державами-членами ООН у Підсумковому документі Всесвітньої зустрічі на найвищому рівні (§ 134). Як зазначено в Преамбулі та у статті 2 Договору щодо Європейського Союзу, правовладдя є однією із засновчих цінностей, що їх поділяють Європейський Союз та його держави-члени. Європейська Комісія у своєму документі «Нові параметри зміцнення правовладдя, 2014 р.» (2014 New Framework to Strengthen the Rule of Law) нагадує, що «принцип правовладдя поступово перетворився на організаційну модель сучасного конституційного права та міжнародних організацій […], що регулює здійснення публічної влади» (стор. 3–4). Невпинно зростає кількість випадків, коли держави посилаються на правовладдя у своїх національних конституціях [2].

Верховенство права є одним з трьох основних принципів Ради Європи (РЄ), поряд з правами людини і концепцією справжньої демократії. Верховенство права є частиною нероздільного і стійкого трикутника, трилогії, трійці або тріумвірату «права людини, демократія і верховенство права». Це наріжний камінь національних політичних і правових систем [3; 3].

Венеційська комісія прийшла до висновку, що, незважаючи на розбіжності в думках, існує консенсус щодо основних елементів верховенства права, а також щодо елементів Rechtsstaat і Etat de droit, які не тільки формальні, але й матеріальні або матеріальні (materieller Rechtsstaatsbegriff). Ці основні елементи: 1) Законність, включаючи прозорий, підзвітний і демократичний процес для прийняття закону; 2) юридична визначеність; 3) заборона свавілля; 4) Доступ до правосуддя в незалежних і неупереджених судах, включаючи судовий перегляд адміністративних актів; 5) дотримання прав людини; 6) Недискримінація та рівність перед законом [4; 117].

Всесвітній проект правосуддя також запропонував робоче визначення верховенства права, яке складається з чотирьох принципів:

1. Система самоврядування, в якій усі особи, включаючи уряд, несуть відповідальність згідно із законом.

2. Система, заснована на справедливих, оприлюднених і широко зрозумілих і стабільних законах.

3. Справедливий, надійний і доступний судовий процес, у якому права та обов'язки, засновані на закон та виконуються.

4. Різноманітні, компетентні та незалежні юристи та судді. Проект «Всесвітнє правосуддя» характеризує принципи верховенства права та містить принципи щодо уряду, законів, процесу права та компетентного правосуддя [5; 128–131].

З огляду на зазначене можна стверджувати, що мета закону обслуговується п'ятьма «елементами» верховенства права:

1. Першим елементом є здатність правових норм, стандартів або принципів направляти людей у веденні своїх справ. Люди повинні вміти розуміти закон і дотримуватися його.

2. Другим елементом є ефективність. Закон повинен направляти людей, принаймні здебільшого.

3. Третій елемент – стабільність. Закон повинен бути досить стабільним, щоб полегшити планування та скоординовані дії протягом певного часу.

4. Четвертим елементом є верховенство правової влади. Законом повинні керуватися чиновники, в тому числі судді, а також звичайні громадяни.

5. Останній елемент включає інструменти неупередженого правосуддя. Суди повинні

бути доступні для забезпечення дотримання закону і повинні застосовувати справедливі процедури [6; 1, 7–8].

Як зазначалося, у статті 8 Конституції України визнано та закріплено дію в Україні принципу верховенства права. Змістом цієї статті також передбачено: «Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується. Відповідно до Статті 9 Основного Закону чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Згідно зі Статтею 106: Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України; зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності цій Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності; Кабінет Міністрів України відповідно до Статті 117 Конституції України в межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання [7].

В рішеннях Конституційного Суду України було розтлумачено, що верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Втім одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України. Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи. Справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права [8].

Відповідно реалізація даного принципу в національному правопорядку, незважаючи на акцентуванні ролі закону, відіграє ключову роль щодо формування, диференціації та функціонування системи джерел права, їх сутності, взаємовідношення та взаємодії.

При цьому необхідно зазначити, що наразі систему джерел права України утворюють правові акти різної юридичної сили, а саме: система нормативно-правових актів, договори нормативно-правового характеру, принципи права, рішення ЄСПЛ, правові звичаї, правова доктрина. Різні елементи системи джерел права у складі системи джерел права посідають нерівноцінне становище. Одні з них менш рухливі, статичні, стабільні, інші – динамічніші, активніші, мінливіші. Вони мають різне значення в системі.

Завдяки дотриманню принципу верховенства права система джерел права у формально-юридичному розумінні постає у вигляді цілісної, органічної, самоорганізуючої системи. Лише тоді джерела починають розглядатися в їхніх взаємозв'язках і ієрархії, як певна упорядкована цілісність, намагаючись подолати притаманні їм колізії, коли стає можливим виділити існування між юридичними джерелами права різних типів зв'язків. Наразі у системі джерел права можна виокремити такі зв'язки та відносини:

– між правотворчою компетенцією органів державної влади і юридичною силою джерел права та суспільних відносин, що врегульовуються з їх допомогою;

– між правотворчою компетенцією органів державної влади та змістом норм права різних джерел права;

– між юридичною силою джерел права та суспільними відносинами, що ними регулюються;

– між нормами права, які містяться у джерелах права, що мають вищу або меншу юридичну силу [9; 197–198].

Ці зв'язки забезпечують цілісність системи та узгодженість окремих різновидів джерел права за рахунок взаємодії субординаційних та координаційних зв'язків між джерелами права.

Таким чином відбулося визнання і закріплення множинності джерел права, їх ієрархії як основи правопорядку. Тобто констатується те, що закон не може бути єдиним джерелом права та єдиним мірилом справедливості. При цьому, якщо закон формально існує, але суперечить принципам свободи, рівності, справедливості, то він не є правовим та не відповідає принципу верховенства права. З огляду на це, тлумачення законів в контексті їх реалізації має ґрунтуватися на загальних правових принципах, а не лише на букві закону.

В цьому аспекті принцип верховенства права передбачає правовий плюралізм, сприяє зміцненню позицій судового прецеденту в правовій системі, передбачає можливість посилання на правову доктрину в обґрунтуванні юридичних рішень. Підтвердженням цього є: обов'язковість практики ЄСПЛ для вітчизняного судочинства, запровадження інституту зразкових справ та можливість долучення до аналізу справ та прийняття рішення по суті висновків експертів в галузі права – відомих науковців, що мають

вагомий науковий доробок, наукові ступені та вчені звання.

Таке розуміння є характерним не лише для сучасної української доктрини (наприклад, рішення КСУ від 22.09.2005 року №5-рп/2005 про верховенство права), але й для Європейського суду з прав людини, Суду ЄС, які також демонструють сутність європейської доктрини, згідно з якою право не обмежується лише законодавством, а включає ширший спектр джерел, таких як загальні принципи, судова практика та міжнародні зобов'язання.

До прикладу, у справі Yüksel Yalçınkaya v. Turkey (2023) ЄСПЛ постановив, що формальне застосування закону без врахування загальних принципів справедливості є неприпустимим; у справі Verein KlimaSeniorinnen Schweiz v. Switzerland (2024) рішення Суду демонструє, що право включає зобов'язання держави діяти відповідально навіть за відсутності конкретних законодавчих норм [10].

Особливо змістовним та конструктивним виглядає визначення сутності, змісту та призначення джерел права у формально-юридичному розумінні в аспекті розгляду трьох основних типів сучасного тлумачення змісту верховенства права: формального; матеріально-правового; функціонального [11; 1, 8–9]. Ці критерії визначають порядок нормативного закріплення та потенційні можливості практичної реалізації принципу верховенства права. Зокрема, формальний підхід означає аналіз нормативного закріплення та критеріїв дотримання принципу верховенства права. Це: формальна незалежність судової гілки влади; офіційно визначений порядок прийняття законів; рівність всіх перед законом; відсутність зворотної сили законів; необхідність контролю за діяльністю уряду. Матеріально-правовий підхід передбачає оцінку сутності правової системи з огляду на дотримання принципу верховенства права: щодо основних засад правопорядку; правової передбачуваності; створення системи стримувань і противаг в механізмі держави. За допомогою функціонального підходу визначається ефективність функціонування правової системи на засадах, передбачених принципом верховенства права.

Організація та функціонування державної влади в Україні у відповідності до принципу верховенства права означає дотримання норм права і насамперед ст. 19 Конституції України, де зазначено: органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України) є основою та передумовою відповідності правотворчої діяльності та змісту прийнятих ними правових актів – джерел права невід'ємним правам і свободам людини та громадянина та їх правового характеру загалом.

Окрім того, таким чином встановлюється взаємозв'язок і взаємопов'язаність держави та права: органи державної влади є суб'єктами правотворчості та правозастосування, водночас саме в джерелах права встановлюється їх правовий статус.

При цьому встановлення та реалізація принципу верховенства права вимагає також певного забезпечення, а саме: розробки, прийняття та опублікування (доведення до відома всіх) нормативно-правових актів (законів та підзаконних актів), визначення їх юридичної сили та ієрархії; законом мають визначатися права і свободи громадян, а також повноваження органів державної влади; закріплення неможливості зворотної дії закону; нормативно-правові акти мають бути якісними; законодавство має бути стабільним та динамічним, таким, що відповідає об'єктивним суспільним відносинам.

Зазначені теоретичні концепти також знайшли відображення в Конституції України. Зокрема, відповідно до Статті 6 Основного Закону: органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України; Статті 57 – Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними; Статті 58 – Закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи та ін.

Окрім цього, слід зазначити про відповідні положення, закріплені у Законі України «Про правотворчу діяльність», де чітко проведено поділ між правовими актами, що містять і не містять норми права, та, відповідно не є джерелами права у формально-юридичному розумінні. Зокрема, відповідно до статті 9 визначено перелік та юридичну силу нормативно-правових актів, а згідно з статтею 1 – перелік правових акти, що не містять норм права.

Висновки. Верховенство права як засадничий принцип функціонування демократичного суспільства визначає сутність та зміст не лише законодавства, але й всіх джерел права у формально-юридичному розумінні та правопорядку загалом. Закріплення на рівні Основного Закону даного принципу означає: визнання та закріплення у змісті джерел права природних, невід'ємних та невідчужуваних прав і свобод людини; визначення повноважень суб'єктів публічної влади, в тому числі суб'єктів правотворчості; системи стримувань та противаг як квінтесенції принципу розподілу влади шляхом закріплення обсягу відповідних державно-владних

повноважень, в тому числі їх правотворчої компетенції;; закріплення ієрархії джерел права та провідної ролі (найвищої юридичної сили) Конституції; відповідність сутності та змісту всіх джерел права нормам та принципам, що закладені в Конституції; визначення сутності та основних напрямів правової політики держави, її відповідність міжнародним зобов'язанням, в тому числі гармонізацію джерел національного права з правом ЄС; дотримання міжнародних стандартів правотворчості та правореалізації; і насамкінець є гарантією правової визначеності, транспарентності, стабільності системи джерел права, здатності розвиватися та передбачуваності правового регулювання. Особливого значення цей зв'язок набуває у ході адаптації законодавства України до права ЄС, коли правова система України активно трансформується та зазнає значних корегуючих впливів acquis communautaire Європейського Союзу.

Список використаних джерел:

1. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 1.17 статті 1, статті 8 Закону України «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами» від 24 березня 2005 року № 2-рп/2005

2. Мірило правовладдя. Ухвалено Венеційською Комісією на 106-му пленарному засіданні (Венеція, 11–12 березня 2016 року). Дослідження № 711/2013. С. 8.

3. Report. The rule of law : concept, guiding principle and framework / by Mr Frithjof EHM. Unidem Campus Trieste seminar "Administrative discretion and the rule of law" Trieste, Italy 12–15 April 2010. P. 3.

4. European Commission for Democracy through law (Venice commission) Rule of law checklist / Council of Europe, видання англійською, Травень 2016. P. 117.

5. World justice project, Rule of law index (2016). Zed, Yinhai. "A Novel SVPWM Modulation Scheme", in Applied Power Electronics Conference and Exposition, 2009. APEC 2009. Twenty-Fourth Annual IEEE, 2009, pp. 128–131.

6. Richard H. Fallon, The Rule of Law as a Concept in International Discourse, 97 COLUM. L. REV. 1, 7–8 (1997).

7. Конституція України. 28 червня 2025 року. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

8. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 1.17 статті 1, статті 8 Закону України «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами» від 24 березня 2005 року № 2-рп/2005.

9. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології : монографія. Київ : ТОВ «Видавництво «Юридична думка». 2008. 336 с.

10. The European Court of Human Rights. GRAND CHAMBER CASE OF YÜKSEL YALÇINKAYA v. TÜRKİYE (Application no. 15669/20) Yüksel Yalçınkaya v. Turkey (2023) Strasbourg, 26 September 2023. https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:[%22001-227636%22]}; The European Court of Human Rights. Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland [GC] - 53600/20. Strasbourg, 26 September 2023. https://hudoc.echr.coe.int/eng/#{%22itemid%22:[%22002-14304%22]}

11. Richard H. Fallon, Jr. "The Rule of Law" as a Concept in Constitutional Discourse, 97 Col. Rev. 1, 8–9. 1997.

Дата першого надходження статті до видання: 13.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 17.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025

УДК 340.12
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.25

Попадинець Г. О.,
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії
Інституту гуманітарних та соціальних наук
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0003-1701-0830

ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ТА ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ ПРАВОВОГО НІГІЛІЗМУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

REASONS FOR THE EMERGENCE AND WAYS TO OVERCOME LEGAL NIHILISM IN MODERN UKRAINE

У статті автором аналізуються причини виникнення та шляхи подолання правового нігілізму в Україні. Зазначено, що правовий нігілізм є соціально негативним явищем, має значний руйнівний вплив на суспільство і носить економічний, соціальний, політичний та ідеологічний характер.

З'ясовано, що правовий нігілізм виражається, в основному, в ігноруванні законів чи недооцінюванні їх соціальної регулюючої ролі, проявляється у різних формах: у байдужому відношенні до ролі та значення права, в скептичному ставленні до його можливостей, в прямому порушенні діючих законів та нормативно-правових актів.

Визначено, що причинами виникнення правового нігілізму є складна сучасна правова система України, яка є нестабільною, невпорядкованою з прогалинами і колізіями, з деталізацією законів у підзаконних нормативно-правових актах, які часто суперечать діючому законодавству, з низькою якістю нормативно-правових актів.

Вагомою причиною правового нігілізму є неефективна правозастосовна діяльність, механізм правореалізації, що породжує почуття правової незахищеності у громадян.

З'ясовано, що однією з причини правового нігілізму є деформований стан правосвідомості, успадкований від тоталітарного радянського режиму і посилений на перехідному етапі зміни політико-правової системи, проголошення незалежності.

Визначено, що правовий нігілізм є причиною кризи влади, яка є неефективною у всіх сферах життя суспільства і як наслідок – економічна нестабільність, інфляція, корупція посадових осіб державного управління, боротьба за владу, відсутність професіоналізму державних службовців, професійна деформація.

Наслідками правового нігілізму є низький рівень у суспільстві правової культури та глибока соціально-політична криза.

Запропоновано шляхи подолання правового нігілізму, якими є цілеспрямована політика держави на подолання правового нігілізму, підвищення авторитету права і закону через механізм правореалізації, боротьба з корупцією, злочинністю, зміцнення правопорядку, підвищення правосвідомості і правової культури населення і посадових осіб державної та місцевої влади.

Ключові слова: *правосвідомість, правова культура, корупція, професійна деформація, правореалізація, право, закон, суспільство.*

In the article, the author analyzes the causes of the emergence and ways to overcome legal nihilism in Ukraine. It is noted that legal nihilism is a negative social phenomenon, has a significant destructive impact on society and is of an economic, social, political and ideological nature.

It has been found that legal nihilism is expressed mainly in ignoring laws or underestimating their social regulatory role, and manifests itself in various forms: in indifference to the role and significance of law, in skepticism about its capabilities, in direct violation of existing laws and regulatory legal acts.

It has been determined that the causes of legal nihilism are the complex modern legal system of Ukraine, which is unstable, disordered with gaps and conflicts, with the detailing of laws in subordinate regulatory legal acts, which often contradict current legislation, with the low quality of regulatory legal acts.

A significant cause of legal nihilism is ineffective law enforcement activities, a mechanism for implementing law, which creates a sense of legal insecurity among citizens.

It has been found that one of the causes of legal nihilism is the deformed state of legal consciousness, inherited from the totalitarian Soviet regime and intensified during the transitional stage of changing the political and legal system of the declaration of independence.

It has been determined that legal nihilism is the cause of the crisis of power, which is ineffective in all spheres of social life and as a result – economic instability, inflation, corruption of public administration officials, the struggle for power, the lack of professionalism of civil servants, and professional deformation.

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

The consequences of legal nihilism are a low level of legal culture in society and a deep socio-political crisis.

Ways to overcome legal nihilism are proposed, which are a targeted state policy to overcome legal nihilism, increasing the authority of law and the law through the mechanism of law enforcement, fight against corruption, crime, strengthening law and order, increasing legal awareness and legal culture of the population and state and local government officials.

Key words: *legal awareness, legal culture, corruption, professional deformation, legal implementation, law, law, society.*

Правовий нігілізм, як негативне соціальне явище, складає потенційну загрозу розвитку любому суспільству. Для сучасних євроінтеграційних процесів України, це деструктивне явище є серйозною перепоною на шляху створення демократичної правової держави.

У науковій літературі існує чимало теоретичних розробок, що стосуються причин виникнення правового нігілізму, аналізується сутність та форми його прояву, визначаються тенденції щодо його подолання в умовах демократії. Однак, це явище у нашій країні до сьогодні залишається неподоланим у зв'язку з відсутністю реально діючих механізмів. Дискусії щодо подолання такого соціально негативного явища проводяться і на рівні держави, оскільки правовий нігілізм здійснює значний руйнівний вплив на вирішення поставлених перед державою завдань.

Незважаючи на зміну суспільства і правосвідомості людей за роки незалежності України, країна не досягла повної ліквідації деформації правової свідомості населення. Правовий нігілізм сучасної України має економічний, соціальний, політичний та ідеологічний характер. На сьогодні ця проблема залишається невирішеною як на рівні управління державою, так і на рівні суспільства. Подолання правового нігілізму в Україні стало однією з першочергових проблем, оскільки держава не може вважатися правовою в якій ігнорується право.

Правовий нігілізм є досить поширеним явищем у нашому суспільстві і виражається, в основному, в ігноруванні законів чи недооцінюванні їх соціальної регулюючої ролі. Проявляється у різних формах: у байдужому відношенні до ролі та значення права, в скептичному ставленні до його можливостей, в прямому порушенні діючих законів та нормативно-правових актів.

О. Скакун, визначає правовий нігілізм як деформований стан правосвідомості особи, групи, суспільства, що характнризується усвідомленим ігноруванням цінностей права, вимог закону, негативним ставленням до правових традицій та принципів і включає злочинний намір [1, с. 486].

О. Дзьобань вважає, що можна представити правовий нігілізм як стан суспільної свідомості, для якого характерні: 1) негативна оцінка права (заперечення його як соціальної цінності); 2) поширеність навиків і стереотипів неправової, протиправної поведінки; 3) юридична некомпетентність (відсутність правових знань) [2, с. 46].

На думку О. Волошенюк, правовий нігілізм варто розглядати у широкому та у вузькому розумінні. У широкому значенні він демонструє різноманітні прояви негативного ставлення до права та до окремих сфер юридичної діяльності й правового регулювання, сумнівів у силі та ефективності права, його справедливості. У вузькому розумінні – повну зневіру у справедливості, ефективності та силі права [3, с. 7].

У наведених визначеннях поняття правового нігілізму науковці акцентують увагу на деформації правосвідомості, негативному ставленні до права, свідомому порушенні правопорядку.

Н. Волковицька визначає три види нігілізму:

− легістський, коли панує негативне ставлення до чинного законодавства і розповсюджені навички протиправної поведінки;

− соціологічний, коли вважається, що реально існуючий правопорядок (котрий далеко не завжди відповідає приписам законів) є неправильним і несправедливим;

− класичний правовий нігілізм, коли свобода та рівність усіх учасників соціального спілкування не сприймаються масовою свідомістю як базові цінності і основні принципи законодавчого регулювання [4, с. 28–29].

Зазначені науковцем види правового нігілізму зводяться до негативного сприйняття законодавства і правового порядку.

Проте правовий нігілізм зумовлений багатьма чинниками, як правового, так і економічного, політичного, соціального та ідеологічного змісту, тому необхідною умовою подолання є з'ясування джерел його виникнення.

Проявом правового нігілізму більшість науковців вважають нестабільність, суперечливість і невпорядкованість національного законодавства, наявність у ньому прогалин, колізій, внесення безсистемних та хаотичних змін до нього. Причинами також є невміння чи небажання спрогнозовувати можливі негативні наслідки законів, що приймаються; відсутність кваліфікованої правової експертизи нових нормативно-правових актів, що часто призводить до протилежного результату на який розраховував законодавець; деталізація законів у підзаконних нормативно-правових актах, інструкціях, положеннях, які суперечать діючому законодавству.

Сучасна правова система України є складною настільки, що навіть досвідченому юристу не просто зорієнтуватись у великій

кількості безсистемно існуючих нормативних актів [5]. Правознавець В. Селіванов зазначав, що законодавство України продовжує залишатися скоріше законодавчим масивом, складним конгломератом нормативних актів, до того ж, у більшості своїй, підзаконних, до багатьох із них відразу після прийняття вносилися і продовжують вноситися певні зміни та доповнення [6].

Окрім того, необхідно відмітити низьку якість нормативно-правових актів, що видаються державними органами України. «… недосконалість законодавства, в першу чергу Конституції, окремі норми якої є практично нездійсненні (передусім норми, шо містять вагомі соціальні стандарти), породжує почуття правової незахищеності значної частини громадян» – наголошують вчені [7, с. 51]. Конституція України, яка закріплює пріоритет верховенства права (ст. 8), до цього часу не відіграє в суспільному житті України тієї ролі, яка їй належить [8]. Нерідко норми Конституції України тлумачаться Конституційним Судом України, єдиним органом конституційної юрисдикції, з позицій політичної доцільності без урахування «букви» та «духу» закону – зауважують науковці [7, с. 51]. Варто звернути увагу і на такі поняття як «правовий» і «неправовий» закон, останній з яких люди не виконують, оскільки він не забезпечує права і свободи людини і громадянина.

Звернемо увагу і на те, що сьогодні є сфери життєдіяльності суспільства які не врегульовані правом і потребують нормативно-правової регламентації. Створюється так званий «правовий вакуум», що також є джерелом виникнення правового нігілізму. Право, як соціальний феномен, повинно змінюватися зі зміною суспільства і всі сфери суспільного життя повинні відображатися і врегульовуватися правом своєчасно.

Реальний стан вітчизняного законодавства – це показник наявності реальних суб'єктивних передумов нестабільності чинних нормативно-правових актів. Він свідчить не тільки про неефективність законодавчого процесу, а й про невисоку правову культуру законодавця [5].

Вагомою причиною правового нігілізму є неефективна правозастосовна діяльність. Недосконалість механізму реалізації ухвалених нормативно-правових актів породжує у громадян зневіру в законність правозастосовних актів, процесуальних строків прийняття рішень, дій правоохоронних і судових органів. За результатами соціологічного опитування, проведеними соціологічною службою Центру Разумкова з 28 лютого по 06 березня 2025 року, 63,5 %, громадян країни висловлюють недовіру прокуратурі, 62 % – Національному антикорупційному бюро України, 62 % – Національному агентству з питань запобігання корупції, 62 % – Спеціалізованій антикорупційній прокуратурі, 73 % – судам і судовій системі загалом, 47 % і 46 % – Національній поліції відповідно довіра та недовіра висловлюється приблизно однаково [9].

Відсутність практичного втілення в життя заходів щодо захисту прав і свобод людини, закріплених у законодавстві, породжує почуття правової незахищеності значної частини громадян.

Однією з причини правового нігілізму є деформація правосвідомості на яку вказує М. Іванчук. Науковець характеризує правовий нігілізм як деформований стан правосвідомості особи, групи, який характеризується усвідомленим ігноруванням вимог закону, цінності права, зневажливим ставленням до правових принципів і традицій, однак виключає злочинний намір [10, с. 148]. Вчений вважає, що явища правового нігілізму такі як невизнання законів, чи негативне ставлення до права – найбільш поширена й укорінена форма правосвідомості населення у державах з авторитарним і тоталітарним режимами, з чим не можна не погодитися.

Україна – держава з пострадянським минулим, в якому нехтувалися права і свободи людини, ототожнювалися право і закон, обґрунтовувалися ідеї про пріоритетність постанов комуністичної партії перед законами, використовувалися репресії та залякування. Впродовж всього періоду існування СРСР держава виступала як апарат «примусу», насаджувалася система виховання «поваги до закону», створювалася лише видимість його реалізації, тоді як права і свободи громадян лише декларувалися, а в багатьох випадках і грубо порушувалися. Закони приймалися і втілювалися в життя в угоду політичній доцільності чинної комуністичної влади з порушенням принципів справедливості, свободи, формувалося нігілістичне ставлення до правових норм.

У масовій суспільній свідомості України, – зазначає М. Козюбра, – «продовжують домінувати уявлення про право виключно як про знаряддя політики, інструмент примусу, зведену в закон волю, якщо не якогось окремого пануючого класу, то, принаймні, керівної частини суспільства» [11, с. 29]. Сьогодні, сформована за радянських часів доправова свідомість населення, посилюється умовами системної економічної і соціальної кризи українського суспільства.

Посилилися нігілістичні погляди в державі і на перехідному етапі зміни політико-правової системи, проголошення незалежності. На цьому етапі суспільна правосвідомість була дезорієнтованою, оскільки правові норми попереднього режиму поступово втратили цінність, а законодавство нового політичного устрою цінності ще не набуло. У 90-х роках XX ст., в умовах тотального зубожіння абсолютної більшості громадян, на пострадянському просторі демократія сприймалася як свобода майже анархічного характеру, а закони – як формальні перешкоди для досягнення власної мети. На початку перебудови багато сфер суспільного життя зовсім

не були внормовані, що не сприяло розвитку правосвідомості українства. Покоління радянських людей ще не позбулося деформованої правосвідомості тоталітарного режиму, а вже стало громадянами української незалежності та демократії.

Правовий нігілізм є причиною кризи влади, яка виявляється неефективною у економічній, правовій, політичній, соціальній сферах суспільства. Як наслідок – економічна нестабільність, інфляція, корупція посадових осіб державного управління, боротьба за владу, відсутність професіоналізму державних службовців [7]. Зневажливе, не завжди добросовісне ставлення вищих посадових осіб держави до чинного законодавства зумовлює зневажливе ставлення до законів і громадян. Епізодичні і безсистемні дії влади у боротьбі з корупцією залишають актуальним питання вибіркового правосуддя. Наслідком правового нігілізму можна також вважати професійний правовий нігілізм**,** який, виступає різновидом професійної деформації правосвідомості юриста.

Те, що право в країні переживає серйозну кризу свідчить, підтверджена соціологічними даними, недовіра до інститутів, що їх застосовують. За результатами соціологічного опитування, не довіряють державному апарату, чиновникам – 79 %, Верховній Раді України – 77 %, Уряду України – 71 % населення країни [9].

Посилюються прояви правового нігілізму і щодо відсутності рівності перед законом, що дозволяє певним групам населення, завдяки державним посадам або майновому стану, уникати відповідальності за правопорушення, а інколи й злочини, отримувати незаслужені та незаконні привілеї, тощо. Так на законодавчому рівні передбачений абсолютний імунітет для окремих посадових осіб держави: президента, народних депутатів, суддів. Тут мова повинна йти про частковий імунітет цих осіб виключно у межах виконання професійних обов'язків, а не як привілей, що ставить особу вище норми закону [7].

Наслідками правового нігілізму є низький рівень правової культури суспільства. Особливе місце її в загальній системі культури обумовлене саме роллю права як соціального явища, через яке практично виражаються загальнолюдські інтереси та цінності, національна мораль. Правова культура є системою поглядів, оцінок, переконань, установок відносно важливості, необхідності, соціальної цінності юридичних прав та обов'язків, які формують позитивне ставлення до права, правозаконності, забезпечують соціальну поведінку в правовій сфері, тобто це єдність правосвідомості і практичного освоєння права. Правова культура має діяльну природу: правові ідеали, традиції, стереотипи мислення і поведінка формуються в процесі правової діяльності та є її результатом [5, с. 21]. Подолання правового нігілізму суспільства вимагає всебічно розвивати і зміцнювати правову культуру суспільства в цілому, як населення, так і посадових осіб усіх рівнів державної влади.

Правовий нігілізм є також ознакою глибокої соціально-політичної кризи. За соціологічним опитуванням політичним партіям не довіряють 77 % респондентів [9].

На думку вітчизняного фахівця І. Осики, правовий нігілізм настільки міцно заволодів свідомістю людей, що «витравити» його звідти найближчим часом не виявляється можливим. Але можна послабити його позиції рішуче діючи за кількома напрямками:

– необхідно негайно припинити «війну законів»: у масштабі всієї держави закони й інші нормативні акти повинні бути приведені у відповідність до Конституції й один до одного;

– у діяльності правоохоронних органів необхідно забезпечити панування законності;

– негайно припинити волюнтаристичний стиль керування і володарювання: не використовувати «директивних» методів, що переступають через право;

– вдосконалити механізми реалізації правових норм, спираючись насамперед на правові процедури;

– використовуючи засоби масової інформації необхідно розпочати активну боротьбу з протиправними настановами у поведінці, пропагувати законослухняність [12, с. 101].

Ми вважаємо, що подолати правовий нігілізм у суспільстві можна наступними заходами:

– цілеспрямованою політикою держави на подолання правового нігілізму;

– підвищенням авторитету права і закону через механізм правореалізації;

– ефективною роботою правоохоронних органів України у боротьбі з корупцією, різного роду злочинністю, іншими правопорушеннями;

– зміцненням державної дисципліни, законності та правопорядку;

– підготовкою висококваліфікованих кадрів у сфері права;

– підвищенням правосвідомості, правової культури як населення так і посадових осіб усіх рівнів державної і місцевої влади.

Отже, правовий нігілізм у нашій країні зумовлений правовими, економічними, соціальними, політичними та ідеологічними чинниками. Причинами виникнення є декілька факторів, а саме: нестабільність, невпорядкованість національного законодавства, внесення безсистемних та хаотичних змін до нього, наявність у ньому прогалин, колізій, низька якість нормативно-правових актів, великий масив законів та підзаконних нормативно-правових актів, неефективна правозастосовна діяльність та правореалізація, деформована правосвідомість населення і посадових осіб державної влади, низька правова культура суспільства.

Побороти правовий нігілізм можна тільки злагодженими діями органів державної та місцевої влади, правоохоронної системи, громадян країни. Пріоритетними напрямами повинні бути: ефективне законодавство і правозастосовна діяльність, рівність всіх перед законом, висока правосвідомість та правова культура посадових осіб всіх рівнів влади і громадян країни.

Список використаних джерел:

1. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків : Консум, 2008. 656 с.
2. Дзьобань О. П. Передумови та сенс правового нігілізму. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2009. № 1. С. 42–50.
3. Волошенюк О. В. Правовий нігілізм у пострадянському суспільстві : автореф. дис. …канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2000. 16 с.
4. Волковицька Н. Поняття правової свідомості та її структури: теоретичні і методологічні проблеми дослідження. *Юридична Україна*. 2010. № 2. С. 28–33.
5. Попадинець Г. О. Правова культура як форма втілення духовного досвіду нації. *Post. Post glasator. Науково-теоретичний альманах*. Вип. 1. Київ. 2010. С. 21–32.
6. Селіванов В. М. Демократичний вимір конституційної реформи в Україні: обумовленість і необхідність. *Право України*. 2003. № 8. С. 17–24.
7. Ковальчук В. Б., Іщук С. І. Правові засади взаємодії громадянського суспільства та державної влади в процесі демократичної легітимації : монографія. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. 268 с.
8. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР URL: https://zakon.rada.gov.ua
9. Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до виборів під час війни, віра в перемогу (лютий – березень 2025 р.) Дослідження Центру Разумкова. URL:https://razumkov.org.ua
10. Іванчук М. Проблеми правової культури та правового виховання в українському суспільстві. *Актуальні проблеми внутрішньої політики*. 2004. № 3. С. 140–149.
11. Козюбра М. Право як явище культури. *Право та культура: теорія і практика* : Міжнародна науково-практична конференція 15–16 травня 1997 року. Київ : МП Леся, 1997.
12. Осика І. Правовий нігілізм та правова культура. *Право України*. 2001. № 7. С. 98–101.

Дата першого надходження статті до видання: 21.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025

УДК 343
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.26

Пригуза П. Д.,
кандидат юридичних наук, суддя
Господарського суду Закарпатської області

ВПЛИВ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ НА ПРАВО НЕПЛАТСОПРОМОЖНОСТІ ТА СПАДКОВЕ ПРАВО

THE IMPACT OF UKRAINE'S EUROPEAN INTEGRATION ON INSOLVENCY AND INHERITANCE LAW

У статті автор вкотре ставить питання про необхідність розширення і прискорення процесів імплементації в українське законодавство принципів права, правових норм та алгоритмів процесуальної діяльності судів у сфері неплатоспроможності та банкрутства, зокрема щодо імплементації Директиви (ЄС) 2019/1023 Європейського Парламенту та Ради від 20 червня 2019 року про превентивну реструктуризацію, погашення заборгованості та дискваліфікацію та пов'язаних з цією Директивою інших настанов. Адаптація законодавства передбачає наближення правового простору України з правом ЄС як стратегічного завдання, що забезпечить налагодження співробітництва з європейськими партнерами та забезпечить захист прав та інтересів суб'єктів права в Україні у відповідності до стандартів Євросоюзу. Цивільне та господарське право є одними з найважливіших сфер та галузей права, що дозволяють реально оцінити шлях країни до бажаного результату – створення найбільш комфортного середовища для життя громадян та діяльності бізнесу.

Особливу увагу в статті звернено на необхідність імплементації правового інституту дискваліфікації, як системи правових норм, що регулюють питання притягнення до відповідальності осіб, зокрема адміністраторів, які порушили обов'язки обачності, діяли нечесно щодо кредиторів, вчинили умисне банкрутство і завдали майнової шкоди кредиторам. Такі особи в державах ЄС за рішенням суду у справах про банкрутство можуть бути позбавлені права управляти активами третіх осіб, займатися підприємницькою діяльністю на строк від 2 до 10 років. В Українському Кодексі з процедур банкрутства такі норми відсутні. Наявні ж подібні норми в Кримінальному кодексі, що встановлюють покарання за доведення до банкрутства, у тому числі позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, фактично не застосовується в судовій практиці, є «мертвими».

Також у статті досліджуються актуальні проблеми, що виникають у разі смерті боржника, який є стороною у справі про неплатоспроможність. Неплатоспроможність спадкового майна і вирішення питання про його розподіл у межах справи про неплатоспроможність/банкрутство нормами Кодексу з процедур банкрутства не регулюються. Вирішення цього питання за правилами, які застосовуються в країнах ЄС, на думку автора, внесе елементи правової визначеності та захищеності прав кредиторів як в процедурах виконавчого провадження так і в процедурах банкрутства, що є проявом верховенства права.

Ключові слова: *європейська інтеграція, неплатоспроможність, банкрутство, дискваліфікація, ліквідаційна маса, спадкова маса, охорона спадкового майна.*

In this article, the author once again raises the question of the need to expand and accelerate the process of implementing into Ukrainian legislation the principles of law, legal norms, and algorithms of procedural activity of courts in the field of insolvency and bankruptcy, in particular with regard to the implementation of Directive (EU) 2019/1023 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on preventive restructuring frameworks, on discharge of debt and disqualifications, and other guidelines related to this Directive. The harmonization of Ukrainian legislation with EU law provides for the approximation (adaptation) of Ukraine's legal space with EU law as a strategic task for our country, which will ensure the establishment of cooperation with European partners and ensure the protection of the rights and interests of legal entities in Ukraine in accordance with EU standards.

Civil and commercial law are among the most important areas and branches of law that allow for a realistic assessment of the country's path to the desired result – creating the most comfortable environment for citizens to live and businesses to operate.

The article pays particular attention to the need to implement the legal institution of disqualification as a system of legal norms regulating the prosecution of persons, in particular directors, who have violated their duties of care, acted dishonestly towards creditors, committed intentional bankruptcy, and caused property damage to creditors. In EU countries, disqualification is understood as a court decision in bankruptcy cases whereby persons guilty of insolvency are deprived of the right to manage the assets of third parties and engage in entrepreneurial activity for a certain period of 2 to 10 years. The Ukrainian Code of Bankruptcy Procedures does not contain such provisions. Similar provisions in the Criminal Code, which establish penalties for causing

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

bankruptcy, including deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities, are not actually applied in judicial practice and are unenforced

The article also examines current issues arising in the event of the death of a debtor who is a party to insolvency proceedings. The insolvency of inherited property and the resolution of the issue of its distribution within the framework of insolvency/bankruptcy proceedings are not regulated by the provisions of the Bankruptcy Code. In the author's opinion, resolving this issue in accordance with the rules applied in EU countries will introduce elements of legal certainty and protection of creditors' rights in both enforcement and bankruptcy proceedings, which is a manifestation of the rule of law.

Key words: *European integration, insolvency, bankruptcy, disqualification, liquidation assets, inheritance assets, safeguarding of inheritance assets.*

Постановка проблеми. Гармонізація господарського законодавства з правом ЄС – це процес приведення національних норм, що регулюють господарську діяльність, до стандартів, встановлених Європейським Союзом, шляхом впровадження директив та інших актів ЄС, що передбачає наближення (адаптацію) правового простору України з правом ЄС як стратегічного завдання для нашої країни. Це забезпечить налагодженню співробітництва з європейськими партнерами та забезпечить захист прав та інтересів суб'єктів права в Україні у відповідності до стандартів Євросоюзу.

Одними з найважливіших сфер та галузей права, що дозволяють реально оцінити шлях країни до бажаного результату – створення найбільш комфортного середовища для життя громадян та діяльності бізнесу є цивільне та господарське право, якими здійснюється нормативне управління економічним сектором країни, що сприятиме приведенню економіки у відповідність до стандартів ЄС.

Отримавши 23 червня 2022 року статус кандидата на членство в Європейському Союзі, Україна зобов'язалася виконати низку критеріїв та гармонізувати понад 30 галузевих секторів права. Законодавче забезпечення цього процесу стало ключовим елементом підготовки до початку переговорів про вступ до Європейського Союзу, які стартували 25 червня 2024 року.

У цій статті ми розглянемо наявні проблеми національного права при неплатоспроможності спадкового майна та можливості їх вирішення застосувавши право країн ЄС.

Виклад основного матеріалу.

Процедури превентивної реструктуризації та дискваліфікація.

Реалізуючи завдання євроінтеграції Верховною Радою 09.05.2024 було прийнято за основу законопроект №10143 [1], що стосується регулювання важливих суспільних відносин економіки і права – права неплатоспроможності та права банкрутства, яким передбачалося внесення змін до Кодексу України з процедур банкрутства (КУзПБ) [2] та інших законодавчих актів у зв'язку з імплементацією директиви Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу 2019/1023 [3] та запровадження процедур превентивної реструктуризації в право України (Директива ЄС).

Вже з 01 січня 2025 року набрав чинності Закон України «Про внесення змін до КУзПБ та деяких інших законодавчих актів України щодо імплементації Директиви Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу 2019/1023 та запровадження процедур превентивної реструктуризації» [4].

Очікується, що цей закон буде мати серйозний вплив на відносини господарювання, формуючи нові елементи господарського правопорядку в державі, поглиблюючи стійкість і захист бізнесу та інвестиційну привабливість економіки.

Вважається, що превентивна реструктуризація має потенціал стати ефективним інструментом для фінансового оздоровлення підприємств. Вона розширює можливості боржників для переговорів із кредиторами та формування гнучкого плану виходу з фінансової кризи. Практика застосування цього юридичного механізму напрацьовується.

Натомість деякі важливі для законодавства України інститути права як-от: дискваліфікація директорів, погашення заборгованості, спрощення процедур банкрутства тощо очікують на імплементацію для потреб підвищення стійкості української економіки, вдосконалення національного права і практики.

Так, Директива ЄС зосереджує увагу Держав-учасниць на питаннях притягнення директорів до відповідальності за порушення обов'язку обачності, якщо неплатоспроможний підприємець діяв нечесно або недобросовісно щодо кредиторів. Дискваліфікація, наприклад за законодавством Португалії [5], відбувається за результатами спеціального судового засідання про кваліфікацію неплатоспроможності як винної (доведення до банкрутства), встановлення винних адміністраторів (де-юре або де-факто), до яких, окрім директора, відносяться також дипломовані бухгалтери та обов'язкові аудитори, ступінь вини яких встановлюється за необхідності. Такі особи за правом багатьох держав ЄС можуть бути позбавлені права управляти активами третіх осіб, бути адміністраторами, займатися підприємницькою діяльністю на строк від 2 до 10 років. Рішення приймають суди, що розглядають справи про банкрутство. Це, як видається, є і логічним, і цілком виправданим.

В Українському КзПБ відсутні такі норми. Втім, подібні норми містяться в ст. 219

КК України, якою передбачається покарання за доведення до банкрутства у вигляді грошового штрафу та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років. Цей інститут в кримінальному праві Україні є «мертвим», фактично не застосовується в судовій практиці, є відірваним від процедур розгляду справ про банкрутство та процесу доведення вини, яка встановлюється господарськими судами при розгляді справ про банкрутство. Тому в Україні винні у банкрутстві особи, відверті шахраї, безперешкодно отримують можливість утворювати нові бізнеси, керувати ними, продовжуючи свої нечесні практики.

Отже, національне право про банкрутство нагально потребує імплементації подібного інституту дискваліфікації директорів та інших осіб, винних в умисних банкрутствах, що, на нашу думку, має покращити захист основ ринкової економіки.

Процедури виконавчого провадження та неплатоспроможності: смерть божника та правові наслідки.

При розгляді справ про банкрутство в національних судах нерідко трапляється так, що особа-боржник (банкрут) помирає під час провадження у справі. Практика таких справ показує проблему, яку належить вирішити у спосіб, у який такі питання вирішуються в країнах Євросоюзу.

Такі самі проблеми виявляються і у разі смерті боржника, стосовно якого здійснюється примусове стягнення у виконавчому провадженні за нормами Закону України «Про виконавче провадження» [6].

Смерть боржника і при виконавчому провадженні і при провадженні у справі про неплатоспроможність викликає однакові наслідки. Так, відповідно до приписів закону виконавче провадження підлягає закінченню; виконавчий документ надсилається разом із постановою про закінчення виконавчого провадження до суду або іншого органу (посадовій особі), який його видав (п. 3 ч. 1, ч. 3 ст. 39 ЗВП); арешт на майно (кошти) та інші заходи – знімаються; відомості про боржника (померлого) виключаються з Єдиного реєстру боржників (ч. 1 ст. 40 ЗВП) тощо.

Як бачимо, смерть боржника одночасно зупиняє процес задоволення вимог кредитора, який відкритий і здійснюється, а також обриває усі досягнення, що мають місце стосовно захисту інтересів кредиторів. Кредиторові усе слід розпочинати спочатку, звернувшись тепер з вимогою до спадкоємців померлого.

Ця проблема не залишилася без уваги у судовій практиці, яка намагається вирішити прогалини законодавства та захистити право. Наприклад, у Постанові Великої Палати Верховного Суду від 11.09.2023 у справі № 523/2357/20 Суд зазначив, що положення щодо закінчення виконавчого провадження в разі смерті боржника (п. 3 ч. 1 ст. 39 Закону № 1404-VIII) слід розуміти так, що вони стосуються, серед іншого, випадків, коли правовідносини не допускають правонаступництва.

Отже, оскільки спірні правовідносини допускають правонаступництво, державний виконавець повинен був не закінчувати виконавче провадження, а зупинити виконавче провадження та вирішити питання про залучення правонаступників.

Крім того, ВП ВС звернула увагу на те, що оскільки зі смертю боржника його грошові зобов'язання включаються до складу спадщини, строки пред'явлення кредитором вимог до спадкоємців боржника, а також порядок задоволення цих вимог регламентуються статтями 1281 і 1282 ЦК України.

Тут слід звернути увагу, що стаття 1281 ЦК України визначає преклюзивні строки пред'явлення вимог до спадкоємців. Сплив цих строків має наслідком позбавлення кредитора права вимоги (припинення його цивільного права) за основним і додатковим зобов'язаннями, а також припинення таких зобов'язань.

У справах про неплатоспроможність (банкрутство) за національною судовою практикою настають подібні наслідки.

Така справа підлягає закриттю, арешти майна і мораторій на задоволення вимог кредиторів – скасовуються.

Наприклад, у одній із справ, де боржником був фізична особа-підприємець, боржник мав заборгованість понад 200млн.грн; справа про банкрутство була відкрита у 2016 році; у справі утворено комітет кредиторів; протягом років було вирішено усі спори щодо грошових вимог кредиторів та щодо майна боржника; у 2021 уведено процедуру погашення боргів боржника; призначено арбітражного керуючого для управління майном та його реалізацією; було сформовано ліквідаційну масу та здійснено оцінку частини майна ліквідаційної маси; організовано збереження майна тощо.

У травні 2025 фізична особа-боржник – помер.

Відповідно до норм п. 3 ч. 1 ст. 90 КУзПБ та п. 6 ч. 1 ст.231 ГПК України ця справа про неплатоспроможність (банкрутство) – була закрита.

Необхідність закриття таких справ при подібних обставинах обґрунтована правовою позицією Верховного Суду, що викладена у постанові від 02.02.2023 у справі № 5023/1668/12. Тут КГС ВС виснував що норми ст. 52 ГПК та спеціальної норми ст. 43 КУзПБ щодо заміни сторони правонаступником (спадкоємцями) не застосовуються, оскільки статус фізичної особи–підприємця не успадковується спадкоємцями у разі смерті такого суб'єкта підприємницької діяльності. Така справа закривається на підставі п. 6 ч. 1 ст. 231 ГПК України.

Наслідки безумовного закриття справи про банкрутство.

Проблеми, що виникають із закриттям справи про банкрутство:

– ставляться під сумнів основні засади судочинства та господарського процесу щодо

обов'язковості судового рішення, державних гарантій виконання судового рішення у визначеному законом порядку, контролю суду за виконанням судового рішення тощо;

– переводиться у стан хаосу і правової невизначеності конкурсний процес, який є організованим та контрольованим судом і кредиторами, предметом якого є майно боржника;

– майно ліквідаційної маси вмить стає «нічийним» та бездоглядним;

– відчуття незавершеного юридичного провадження / процедури;

– неврегульованості питань переходу від справи про банкрутство до стану очікування заміни сторони боржника у зобов'язанні;

– неврегульованість питання перетворення ліквідаційної маси у спадкову масу;

– неврегульованості питання охорони ліквідаційної маси як частини спадкового майна (маси) до закінчення строку, встановленого для прийняття спадщини, або набрання законної сили рішенням суду про визнання спадщини відумерлою;

– ліквідатор, що відповідав за збереження, оцінку, продаж майна – припиняє повноваження не маючи юридичного обов'язку та можливості далі зберігати або передати майно іншому зберігачеві;

– кредитори, вимоги яких визнані судовими рішеннями у справі не мають виконавчого документу.

Через утворення наведених та інших проблем, виникають питання:

Чи відповідає праву закриття справи про банкрутство?

Чи можна застосувати інші алгоритми дій у разі смерті боржника?

Чи відповідає такий алгоритм дій законодавству європейських країн та чи не виникає потреби наш правовий механізм змінити?

Проблема правової визначеності при правозастосуванні.

Перед кредиторами у цій ситуації виникло питання що робити далі, як насправді регулюються, чи не регулюються, наслідки закриття справи про неплатоспроможність після смерті боржника, який залишив велику спадкову масу, яка являє собою сформовану ліквідаційну масу.

Виник і науковий інтерес до такої ситуації. При загальному огляді доктрини і права країн Євросоюзу, на більш детальному дослідженні яких ми зупинимося нижче, ми побачили, що такий як в Україні алгоритм закінчення справи про банкрутство (неплатоспроможність) не застосовується.

Виникли сумніви в тому, а чи правильним є закритя справи про банкрутство за українським правом.

Аналіз юридичного змісту ст. 52 ГПК показує, що у разі смерті кредитора чи боржника в зобов'язанні, а також в інших випадках заміни особи у відносинах, щодо яких виник спір, суд своєю ухвалою залучає до участі у справі правонаступника відповідного учасника справи на будь-якій стадії судового процесу.

Тобто, за правилами ГПК заміні правонаступником підлягає як особа кредитора так і особа боржника.

При цьому ст. 227 ГПК передбачено імперативний обов'язок суду зупинити провадження у справі у випадку смерті фізичної особи, яка була стороною у справі, якщо спірні правовідносини допускають правонаступництво.

Вирішуючи питання про те, чи відбувається правонаступництво у справі про банкрутство і чи є застосовними наведені норми ГПК, слід вирішити питання, що є об'єктом правонаступництва. До складу спадщини за ст. 1218 ЦК України входять як майно так і боргові зобов'язання спадкодавця.

Як ми знаємо, в теорії конкурсного права об'єктом прав кредиторів є майно неплатоспроможного боржника, а метою конкурсного провадження є розподіл наявного майна між кредиторами. Оскільки грошові вимоги кредиторів у справі про банкрутство померлої особи задовольняються лише з наявного майна фізичної особи-боржника, зобов'язання боржника задовольнити вимоги кредиторів покладається на спадкоємців з моменту прийняття ними спадщини. Отже, спадкоємці стають зобов'язаними замість боржника, що помер – спадкодавця.

Спадкоємець, який прийняв спадщину, вважається новим боржником, об'єм зобов'язань якого обмежуються вартістю отриманого у спадок майна. Процесуальний статус учасника (сторони) у справі про банкрутство набувається на підставі ухвали господарського суду.

Як ми бачимо з наведених норм ГПК прямо випливає такий алгоритм дій, що у разі смерті фізичної особи-боржника, як сторони у справі про банкрутство, що дає можливість і право суду діяти за таким алгоритмом: зупинити провадження у справі до моменту набуття спадкоємцями процесуальної дієздатності, що полягає у факті прийняття спадщини, а за тим – залучення (вступу) у справу про банкрутство правонаступника-спадкоємця (п. 1 ч. 1 ст. 229 ГПК) та за його участі завершити розподіл спадкового майна, що включене до ліквідаційної маси.

Проблеми правового регулювання.

Однак, для застосування наведеного вище процесуального алгоритму є певні труднощі, що полягають, зокрема у такому.

По-перше, у ст. 43 КУзПБ прямо встановлено, що у справі про банкрутство може бути заміненою на правонаступника лише одна особа – кредитор у справі про банкрутство.

Про заміну сторони фізичної особи-боржника у справі про банкрутство на його правонаступника відповідних норм у КУзПБ немає.

По-друге, КУзПБ встановлює, що провадження у справах про неплатоспроможність боржника – фізичної особи, фізичної особи-підприємця здійснюється в порядку, визначеному

цим Кодексом для юридичних осіб, з урахуванням особливостей, встановлених цією Книгою.

Для юридичних осіб у ч. 17 ст. 39 КУзПБ передбачено імперативне процесуальне правило, що провадження у справі про банкрутство юридичної особи не підлягає зупиненню.

Але нормами ГПК, навпаки, для заміни сторони-померлої особи встановлено процесуальне правило, що провадження у справі слід зупинити.

Це означає, що між правовим регулюванням у нормах ГПК та КУзПБ є суперечності. Так, за нормами ГПК провадження у справі належить зупинити з метою залучення правонаступників сторони. А за нормами КУзПБ провадження у справі про банкрутство зупиняти забороняється, що, на перший погляд, схиляє лише до того, що справу належить лише закрити.

Виникає актуальне питання, чи можна і як можна подолати ці розбіжності.

Аналіз змісту норм і правил КУзПБ наводить нас до висновку, що цей Кодекс взагалі не врегульовує питання про заміну фізичної особи-боржника у разі його смерті. Втім, відсутність регулювання, не означає заборони на правонаступництво. Воно врегульовано цивільним законодавством, за яким (ст. 178, 1216 ЦК) об'єкти цивільних прав можуть вільно переходити від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців), крім тих, що є невід'ємними від фізичної особи.

До складу спадщини входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті (ст. 1218 ЦК).

Очевидно, що у разі смерті фізичної особи, яка мала статус підприємця, до спадщини не може входити право такої особи на здійснення підприємницької діяльності. Таке право не входить до складу спадщини, оскільки воно нерозривно пов'язане з особою спадкодавця, є його особистим немайновим правом (п. 1 ч. 1 ст. 1219 ЦК). Отже, як висновок, право на здійснення підприємницької діяльності не успадковується, оскільки невідємно належить лише померлій особі та могло здійснюватися лише нею особисто.

У відносинах банкрутства фізичних осіб, особисте право фізичної особи на здійснення підприємницької діяльності не є об'єктом конкурсу, не включається до складу конкурсної (ліквідаційної) маси, оскільки є невід'ємним від фізичної особи – носія цього права, залежить лише від її волевиявлення.

У разі смерті боржника-банкрута його зобов'язання не припиняються перед кредиторами, оскільки ЦК покладає обов'язок подальшого виконання грошових зобов’язань боржника на спадкоємців, які зобов’язані задовольнити вимоги кредитора повністю, але в межах вартості майна, одержаного у спадщину (ст. 1282 ЦК).

Висновок, який випливає з наведених норм, – зі смертю боржника-банкрута, усі зобов’язання померлого успадковуються його спадкоємцями, які прийняли спадщину.

По-третє, Відповідно до норм КУзПБ стороною у справі є боржник, зокрема фізична особа. Після смерті фізичної особи, визнаної боржником у справі про банкрутство, з’являється певний період (до прийняття спадку спадкоємцями), коли сторона відсутня, а наявним є лише його майно, що включене до ліквідаційної маси. Тому справа про банкрутство з дня смерті боржника-банкрута залишається без однієї з обов’язкових за ГПК та КУзПБ сторін справи – боржника (відповідача), через що така справа закривається.

В цьому ми вбачаємо наявність великої лакуни у праві України, яку слід подолати. Вона вбачається в такому. У нормах Цивільного кодексу України для прийняття спадщини спадкоємцями встановлюється строк у 6 місяців, який починається з часу відкриття спадщини. Це означає, що щонайменше в законодавстві України слід врегулювати питання переходу прав і обов’язків кредиторів як учасників справи про банкрутство, що виникли у них щодо майна ліквідаційної маси у справі про банкрутство, до цивільно-правового розподілу спадкового майна (спадкової маси). Такі грошові вимоги ґрунтуються на судових рішеннях про їх визнання судом та включення до реєстру вимог кредиторів. Ліквідаційна маса, що сформована у справі про банкрутство, а також право отримати задоволення своїх вимог з майна такої ліквідаційної маси, належить кредиторам. Закриття справи про банкрутство позбавляє кредиторів цих прав та гарантій, що на нашу думку, є недоліком правового регулювання.

Наші дослідження наводять на роздуми про те, чи правильно було визначено об’єкт правонаступництва за правовою позицією у постанові від 02.02.2023 у справі № 5023/1668/12, де КГС ВС вказав, що заміна сторони правонаступником не застосовуються, оскільки статус фізичної особи – підприємця не успадковується спадкоємцями. Наш висновок інший. Об’єктом правонаступництва є лише майно боржника, а разом з майном до спадкового майна включаються і зобов’язання спадкодавця. Однак, висновок про те, що справу про банкрутство належить закрити з підстав, визначених у п. 6 ч. 1 ст. 231 ГПК України, є таким же. Справу слід закривати, але з інших підстав: КУзПБ не передбачає заміну боржника, що помер на його спадкоємців. Це поснюється тим, що в нашому національному праві процедура погашення боргів пов'язана лише з фізичною особою-боржником, як суб'єктом неплатоспроможності / банкрутства і не передбачає подальшого провадження у межах справи про банкрутство процедури погашення вимог за рахунок майна сформованої ліквідаційної маси.

Смерть боржника у правових системах Євросоюзу.

Звертаємося до компаративістики як метода вивчення правових систем різних держав шляхом зіставлення систем права, однойменних державних і правових інститутів, принципів права і правових норм.

Наш національний досвід приведення норм законодавства, що регулюють господарську діяльність, до стандартів Європейського Союзу, зокрема щодо впровадження директив та інших актів ЄС, показує, що процес інтеграції України в Європейський цивілізаційний і правовий простір відбувається за так званим законом «сполучених посудин», завдяки якому наша держава запозичує ті чи інші інститути, норми, стандарти, принципи.

Для початку ми з'ясували, що в країнах Євросоюзу, зокрема Португалії, Німеччині, Польщі, запроваджені і діють схожі правові інститути і норми, якими врегульовано питання, що стосуються боржника, що помер та юридичної долі спадкового майна.

Порівняння зробимо через норми Кодексу про банкрутство та відновлення платоспроможності (КБВП) Португальської Республіки.

Кодексом банкрутства Португалії, зважаючи на спорідненості інститутів неплатоспроможності та виконавчого провадження за їх завданнями, що полягає у задоволенні вимог кредиторів за рахунок майна боржника, визначено, що «провадження у справі про неплатоспроможність є універсальним виконавчим провадженням», але таким, що має свій особливий спосіб задоволення, зокрема через план оздоровлення компанії або, якщо це не видається можливим, ліквідації майнових активів боржника та розподілу виручених коштів між кредиторами під судовим контролем.

На відміну від КУзПБ за Португальським КБВП провадження у справі про неплатоспроможність відкривається, зокрема щодо: як будь-якої фізичної особи так і стосовно: ст. 2 п. b) спадкового майна; п. h) будь-якої іншої автономної спадщини.

Тобто, справа відкривається стосовно неплатоспроможної спадкової маси.

Такі справи розглядаються (ст. 7) компетентним судом, яким є суд до юрисдикції якого відносяться справи про неплатоспроможність, за місцезнаходженням офісу або місцем проживання боржника чи спадкодавця на момент смерті.

Статтею 10 Португальського КБВП прямо передбачено, що (ч. 1) у разі смерті боржника провадження у справі: a) розпочинається щодо спадкової маси, яка відкрилася внаслідок смерті боржника і залишається неподільною до закриття справи; б) зупиняється на безстроковий період протягом 5 днів з дня смерті боржника.

Статтею 51 Португальського КБВП визначено види боргів неплатоспроможної спадщини. До них, крім інших, віднесено такі борги неплатоспроможної особи: a) витрати, пов'язані з провадженням у справі про неплатоспроможність; b) винагорода арбітражного керуючого та його витрати, а також витрати членів комітету кредиторів; і) борги, джерелом яких є безпідставне збагачення неплатоспроможного майна; к) аліментні зобов'язання, що відносяться до періоду після дати оголошення неплатоспроможності.

Статтею 89 врегульовано, що:

1. Протягом трьох місяців з дня оголошення неплатоспроможності не можуть бути застосовані заходи примусового стягнення щодо сплати боргів неплатоспроможної майнової маси.

2. Дії, в тому числі виконавчі, щодо боргів неплатоспроможної спадкової маси здійснюються шляхом приєднання до провадження у справі про неплатоспроможність, за винятком виконавчих дій щодо боргів податкового характеру.

Насамкінець, статтею 172 КБВП врегульовано порядок здійснення виплат боргів спадкової маси. Перш ніж приступити до погашення вимог кредиторів, керуючий у справах про неплатоспроможність вираховує з ліквідаційної маси активи або права, необхідні для погашення боргів ліквідаційної маси, у тому числі тих, які, як очікується, виникнуть до закриття провадження у справі.

Шляхи вирішення проблем за чинним законодавством України.

Компаративістика і аналіз національного права приводить до висновків, що наша система і правовий механізм є застарілим, ґрунтується на усталених цивільно-правових методах і алгоритмах ще радянського права, яке не знало інститутів неплатоспроможності та банкрутства.

Для нас, для України, є очевидним і безальтернативним, як кандидата на членство, обов'язок гармонізувати своє законодавство про неплатоспроможність і цивільне законодавство з правом Європейського Союзу.

Більш того, для нас вбачається європейська модель більш правильною, такою, що наближена до правових реалій, вона природно ввійде у правове поле законодавства України, що надасть можливість прибрати наведені нами правові проблеми, що виникають зі смертю боржника / банкрута.

Арбітражний керуючий (ліквідатор) на підставі ч. 4 ст. 131 КУзПБ, яка визначає його повноваження як управителя майна боржника, з моменту визнання Особи банкрутом розпоряджається усіма правами щодо майна ліквідаційної маси (утримує, охороняє, зберігає, оцінює, продає, реєструє перехід права власності від/до боржника тощо). Отже, він фактично і юридично є управителем майна боржника за його життя. І, безсумнівно, має залишатися таким управителем з часу смерті боржника. Такий висновок відповідає приписам ч. 2 ст. 1285 ЦК України,

яка визначає, що майно у складі спадщини, яке потребує утримання, догляду, вчинення інших фактичних чи юридичних дій для підтримання його в належному стані, у разі відсутності спадкоємців або виконавця заповіту має бути переданим нотаріусом або відповідною посадовою особою органу місцевого самоврядування за договором в управління іншій особі. Особа, яка управляє спадщиною, має право на вчинення будь-яких необхідних дій, спрямованих на збереження спадщини до з'явлення спадкоємців або до прийняття спадщини.

Отже, для довершення подальшого регулювання до норм КУзПБ слід внести зміни, які визначали би подібний алгоритм – продовження розгляду справи про поділ спадкового майна у справі про неплатоспроможність під управлінням арбітражного керуючого з перетворенням ліквідаційної маси на спадкову, дорученням спадкоємців боржника до розподілу ліквідаційної маси як частини спадкового майна, вступивши у справу про банкрутство як заінтересовані особи. Підстава для таких процесуальних дій передбачена у чинній – ст. 52 ГПК України, яка встановлює, що у разі смерті фізичної особи, а також в інших випадках заміни особи у відносинах, щодо яких виник спір, суд залучає до участі у справі правонаступника відповідного учасника справи на будь-якій стадії судового процесу. Усі дії, вчинені в судовому процесі до вступу у справу правонаступника, обов'язкові для нього так само, як вони були обов'язкові для особи, яку правонаступник замінив. Про заміну або про відмову в заміні учасника справи його правонаступником суд постановляє ухвалу.

За таким алгоритмом ні нотаріуси ні місцеві ради не будуть обтяжуватися невластивими для них функціями організації збереження та управління спадковим майном. Такий обов'язок буде покладено на арбітражного керуючого як на призначеного господарським судом управителя.

Пропозиції. Розробити і внести зміни і доповнення до ЦКУ, КУзПБ та інших законодавчих актів, якими врегулювати питання зупинення провадження у справі про банкрутство у разі смерті боржника – фізичної особи до прийняття спадкового майна спадкоємцями боржника. Завершувати розподіл спадкової маси у справі про банкрутство під контролем господарського суду і кредиторів та під управлінням арбітражного керуючого.

Такий алгоритм дій призведе до значної процесуальної економії, усуне необхідність організації нового кола судових процесів для доведення своїх грошових вимог до спадкової маси та до спадкоємців як правонаступників боргових зобов'язань.

Завершуючи розгляд справи про неплатоспроможність будуть застосовуватися підстави і наслідки закриття справи про банкрутство за ст. 133, 134 КУзПБ – ухвалою суду визнавати погашеними вимоги, що не задоволені через недостатність майна спадкової/ліквідаційної маси боржника. Цей факт додасть чітку правову визначеність як для кредиторів так і для спадкоємців щодо умов припинення боргових правовідносин.

При цьому – із пункту 3 ч. 1 ст. 90 КУзПБ підставу щодо закриття справи у разі смерті боржника – фізичної особи – належить виключити.

Список використаних джерел:

1. Проект Закону України про внесення змін до Кодексу України з процедур банкрутства та інших законодавчих актів України щодо імплементації Директиви Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу 2019/1023 та запровадження процедур превентивної реструктуризації. Постанова Верховної Ради України від 09.05.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/3711-IX

2. Кодекс України з процедур банкрутства № 2597-VIII / Верховна Рада України. Закон 18.10.2018. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2019, № 19, ст. 74. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19/print

3. Директива (ЄС) 2019/1023 Європейського Парламенту та Ради від 20 червня 2019 року про превентивну реструктуризацію, погашення заборгованості та дискваліфікацію, а також про заходи щодо підвищення ефективності процедур щодо реструктуризації, неплатоспроможності та погашення боргу, а також про внесення змін до Директиви (ЄС) 2017/1132 (Директива про реструктуризацію та неплатоспроможність). Адреса посилання – http://data.europa.eu/eli/dir/2019/1023/oj%20-26.6.2019%20EN%20Official%20Journal%20of%20the%20European%20Union

4. Про внесення змін до Кодексу України з процедур банкрутства та деяких інших законодавчих актів України щодо імплементації Директиви Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу 2019/1023 та запровадження процедур превентивної реструктуризації / Верховна Рада України. Закон 19 вересня 2024 року. № 3985-IX. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2025, № 8, ст. 16. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/3985-20

5. Португальська Республіка / Кодекс з процедур банкрутства та відновлення платоспроможності підприємств – CIRE / Декрет-закон № 53/2004 / Чинний/ *Офіційний вісник* № 66/2004, серія I-A від 2004-03-18 / Редакція станом на 2024-05-03. Адреса посилання – https://diariodarepublica.pt/dr/legislacao-consolidada/decreto-lei/2004-34529075

6. Про виконавче провадження / Закон України від 2 червня 2016 року. № 1404-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1404-19

Дата першого надходження статті до видання: 10.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 12.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025

УДК 355.27:005.95/.96
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.27

Пузирна Н. С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри публічного та приватного права
Національного університету «Чернігівська політехніка»
ORCID: 0000-0002-7297-0829

Лиса А. О.,
здобувачка вищої освіти
Національного університету «Чернігівська політехніка»

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МОБІЛІЗАЦІЇ ТА ВІЙСЬКОВОГО ОБЛІКУ В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ УКРАЇНИ

ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF MOBILIZATION AND MILITARY REGISTRATION IN THE CONDITIONS OF TODAY'S UKRAINE

Стаття присвячена дослідженню адміністративно-правовому регулюванню мобілізації та військового обліку в умовах сьогодення України. Наголошено на актуальності теми в умовах дії воєнного стану, спричиненого збройною агресією рф проти України, що зумовлює потребу у вдосконаленні правового механізму мобілізаційних процесів. Підкреслено, що мобілізація є невід'ємним елементом системи національної безпеки і оборони держави, а ефективність її здійснення значною мірою залежить від якості адміністративно-правового регулювання.

У статті проаналізовано нормативно-правову базу, яка визначає адміністративно-правові засади мобілізації та військового обліку, зокрема положення Законів України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», «Про військовий обов'язок і військову службу», «Про правовий режим воєнного стану», а також Указ Президента України «Про загальну мобілізацію». Досліджено особливості сучасних реформ у цій сфері, таких як цифровізація військового обліку, електронізація реєстрів, удосконалення процедур бронювання військовозобов'язаних і посилення адміністративної відповідальності за порушення мобілізаційного законодавства.

Звернено увагу на проблеми надмірної централізації органів виконавчої влади під час мобілізації, що може знижувати рівень прозорості та громадського контролю. У статті наголошується на важливості забезпечення балансу між ефективністю державного управління у сфері мобілізації та дотримання конституційних прав громадян.

Для більш ефективного вирішення проблем адміністративно-правового регулювання мобілізації та військового обліку пропонується внесення певних змін, які гарантуватимуть належне здійснення мобілізаційних заходів.

Ключові слова: *адміністративно-правове регулювання, мобілізація, військовий облік, воєнний стан, цифровізація.*

The article is devoted to the study of administrative and legal regulation of mobilization and military registration in modern Ukraine. The relevance of the topic is emphasized in the context of martial law introduced as a result of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, which necessitates the improvement of the legal mechanism of mobilization processes. It is highlighted that mobilization is an integral element of the national security and defense system, and the effectiveness of its implementation largely depends on the quality of administrative and legal regulation.

The article analyzes the legal framework defining the administrative and legal principles of mobilization and military registration, in particular the provisions of the Laws of Ukraine "On Mobilization Preparation and Mobilization", "On Military Duty and Military Service", "On the Legal Regime of Martial Law", as well as the Presidential Decree "On General Mobilization". The study examines the features of modern reforms in this area, such as the digitalization of military registration, the introduction of electronic registries, the improvement of procedures for reserving conscripts, and the strengthening of administrative responsibility for violations of mobilization legislation.

Attention is drawn to the problems of excessive centralization of executive authorities during mobilization, which may reduce the level of transparency and public control. The article emphasizes the importance of maintaining a balance between the efficiency of public administration in the field of mobilization and the observance of citizens' constitutional rights.

For a more effective solution to the problems of administrative and legal regulation of mobilization and military registration, it is proposed to introduce certain changes that would ensure the proper implementation of mobilization measures.

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Key words: *administrative and legal regulation, mobilization, military registration, martial law, digitalization, public administration.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі державотворення питання адміністративно-правового регулювання мобілізації та військового обліку набуває особливої значущості, що зумовлено як внутрішніми, так і зовнішніми викликами, перед якими постала Україна у зв'язку з повномасштабною збройною агресією рф. В умовах воєнного стану ефективність мобілізаційних процесів безпосередньо залежить від дієвості адміністративно-правового механізму, який має забезпечити належну організацію роботи органів виконавчої влади, узгодженість дій між державними структурами, а також належний рівень гарантій прав і свобод громадян.

Крім того, цифровізація процесів мобілізації та військового обліку потребує комплексного правового врегулювання для забезпечення захисту персональних даних і процесуальних гарантій громадян. Недостатнє нормативне узгодження між фундаментальними законами і підзаконними актами створює правову невизначеність і ускладнює ефективне виконання мобілізаційних заходів.

Адміністративно-правове регулювання є одним із основних напрямів, за допомогою якого реалізується державна політика у сфері забезпечення обороноздатності, організації мобілізаційних заходів та ведення військового обліку, спрямованих на належне функціонування системи національної безпеки в умовах воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання адміністративно-правового регулювання мобілізації та військового обліку відображені в наукових працях низки українських вчених. У сучасній науковій літературі проблематика адміністративно-правового регулювання мобілізації та військового обліку розглядається як одна з ключових складових безпекової політики держави. В доктрині адміністративного права цьому питанню присвячено низку праць, у яких дослідники аналізують нормативно-правові, організаційні та практичні аспекти функціонування мобілізаційної системи. Так, Крамарчук Н. акцентує увагу на особливостях правового регулювання в умовах воєнного стану та вказує на ризики надмірної централізації влади [1, с. 30–31]. Романова О. М. і Савинець О. Ю. підкреслюють важливість організаційно-правового впливу держави у сфері мобілізаційної підготовки [2, с. 74]. Бугайчук К. Л. звертає увагу на необхідності вдосконалення законодавства у цій сфері, наголошуючи при цьому на дотриманні конституційних гарантій прав громадян [3, с. 133–135]. Попри це, у наукових колах й досі триває дискусія щодо оптимального поєднання принципів ефективності державного управління та забезпечення верховенства права в контексті мобілізаційних заходів.

Метою статті є здійснення комплексного аналізу адміністративно-правових засад мобілізації та військового обліку в Україні, визначення їх правової природи, особливостей реалізації в умовах воєнного стану, а також виявлення проблем практичного застосування відповідних норм. Крім того, у межах дослідження передбачається визначити основні напрями удосконалення правового регулювання та запропонувати шляхи щодо підвищення ефективності державної політики в цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Повномасштабна збройна агресія рф проти України призвела до кардинальних змін у сфері мобілізації та військового обліку. Система мобілізаційної підготовки та військового обліку повинна діяти в умовах постійної загрози, що потребує оперативності, гнучкості та цифровізації процесів.

Серед основних викликів – необхідність забезпечення прозорості мобілізаційних процедур, уникнення зловживань і корупційних ризиків, налагодження ефективної комунікації між громадянами та державними органами.

Адміністративно-правові засади мобілізації в Україні визначаються низкою нормативно-правових актів, серед яких основними є:

1) Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» [4]; 2) Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» [5]; 3) Закон України «Про правовий режим воєнного стану» [6]; 4) Указ Президента України «Про загальну мобілізацію» від 24.02.2022 р. №69/2022 тощо [7].

Окрім зазначених актів, важливе значення мають підзаконні нормативно-правові акти, зокрема накази Міністерства оборони України та постанови Кабінету Міністрів України, які деталізують процедуру мобілізації, ведення військового обліку, бронювання військовозобов'язаних і порядок взаємодії між органами влади. Відповідно до Закону України «Про адміністративну процедуру» [8] рішення органів у сфері мобілізації та військового обліку належить до індивідуальних адміністративних актів, що підлягають оскарженню в адміністративному порядку або до суду. Це забезпечує громадянам процесуальні гарантії захисту їхніх прав під час реалізації мобілізаційних повноважень держави.

Ці нормативно-правові акти визначають порядок здійснення мобілізації, ведення військового обліку, права та обов'язки військовозобов'язаних, а також відповідальність за порушення законодавства про мобілізацію та мобілізаційну підготовку. В умовах воєнного стану вони діють із певними обмеженнями прав громадян, що мають тимчасовий і пропорційний характер.

Наразі адміністративно-правовий механізм мобілізації передбачає чітку взаємодію між

Міністерством оборони України, територіальними центрами комплектування (далі – ТЦК) та соціальної підтримки (далі – СП), органами Національної поліції України, органами місцевого самоврядування та Державної прикордонної служби України.

Варто акцентувати увагу на тому, що адміністративно-правове регулювання мобілізації безпосередньо стосується правового статусу військовозобов'язаних – громадян, які перебувають у запасі для комплектування Збройних Сил України та інших військових формувань на особливий період, згідно з ч. 9 ст. 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» [5]. В умовах воєнного стану, відповідно до положень Конституції України та вищезазначеного Закону на них покладається низка ключових адміністративно-правових обов'язків, зокрема: перебування на військовому обліку у відповідних ТЦК та СП, своєчасне оновлення даних та володіння військово-обліковими документами. Сучасні реформи, включаючи цифровізацію обліку, спрямовані на посилення контролю за виконанням цих обов'язків та мінімізацію бюрократії. Водночас, ключовою вимогою залишається забезпечення процесуальних гарантій та законності при застосуванні адміністративної відповідальності за порушення мобілізаційного законодавства.

Виконання цих індивідуальних обов'язків є невід'ємною частиною реалізації загального комплексу заходів, який охоплює вся держава. Так, ст. 1 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» визначає мобілізацію як комплекс заходів, здійснюваних з метою планомірного переведення національної економіки, діяльності органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій на функціонування в умовах особливого періоду, а Збройних Сил України (далі – ЗСУ), інших військових формувань, сил цивільного захисту – на організацію і штати воєнного часу [4]. Зазначений Закон передбачає, що мобілізація може бути загальною або частковою та проводиться відкрито чи приховано.

Положення ч. 9 ст. 4 вищезазначеного Закону регламентують, що на Президента України покладається загальне керівництво у сфері мобілізаційної підготовки і мобілізації держави, на Кабінет Міністрів України – організаційне керівництво мобілізаційною підготовкою і мобілізацією в нашій державі, а Рада національної безпеки і оборони України координує діяльність органів виконавчої влади з питань мобілізаційної підготовки та мобілізації [4].

Дослідження даної проблематики має не лише теоретичне, а й значне практичне значення, оскільки результати можуть бути використані для удосконалення діяльності органів виконавчої влади у сфері мобілізації. Слід зазначити, що сучасна система мобілізаційних процедур в Україні активно реформується. Серед основоположних змін варто виокремити наступні:

1) електронізація військового обліку – впровадження електронних реєстрів та цифрових сервісів, що дозволяють оновлювати дані оперативно та зменшують паперову бюрократію;

2) посилення контролю за достовірністю даних про місце проживання та статус військовозобов'язаних;

3) застосування адміністративної відповідальності за ухилення від оновлення даних чи явки за викликом;

4) оптимізація взаємодії між ТЦК та органами місцевого самоврядування [9].

На сучасному етапі розвитку правової системи України, у Верховній Раді України активно розглядаються законодавчі ініціативи, спрямовані на подальшу цифровізацію військового обліку, створення єдиного інформаційного простору між державними реєстрами та впровадження електронних повідомлень про виклик до ТЦК. Такі зміни покликані зменшити адміністративне навантаження на громадян і державні органи, підвищити прозорість процедур і запобігти зловживанням.

Слід зазначити, що ст. 25 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» містить положення щодо організації та порядку бронювання військовозобов'язаних, що має важливе значення для правового регулювання мобілізації та військового обліку [4]. Водночас, п. 2 Порядку організації та введення військового обліку призовників, військовозобов'язаних та резервістів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 30.12.2022 р. № 1487, регламентує, що військовий облік є складовою змісту мобілізаційної підготовки держави. Він полягає у цілеспрямованій діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій щодо: 1) фіксації, накопичення та аналізу наявних людських мобілізаційних ресурсів за військово-обліковими ознаками; 2) здійснення заходів із забезпечення виконання встановлених правил військового обліку призовниками, військовозобов'язаними та резервістами; 3) подання відомостей (персональних та службових даних) стосовно призовників, військовозобов'язаних та резервістів до органів ведення Єдиного державного реєстру призовників, військовозобов'язаних та резервістів [10].

Як зауважив Н. Крамарчук, у воєнний період спостерігається надмірна централізація органів виконавчої влади, що знижує рівень прозорості та громадського контролю [1, с. 30–31]. Варто погодитися з думкою науковця, оскільки концентрація владних повноважень у руках центральних органів, хоча й зумовлена необхідністю оперативного реагування на виклики воєнного часу, водночас створює ризики обмеження

принципів відкритості, підзвітності та участі громадськості у процесах прийняття рішень. Така тенденція може призвести до зниження ефективності механізмів демократичного контролю та послаблення довіри населення до органів державної влади.

Водночас, у процесі централізації мобілізаційних повноважень виникають проблеми із забезпеченням прозорості, публічного контролю та збереженням демократичних механізмів впливу громадянського суспільства на діяльність виконавчих органів.

Як відзначає О. М. Романова в своєму дослідженні, О. Ю. Савинець схиляється до думки, що адміністративно-правове регулювання мобілізації є результативним організаційно-правовим впливом держави на суспільні відносини, що виникають у процесі мобілізаційної підготовки, з метою їх упорядкування й охорони [2, с. 74].

Враховуючи думку Бугайчука К. Л., сучасні законодавчі ініціативи, зокрема прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку», спрямовані на оновлення процедур мобілізації, бронювання військовозобов'язаних та уточнення правил ведення військового обліку [11; 3, с. 133–134]. При цьому вищезазначений науковець підкреслює, що адміністративно-правові зміни мають узгоджуватися з конституційними гарантіями прав громадян [3, с. 135].

Як відомо, в період дії воєнного стану допускається тимчасове обмеження окремих прав громадян. При цьому, як підкреслює Бугайчук К. Л., пропозиція щодо автоматичного внесення військовозобов'язаних до Єдиного реєстру боржників у разі невиконання мобілізаційних обов'язків суперечить нормам Конституції України та Закону України «Про виконавче провадження» [3, с. 135–136]. Можна зробити висновок, що пропозиції, які можуть суперечити нормам Конституції України, доводять необхідність забезпечення балансу між ефективністю державних заходів і дотриманням принципу законності.

Висновки. Отже, адміністративно-правове регулювання мобілізації та військового обліку в Україні перебуває у стані активного реформування, що зумовлено викликами воєнного стану та необхідністю адаптації державного управління до умов збройної агресії. Проведений аналіз показав, що чинна нормативно-правова база забезпечує загальні засади мобілізаційних процесів, однак потребує подальшого вдосконалення з урахуванням реалій сьогодення.

Незважаючи на суттєві позитивні зміни, такі як цифровізація військового обліку та вдосконалення процедур бронювання військовозобов'язаних, залишаються проблеми недостатньої узгодженості між основними законами та підзаконними актами, а також ризики надмірної централізації владних повноважень. Це може негативно позначатися на прозорості, підзвітності та дотриманні конституційних прав громадян.

Вважаємо, що подальше удосконалення адміністративно-правового механізму у сфері мобілізації має відбуватися з дотриманням принципів верховенства права, пропорційності та балансу між потребами державної безпеки і захистом прав людини. Доцільним є розроблення єдиної комплексної державної стратегії мобілізаційної підготовки, що охоплюватиме питання цифрового обліку, міжвідомчої взаємодії публічного контролю за прийняттям адміністративних рішень.

Перспективним напрямом подальших досліджень є поглиблений аналіз правових аспектів функціонування електронних реєстрів військовозобов'язаних, а також порівняльно-правове вивчення зарубіжного досвіду організації мобілізаційних систем в умовах воєнного стану.

Список використаних джерел:

1. Крамарчук Н. Адміністративно-правове регулювання в умовах воєнного стану в Україні: виклики, ризики та напрями удосконалення. *Актуальні проблеми правознавства*. 2025. № 3 (43). С. 28–37. URL: https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/2172

2. Романова О. М. Юридичні аспекти мобілізації в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 1. С. 73–78. DOI: https://doi.org/10.36695/2219-5521.1.2023.15

3. Бугайчук К. Л. Окремі питання нормативно-правового регулювання питань мобілізації, військового обліку та проходження військової служби. *Modern technologies and processes of implementation of new methods* : The 5th International scientific and practical conference (Madrid, Spain, February 06–09, 2024). Madrid, 2024. С. 133–137. URL: https://dspace.univd.edu.ua/handle/123456789/21645

4. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію : Закон України від 21.10.1993 р. № 3543-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text (дата звернення: 15.11.2025 р.).

5. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25.03.1992 р. № 2232-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text (дата звернення: 15.11.2025 р.).

6. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 15.11.2025 р.).

7. Про загальну мобілізацію : Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 69/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/69/2022#Text (дата звернення: 15.11.2025 р.).

8. Про адміністративну процедуру : Закон України від 17.02.2022 р. № 2073-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text (дата звернення: 15.11.2025 р.).
9. Офіційний сайт Міністерства оборони України. URL: https://mod.gov.ua/
10. Порядок організації та ведення військового обліку призовників, військовозобов'язаних та резервістів : Постанова Кабінету Міністрів України від 30.12.2022 р. № 1487. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1487-2022-п#Text (дата звернення: 07.11.2025 р.).
11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку : Закон України від 11.04.2024 р. № 3633-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3633-20#Text (дата звернення: 07.11.2025 р.).

Дата першого надходження статті до видання: 16.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 19.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.28

Сапрун О. В.,
кандидат юридичних наук, майор,
старший офіцер відділення командних пунктів секції планування
застосування штабу
В\ч 3028 Національної гвардії України
ORCID: 0009-0007-2090-599X

НОВИЙ ПОГЛЯД НА ПОНЯТТЯ ДИСЦИПЛІНИ ПІД ЧАС ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

A NEW LOOK AT THE CONCEPT OF DISCIPLINE DURING THE ARMED AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION AGAINST UKRAINE

У статті порушено проблему обороноздатності держави, однією з складових якої є дотримання дисципліни в органах, які відповідають за безпеку та оборону держави. Метою дослідження є аналіз категорійного поняття дисципліни. Проаналізовано основні дослідження та публікації, нормативні акти, які регламентують поняття дисципліни та вказано на низку прогалин і розбіжностей. Категоріальне поняття «дисципліна» в українському законодавстві не регламентовано, натомість про важливість дотримання дисципліни наголошується в багатьох нормативно-правових актах, що охоплює широку сферу суспільних відносин.

Дослідження виявило критичні прогалини у твердженнях радянського та пострадянського періоду, в яких встановлено не аби який відбиток державоцентричної парадигми, натомість закордоні науковці схиляються до більш ліберального підходу в тлумаченні дисципліни.

В ході дослідження було встановлено залежність дисципліни від різних чинників і мотиви дотримання дисципліни можуть бути також різними, але якщо зовнішній вплив (обов'язки) відповідають внутрішньому стану особи, праву виконувати ці обов'язки, то таке співвідношення можна назвати дійсною дисципліною.

Очевидно, що дослідження та постання поняття дисципліни йде по різних напрямках та характеризується динамічним процесом, що постійно доповнюється та змінюється в залежності від організації суспільства, його розвитку, сукупності різних чинників: соціальних, політичних, економічних та інших, в тому числі і ведення воєнних дій.

В роботі дається конкретна пропозиція щодо удосконалення національного законодавства щодо необхідності законодавчого закріплення даного визначення, приведення у відповідність всіх похідних понять дисципліни у різних сферах. Таке упорядкування має відбуватися системно, з вилученням архаїчних, несучасних понять і приведенням до актуального змісту.

Ключові слова: *дисципліна, аспекти дисципліни, виконавська дисципліна, військова дисципліна, фінансова дисципліна, службова дисципліна, трудова дисципліна, порядок, обов'язок, виховання, норми, правила, поведінка.*

The article raises the issue of the state's defence capability, one of the components of which is compliance with discipline in the bodies responsible for the security and defence of the state. The aim of the study is to analyse the categorical concept of discipline. The main studies and publications, normative acts regulating the concept of discipline are analysed, and a number of gaps and discrepancies are pointed out. The categorical concept of "discipline" is not regulated in Ukrainian legislation, but the importance of maintaining discipline is emphasised in many normative legal acts covering a wide range of social relations.

The study revealed critical gaps in the statements of the Soviet and post-Soviet periods, which bear the mark of a state-centric paradigm, while foreign scholars tend to take a more liberal approach to the interpretation of discipline.

The study found that discipline depends on various factors and that the motives for observing discipline may also vary, but if external influences (obligations) correspond to a person's internal state and the right to perform these obligations, then such a relationship can be called true discipline.

It is evident that research and the origin of the concept of discipline are moving in different directions and are characterised by a dynamic process that is constantly being supplemented and changed depending on the organisation of society, its development, and a combination of various factors: social, political, economic, and others, including the conduct of military operations.

The paper provides a specific proposal for improving national legislation regarding the need to legislate this definition and bring all derivative concepts of discipline in various fields into line with it. Such streamlining

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

should be carried out systematically, removing archaic, outdated concepts and bringing them into line with current content.

Key words: *discipline, aspects of discipline, executive discipline, military discipline, financial discipline, service discipline, work discipline, order, duty, upbringing, norms, rules, behaviour.*

Постановка проблеми. Після початку повномасштабного вторгнення російської федерації 24 лютого 2022 року, Указом президента України було введено воєнний стан в Україні та оголошено загальну мобілізацію, пізніше 3 березня Верховна Рада України на пленарному засіданні прийняла в цілому Закон про затвердження Указу Президента України «Про загальну мобілізацію». Дана ситуація призвела до збільшення загальної чисельності сил оборони та спільного проходження служби осіб з різним соціальним статусом, своєрідними критеріями світогляду, неоднаковим станом фізичної підготовки та станом здоров'я, в тому числі і з залежністю (алкогольною, наркотичною та іншою).

Це в свою чергу спровокувало винесення на поверхню такої проблеми, як дотримання дисципліни в силах оборони, яку почали поспіхом вирішувати шляхом прийняття непопулярних у суспільстві законів: «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці»; «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку»; «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо удосконалення відповідальності за порушення правил військового обліку та законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію».

Прийняття вище згаданих законів покликано необхідністю збільшити обороноздатність країни, одною із складових якої є вже згадувана проблема, дотримання дисципліни в органах, які відповідають за безпеку та оборону держави. На наш погляд збільшення крайньої межі покарання не дасть настільки бажаного ефекту, тому, що ця проблема потребує комплексного вирішення, а не одноразової акції, потребує глибокого дослідження, починаючи з нового підходу до тлумачення етимологічного змісту дисципліни.

Мета дослідження. Для досягнення поставленої мети планується дослідження категорійного поняття дисципліни; аналіз нормативних актів, які регламентують окремі види дисципліни; вивчення наукових думок з цього питання, що дасть змогу виокремити основні аспекти дисципліни та сформулювати її поняття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі сутності та змісту дисципліни присвячено чимало праць представниками вітчизняної науки, серед них: Аверянов А. Б., Гаращук В. М., Новак О. Д., Синявська О. Ю., Соловйова Л. І., Стародубцев А. А., Тофтул М. Г., Хавронюк М. І., Шемшученко Ю. С., та інші.

Із зарубіжних науковців значний внесок у дослідження сутності та змісту дисципліни внесли: Брайан Трейсі, Джоко Віллінк, Елберт Габбард, Мішель Фуко та інші.

У публікаціях цих авторів висвітлено дослідження поняття дисципліни, однак, не враховані сьогоднішні реалії, з якими зіткнулась Україна.

Виклад основного матеріалу. Питання сутності та змісту дисципліни переплітається з вивчення різних наук – права, соціології, менеджменту, психології та інших. Тому необхідно комплексно розглядати дане поняття, як в теоретичному, так і практичному значені, враховувати обставини збройної агресії.

В сучасному українському суспільстві закріпилось стале уявлення поняття «дисципліни», що закріплено в словнику української мови: «Дисципліна – це твердо встановлений порядок, дотримання якого є обов'язковим для всіх членів даного колективу». Тобто, з цього твердження можна виділити дві категорії – порядок і обов'язок. З першою частиною твердження, що це твердо встановлений порядок, ніяк не можна погодитись, так як ми вже переконались, що із зміною державного устрою міняється певне ставлення до встановлених порядків (законів), тому вони ніяк не можуть бути «твердо» встановленими і немає гарантії того, що через років 10–20 не будуть інші цінності. Також порядок залежить від традицій, способу виховання, оточення, ствердженого світосприйняття. Друга категорія твердження, що це обов'язок, також не зовсім коректна. Виходячи з визначення обов'язку, що дає нам словник української мови: «Обов'язок – це те, чого треба беззастережно дотримуватися, що слід безвідмовно виконувати відповідно до вимог суспільства або виходячи з власного сумління». А як же не брати до уваги такі факти, що ці вимоги можуть бути не законними, не чіткими, не зовсім зрозумілими? Що станеться тоді, коли їх беззастережне виконання спричинить тяжкі наслідки як для виконавця так і суспільства? Навіть приналежність до певної групи не зобов'язує особу виконувати незаконні дії. Тут і виникають перші сумніви, що це не 100 % обов'язок, а й право людини виконувати ті чи інші дії.

Більшість енциклопедій, словників дають нам подібні визначення дисципліни. В сучасному словнику з етики Тофтула Михайла Григоровича зазначено: «Дисципліна (лат. disciplina – вчення,

виховання, розпорядок) – твердо встановлений, обов'язковий порядок поведінки членів трудового колективу, громадян, діяльності організації, що відповідає нормам права і моралі суспільства (за умови, що вони збігаються) або вимогам певної організації». В цьому визначенні можна виділити ключову деталь, яка виокремлює його з поміж інших, це те, що в ньому зазначено, що дії повинні відповідати нормам права і моралі суспільства.

Юридична енциклопедія тлумачить поняття дисципліни як точне, своєчасне і неухильне додержання встановлених правовими та іншими соціальними нормами правил поведінки у державі і суспільному житті. В цьому твердженні пом'якшено таку категорію як обов'язок, натомість замінено таким словосполученням, як «точне, своєчасне і неухильне», що більше притаманне демократичним суспільствам.

Словник іншомовних слів під редакцією Мельничука Олександра Савича схиляє нас до визначення, що дисципліна це все ж таки обов'язок, але обмежений певним соціумом. «Дисципліна – це певний обов'язковий порядок поведінки членів трудового колективу, громадян, діяльності організації, що відповідає нормам права й моралі суспільства або вимогам певної організації». Дане обмеження, що стосується певного соціуму, групи, є позитивним елементом цього визначення, що є прийнятним для однієї групи суспільства, то не може бути прийнятним для іншої групи.

Суперечливе визначення дисципліни дає Літературознавча енциклопедія: «Дисципліна – це обов'язкові нормативи поведінки в суспільстві, що встановлені системою педагогічних методологій, виробництвом, військом тощо». Тобто норми поведінки встановлені системою педагогічних методологій, в свою чергу методології – це прийоми дослідження, що застосовуються в науці, які ніяк не можуть встановлювати норми поведінки. Це ще раз підтверджує правильність вибраної нами теми дослідження.

За поняттям дисципліни, також закріпилось немало афоризмів: «Свідома дисципліна – хіба це не справжня свобода?» (М. Реріх); «Дисципліна – мати перемоги» (О. Суворов); «Діяти без правил – саме важке і саме стомлююче заняття на цьому світі» (П. Мандзоні); «Твоя справа – добре виконати покладену на тебе роль, вибір же ролі – це справа іншого» (Епіктет); «Дисципліна – мистецтво вселяти солдатам більше страху перед офіцерами, ніж перед ворогом» (К. Гельвецій).

Не аби який негативний вплив в нашій історії здійснив радянський період, коли дослідження дисципліни здійснювалось через призму тоталітаризму: «Член партії повинен додержуватись партійної і державної дисципліни, однаково обов'язкової для всіх членів партії». Даний підхід покликаний закріпити у суспільстві комуністичні ідеали свідомості та був прописаний у статуті КПРС. Під час Другої світової війни «батько народів сталін» підписав так званий наказ «Ні кроку назад!» – Наказ народного комісара оборони СРСР №227 від 28 липня 1942 р. «Про заходи зі зміцнення дисципліни і порядку в Червоній Армії та заборону самовільного відходу з бойових позицій», яким намагався створити найсуворіший порядок і залізну дисципліну. Після цього наказу були й інші нормативні акти, та й наукові обґрунтування, які стосувалися дисципліни. Тоталітарне минуле та державоцентрична парадигма наклали свій відбиток як на саме тлумачення дисципліни, так і на погляд науковців, які були відображені в тогочасній радянській науковій літературі. Дисципліна – це обов'язкове для усіх членів даного колективу (громадської або військової організації, для робітників підприємств, установ, учбових закладів) підпорядкування певному порядку, передбаченому статутом, правилами. Дисципліна – це точне додержання всіма організаціями та громадянами встановленого порядку. За Макаренком; «дисципліна – це перш за все не засіб виховання, а результат, і вже потім вона стає засобом».

В сучасний період змінюються погляди на тлумачення поняття дисципліни, але все ж таки не без елементів, які успадковано з радянських часів, хоч цьому є логічне пояснення, так як більшість науковців, виросли та були виховані в радянську епоху. На думку Аверянова А. Б. дисципліна є точним, своєчасним й неухильним дотриманням встановлених правовими та іншими соціальними нормами правил поведінки в державному й суспільному житті [1, с. 419]. Новак О. Д. виокремлює складові дисципліни такі, як: 1) виконання (дотримання) нормативно встановлених обов'язків; 2) здійснення наданих прав; 3) дотримання законодавчо передбачених заборон та обмежень [2]. Синявська О. Ю. пов'язує дисципліну з діяльністю та поведінкою. Вона має за мету узгодження діяльності та вчинків кожної людини з інтересами суспільства, колективу, неухильне виконання обов'язків перед суспільством, колективом і в той же час забезпечення охорони прав та свобод особи, створення нормальних умов для праці, відпочинку [3 с. 14]. Соловйова Л. І. оцінює дисципліну як зумовлену суспільством систему дій, підпорядкованих встановленим еталонам. Відповідно це регулювання поведінки, вчинків як окремих громадян, так і певних верств населення [4]. Стародубцев А. А. під поняттям дисципліни розуміє відповідний порядок, режим, стан службових відносин [5, с. 24–25]. Хавронюк М. І. стверджує, що дисципліна – це становище, за якого усі суб'єкти правовідносин влади і підпорядкування неухильно додержуються порядку і правил, що встановлені законами, а також відповідними статутами і положеннями [6].

На даний час поняття «дисципліна» українським законодавством не визначено, натомість важливість дотримання дисципліни наголошується в багатьох законодавчих та підзаконних актах, що охоплює широку сферу суспільних відносин. Використовуються такі терміни, як «виконавська дисципліна» [7], «військова дисципліна» [8], «фінансова дисципліна» [9], «службова дисципліна» [10], «трудова дисципліна» [11]. З різноманітності визначених нормативних актів, що регулюють поняття дисципліни, можна прийти до висновку, що дисципліна охоплює всі сфери суспільних відносин, які можна виокремити на певні види в залежності від: суб'єкта, галузі, функцій, ступеня реалізації. Враховуючи викладене, пропонуємо чітке закріплення на законодавчому рівні визначення поняття дисципліни, що впорядкує правове регулювання діяльності суспільних відносин у сфері дотримання дисципліни.

Також в науковій літературі можна знайти й інші погляди на поняття дисципліни, які більше тяжіють до людиноцентричної теорії буття. Мішель Фуко зазначає: «дисципліна – це принцип контролю над виробництвом дискурсу. Вона встановлює для нього кордон завдяки грі ідентичності, формою якої є постійна реактуалізація правил» [12, с. 68]. Елберт Габбард виділяє одною з ознак дисципліни як «здатність змусити себе робити те, що слід, коли це необхідно, незалежно від того, чи хочете ви цього» [13]. Гаращук В. М. виокремлює дисципліну в якості однієї з основних умов існування будь-якої демократичної держави, яка можлива при дотриманні ідеї законності всіма фізичними та юридичними особами [14, с. 3]. Джоко Віллінк в своїй книзі стверджує, що дисципліна береться з середини, це внутрішня сила. Дисципліна поставить вас на шлях свободи. Дисципліна зробить вас вільними [15]. Тому після десятиліть карбування єдиної ідеології нам нині необхідно виробити своє бачення дисципліни, щоб це стало ще однією зброєю для боротьби з агресором. Поняття дисципліни повинно включати як ті позитивні елементи, які виробленні роками, так і містити нові реформаторські, людиноцентриські погляди. Дисципліна повинна бути на кшталт вислову Александра Дубчека про ліберальні реформи у Чехословацькій Соціалістичній Республіці: «Соціалізм з людським обличчям», дисципліна повинна бути з людським обличчям.

Оцінивши отримані результати можна прийти до наступного висновку: дисципліна залежить від різних чинників і мотиви дотримання дисципліни можуть бути також різними, але якщо зовнішній вплив (обов'язки) відповідають внутрішньому стану особи, праву виконувати ці обов'язки, то таке співвідношення можна назвати дійсною дисципліною.

Внутрішнє ставлення особи дотримуватись встановлених норм є одним із основних критеріїв ефективності дисципліни і перевищує ефективність дотримання дисципліни від страху отримання стягнення, або його збільшення. Проведене анонімне дослідження серед військовослужбовців це підтвердило. На запитання: «Від чого залежить Ваше дотримання дисципліни» 42 % респондентів відповіло, що від їхнього внутрішнього ставлення, 26 % від страху отримання стягнення, або його збільшення, ще 32 % обрало інші відповіді.

За теорією «розбитих вікон» Джеймса Вілсона та американського криміналіста Джорджа Келлінга, якщо хтось розбив скло в будинку і ніхто не вставив нове, то незабаром жодного цілого вікна в цьому будинку не залишиться, а потім почнеться мародерство. Іншими словами, явні ознаки безладу і недотримання порядку провокують оточення теж забути про порядок, правила [16]. Дотримання дисципліни можна порівняти з цією теорією, якщо в колективі прийнято дотримуватись розпорядку дня виконувати розпорядження, то відповідно новий член колективу змушений буде дотримуватись дисципліни, якщо захоче залишитись в колективі. І на противагу, якщо в колективі не прийнято дотримуватись дисципліни, то новий член колективу буде змушений не виділятися, не бути «білою вороною», або залишить цей колектив.

Чим більше регульована діяльність, правила поведінки, тим краща буде дисципліна, але насправді це хибна думка, так як основою для закріплення стандартів повинен бути не перелік орієнтирів діяльності, правил поведінки, а перелік заборон, тобто в основі яких повинен знаходитись основний конституційний принцип: «Дозволено все, що не заборонено». Особливо в теперішній час війни, для того, щоб якісні показники перемогли кількісні, дисципліна повинна набути нових якостей, а саме до усталеного уявлення про неухильне виконання своїх обов'язків. Без прояву ініціативи та активності повинна додатись можливість активно користуватись своїми правами та реалізовувати свої обов'язки, на засадах самоуправління. Основним пріоритетним напрямком покращення дисципліни повинна стати свобода, як одна з першоосновних цінностей. Людина зможе досягнути кращих результатів корисної дії тільки тоді, коли вона вільна, не позбавлена ініціативи, коли спроможна проявити себе як особистість.

Очевидно, що розвиток і розробка поняття дисципліни йде по різних напрямках та характеризується динамічним процесом, що постійно доповнюється та змінюється в залежності від організації суспільства його розвитку сукупності різних чинників: соціальних, політичних, економічних та інших в тому числі і ведення воєнних дій. Впевнено можна робити нові висновки на базі синтезу існуючих концепцій.

Під час збройної агресії Російської Федерації проти України та подолання її наслідків

ми не маємо права посилатися на визначення дисципліни тоталітарної доби. В той же час, небезпечно посилатись на визначення, в якому присутні пацифістські погляди. Це повинен бути симбіоз, в якому поєднуються права людини і обов'язок захисту Вітчизни.

Висновки з дослідження і перспективи подальшого наукового пошуку. Підсумовуючи, ми приходимо до висновку про можливість виокремлення наступних аспектів дисципліни:

1. Дисципліна охоплює всі сфери суспільних відносин, які можна виокремити на певні види в залежності від: суб'єкта, галузі, функцій, ступеня реалізації.

2. Мотиви дотримання дисципліни різні, і якщо зовнішні чинники (обов'язки) відповідають внутрішнім (праву), то це є справжня дисципліна.

3. Ефективність дисципліни залежить не тільки від нормативного закріплення соціальних норм, та збільшення відповідальності за недотримання, але й від внутрішнього ставлення.

4. Основою дисципліни повинні бути такі категорії, як: довіра, а не страх; співпраця і одностайність на противагу послужливості і суперництва; хочу, а не треба; це право, що переходить в обов'язок.

5. Дисципліна – це не примус – безумовне виконання, а свідоме – розуміння суті обов'язку і його виконання творчими та нестандартними рішеннями, тоді як примус створює внутрішній опір.

6. Дисципліна породжує дисципліну.

7. Дисципліна – це свобода. Тільки право вибору дає себе проявити, реалізовуючи свої обов'язки.

8. Висновки щодо поняття дисципліни повинні грунтуватись на базі синтезу вже існуючих концепцій.

9. Дисципліна повинна бути з людським обличчям.

Отже, враховуючи результати проведеного дослідження можна зробити висновок, що **дисципліна** – це вміння і готовність своєчасно дотримуватись встановлених норм, взятих до виконання для досягнення поставленої цілі. Також важливо розглянути питання про необхідність законодавчого закріплення даного визначення, для приведення до відповідності всіх похідних понять дисципліни у різних сферах. Таке удосконалення не повинно проводитись формально, а відбуватися системно, для викорінення та упорядкування законодавства від архаїчних, несучасних понять і приведення до актуального змісту, який, з одного боку, повинен ґрунтуватися на синтезі існуючих світових концепцій, а з іншого – враховувати збройну агресію росії.

Список використаних джерел:

1. Виконавча влада і адміністративне право : монографія / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. Київ : ВД «Ін Юре», 2002. 668 с.

2. Новак О. Д. Службова дисципліна державного службовця: сутність, ознаки, засоби забезпечення. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. / редкол.: В. В. Завальнюк (голов. ред.) [та ін.] ; відп. за вип. М. В. Афанасьєва. Одеса : Юрид. л-ра, 2015. Вип. 75. С. 139–145.

3. Синявська О. Ю. Засоби забезпечення службової дисципліни в органах внутрішніх справ України (організаційно-правові питання) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2001. 216 с.

4. Соловйова Л. І. Дослідження індивідуальних характеристик проявів вольової поведінки старших дошкільників. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. пр. Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / гол. ред. С. Д. Максименко. Київ : Срібна хвиля, 2012. 412 с. Т. IV. Психологія дошкільника. С. 254–268.

5. Стародубцев А. А. Організаційноправові питання діяльності інспекції особового складу щодо зміцнення законності і дисципліни в органах внутрішніх справ : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 1999. 185 с.

6. Хавронюк М. І. Дисциплінарні правопорушення і дисциплінарна відповідальність : навчальний посібник. Київ : Атіка, 2003. 240 с.

7. Про затвердження Порядку проведення службового розслідування у Збройних Силах України : Наказ Міністерства оборони України від 21.11.2017 № 608. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1503-17#Text

8. Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України : Закон України від 24.03.1999 р. № 551-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/551-14#Text

9. Про затвердження Інструкції про порядок здійснення внутрішнього фінансового контролю за роботою державних підприємств, установ, організацій, що належать до сфери управління : Наказ Міністерства аграрної політики України від 22.02.2007 № 112. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0112555-07#Text

10. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 № 889–VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text

11. Кодекс законів про працю України. Затверджений законом від 10.12.71 № 322-VIII ВВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text

12. Фуко Мішель. Воля до знання. / пер. с франц. Романа Осадчука. Київ : Колумб, 2025. 200 с.

13. Брайан Трейсі (2019). Зроби це зараз (українська). Клуб сімейного дозвілля. с. 101.

14. Гаращук В. М. Контроль та нагляд у державному управлінні : навч. посібник. Харків : Нац. юрид. академія України, 1999. 55 с.

15. Віллінк Джоко. Дисципліна – це свобода / пер. з англ. Олексія Щедрика. Київ : Книголав, 2024. 256 с.
16. Broken Windows The police and neighborhood safety By George L. Kelling and James Q. Wilson URL: https://www.theatlantic.com/magazine/archive/1982/03/broken-windows/304465

Дата першого надходження статті до видання: 23.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 26.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025

УДК 355.27
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.29

Сенченко Н. М.,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри правоохоронної діяльності та загальноправових дисциплін
Національного університету «Чернігівська політехніка»
ORCID: 0000-0002-3767-8937

Лиса А. О.,
здобувачка вищої освіти
Національного університету «Чернігівська політехніка»

ЗБИРАННЯ, ОЦІНКА ТА ДОПУСТИМІСТЬ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ

COLLECTION, EVALUATION, AND ADMISSIBILITY OF EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS: CONTEMPORARY TRENDS OF JUDICIAL PRACTICE

У статті здійснено комплексний аналіз збирання, оцінки та допустимості доказів у кримінальному провадженні України з урахуванням особливостей здійснення кримінального процесу в умовах дії воєнного стану. Розглянуто нормативні засади доказування, закріплені в Кримінальному процесуальному кодексі України, а також в положеннях Конституції України та актуальній судовій практиці Верховного Суду, що формують підходи до визначення законності та допустимості доказової інформації.

Особливу увагу приділено аналізу впливу спеціального порядку кримінального провадження, передбаченого ст. 615 КПК України, на процесуальні вимоги до збирання та оцінки доказів, а також проблемі дотримання балансу між ефективністю розслідування кримінальних правопорушень і гарантуванням прав і свобод людини. Окремо проаналізовано роль електронних доказів у системі доказування, їх правову природу та проблемні аспекти процесуального оформлення й оцінки допустимості в умовах цифровізації та обмежених можливостей традиційної фіксації доказової інформації.

Зроблено акцент на необхідності змістовного підходу до оцінки допустимості доказів у надзвичайних умовах, який поєднує дотримання процесуальних вимог із врахуванням реальних обставин їх отримання. Обґрунтовується доцільність подальшого вдосконалення кримінального процесуального законодавства з урахуванням національної та міжнародної судової практики з метою забезпечення правової визначеності та справедливого судового розгляду в умовах воєнного стану.

Ключові слова: *кримінальне провадження, доказування, збирання доказів, оцінка доказів, допустимість доказів, електронні докази, воєнний стан, судова практика.*

The article provides a comprehensive analysis of the collection, evaluation, and admissibility of evidence in criminal proceedings in Ukraine, taking into account the specific features of criminal procedure under martial law. The regulatory framework of evidentiary activities established in the Criminal Procedure Code of Ukraine, as well as the provisions of the Constitution of Ukraine and the relevant case law of the Supreme Court, which shape approaches to determining the legality and admissibility of evidentiary information, are examined.

Particular attention is paid to the analysis of the impact of the special procedure for criminal proceedings provided for in Article 615 of the Criminal Procedure Code of Ukraine on procedural requirements for the collection and evaluation of evidence, as well as to the issue of maintaining a balance between the effectiveness of criminal investigation and the protection of human rights and fundamental freedoms. The role of electronic evidence within the evidentiary system, its legal nature, and problematic aspects of its procedural formalization and admissibility assessment in the context of digitalization and limited possibilities for traditional evidence recording are analyzed separately.

Emphasis is placed on the need for a substantive approach to assessing the admissibility of evidence under extraordinary conditions, which combines compliance with procedural requirements and consideration of the actual circumstances of obtaining evidence. The relevance of further improvement of criminal procedural legislation with due regard to national and international judicial practice is substantiated in order to ensure legal certainty and a fair trial under martial law.

Key words: *criminal proceedings; evidentiary process; collection of evidence; evaluation of evidence; admissibility of evidence; electronic evidence; martial law; judicial practice.*

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку кримінального процесу України питання збирання, оцінки та допустимості доказів у кримінальному провадженні набувають особливої актуальності у зв'язку з тривалою дією воєнного стану та об'єктивними викликами, зумовленими збройною агресією рф проти України. Надзвичайні умови здійснення кримінального провадження істотно впливають на можливість дотримання класичної процесуальної форми під час проведення слідчих (розшукових) дій, фіксації доказової інформації та її подальшої оцінки судом.

Застосування спеціального порядку кримінального провадження, передбаченого ст. 615 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), з одного боку, спрямоване на забезпечення ефективності досудового розслідування, а з іншого – актуалізує та висвітлює проблему визначення меж допустимості доказів і ризиків звуження процесуальних гарантій прав і свобод людини. Окрім цього, активне використання електронних доказів в умовах цифровізації та обмеженого фізичного доступу до джерел доказової бази посилює проблему відсутності системного нормативного регулювання порядку їх збирання, фіксації та оцінки, що негативно впливає на єдність судової практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика збирання, оцінки та допустимості доказів у кримінальному провадженні ґрунтовно досліджується у національній доктрині кримінального процесу. Так, О. Л. Дульський розглядає збирання доказів як складну пізнавальну діяльність уповноважених суб'єктів, що поєднує процесуальні та інтелектуальні аспекти. А. В. Коваленко наголошує на необхідності чіткого відмежування збирання доказів від їх дослідження та підкреслює значення процесуальної форми для забезпечення допустимості доказової інформації.

Питання оцінки доказів та ролі внутрішнього переконання суду досліджуються С. А. Чижем, а конституційні аспекти допустимості доказів і відповідна практика Верховного Суду аналізуються у працях О. В. Крикунова та Г. В. Денісової. Особливу увагу в сучасних наукових дослідженнях приділено електронним доказам. Зокрема, В. Шульга та Л. Калюжна характеризують електронні докази як специфічну форму доказової інформації з цифровою природою та підвищеною вразливістю до втрати або зміни, що обумовлює необхідність дотримання процесуальних вимог. В. О. Луцик акцентує на проблемі відсутності чіткого нормативного врегулювання електронних доказів у КПК України та труднощах формування єдиних стандартів їх допустимості у судовій практиці.

Окрему наукову зацікавленість становлять дослідження Н. М. Сенченко та Н. Д. Костюченко, які аналізують специфіку збирання та оцінки доказів у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану. Водночас, попри значну кількість наукових напрацювань, у доктрині й досі відсутній єдиний підхід до визначення меж допустимості доказів, отриманих за спеціальним порядком, а також до правової природи електронних доказів у надзвичайних умовах.

Метою статті є здійснення комплексного аналізу збирання, оцінки та допустимості доказів у кримінальному провадженні України з урахуванням сучасної судової практики та особливостей здійснення кримінального провадження в умовах дії воєнного стану, виявлення проблем практичного застосування відповідних норм КПК України, а також окреслення основних напрямів удосконалення правового регулювання з метою забезпечення ефективного кримінального провадження та належного захисту прав і свобод людини.

Виклад основного матеріалу. Нормативні засади доказування містяться у ст. 84-94 КПК України, які визначають поняття доказів, їх джерела, процесуальний порядок отримання та критерії оцінки. Положення ч. 1 ст. 84 КПК України наголошують: «доказами в кримінальному провадженні є фактичні дані, отримані у передбаченому КПК України порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню» [1]. «Процесуальними джерелами доказів є показання, речові докази, документи, висновки експертів» згідно з ч. 2 ст. 84 КПК України [1].

Враховуючи вищезазначені положення, слід підкреслити, що будь-які фактичні дані, здобуті поза процедурою, встановленою КПК України, взагалі не можуть вважатися доказами.

Збирання доказів у кримінальному провадженні є первинним і визначальним етапом доказової діяльності, оскільки саме на цьому етапі формуються фактичні дані, які надалі оцінюються судом згідно зі ст. 94 КПК України. Необхідно зазначити положення ст. 93 КПК України, що передбачають: 1) «збирання доказів здійснюється сторонами кримінального провадження, потерпілим, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, у порядку, передбаченому КПК України» (ч. 1 ст. 93); 2) «сторона обвинувачення здійснює збирання доказів шляхом проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових та фізичних осіб речей, документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій та актів перевірок, проведення інших процесуальних дій, передбачених КПК України» (ч. 2 ст. 93); 3) «сторона захисту, потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження,

здійснює збирання доказів шляхом витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, службових та фізичних осіб речей, копій документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій, актів перевірок; ініціювання проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, які здатні забезпечити подання суду належних і допустимих доказів» (ч. 3 ст. 93) [1].

В науковому колі існує достатня кількість тлумачень поняття «збирання доказів», однак, ми зазначимо трактування, яке найбільш повно описує цю процедуру. О. Л. Дульський зазначає: «… збирання доказів сторонами кримінального провадження являє собою пізнавальну діяльність, уповноважених на це суб'єктів, яка полягає у знаходженні, сприйнятті, витребуванні, вилученні, збереженні, фіксації фактичних даних, які мають значення для кримінального провадження, відповідно до нормативно-правових актів, рішень Конституційного Суду України, постанов Пленуму Верховного Суду та враховуючи практику Європейського суду з прав людини» [2, с. 83].

Однак, А. В. Коваленко має дещо іншу думку з приводу тлумачення поняття «збирання доказів». Науковець обґрунтовує необхідність «відмежування збирання доказів від їх дослідження, зазначаючи, що пізнавальні процеси переходу доказової інформації у свідомість суб'єкта доказування становлять самостійну складову доказування і не тотожні збиранню доказів» [3, с. 60–61].

Проте ми поділяємо позицію О. Л. Дульського, оскільки наведене ним визначення найбільш повно розкриває зміст збирання доказів як складної пізнавальної діяльності. Дійсно, збирання доказів охоплює не лише технічні дії зі знаходження чи вилучення фактичних даних, а й передбачає інтелектуальний процес їх сприйняття, аналізу та нормативно врегульованої фіксації. Саме такий підхід дозволяє всебічно відобразити сутність доказової діяльності у кримінальному провадженні та узгоджується як з національним законодавством, так і зі стандартами, сформованими судовою практикою, в тому числі й міжнародною.

Судова практика також формує чіткі критерії законності збирання доказів. Касаційний кримінальний суд ВС (далі – ККС ВС) у постанові від 12.08.2019 р. у справі №607/14707/17 сформував правову позицію, згідно з якою доказ вважається допустимим лише у сукупності процесуальних умов, зокрема: «1) його отримання з передбачених КПК України процесуальних джерел доказів; 2) збирання доказів належним (законним) суб'єктом ; 3) процесуальна дія проведена у спосіб, передбачений законом; 4) дотримані вимоги КПК щодо фіксування вчиненої процесуальної дії» [4].

Виходячи з вищезазначених положень, слід зробити висновок: якщо хоча б одна з вказаних умов не виконана, то отримана інформація доказового значення мати не може. Ці вимоги забезпечують контроль за процесуальною чистотою етапу збирання доказової інформації.

Варто акцентувати увагу на тому, що «фіксація доказової інформації може здійснюватися шляхом вилучення та збереження її джерела в натурі, унаслідок чого формуються первинні докази, або шляхом створення спеціальних моделей, які утворюють похідні процесуальні джерела доказів», на чому безпосередньо наголосив А. В. Коваленко в своїх працях [3, с. 61–62].

Втім, у період дії воєнного стану процедура збирання доказів є ускладненою та має певні особливості. Через небезпеку, обмежений доступ до територій, відсутність можливості негайного залучення відповідних осіб для здійснення процесуальних дій КПК України передбачає спеціальні правила, регламентовані ст. 615 цього Кодексу. Зазначені норми мають істотне значення для перевірки законності доказів, оскільки вони визначають можливість тимчасової зміни загальноприйнятої процедури через дію воєнного стану. При цьому доказ, отриманий у воєнних умовах, визнається допустимим лише за умови дотримання саме спеціального порядку, передбаченого ст. 615 КПК України [1].

Суди зобов'язані враховувати об'єктивні обставини, які унеможливлюють застосування традиційної процедури, але при цьому не повинні відступати від загальних вимог щодо захисту прав людини, а також загальних засад кримінального провадження, закріплених в ст. 7 КПК України. Таким чином, зважаючи на сучасні реалії, при оцінці доказів важливо враховувати не лише формальне дотримання норм, а й реальні умови, у яких вони були здобуті.

Проте навіть за наявності чітких стандартів належності й допустимості доказів на практиці виникають значні труднощі, особливо в кризових та надзвичайних умовах, коли об'єктивні обставини можуть впливати на належну фіксацію та зберігання доказової інформації. Саме ці проблеми потребують окремого аналізу, оскільки вони визначають ризики подальшого визнання доказів недопустимими. Доцільно буде згадати основні проблеми, які можуть виникати під час збору доказової інформації в умовах сьогодення України, про які зазначили Н. М. Сенченко та Н. Д. Костюченко в своїй статті. Отже, серед таких проблем найбільш поширеними є: «1) ускладнення процесу збору доказів через відсутність усталених процедур та обмеження свободи пересування осіб і транспортних засобів; 2) неможливість проведення слідчих дій безпосередньо на місці події через загрозу життю учасників кримінального процесу; 3) недотримання встановлених стандартів збору доказів внаслідок недостатньої кваліфікації залучених

осіб; 4) об'єктивні труднощі у встановленні вини підозрюваного; 5) неможливість застосування традиційних методів криміналістичного дослідження, зокрема дактилоскопії чи аналізу ДНК; 6) відсутність свідків внаслідок небезпеки для їхнього життя та здоров'я; 7) необхідність оперативного реагування на скоєне кримінальне правопорушення у критичних умовах надзвичайної ситуації» [5, с. 4].

Варто погодитися з позицією вищезазначених дослідників, які наголошують на тому, що окреслені проблеми мають не лише теоретичне, а й вагоме практичне значення. Адже вони характеризують сучасний стан доказування в умовах воєнного стану та відображають ті реальні труднощі, з якими стикаються слідчі, прокурори та суди сьогодні в своїй практиці.

Ігнорування таких викликів може призвести до порушення процесуальних гарантій, що, у свою чергу, негативно впливає на об'єктивність і справедливість кримінального провадження. Саме тому ці проблеми потребують не формального констатування, а системного опрацювання та пошуку дієвих шляхів їх подолання.

Шляхи вирішення окреслених проблем доцільно шукати як у сфері нормативного регулювання, так і у практичній діяльності органів досудового розслідування та суду. Зокрема, важливим напрямом є подальше вдосконалення положень КПК України з урахуванням викликів воєнного стану, що дозволить чіткіше визначити особливості фіксації, вилучення та збереження доказів за надзвичайних умов. Не менш значущими є напрацювання міжнародних судових інституцій, насамперед ЄСПЛ, практика яких містить стандарти щодо допустимості доказів у разі обмеження державою окремих прав людини.

Особливої уваги потребує не лише методичне (розробка нових або внесення суттєвих змін до існуючих рекомендацій й інструкцій для відповідних осіб), а й належне матеріально-технічне забезпечення діяльності правоохоронних органів. Практика доводить, що ефективність збирання доказової інформації в умовах сьогодення значною мірою залежить від наявності сучасних технічних засобів. До таких, зокрема, варто віднести: портативні засоби відеофіксації, які дають можливість належно зафіксувати обстановку події навіть у небезпечних умовах; мобільні криміналістичні набори, що дозволяють проводити огляд місця події за відсутності стаціонарного обладнання; переносні системи збереження й резервування цифрових даних, які запобігають втраті важливої інформації у разі перебоїв із живленням або зв'язком. Не меш важливими є засоби індивідуального захисту, в тому числі бронежилети, каски тощо.

Наявність таких ресурсів у поєднанні з якісним методичним забезпеченням створює умови для належного й законного збирання доказів навіть за надзвичайних обставин. Таким чином, розв'язання вище окреслених проблем є неможливим без комплексного підходу, що охоплює одночасно нормативні, методичні та матеріально-технічні аспекти діяльності правоохоронних органів.

Наступним, не менш важливим, кроком є оцінка доказів. На законодавчому рівні оцінка доказів регламентована ч. 1 ст. 94 КПК України: «слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, керуючись законом, оцінюють кожний доказ з точки зору належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів – з точки зору достатності та взаємозв'язку для прийняття відповідного процесуального рішення» [1].

У науковій доктрині звертається увага на те, що показання свідків та інші джерела доказів не завжди є безпомилковими, навіть за відсутності упередженості, що обумовлює потребу в їх ретельному та критичному аналізі у взаємозв'язку з іншими матеріалами кримінального провадження. С. А. Чиж підкреслює, що: «суд не може сприймати відомості «автоматично», а повинен перевіряти їхню логічну узгодженість, відповідність об'єктивним даним та способу їх отримання, що випливає зі змісту ст. 94 КПК України» [6, с. 885]. Тому необхідно наголосити, що оцінка доказів у сучасному кримінальному провадженні поєднує правові критерії, наукові підходи та вимоги судової практики.

Важливу роль у процесі оцінки доказової бази в кримінальному провадженні відіграють ознаки належності та допустимості доказів. Відповідно до положень ч. 1 ст. 85 КПК України: «належними є докази, які прямо чи непрямо підтверджують існування чи відсутність обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, та інших обставин, які мають значення для кримінального провадження, а також достовірність чи недостовірність, можливість чи неможливість використання інших доказів» [1]. Водночас, в положеннях ч. 1 ст. 86 КПК України наголошується: «доказ вважається допустимим, якщо він отриманий у порядку, встановленому КПК України» [1].

Імператив щодо допустимості доказів у кримінальному провадженні безпосередньо випливає з положень Конституції України, оскільки саме Основний Закон встановлює межі й стандарти доказування. Положення ч. 3 ст. 62 Конституції України закріплюють фундаментальну правову аксіому: «обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь» [7]. Це положення визначає конституційний стандарт доказування та формує обов'язковий критерій оцінки будь-якого доказу. Тому

допустимість доказів є не лише процесуальною вимогою, закріпленою у КПК України, а й конституційною гарантією захисту прав й свобод особи, спрямованою на недопущення використання у відповідному провадженні інформації, здобутої шляхом порушення прав людини або встановленої законом процедури.

Верховний Суд (далі – ВС) у постанові від 21.01.2020 р. у справі №381/2316/17 прямо наголосив: «відповідно до ч. 3 ст. 62 Конституції України та ст. ст. 17, 86-87 КПК України, обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом» [8]. Слід погодитися з рішенням ВС: «допустимість доказів оцінюється передусім через призму конституційного стандарту, а недотримання вимог щодо законності їх одержання є безумовною підставою для визнання таких доказів недопустимими» [8]. Виходячи з вищезазначеного, важливо акцентувати увагу на тому, що використання недопустимих доказів призводить до порушення принципу верховенства права та створює загрозу необґрунтованого засудження особи.

У доктрині кримінального процесу дослідники, зокрема О. В. Крикунов та Г. В. Денісова слушно підкреслили: «…будь-який доказ визнається допустимим за одночасного дотримання двох загальних умов: 1) позитивної – якщо доказ отриманий із дотриманням порядку, встановленого КПК України; 2) негативної – якщо доказ сформовано без істотного порушення прав та свобод людини, гарантованих Конституцією, законами та міжнародними договорами, ратифікованими Україною» [9, с. 86].

Слід також враховувати, що важливим нововведенням КПК України, на якому наголосили О. В. Крикунов та Г. В. Денісова, стала ст. 90, відповідно до положень якої: «преюдиціальне значення для національного суду мають не лише рішення судів України, а й рішення міжнародних судових установ, юрисдикція яких визначається Україною (зокрема, ЄСПЛ чи МКС). Якщо таким рішенням, що набрало законної сили, встановлено факт порушення прав чи основоположних свобод людини, ці висновки є обов'язковими для врахування судом під час оцінки допустимості доказів» [1; 9, с. 86].

Таким чином, підхід до визначення допустимості доказів базується не лише на положеннях КПК України, а й на сформованій національній та міжнародній судовій практиці, яка фактично деталізує зміст процесуальних гарантій та дає можливість окреслити стандарти справедливого судочинства.

У цих умовах особливої актуальності набуває питання використання окремих видів доказів, які дозволяють забезпечити ефективне доказування в надзвичайних умовах. Серед них важливе місце посідають електронні докази, що в сучасних реаліях виступають самостійним елементом доказування та відіграють ключову роль у фіксації обставин кримінального правопорушення.

Слід зауважити, що чинний КПК України не містить окремого положення, присвяченого регулюванню електронних доказів, що зумовлює наявність дискусій у науковому середовищі та створює певні труднощі у практиці їх збирання, фіксації й визнання допустимими у кримінальному провадженні. Відсутність чітко визначених процесуальних вимог щодо роботи з електронною доказовою інформацією ускладнює забезпечення єдиних стандартів її допустимості, особливо в умовах дії воєнного стану.

Водночас на практиці електронні докази інтегруються у систему доказування через загальні положення КПК України про документи та інші процесуальні джерела доказів, що не завжди забезпечує належну визначеність правової природи таких доказів.

У науковій літературі електронні докази пропонується розглядати як «специфічну форму доказової інформації, яка існує у цифровому (нематеріальному) форматі та підлягає фіксуванню, збереженню, опрацюванню й оцінюванню з урахуванням як технічних, так і правових аспектів» [10, с. 140]. Завдяки такому підходу ми маємо можливість комплексно оцінювати електронні докази, водночас аналізуючи проблему їх допустимості з огляду на необхідність дотримання процесуальних гарантій і забезпечення достовірності цифрових даних.

Як слушно зазначив В. О. Луцик: «сутність електронних доказів полягає у їх здатності фіксувати відомості в цифровій формі, які прямо або опосередковано підтверджують факти й обставини, що мають значення для кримінального провадження» [11, с. 140–141].

Аналізуючи особливості електронних доказів, В. Шульга та Л. Калюжна звертають увагу на їх цифрову природу, нематеріальний стан та залежність від технічних носіїв, що зумовлює підвищену вразливість такої доказової інформації до втрати, пошкодження або зміни. Вищезгадані дослідники підкреслюють: «зазначені особливості обумовлюють необхідність дотримання спеціальних процесуальних вимог під час фіксації, збереження та процесуального оформлення електронних доказів, оскільки порушення відповідної процедури може призвести до визнання їх недопустимими під час судового розгляду справи» [10, с. 139–140].

Таким чином, варто зауважити, що особливе значення електронних доказів зумовлює безпосередній вплив на оцінку їх допустимості, оскільки будь-які порушення на етапі фіксації чи збереження цифрової інформації можуть поставити під сумнів можливість її використання у кримінальному провадженні.

Надзвичайно важливим залишається питання щодо меж допустимості доказів у кримінальному провадженні, оскільки умови воєнного стану

об'єктивно впливають на можливість повного дотримання класичної процесуальної форми під час збирання та фіксації доказової інформації. У нестандартних/екстремальних умовах допустимість доказів не може оцінюватися виключно з позиції формального дотримання процедури, адже це призвело б до ігнорування реальних умов, у яких діяли уповноважені суб'єкти. Водночас такі обставини не можуть слугувати підставою для повного нівелювання процесуальних гарантій, закріплених у КПК України та Конституції України.

Водночас сьогодення України не означає зниження стандартів допустимості доказів або можливості свавільного відступу від процесуальних гарантій. Навіть застосовуючи спеціальний порядок кримінального провадження, передбаченого ст. 615 КПК України, докази повинні відповідати загальноприйнятим вимогам законності та не містити істотних порушень прав і свобод людини, адже відповідно до положень ст. 3 Конституції України обов'язком держави є «гарантування дотримання прав і свобод людини» [1; 7]. Такий підхід також випливає безпосередньо з положень ч. 3 ст. 62 Основного Закону держави, відповідно до якого: «обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь» [7].

Відповідно межі допустимості доказів у надзвичайних/екстремальних умовах формуються через баланс між необхідністю забезпечення ефективного розслідування кримінальних правопорушень і обов'язком держави гарантувати дотримання конституційних прав особи. Визначальним у цьому контексті є можливість суду встановити обставини отримання доказу, оцінити обґрунтованість відступу від загальної процедури та перевірити, чи не призвело це до порушення фундаментальних засад кримінального провадження, вичерпний перелік яких міститься в ст. 7 КПК України.

Особливої уваги потребує оцінка допустимості електронних доказів, які в вищезазначених умовах здебільшого є ключовим джерелом доказової інформації та вимагають дотримання вимог щодо їх цілісності, автентичності та перевірки їх достовірності. Порушення цих вимог, навіть за наявності надзвичайних обставин, може свідчити про недопустимість відповідного доказу.

Виходячи з вищезазначеного, надзвичайні/екстремальні умови не змінюють сутність допустимості доказів, в тому числі й електронних доказів, а лише зміщують акцент з формального дотримання процедури на змістовну перевірку законності, необхідності та пропорційності процесуальних відступів. Саме завдяки такому підходу стає можливим забезпечення балансу між завданням ефективного кримінального провадження та дотриманням основоположних прав і свобод людини, що узгоджується із засадами кримінального провадження, а також практикою ВС та стандартами ЄСПЛ і сприяє здійсненню справедливого судового розгляду в умовах воєнного стану.

Висновки. Проведений аналіз проблематики збирання, оцінки та допустимості доказів у кримінальному провадженні України засвідчує, що в умовах дії воєнного стану зазначені інститути зазнають істотного впливу надзвичайних обставин, що об'єктивно ускладнює реалізацію традиційних процесуальних процедур. Разом із тим навіть за таких умов збереження конституційних стандартів доказування та процесуальних гарантій прав і свобод людини залишається визначальною вимогою кримінального судочинства.

Нормативне регулювання доказування, закріплене у положеннях КПК України, формує загальні правові орієнтири для діяльності учасників кримінального провадження, однак застосування спеціального порядку, передбаченого ст. 615 КПК України, актуалізує питання меж допустимості доказів і співвідношення процесуальної форми з реальними умовами їх отримання. У цьому контексті особливого значення набуває судова практика Верховного Суду, яка конкретизує критерії законності та допустимості доказової інформації з урахуванням дії воєнного стану.

Допустимість доказів у надзвичайних/екстремальних умовах не може розглядатися виключно крізь призму формального дотримання процесуальної процедури, однак і не допускає ігнорування загальноприйнятих засад кримінального провадження, визначених Конституцією України та КПК України. Такий підхід зумовлює необхідність забезпечення балансу між потребами ефективного розслідування кримінальних правопорушень і гарантуванням прав людини, що відповідає принципу верховенства права.

Окремої уваги потребує проблема використання електронних доказів, роль яких суттєво зросла в умовах цифровізації та обмежених можливостей традиційної фіксації доказової інформації. Відсутність спеціалізованого нормативного врегулювання електронних доказів у КПК України зумовлює неоднорідність підходів до їх процесуального оформлення та оцінки, що впливає на єдність судової практики.

З огляду на це подальший розвиток кримінального процесуального законодавства доцільно пов'язувати з удосконаленням правового регулювання доказування в умовах воєнного стану, зокрема шляхом уточнення процесуальних вимог до електронних доказів та врахування національної й міжнародної судової практики. Це, в свою чергу, сприятиме підвищенню правової визначеності, ефективності кримінального провадження та забезпеченню справедливого судового розгляду.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. Дата оновлення: 01.08.2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 16.12.2025).
2. Дульський О. Л. Поняття збирання доказів сторонами кримінального провадження. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право.* 2024. Вип. 85. Ч. 4. С. 76–85. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.11
3. Коваленко А. В. Збирання доказів у кримінальному провадженні як складова процесу доказування. *Науковий журнал «Вісник Луганського навчально-наукового інституту імені Е. О. Діденка».* 2024. Вип. 2 (106), Ч. 2. С. 56–69. URL: http://repository.ukd.edu.ua/bitstream/handle/123456789/1650/6.pdf?sequence=1
4. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 12.08.2019 р. у справі № 607/14707/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/83589933 (дата звернення: 16.12.2025).
5. Сенченко Н. М., Костюченко Н. Д. Збирання доказів у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану. *Академічні візії.* 2025. Вип. 43. С. 1–6. URL: https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/1981
6. Чиж С. А. До питань оцінки доказів у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану. *Вісник кримінологічної асоціації України.* 2025. Вип. № 1 (34), С. 883–892. DOI: https://doi.org/10.32631/vca.2025.1.74
7. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 16.12.2025).
8. Постанова Верховного Суду від 21.01.2020 р. у справі № 381/2316/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/87179214 (дата звернення: 16.12.2025).
9. Крикунов О. В., Денісова Г. В. Загальні умови допустимості доказів у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. *Серія: Право.* 2025. Вип. 87. Ч. 4. С. 84–91. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.12
10. Шульга В., Калюжна Л. Електронні докази у кримінальному процесі: методи їх виявлення, дослідження та правове закріплення. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* 2025. Вип. 3 (40). С. 136–152. URL: https://reposit.nupp.edu.ua/handle/PoltNTU/20537
11. Луцик В. О. Проблеми правового регулювання використання електронних доказів у кримінальному провадженні. Матеріали конференцій МЦНД. 29 серпня 2025 р. м. Чернівці, Україна. С. 139–146. URL: https://archives.mcnd.org.ua/index.php/conference-proceeding/article/view/1009

Дата першого надходження статті до видання: 17.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 19.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025

УДК 343.2(477)
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.30

Сень І. З.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права і кримінології
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0003-0648-6948

УМОВИ ПРАВОМІРНОСТІ НЕОБХІДНОЇ ОБОРОНИ: АНАЛІЗ ПРАВОВИХ ПОЗИЦІЙ ВЕРХОВНОГО СУДУ

CONDITIONS FOR THE LEGITIMACY OF NECESSARY DEFENCE: ANALYSIS OF LEGAL POSITIONS OF THE SUPREME COURT

У статті проаналізовано та узагальнено правові позиції Верховного Суду щодо умов правомірності необхідної оборони. Звернено увагу, що правозастосовні органи часто здійснюють їх неоднакове тлумачення, а це призводить до непослідовності правозастосування. Здійснено узагальнений аналіз позицій ВС щодо мети необхідної оборони, спрямованості заподіяння шкоди, співрозмірності заподіяної шкоди та відсутності перевищення меж необхідної оборони. Зокрема, Верховний Суд особливу увагу звертав на мету дій при необхідній обороні. Суд неодноразово наголошував, що такою метою має бути саме захист охоронюваних законом прав та інтересів, а у разі, коли визначальним у поведінці особи було не відвернення нападу та захист, а бажання спричинити шкоду потерпілому (розправитися), такі дії не можуть становити необхідної оборони та повинні оцінюватися на загальних підставах. Констатовано також, що ВС неодноразово тлумачив різні аспекти законодавчого положення про перевищення меж необхідної оборони, наведено відповідні правові позиції Верховного Суду. Підтримано підхід Суду щодо необхідності кваліфікації дій винного за ст. 124 КК України, якщо при перевищенні меж необхідної оборони потерпілому умисно заподіяно тяжке тілесне ушкодження, від якого настала смерть, за відсутності умислу на позбавлення життя.

Окрема увага приділена «спеціальним» видам необхідної оборони, передбаченим ч. 5 ст. 36 КК України. Зацитовано позиції ВС, що у таких випадках шкода, заподіяна особі, яка посягає, не обмежена ніякими межами. Проаналізовано зміст понять «напад», «озброєна особа», «група осіб», «протиправне насильницьке вторгнення у житло чи інше приміщення» у світлі практики Верховного Суду. Обґрунтовано, що ВС підтримує розширене тлумачення терміна «озброєна» особа, допускаючи можливість «озброєності» особи предметами, здатними заподіяти шкоду життю чи здоров'ю людини, а не лише будь-яким із видів зброї.

Висвітлено позицію ВС щодо необхідності закриття кримінального провадження у випадку встановлення, що особа діяла в стані необхідної оборони із дотриманням її меж, на підставі п. 2 ч. 1 ст. 284 КПК України, тобто у зв'язку з відсутністю в діянні складу кримінального правопорушення.

Ключові слова: *необхідна оборона, умови правомірності, мета, перевищення меж, озброєна особа, група осіб, напад, Кримінальний кодекс України, судова практика, Верховний Суд.*

The article analyzes and summarizes the legal positions of the Supreme Court regarding the conditions for the legitimacy of necessary defence. The author emphasizes that law enforcement bodies often provide ambiguous interpretations of the relevant legislative provisions, which leads to their inconsistent application. A generalized analysis is presented of the Supreme Court's positions concerning the purpose of necessary defence, the direction of inflicting harm, proportionality of the harm caused, and the absence of exceeding the limits of necessary defence. In particular, the Supreme Court has paid special attention to the purpose of necessary defence. The Court has repeatedly emphasized that such a purpose must be the protection of legally protected rights and interests. If the decisive factor in a person's behavior is not the prevention of an attack and defence, but rather the desire to harm the trespasser (to take revenge), such actions cannot be considered necessary defence and must be assessed on general grounds. The author also notes that the Supreme Court has repeatedly interpreted various aspects of the legislative provisions concerning the excess of necessary defence and presents the relevant legal positions. The Court's approach to qualifying a person's actions under Article 124 of the Criminal Code of Ukraine is supported, in cases where, in exceeding the limits of necessary defence, he or she intentionally inflicted grievous bodily injury that resulted in the victim's death, provided there was no intent to commit murder.

Special attention is paid to the "special" types of necessary defence provided for in Part 5 of Article 36 of the Criminal Code of Ukraine. The author cites the Supreme Court's position that in such cases, the severity of harm caused to the attacker is not limited. The author analyzes the content of the concepts "attack", "armed person", "group of persons", and "unlawful violent intrusion into a dwelling or other premises" in light of the Supreme Court's practice. It is substantiated that the Supreme Court supports a broad interpretation

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

of the term “armed person” – a person may be “armed” with objects capable of causing harm to a person's life or health, not only conventional weapons.

Finally, the author highlights the Supreme Court's position on the necessity of terminating criminal proceedings based on paragraph 2 of Part 1 of Article 284 of the Criminal Procedural Code of Ukraine (i.e., due to the absence of elements of the criminal offence in the act concerned) in cases where it is established that a person acted within the limits of necessary defence.

Key words: *necessary defence, conditions for the legitimacy, purpose, exceeding the limits, armed person, group of persons, attack, Criminal Code of Ukraine, judicial practice, Supreme Court.*

Постановка проблеми. Серед усіх обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, найбільш поширеною в судовій практиці є необхідна оборона. Як абсолютно справедливо стверджується у преамбулі постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про необхідну оборону» від 26 квітня 2002 р. № 1, закріплене ст. 36 Кримінального кодексу України право кожного на необхідну оборону від суспільно небезпечного посягання є важливою гарантією реалізації конституційних положень про непорушність прав та свобод людини і громадянина, про невід’ємне право кожної людини на життя, недоторканність її житла й майна, а також забезпечує умови для захисту суспільних інтересів та інтересів держави [1].

Водночас розуміння окремих ознак необхідної оборони не є одностайним та викликає труднощі при їх встановленні правозастосовними органами. Кампанія ЧЕСНО. Фільтруй Суд!, провівши дослідження судової практики у справах про необхідну оборону, дійшла до висновку, що відповідна судова практика не просто різниться від випадку до випадку, а є діаметрально протилежною за схожих обставин. Зважаючи на це, у підсудку цього дослідження Верховному Суду (далі – ВС) рекомендовано закріпити єдину практику щодо застосування відповідних норм про необхідну оборону та довести власну позицію до місцевих судів для обов’язкового врахування при розгляді такого роду кримінальних проваджень [2]. Варто зазначити, що ВС вже неодноразово тлумачив ті чи інші ознаки необхідної оборони у своїх постановах. Відтак, врахування судами цих висновків ВС при застосуванні норм про необхідну оборону сприятиме забезпеченню сталості та єдності судової практики у цій частині.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Висновки ВС щодо різних аспектів необхідної оборони не один раз згадувалися у працях українських науковців. Зокрема, можна відзначити публікації таких вчених, як С. М. Авраменко [3], Г. М. Андрусяк [4], О. А. Журавель [5], С. В. Івашко [6], Т. О. Михайліченко і Ю. Ю. Забуга [7] та інших. Крім того, варто згадати про блог В. Штики, в якому зібрано витяги з постанов ККС ВС щодо необхідної оборони [8]. Проте узагальненого аналізу практики ВС щодо розуміння Судом ознак необхідної оборони поки що здійснено не було. У попередній публікації «Підстава необхідної оборони: аналіз правових позицій Верховного Суду» нами було здійснено узагальнення висновків ВС щодо підстави необхідної оборони, яка характеризується двома елементами: вчинення особою суспільно небезпечного посягання та необхідність його негайного відвернення або припинення [9]. Водночас для правильної оцінки дій особи як таких, що вчинені у стані необхідної оборони, потрібно встановити не лише наявність підстави для необхідної оборони, але й дотримання особою умов її правомірності.

З огляду на це, **метою статті** є узагальнення наявних висновків ВС щодо умов правомірності необхідної оборони та виокремлення тих проблемних моментів у застосуванні цієї обставини, що виключає кримінальну протиправність діяння, які вже були вирішені ВС.

Виклад основного матеріалу. Законодавче визначення необхідної оборони у ч. 1 ст. 36 Кримінального кодексу України (далі – КК України) [10] дозволяє виокремити умови її правомірності [11, с. 594–598], які поступово проаналізуємо у цій статті на основі наявної практики ВС.

Метою дій при необхідній обороні є *захист* охоронюваних законом прав та інтересів *особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави*. ВС багато разів звертав увагу на цю умову правомірності необхідної оборони. Так, у постанові ККС ВС від 19 квітня 2018 р. у справі № 722/1981/16-к наголошено, що «оборона визнається необхідною лише у випадку, якщо дії, що становлять її зміст, вчинено з метою захисту охоронюваних законом: а) прав та інтересів особи, яка захищається; б) прав та інтересів іншої особи (фізичної чи юридичної); в) суспільних інтересів; г) інтересів держави» [12]. У постанові ККС ВС від 15 травня 2018 р. у справі № 713/1622/16-к зазначено: «Намір захистити особисті чи суспільні інтереси від злочинного посягання є визначальним мотивом у разі необхідної оборони» [13].

Неодноразово ВС акцентував увагу на тому, що у разі, коли визначальним у поведінці особи було не відвернення нападу та захист, а бажання спричинити шкоду потерпілому (розправитися), такі дії за своїми ознаками не становлять необхідної оборони, вони набувають протиправного характеру і мають розцінюватись на загальних підставах (наприклад, таке

твердження є у постанові ККС ВС від 29 липня 2024 р. у справі № 643/20796/21 [14] та в багатьох інших [15; 16; 17; 18 та ін.]).

Крім того, ККС ВС наголошує, що намір захистити особисті чи суспільні інтереси від злочинного посягання є визначальним мотивом не тільки у випадку необхідної оборони, а й при перевищенні її меж (зокрема, у постанові від 20 жовтня 2020 р. у справі № 201/10870/16) [18] та в інших [16; 17]). При цьому, ВС звернув увагу на те, що перевищення меж оборони може бути зумовлене й іншими мотивами, наприклад: наміром розправитися з нападником через учинений ним напад, страхом тощо. Проте існування різних мотивів не змінює того, що мотив захисту є основним стимулом, який визначає поведінку особи, яка перевищила межі необхідної оборони. Мотивація дій винного при перевищенні меж необхідної оборони має бути в основному зумовлена захистом від суспільно небезпечного посягання охоронюваних законом прав та інтересів [18].

Наступну умову правомірності необхідної оборони можна назвати ***спрямованістю заподіяння шкоди***. Вона полягає в тому, що шкода при необхідній обороні заподіюється виключно *посягаючому («тому, хто посягає»)*. На це ВС звернув увагу, зокрема, в постанові від 19 квітня 2018 р. у справі № 722/1981/16-к: «шкода при необхідній обороні може бути заподіяна тільки тому, хто посягає» [12]. У постанові ККС ВС від 13 грудня 2022 р. у справі № 676/1214/21 також наголошено, що «шкода має заподіюватись лише особі, яка вчиняє посягання, а не будь-якій іншій особі» [15].

З цього приводу в абз. 3 п. 3 постанови Пленуму ВС України «Про судову практику у справах про необхідну оборону» від 26 квітня 2002 р. № 1 зазначено: «Якщо при необхідній обороні випадково заподіяно шкоду не причетній до нападу особі, відповідальність може настати залежно від наслідків за заподіяння шкоди через необережність» [1].

Ще однією умовою правомірності необхідної оборони є ***співрозмірність заподіяної шкоди***, яка полягає в тому, що шкода при необхідній обороні має бути *необхідною і достатньою* в даній обстановці *для негайного відвернення чи припинення посягання*. У цьому контексті варто звернути увагу на роз'яснення ВС, викладені у вже неодноразово згаданій постанові від 19 квітня 2018 р. у справі № 722/1981/16-к, про необхідність при розгляді справ даної категорії з'ясовувати, чи мала особа, яка захищалася, реальну можливість ефективно відбити суспільно небезпечне посягання іншими засобами із заподіянням нападникові шкоди, необхідної і достатньої в конкретній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання (зазначимо, що в цій частині ВС дослівно відтворив рекомендації, викладені в абз. 3 п. 2 постанови Пленуму ВС України «Про судову практику у справах про необхідну оборону» від 26 квітня 2002 р. № 1) [1; 12]. Наприклад, у постанові ККС ВС від 24 січня 2019 р. у справі № 444/1586/16-к застосування обвинуваченим ножа, яким було заподіяно тяжке тілесне ушкодження потерпілому, що спричинило його смерть, у відповідь на удар долонею було визнано неспіврозмірним таким діям потерпілого, що виключило наявність стану необхідної оборони в обвинуваченого (зазначимо, що останній був особою з інвалідністю І групи, а потерпілий був здоровим) [19].

Загалом тлумачити умову співрозмірності заподіяної шкоди потрібно із врахуванням наступної умови правомірності необхідної оборони, якою є ***відсутність перевищення її меж***, адже таке перевищення якраз і стає наслідком порушення умови щодо співрозмірності заподіяної шкоди. Поняття перевищення меж необхідної оборони викладене законодавцем у ч. 3 ст. 36 КК України, а ВС неодноразово тлумачив різні аспекти цього законодавчого положення.

У постанові ККС ВС від 1 листопада 2022 р. у справі № 686/7480/19 підкреслено, що під *тяжкою шкодою* при перевищенні меж необхідної оборони слід розуміти смерть особи або заподіяння їй тяжкого тілесного ушкодження [20]. У постанові від 16 червня 2022 р. у справі № 373/2362/17 також наголошено, що відповідальність за перевищення меж необхідної оборони настає лише при заподіянні шкоди двох видів, а саме: тяжкого тілесного ушкодження; умисного вбивства. Відповідальність за таке перевищення меж необхідної оборони передбачена статтями 118 і 124. В інших випадках перевищення меж необхідної оборони не є злочином [21].

У постанові від 10 жовтня 2023 р. у справі № 202/2592/22 ККС ВС звернув увагу на те, що перевищенням меж необхідної оборони може визнаватися лише *умисне* заподіяння шкоди. Далі у цій же постанові наголошено: «необережне спричинення шкоди при обороні від посягання не може свідчити про перевищення меж необхідної оборони» [22]. Відтак, у постанові ККС ВС від 22 березня 2023 р. у справі № 276/1922/20 цілком обґрунтовано відзначено: якщо при перевищенні меж необхідної оборони потерпілому умисно заподіяно тяжке тілесне ушкодження, від якого настала смерть, за відсутності умислу на позбавлення життя дії винного слід кваліфікувати за ст. 124 КК України [23].

Крім того, ВС неодноразово наголошував, що наявність умислу на заподіяння шкоди не виключає перебування особи в стані необхідної оборони. У постанові ККС ВС від 19 вересня 2023 р. у справі № 204/647/20 зазначено, що злочини, передбачені ст. ст. 118 та 124 КК України, є умисними, а тому наявність умислу на спричинення шкоди особі, що посягає, у тому числі – умислу на її вбивство, не виключає перебування

особи, що захищається, в стані оборони [24]. У постановах від 16 березня 2021 р. у справі № 627/1021/17 та від 6 серпня 2023 р. у справі № 279/4057/17 ККС ВС наголосив, що дії особи, яка захищається від нападу, також є умисними, однак такі дії не визнаються законом суспільно небезпечними, а тому виключається протиправність діяння [25; 26]. В останній постанові також відзначено, що для вирішення питання про наявність стану необхідної оборони в діянні особи не має значення, чи завдавала вона удар умисно чи необережно [26].

У постанові ККС ВС від 1 листопада 2022 р. у справі № 686/7480/19 розкрито зміст *явної* невідповідності при перевищенні меж необхідної оборони: «Невідповідність тяжкої шкоди, заподіяної тому, хто посягає, небезпечності посягання або обстановці захисту слід визнавати явною тоді, коли це з урахуванням обставин справи є очевидним для кожної людини, а отже і для того, хто обороняється» [20]. А у постанові ККС ВС від 12 липня 2023 р. у справі № 446/837/21 зазначено: «Явність такої невідповідності перш за все означає, що заподіяна тому, хто посягає, тяжка шкода об'єктивно перебуває в очевидній, різкій невідповідності або з небезпечністю вчиненого посягання, або з обстановкою захисту, що склалася для того, хто захищається. Особа, що захищається, повинна суб'єктивно усвідомлювати явну невідповідність тяжкої шкоди, яку вона заподіює тому, хто посягає» [27].

Загалом, надаючи рекомендації щодо встановлення наявності або відсутності ознак перевищення меж необхідної оборони, ВС дублює положення, викладені в п. 5 постанови Пленуму ВС України «Про судову практику у справах про необхідну оборону» від 26 квітня 2002 р. № 1, про необхідність «враховувати не лише відповідність чи невідповідність знарядь захисту і нападу, а й характер небезпеки, що загрожувала особі, яка захищалася, та обставини, що могли вплинути на реальне співвідношення сил, зокрема: місце і час нападу, його раптовість, неготовність до його відбиття, кількість нападників і тих, хто захищався, їхні фізичні дані (вік, стать, стан здоров'я) та інші обставини» [1; 12; 23; 28]. Крім того, у постановах ККС ВС від 19 вересня 2023 р. у справі № 204/647/20 та від 5 грудня 2023 р. у справі № 125/2136/20 наголошено, що «застосування для захисту засобів, що не відповідають обстановці посягання, не спростовує перебування особи у стані оборони», але може свідчити про перевищення меж необхідної оборони [24; 28].

У ч. 5 ст. 36 чинний КК України передбачає так звані ***«спеціальні» види необхідної оборони*** – випадки, коли меж необхідної оборони не існує [11, с. 598-600]. У постанові ККС ВС від 19 вересня 2022 р. у справі № 149/916/17 відзначено, що перелічені в ч. 5 ст. 36 КК України обставини «виключають можливість існування перевищення меж необхідної оборони» [29]. В юридичний літературі такі випадки інколи називають безмежною необхідною обороною [30; 31, с. 784].

У судовій практиці нерідко трапляються випадки недодержання цього правила. Зважаючи на це, ВС неодноразово звертав на це увагу у своїх постановах. Так, у постановах ККС ВС від 20 листопада 2018 р. у справі № 490/11155/14-к та від 22 березня 2023 р. у справі № 276/1922/20 підкреслено: «закон передбачає винятки із загального правила про те, що при необхідній обороні особа, що захищається, повинна додержуватися визначеної межі, завдаючи шкоду посягаючому. Цими винятками є – напад озброєної особи, напад групи осіб або протиправне насильницьке вторгнення у житло чи інше приміщення. У таких випадках шкода, заподіяна особі, яка посягає, *не обмежена ніякими межами*» [32; 23]. Ще у декількох постановах ККС ВС конкретизував, що в таких випадках «шкода, заподіяна особі, яка посягає, не обмежена ніякими межами, *аж до позбавлення посягаючого життя*» (зокрема, таке твердження міститься у постанові від 6 серпня 2023 р. у справі № 279/4057/17 [26] та в інших [25; 33]).

У теорії кримінального права відсутній єдиний підхід до тлумачення перелічених «спеціальних» видів необхідної оборони. Науковці дискутують щодо розуміння відповідних формулювань та висувають пропозиції щодо уточнення законодавчих положень. Це аж ніяк не може сприяти послідовності правозастосування, тому висновки ВС щодо неоднозначних законодавчих положень є вкрай важливими для забезпечення єдності судової практики в цій частині.

Наприклад, тривають дискусії щодо розуміння поняття «*озброєна особа*» у ч. 5 ст. 36 КК України. Тут варто звернути увагу на постанову ККС ВС від 16 березня 2021 р. у справі № 627/1021/17, у якій нападом озброєної особи було визнано напад особи *із сокирою* в руці [25]. У постанові ККС ВС від 1 листопада 2022 р. у справі № 686/7480/19, аргументуючи необхідність застосування ч. 5 ст. 36 КК України, ВС зазначає про захист від «протиправного посягання з боку групи осіб, одна з яких була *озброєна битою*» [20]. Тобто, ВС підтримав підхід щодо розуміння під озброєною особою у цьому законодавчому положенні не лише особи, яка має на озброєнні будь-який із видів зброї, але також і особи, яка «озброєна» іншими предметами, здатними заподіяти шкоду життю чи здоров'ю людини (наприклад, сокирою, битою).

Напад *групи осіб* визначається у постанові ККС ВС від 6 серпня 2023 р. у справі № 279/4057/17 як «узгоджені дії двох або більше осіб, якими застосовується насильство або створюється реальна загроза його застосування до потерпілого для досягнення злочинної

мети (наприклад, вбивства, заволодіння майном, зґвалтування тощо)» [26]. Як бачимо, під групою осіб ВС розуміє «двох або більше осіб», не пов'язуючи таку групу із однією з форм співучасті, визначених законодавцем у ст. 28 КК України. Тому можна зробити висновок, що такі особи не обов'язково повинні бути наділені ознаками суб'єкта кримінального правопорушення.

Варте уваги роз'яснення, викладене у постанові ККС ВС від 9 жовтня 2019 р. у справі № 755/190/15-к: «При вчиненні посягання групою осіб, той хто обороняється, вправі застосовувати до будь-якого члена групи такі заходи захисту, які визначаються небезпекою та характером дії усієї групи, враховуючи, що особа, яка обороняється прагне відвернути не дії окремих учасників групового посягання, а захищається від посягання в цілому. У такому випадку необхідною є оборона, яка здійснюється шляхом заподіяння шкоди будь-якому учаснику групи, якщо такі дії необхідні для припинення спільного посягання групи осіб» [34].

Загалом, щодо нападу озброєної особи та нападу групи осіб у постанові ККС ВС від 20 листопада 2018 р. у справі № 490/11155/14-к наголошено, що «лише за умов встановлення такого винятково чинника, як *напад*, не настає кримінальна відповідальність, відповідно до ч. 5 ст. 36 КК». При цьому, напад ВС визначив як раптове, непередбачуване для особи, що захищається, агресивне, насильницьке посягання [32].

У постанові ККС ВС від 6 серпня 2023 р. у справі № 279/4057/17 визначене також поняття *протиправного насильницького вторгнення в житло чи інше приміщення* як «дії однієї особи чи групи осіб, пов'язані із застосуванням насильства з метою незаконного проникнення у житло чи інше приміщення» [26].

Наостанок звернемо увагу на особливості закриття кримінального провадження у випадку встановлення, що особа діяла в стані необхідної оборони із дотриманням її меж. ВС зазначає, що в таких випадках кримінальне провадження підлягає закриттю відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 284 КПК України у зв'язку з відсутністю в діянні складу кримінального правопорушення. Так, у постанові ККС ВС від 26 квітня 2018 р. у справі № 342/538/14-к встановлено, що особа заподіяла смерть потерпілій, перебуваючи у стані необхідної оборони із дотриманням умов її правомірності, та зазначено, що «кримінальне провадження відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 284 КПК підлягає закриттю у зв'язку з відсутністю в діянні складу злочину» [33].

Висновки. Зважаючи на непослідовність судової практики в частині застосування норм про необхідну оборону, висновки ВС відіграють ключову роль у забезпеченні єдності правозастосування. Аналіз практики Верховного Суду свідчить про поступове формування системного підходу до тлумачення умов правомірності необхідної оборони. Значну увагу у постановах ВС приділено «спеціальним» видам необхідної оборони, передбаченим ч. 5 ст. 36 КК України. Важливими є висновки ВС щодо поняття «озброєна особа» в одному з них. Так, ВС визнав озброєною особу з сокирою в руці, а також особу, озброєну битою, тобто послідовно підтримує позицію, що під озброєною особою в ч. 5 ст. 36 КК України потрібно розуміти особу, яка «озброєна» предметами, здатними заподіяти шкоду життю чи здоров'ю людини, а не лише ту, що має на озброєнні будь-який із видів зброї.

Таким чином, правові позиції ВС щодо застосування норм про необхідну оборону є важливим орієнтиром для місцевих та апеляційних судів. Попри те, що не усі проблемні питання щодо тлумачення умов правомірності необхідної оборони знайшли своє вирішення у постановах ВС, врахування судами наявних висновків ВС сприятиме забезпеченню сталості та єдності судової практики у цій сфері.

Список використаних джерел:

1. Про судову практику у справах про необхідну оборону : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 р. № 1. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0001700-02 (дата звернення: 9.08.2024).

2. Право на самозахист: лотерея від українських судів. *Центр демократії та верховенства права* : веб-сайт. URL: https://cedem.org.ua/analytics/pravo-na-samozahyst/ (дата звернення: 8.08.2024).

3. Авраменко С. М. Аналіз судових рішень за вчинення умисного вбивства в разі перевищення меж необхідної оборони та розмежування діянь, передбачених статтями 36, 115 та 118 КК України. *Право і суспільство*. 2020. № 6-2. Ч. 2. С. 161–165. DOI: 10.32842/2078-3736/2020.6.2.2.24

4. Андрусяк Г. М. Правові позиції Верховного Суду щодо застосування частини п'ятої статті 36 Кримінального кодексу України. *Нове українське право*. 2022. Вип. 4. С. 69–75. DOI: 10.51989/NUL.2022.4.11

5. Журавель О. А. Законність та умови правомірності реалізації громадянами права на самозахист. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2019. № 2 (64). С. 20–24. DOI: 10.32840/1813-338X-2019-2-4

6. Івашко С. В. Необхідна оборона в контексті правозастосовної практики Верховного Суду. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 4. С. 529–532. DOI: 10.32782/2524-0374/2024-4/126

7. Михайліченко Т. О., Забуга Ю. Ю. Правомірний захист vs. необхідна оборона: аналіз новацій у проєкті нового Кримінального кодексу України. *Полтавський правовий часопис*. 2023. № 1. С. 101–118. DOI: 10.21564/2786-7811.1.290478

8. Штика В. Необхідна оборона: практика ВС. *LIGA.net* : веб-сайт. URL: https://blog.liga.net/user/vshtyka/article/54077?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTEAAR2e_ligoGB7Vzmnd4XwUXVO1Iwm7E3sjGS1BOhkrLHt3qjPhjVi29SOHY0_aem_dlpdBKABN7VY9y7j5PMC-Q (дата звернення: 19.07.2025).

9. Сень І. З. Підстава необхідної оборони: аналіз правових позицій Верховного Суду. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 5. С. 737–743. DOI: 10.24144/2788-6018.2024.05.113

10. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення: 14.07.2025).

11. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / за заг. ред. В. М. Бурдіна, В. І. Маркіна. Київ : Юрінком Інтер, 2025. 1148 с.

12. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 19 квітня 2018 р. у справі № 722/1981/16-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/73627768 (дата звернення: 14.07.2025).

13. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 15 травня 2018 р. у справі № 713/1622/16-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/74120825 (дата звернення: 14.07.2025).

14. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 29 липня 2024 р. у справі № 643/20796/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120741114 (дата звернення: 23.08.2024).

15. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 13 грудня 2022 р. у справі № 676/1214/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107984930 (дата звернення: 14.07.2025).

16. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 25 жовтня 2022 р. у справі № 676/2606/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107023925 (дата звернення: 14.07.2025).

17. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 23 травня 2019 р. у справі № 640/8290/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/82034788 (дата звернення: 23.08.2024).

18. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 20 жовтня 2020 р. у справі № 201/10870/16. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/92363932 (дата звернення: 11.07.2025).

19. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 24 січня 2019 р. у справі № 444/1586/16-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/79516830 (дата звернення: 23.08.2024).

20. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 1 листопада 2022 р. у справі № 686/7480/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107140858 (дата звернення: 14.07.2025).

21. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 16 червня 2022 р. у справі № 373/2362/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104886070 (дата звернення: 13.07.2025).

22. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 10 жовтня 2023 р. у справі № 202/2592/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114086741 (дата звернення: 14.07.2025).

23. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 22 березня 2023 р. у справі № 276/1922/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109855072 (дата звернення: 23.08.2024).

24. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 19 вересня 2023 р. у справі № 204/647/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113722437 (дата звернення: 24.08.2024).

25. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 16 березня 2021 р. у справі № 627/1021/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/96006337 (дата звернення: 14.07.2025).

26. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 6 серпня 2023 р. у справі № 279/4057/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113357698 (дата звернення: 23.08.2024).

27. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 12 липня 2023 р. у справі № 446/837/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112227892 (дата звернення: 11.07.2025).

28. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 5 грудня 2023 р. у справі № 125/2136/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115476607 (дата звернення: 23.08.2024).

29. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 19 вересня 2022 р. у справі № 149/916/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106390665 (дата звернення: 23.08.2024).

30. Андрусяк Г. М. Безмежна необхідна оборона (частина 5 статті 36 КК України): актуальні проблеми вдосконалення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 7. С. 332–335. DOI: 10.32782/2524-0374/2023-7/77

31. Кримінальне право. Загальна частина (Українсько-європейські студії) : підручник : у 2 книгах / за ред. О. О. Дудорова, А. А. Стрижевської. Книга 1. Київ : Видавництво «Норма права», 2025. 824 с.

32. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 20 листопада 2018 р. у справі № 490/11155/14-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/78111068 (дата звернення: 14.07.2025).

33. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 26 квітня 2018 р. у справі № 342/538/14-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/73758539 (дата звернення: 14.07.2025).

34. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 9 жовтня 2019 р. у справі № 755/190/15-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/84975944 (дата звернення: 23.08.2024).

Дата першого надходження статті до видання: 11.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 16.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025

УДК 340.12
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.31

Сунєгін С. О.,
кандидат юридичних наук, старший дослідник,
старший науковий співробітник відділу теорії держави і права
Інституту держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України
ORCID: 0000-0003-4304-708X

ПРИНЦИПИ ПРАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ПЕРСПЕКТИВИ ТРАНСФОРМАЦІЇ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

PRINCIPLES OF LAW-MAKING ACTIVITY: PROSPECTS OF TRANSFORMATION IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION PROCESSES

Стаття присвячена визначенню перспектив трансформації окремих принципів правотворчої діяльності в контексті євроінтеграційних процесів, закріплених у Законі України «Про правотворчу діяльність». З'ясовано зміст поняття «система законодавства» та визначено ключові аспекти її розвитку в умовах сучасного етапу європейської інтеграції України. Наголошується на недостатності використання поширеного в юридичній літературі формально-юридичного підходу до розуміння сутності та природи системи законодавства України і необхідності її дослідження як способу нормативно-правової інституціоналізації смислових конструкцій, які відображають ціннісно-ідеологічні та психологічні орієнтири розвитку українського суспільства, а також утвердження його місця в архітектурі сучасного світового порядку. Уточнено взаємозв'язок понять «принципи правотворчої діяльності», «принципи формування та розвитку системи законодавства» та «принципи системи законодавства». Підкреслюється, що європейська правова інтеграція вимагає від України не механічної імплементації норм законодавства ЄС, а перегляду теоретико-методологічних засад формування та розвитку вітчизняної системи нормативно-правових актів. Обґрунтовується необхідність переосмислення закріпленої у статті 3 Закону України «Про правотворчу діяльність» системи принципів правотворчості, зокрема доцільність її доповнення іншими принципами, які допоможуть зробити систему законодавства більш гнучкою, сучасною та соціально орієнтованою. У зв'язку із цим, демократичність правотворчої діяльності пропонується розглядати у контексті її інклюзивності та транспарентності; системність правотворчості необхідно досліджувати з урахуванням її адаптивних здатностей, а необхідність та обґрунтованість правотворчої діяльності потребує уточнення через необхідність розробки конкретного переліку механізмів оцінки впливу законодавчих актів на відповідні суспільні відносини, які мають обов'язково містити оцінку впливу відповідних нормативно-правових актів на суспільну мораль та пов'язану з нею релігійну традицію.

Ключові слова: *правотворчість, принципи правотворчої діяльності, система законодавства, європейська інтеграція, системність та адаптивність законодавства, інклюзивність та транспарентність правотворчості.*

The article is devoted to determining the prospects for the transformation of certain principles of law-making activity in the context of European integration processes, enshrined in the Law of Ukraine "On Law-making Activity". The content of the concept of "system of legislation" is clarified and key aspects of its development are identified in the conditions of the current stage of Ukraine's European integration. The insufficiency of the use of the formal-legal approach common in legal literature to understanding the essence and nature of the Ukrainian legislative system and the need to study it as a method of normative-legal institutionalization of semantic constructs that reflect the value-ideological and psychological guidelines for the development of Ukrainian society, as well as the establishment of its place in the architecture of the modern world order is emphasized. Attention is focused on the fact that European legal integration requires Ukraine not to mechanically implement the norms of EU legislation, but to revise the theoretical and methodological principles of the formation and development of the domestic system of regulatory legal acts. The need to rethink the system of law-making principles enshrined in Article 3 of the Law of Ukraine "On Law-making Activity" is substantiated, in particular the expediency of supplementing it with other principles that will help make the legislative system more flexible, modern and socially oriented. In this regard, it is proposed to consider the democratic nature of law-making in the context of its inclusiveness and transparency; the systematic nature of law-making must be studied taking into account its adaptive capabilities, and the necessity and justification of law-making requires clarification due to the need to develop a specific list of mechanisms for assessing the impact of legislative acts on relevant social relations, which must necessarily include an assessment of the impact of relevant regulatory legal acts on public morality and the related religious tradition.

Key words: *law-making, principles of law-making, system of legislation, European integration, systematicity and adaptability of legislation, inclusiveness and transparency of law-making.*

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Система законодавства сучасної України перебуває у стані інтенсивної трансформації під впливом різноманітних внутрішніх та зовнішніх чинників. Реформування різних сфер і галузей суспільного життя, геополітичні та військові виклики, всеохоплююча цифровізація соціальних відносин, прискорена європейська інтеграція тощо, безпосередньо впливають не лише на зміст та форму відповідних галузей права України, але й на саму структуру, принципи та методологічні засади формування та розвитку системи національного законодавства. В умовах зазначеної правової еволюції, коли вимоги адаптації вітчизняних нормативно-правових актів до норм права Європейського Союзу поєднуються з необхідністю збереження національної ідентичності та унікального соціокультурного коду українського суспільства, виникає потреба у переосмисленні засад формування та розвитку внутрішнього законодавства.

Однією з ключових проблем сучасного етапу розвитку національної правової системи України є все більш зростаюча динаміка розвитку вітчизняного законодавства, що проявляється у його постійному оновленні. Численні реформи, правові новації та швидка зміна нормативного порядку денного у роботі суб'єктів владних повноважень всіх рівнів, зокрема Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України, створюють ефект нестабільності та знижують передбачуваність правового регулювання суспільних відносин. Це, у свою чергу, суттєво ускладнює реалізацію принципу правової визначеності як складової верховенства права та підриває довіру до всієї правової системи нашої держави. В умовах зближення України з правовою системою Європейського Союзу, правова традиція якої спирається на так зване «м'яке право» і правовий плюралізм, що забезпечують збалансований характер правових трансформацій та повагу до нормативної стабільності, особливої значущості набуває здійснення концептуального осмислення цих підходів з урахуванням вітчизняних реалій.

Поряд з цим, актуальність дослідження даної проблематики зумовлюється також когнітивною та комунікативною кризою, яка має місце в соціонормативній сфері. Йдеться, зокрема, про те, що сучасне законодавство в умовах функціонування глобального інформаційного суспільства та всеохоплюючої цифровізації суспільних відносин перестає бути виключно нормативною системою, поступово перетворюючись на визначену смислову конструкцію, яка взаємопов'язана з багатоаспектною соціальною реальністю. Посилення правової невизначеності у регулюванні суспільних відносин, ускладнення правореалізаційних механізмів та дефіцит громадської довіри до публічних комунікацій загострюють питання необхідності пошуку нових когнітивних підходів до розуміння сутності та природи сучасної законодавчої теорії і практики.

У сучасному соціогуманітарному дискурсі система законодавства традиційно розуміється як внутрішньо впорядкована сукупність нормативно-правових актів, які регулюють суспільні відносини в різних сферах і галузях життя, мають визначену ієрархічну структуру та логіку побудову. При цьому якщо вести мову про національний правовий дискурс, то в його межах акцент здебільшого робиться на формально-юридичних характеристиках системи законодавства, зокрема, на джерелах права, їх ієрархічній впорядкованості та юридичній силі, а також галузевої приналежності, на правотворчій компетенції суб'єктів владних повноважень тощо. У такому ракурсі законодавство розглядається переважно як статична та замкнена на своєму внутрішньому розвитку система нормативно-правових актів, яка повинна відповідати конкретним принципам правової та соціальної держави, зокрема принципу верховенства права, правової визначеності, соціальної спрямованості законодавства тощо [1, с. 260–272; 2, с. 241–244].

Водночас, сучасна правова реальність як динамічний, відкритий ціннісно-смисловий та нормативний простір, в якому правові норми формуються в умовах багатоманітності їх джерельної бази, правових традицій та соціокультурних контекстів, вимагає певного переосмислення сутності та природи системи законодавства, у тому числі принципів її побудови в умовах сьогодення. Останнє пов'язано з тим, що законодавство є не лише інструментом правового регулювання численних суспільних відносин, але й способом нормативно-правової інституціоналізації смислових конструкцій, які відображають ціннісно-ідеологічні та психологічні орієнтири розвитку українського суспільства, а також утвердження його місця в архітектурі сучасного світового порядку. Останнє пов'язано з тим, що норми права, які містяться в актах законодавства, «є ціннісним відображенням дійсності; вони несуть ціннісне «навантаження», об'єктивують цінності. Норма права є способом виразу належного, його формою» [3, с. 84]. Адже як зазначається у сучасній юридичній літературі, «роль права у суспільстві, його зміст і функції мають бути чітко визначені через призму цінностей, які воно захищає та розвиває. Саме через ці цінності право здатне визначати межі свободи особи, забезпечувати баланс між індивідуальними правами та соціальними обов'язками, а також усвідомлювати важливість обмежень як необхідних елементів правового порядку» [4, с. 9]. Саме в цьому контексті має відбуватися переосмислення принципів правотворчості, які являють собою основоположні засади здійснення суб'єктами владних повноважень правотворчої

діяльності, що мають не лише нормативне, але й важливе методологічне значення.

Як відомо, принципи правотворчості являють собою найбільш загальні та значущі ціннісно-нормативні ідеї та положення, які визначають форму і зміст правотворчої і, насамперед, законодавчої діяльності, а також вектор її майбутнього розвитку принаймні на найближчу часову перспективу. Роль зазначених принципів не обмежується суто службовими та декларативними функціями, а проявляється передусім у забезпеченні методологічних орієнтирів розробки, систематизації та інтерпретації правових норм. Саме за допомогою вказаних принципів у сучасних демократичних, правових державах у значній мірі забезпечуються внутрішня узгодженість його норм, передбачуваність подальшого розвитку, логічна несуперечливість та відповідність пануючим у суспільстві правовим цінностям. Слід погодитися з думкою, що додержання цих принципів допомагає уникати правотворчих та правозастосовних помилок, знижує вірогідність створення неякісних та неефективних правових норм, а також сприяє підвищенню рівня правосвідомості та правової культури громадян [5, с. 44].

Необхідно звернути увагу також на те, що в умовах перманентного ускладнення правової та всієї соціокультурної реальності принципи правотворчої діяльності поступово набувають нової якості або значення, яка проявляється у тому, що вони починають виступати когнітивними та аксіологічними орієнтирами формування та розвитку правових норм як загальнообов'язкових, формально визначених правил поведінки, виконання та дотримання яких гарантується державою. Адже такі принципи виконують функцію смислового упорядкування всієї нормативно-правової матерії в суспільстві, допомагаючи долати фрагментарність правового регулювання та інші правові прогалини. Більше того, ці принципи формують основу для критичної оцінки його норм, оскільки задають певний стандарт їх правової легітимності, що є особливо важливим в умовах сучасних трансформацій, в яких традиційні моделі втрачають свою універсальність та вимагають відповідної переоцінки важливих системоутворюючих категорій.

Процес європейської інтеграції, в якому України займає чи не найактивнішу на сьогодні позицію, справляє значний вплив на трансформацію її системи законодавства, оскільки європейське право, основу якого складають традиційні для ЄС цінності верховенства права, прав, людини, демократії та соціально орієнтованої ринкової економіки, пред'являє якісно нові вимоги до функціонування системи національного законодавства, які не обмежуються суто процесом адаптації його норм до відповідних правових актів Європейського Союзу. Це означає, що європейська правова інтеграція вимагає від України не механічної імплементації норм законодавства ЄС, а перегляду теоретико-методологічних засад формування та розвитку цієї системи, що включають в себе такі ключові принципи, як верховенство права, правова визначеність, пропорційність та недискримінація. Включення цих принципів в український правотворчий процес не завжди відбувається органічно, що породжує правову невизначеність та внутрішні протиріччя. Разом з тим, європейська інтеграція України виступає також і як суттєвий чинник оновлення національної правової системи, сприяючи розробці нових принципів упорядкування всього нормативно-правового масиву нашої держави, орієнтованих на плюралізм, інклюзивність та ефективність законодавчої системи, що закладається в основу різноманітних правореалізаційних практик.

Як справедливо вважають українські вчені, розвиток правотворчості в Україні в контексті інтеграції до Європейського Союзу має не допустити хаотичності, що покладає особливу відповідальність на суб'єктів правотворчої діяльності за ефективність, повноту та своєчасність прийняття й введення в дію нормативно-правових актів. Саме тому правотворча діяльність повинна здійснюватися на міцній правовій основі, що регламентує правовий статус суб'єктів правотворчості, а також процесуальні засади та процедурні особливості їх роботи [6, с. 51].

Переходячи до безпосереднього висвітлення питань сучасної трансформації принципів правотворчої діяльності в умовах євроінтеграції України, вважаємо за доцільне наголосити на необхідності забезпечення термінологічної чіткості та узгодженості таких фундаментальних понять для юридичної теорії і практики, як «принципи правотворчої діяльності», «принципи формування та розвитку системи законодавства» та «принципи законодавства» («принципи системи законодавства»). Незважаючи на тісний взаємозв'язок даних правових категорій, важливо провести їх чітке розмежування, що надасть можливість точніше і коректніше аналізувати їх функціональне призначення в правовій системі.

Так, у процесі аналізу відповідних характеристик правового регулювання потрібно враховувати, що при розгляді вже функціонуючої в державі системи законодавства доцільно використовувати поняття «принципи законодавства» або «принципи системи законодавства», оскільки в даному випадку йдеться про фундаментальні, базисні характеристики вже існуючих та чинних правових норм, а також про визначені параметри їх взаємодії в межах правового континууму відповідної держави. Принципи законодавства пов'язані насамперед з його внутрішньою ієрархічною структурою, стабільністю та ефективністю його функціонування в суспільному житті.

На відміну від принципів законодавства, принципи правотворчої діяльності або принципи формування та розвитку системи законодавства безпосередньо стосуються процесу створення правових норм, що більш точно відображає процесуальні аспекти правотворчості, зокрема конкретні етапи, через які проходить законодавча система в процесі даної діяльності, а також механізми її практичного забезпечення. У вказаному контексті терміни «принципи правотворчої діяльності» та «принципи формування і розвитку системи законодавства» є тотожними, оскільки характеризують основні вимоги до процесу створення нормативно-правових актів.

Водночас, слід враховувати, що одні й ті ж самі принципи, зокрема такі як верховенство права, законність, системність, демократичність, пропорційність тощо, можуть одночасно розглядатися і як принципи правотворчої діяльності, так і принципи законодавства. При цьому різниця між ними полягатиме у контексті їх застосування, оскільки в першому випадку вони осмислюються як основоположні засади процесу проектування та створення правових норм, а у другому – як фундаментальні характеристики функціонуючого в державі законодавства, що являє собою нормативну складову її правової системи.

Звертаючись до особливостей формування та розвитку системи законодавства України, необхідно звернути увагу на те, що її основу складають закріплені в Законі України «Про правотворчу діяльність» принципи правотворчості, а саме: верховенство права, що включає в себе, але не виключно, принципи законності, юридичної визначеності, запобігання зловживанню повноваженнями, рівності перед законом та недискримінації, доступу до правосуддя; пріоритетності утвердження та забезпечення прав і свобод людини, дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини; демократичності; пропорційності; необхідності та обґрунтованості, системності; наукового забезпечення; ресурсної забезпеченості. При цьому слід звернути увагу на те, що вказані принципи у повній мірі є властивими і для функціонуючої в Україні системи законодавства, практична реалізація якого у суспільних відносинах має обов'язково відбуватися з урахуванням їх змісту.

Уточнивши зазначені аспекти категоріально-методологічного апарату даного дослідження, спробуємо визначити перспективні напрями змістовної еволюції принципів формування та розвитку системи законодавства України.

У вказаному контексті варто насамперед наголосити на тому, що певного переосмислення з урахуванням євроінтеграційних процесів України потребує закріплена у статті 3 Закону України «Про правотворчу діяльність» система принципів правотворчості. Адже сучасний етап євроінтеграції України, а також кризові реалії функціонування міжнародного правопорядку та розвитку демократичних держав, висувають нові вимоги до формування та розвитку національної системи законодавства, вимагаючи її модернізації як в структурному, так і в змістовному аспектах. Зокрема, окремі принципи, закріплені у статті 3 зазначеного вище Закону, доцільно доповнити іншими принципами, які допоможуть зробити систему законодавства більш гнучкою, сучасною та соціально орієнтованою.

Так, наприклад, принцип системності правотворчої діяльності, на нашу думку, потрібно доповнити принципом адаптивності, значущість якого в умовах стрімко змінюваних реалій суспільного життя на всіх рівнях (глобальному, регіональному та локальному) важко переоцінити, не кажучи вже про його важливість для держав, які інтегруються в Європейський Союз. Йдеться про те, що законодавство, системність якого проявляється насамперед у логічній структурованості та узгодженості його елементів, повинна мати також і гнучкий характер. Саме принцип адаптивності законодавства у поєднанні з принципом системності правотворчої діяльності надасть можливість створити простір для оперативного та ефективного реагування на зміни в соціальній практиці, що дозволить правовій системі України належним чином пристосуватися під особливості права ЄС та враховувати тенденції його розвитку. Аксіоматичним слід визнати, що закони та інші нормативно-правові акти повинні не лише відповідати вимогам часу, містити узгоджені між собою правові норми, але й бути гнучкими для забезпечення своєчасного реагування на зміни в політичному, економічному та соціальному житті. Принцип адаптивності законодавства та, відповідно, правотворчої діяльності у найбільшій мірі проявлятиме себе в тих сферах, в яких суспільні відносини змінюються або еволюціонують найбільше (наприклад, технології, цифровізація, права людини тощо).

Отже, адаптація законодавства України до права Європейського Союзу потребує застосування комплексного підходу, який враховує не лише технічну складову даного процесу, але насамперед відповідні механізми соціальної легітимації впроваджуваних в національне законодавство новацій, що формуються з урахуванням всіх складових культури українського суспільства. Саме такий підхід надасть можливість забезпечити соціально корисні наслідки від реформування вітчизняного законодавства та мінімізувати громадське невдоволення і потенційний спротив новим нормативно-правовим реаліям, оскільки в його змісті враховується вся система соціально-психологічних чинників формування людської поведінки та діяльності.

У вказаному контексті Л. Ніколенко, наприклад, пропонує виокремлювати принцип міжкультурної адаптивності, який передбачає: врахування національних традицій та суспільних

очікувань; збереження балансу між європейськими стандартами та локальними потребами; застосування механізмів, які забезпечують «м'яке» впровадження нових правових норм. При цьому вчений узагальнює, що процес адаптації національного законодавства України до права ЄС є складним та багатоаспектним завданням, що потребує врахування як фундаментальних принципів нормопроектування, так і нових викликів, обумовлених специфікою правового простору ЄС та сучасних глобальних тенденцій. Для успішної імплементації норм ЄС в цих умовах необхідно враховувати принципи, які сприятимуть не лише гармонізації національного законодавства з правом ЄС, але й підвищенню його ефективності, передбачуваності та адаптивності до умов життєдіяльності українського суспільства [7, с. 498–499].

Необхідно також зазначити, що в процесі адаптації законодавства України до права ЄС важливим і необхідним є врахування досвіду відповідних європейських країн, які раніше набули повноправного членства в Європейському Союзі, у тому числі позитивного і негативного досвіду євроінтеграції інших держав-кандидатів у члени ЄС. Слід погодитись з В. Риндюк та О. Кучинською, які вважають, що правові та інституційні механізми адаптації законодавства України до права ЄС потребують упорядкування та чіткого нормативного закріплення, зокрема, з врахуванням досвіду досягнень й невдач держав-членів ЄС на шляху до євроінтеграції. Адаптації законодавства України до права ЄС є окремим самостійним напрямом правотворчої діяльності, який має бути чітко врегульовано у законодавстві через уточнення повноважень суб'єктів правотворчості та чітку їх координацію у цій сфері; через оновлення механізму адаптації законодавства України до права ЄС та розробку єдиних детальних методичних рекомендацій стосовно даного процесу тощо [8, с. 125].

Окрім принципу системності, певного уточнення потребує також і принцип демократичності правотворчої діяльності, закріплений у пункті 3 частини першої статті 3 Закону України «Про правотворчу діяльність». В умовах євроінтеграції України даний принцип також слід доповнити принципами інклюзивності та транспарентності, які здатні посилити демократичну природу правотворчості, зробивши її більш відкритою, доступною, відповідальною перед особою та громадянським суспільством, що, у свою чергу, неминуче позитивно відобразиться на якості функціонуючої в державі системи законодавства.

Незважаючи на те, що поняття «інклюзія» та/або «інклюзивний підхід» використовуються в сучасному соціогуманітарному дискурсі переважно у площині соціально-економічних відносин, зокрема у сфері забезпечення якості освіти, надання медичних та інших соціальних послуг, боротьби з бідністю, модернізації ринків праці тощо, все ж нинішні реалії демократичного розвитку свідчать про набуття інклюзією значення одного з основних, магістральних напрямів розвитку державної політики практично у всіх сферах і галузях суспільного життя, що випливає, з-поміж іншого, зі змісту деяких нормативно-правових актів.

Так, наприклад, відповідно до Національної Стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки, затвердженої Указом Президента України від 27.09.2021 р. № 487/2021, одним із принципів, на яких базується вказана Стратегія, є принцип участі та інклюзивності, який передбачає, що управлінські рішення, які стосуються питань реалізації цієї Стратегії, приймаються відповідними органами за результатами вивчення інтересів та потреб громадян, територіальних громад, інститутів громадянського суспільства, зокрема шляхом проведення публічних консультацій. При цьому створюються необхідні умови для рівноправної участі, вживаються заходи для подолання перешкод для представлення інтересів тієї чи іншої суспільної групи.

Крім цього, згідно із абзацом третім розділу І Національної Стратегії зі створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14.04.2021 р. № 336-р, зазначена Стратегія розроблена відповідно до принципів та інструментів методології управління, орієнтованого на результат, спрямована на сталий, інклюзивний розвиток і забезпечення доступності та людиноцентричності у всіх сферах життєдіяльності суспільства, розв'язання наявних проблем та задоволення потреб різних суспільних груп шляхом виконання визначених завдань та досягнення поставлених цілей. Аналіз цього, а також багатьох інших положень даної Стратегії надає можливість зробити висновок про те, що інклюзивність набуває якість одного з основоположних принципів формування та розвитку державної політики у всіх важливих сферах суспільного життя.

Як справедливо відзначається у науковій літературі, «вивчення досвіду розвинених країн світу та Європейського Союзу дає підстави для поширення інклюзивного підходу до соціального захисту людей з інвалідністю не тільки у сфері освіти, а в усіх інших сферах життя – соціально-економічній, сімейно-побутовій, медичній, інфраструктурній, культурній тощо… У такому аспекті інклюзивна політика може розглядатися як інтегративний напрям сучасної політики щодо забезпечення прав і свобод людей з особливим потребами, підвищення рівня їх благополуччя та якісного соціального захисту… В цілому рівень розвитку інклюзивної політики є показником рівня демократизації, фактором розвитку

інклюзивної культури та гуманізації сучасного суспільства» [9, с. 6, 9].

Погоджуючись в цілому з таким підходом, зазначимо, що інклюзивний підхід у правотворчості не повинен обмежуватися необхідністю належного забезпечення всієї системи прав і свобод людей з особливими потребами, а передбачає насамперед те, що кожна людина, громадянин має право бути вислуханим і приймати участь через визначені в законодавстві механізми у розробці нормативно-правових актів, особливо якщо їх зміст стосується їх законних інтересів. Закони та інші нормативно-правові акти як результат правотворчості повинні сприяти подоланню різноманітних перепон або бар'єрів в суспільному житті, полегшувати реалізацію особами своїх прав та інтересів, забезпечувати рівний доступ до соціальних благ з метою створення справедливого та стабільно функціонуючого правопорядку [10].

Таким чином, інклюзивність як принцип правотворчості означає, що всі заінтересовані суб'єкти, тобто фізичні та юридичні особи, на яких вплине прийняття відповідного нормативно-правового акта, мають можливість у визначених законодавством формах брати участь у правотворчій діяльності, що дозволить зробити систему законодавства більш збалансованою та справедливою, оскільки закони, прийняті без врахування громадських інтересів, можуть призвести до поширення соціальної несправедливості, втрати довіри громадян до владних інституцій, врешті-решт, до зростання конфліктів та правопорушень в суспільстві. Інклюзивний підхід у правотворчості створює умови для реального служіння держави та її правової системи інтересам народу та всіх його громадян, а не лише певним політичним, економічним чи будь-яким іншим елітам.

Окрім принципу інклюзивності, важливе значення у забезпеченні демократизму правотворчості має також і принцип транспарентності, який забезпечує відкритість та доступність правових норм для широкої громадськості на всіх етапах їх формування та подальшої реалізації: від розробки проектів нормативно-правових актів до їх прийняття та виконання. Адже у найбільш загальному значенні транспарентність розглядається як системно-функціональний (соціальний, правовий, економічний та політичний) феномен демократичної правової держави, який може проявлятися у різних формах, зокрема, як умова відповідальності та ефективності державної влади; вплив інформації, у тому числі правової, на механізми соціальної організації; прозорість економічних процесів; форма взаємодії держави та громадян, яка забезпечує їх участь у суспільно-політичному житті, а також громадський контроль над органами влади; інструмент політичної культури тощо [11, с. 6, 14].

Окремі вчені розглядають транспарентність як один із основних елементів існування правової державності, утвердження конституціоналізму та функціонування верховенства права на європейському просторі. При цьому серед основних ознак транспарентності виділяються наступні: невід'ємний взаємозв'язок з верховенством права; повнота інформації та своєчасність її отримання; реальна можливість громадян впливати на владні рішення; цілісність інформації тощо [12, с. 27–28].

З урахуванням наведених позицій зазначимо, що транспарентність як принцип правотворчої діяльності та системи законодавства України надає можливість громадянам зрозуміти логіку прийняття відповідних правотворчих рішень, зокрема причини, які обумовлюють необхідність прийняття нормативно-правового акта, а також ті засоби, які закладаються у його зміст та в подальшому підлягають практичній реалізації у суспільних відносинах; даний принцип є необхідною передумовою забезпечення ефективного громадського контролю за діяльністю владних органів в державі, а також сприяє підвищенню громадської активності, оскільки громадяни відчувають свою безпосередню роль у правотворчій діяльності та реально здатні впливати на прийняття владно-управлінських рішень через закріплені у законодавстві механізми участі (наприклад, публічні консультації, громадські слухання, лобізм тощо).

Отже, демократичність правотворчої діяльності та законодавства не обмежується лише наявністю демократичного ладу в державі та дотриманням визначених процедур при взаємодії різних гілок державної влади, а повинна включати насамперед можливість реальної участі громадян у процесі формування системи законодавства, що передбачає необхідність врахування громадської думки та інтересів громадян, забезпечення участі всіх заінтересованих осіб у правотворчій діяльності (інклюзивність), а також відкритість, доступність та достовірність інформації про проекти правотворчих рішень та стан справ у відповідних сферах і галузях суспільного життя (транспарентність).

Нарешті, принцип необхідності та обґрунтованості правотворчої діяльності, закріплений у пункті 5 частини третьої статті 3 Закону України «Про правотворчу діяльність», також може бути посилений з урахуванням європейських вимог до правового регулювання. З цією метою доцільно насамперед посилити контроль за науковою обґрунтованістю проектів нормативно-правових актів, особливо законів як актів вищої юридичної сили, у тому числі належним чином контролювати та перевіряти економічну обґрунтованість, аналіз ризиків впровадження законодавчих актів та їх можливих соціальних наслідків. З метою забезпечення більш якісної адаптації вітчизняного законодавства до права ЄС доцільно

також розробити конкретний перелік механізмів оцінки впливу законодавчих актів на відповідні суспільні відносини (наприклад, оцінка екологічних, соціальних, економічних, політичних, моральних та інших наслідків прийняття відповідних нормативно-правових актів).

Як зазначається у сучасній науковій літературі, «в основу оцінки впливу законодавства України, адаптованого до законодавства ЄС, необхідно покласти комплексний підхід, який ґрунтується на врахуванні не тільки ресурсних показників, але й впливу цього процесу на всі сфери життєдіяльності суспільства, у тому числі на зростання обсягів виробництва валового внутрішнього продукту, особливо в умовах відбудовних процесів» [13, с. 156].

Погоджуючись в цілому з такою думкою, все ж зауважимо, що, численні кризові реалії сьогодення свідчать про особливу значущість та одночасно необхідність забезпечення моральної обґрунтованості законодавства. Йдеться про те, що в умовах євроінтеграційних та глобалізаційних процесів, а також всеохоплюючої цифровізації та віртуалізації багатоманітних комунікативних практик, важливо забезпечити відповідність змісту законодавчих актів як правовим, так і етичним стандартам, що є особливо актуальним для таких чутливих питань, як права меншин, використання технологій, сімейні відносини та гендерні питання, забезпечення екологічної безпеки, права людини тощо. Останнє пов'язано з тим, що «право передбачає релігійні, метафізичні та моральні основи, які акумулюють соціальні цінності, здебільшого дублюючи їх. Саме такі основи розширюють і поглиблюють зміст права, що пов'язаний із всією цілісністю нормативно-ціннісного наповнення культури» [14, с. 37]. Більше того, «право складається з норм, цілей і цінностей, які, щоб бути ефективними, повинні відповідати етичним і релігійним цінностям суспільства» [15, с. 74].

Звичайно, констатація наведених позицій, підкріплених численних соціальними фактами, так само як і формально-юридичне закріплення принципу моральної обґрунтованості законодавства, зовсім не означає, що у правових нормах мають безпосередньо закріплюватися моральні принципи та норми організації відповідних суспільних відносин та міжособистісних комунікацій. Однак законодавчі акти мають враховувати основоположну цінність таких загальнолюдських, загальнозначущих моральних цінностей, як любов, чесність, порядність, солідарність, милосердя, справедливість, гуманізм, повага до людської гідності тощо, та містити у зв'язку із цим такі правові норми, реалізація яких сприятиме утвердженню цих та інших традиційних моральних цінностей у суспільному житті.

Зокрема, законодавство, яке стосується питань гендерної рівності, прав меншин, діяльності медіа, обмежень прав людини або навпаки розширення меж людської свободи, а також регулює сімейні, медичні, екологічні, технологічні та деякі інші відносини, на нашу думку, повинно підлягати ретельній перевірці з точки зору дотримання принципу моральної обґрунтованості відповідних правових норм та тих соціальних наслідків, до яких може призвести його прийняття та введення в дію (наприклад, якщо законопроект обмежує права громадян або, навпаки, розширює межі їх свободи у тих чи інших відносинах, то важливо оцінити не лише його правову доцільність, але й моральну складову також: наскільки він відповідає традиційній у суспільстві моралі та тієї релігійної традиції, яка з нею пов'язана). Якщо законодавство не враховує моральні принципи організації суспільних відносин, то навіть в умовах їх правової, економічної, політичної чи іншої обґрунтованості їх практична реалізація може призвести до негативних наслідків, зокрема до поляризації громадської думки, соціальних конфліктів, агресії, зниження рівня довіри між людьми, зростання популізму тощо.

Слід погодитися з думкою, що результати правотворчості повинні відповідати суспільним очікуванням, виражати історично сформовані норми моралі, звичаї і традиції, відповідати праву природному. У суспільному житті має панувати право, втілене у формі законодавства, прийнятого відповідно до встановлених принципів, засадничим серед яких є принцип верховенства права, зміст якого охоплює моральні засади суспільства, традиції, звичаї, культуру. Зазначені аспекти, вплетені в тканину правотворчості, становлять її ціннісний, моральний вимір. Адже право, формуючись під впливом історичних, морально-етичних та інших чинників, стає невід'ємною складовою цілісності суспільного життя, існує об'єктивно, тобто є природним правом [16, с. 168, 191].

Закріплення принципу моральної обґрунтованості законодавства як одного із принципів правотворчої діяльності або, принаймні, складової принципу необхідності та обґрунтованості правотворчості сприятиме формуванню більш збалансованого підходу у розвитку системи вітчизняного законодавства, який буде спиратися не лише на переважаючі на сьогодні економічні критерії обґрунтування тих чи інших правових норм, але й на відповідні моральні (етичні) принципи та норми, які історично відігравали вагому роль в упорядкування численних комунікативних практик в українському суспільстві. Адже такий підхід передбачатиме здійснення етичної оцінки проектів актів законодавства з точки зору їх впливу на загальнолюдські цінності і мораль, що є особливо важливим в умовах кризових реалій розвитку України як демократичної держави, в якій необхідно відновити довіру до правової системи та моральним орієнтирам її розвитку.

У зазначеному контексті необхідно також враховувати, що принцип моральної обґрунтованості законодавства вимагає як юридичної волі для свого правового закріплення, так і відповідної соціокультурної трансформації, оскільки моральні орієнтири суспільства закладаються не стільки в загальнообов'язкових та формально визначених правових нормах, скільки у сімейному вихованні, освіті, медіа, культурі та мистецтві. Адже саме ці соціальні інститути формують визначені наративи, які впливають на параметри сприйняття моралі в суспільному житті. У зв'язку із цим в суспільстві, в якому соціальні цінності асоціюються переважно з матеріальним благополуччям, владою та стандартами споживання, в якому медіа у значній мірі «обслуговують» культ індивідуальних чуттєвих задоволень, в якому мораль підкорюється вигоді, а соціальні цінності – прагматизму, важко розраховувати на реальне впровадження принципу моральної обґрунтованості законодавства в життя. Разом з тим, закріплення даного принципу на законодавчому рівні у тій чи іншій формі стане першою та необхідною складовою інтеграції моральних і правових засад забезпечення розвитку суспільних відносин, якість реалізації яких матиме більш високий рівень.

Таким чином, можемо зробити наступні **висновки**:

1. Кризові реалії розвитку сучасного світового порядку та процеси європейської інтеграції України висувають нові вимоги до формування та розвитку системи національного законодавства, обумовлюючи необхідність переосмислення фундаментальних принципів правотворчої діяльності з метою розробки концепції, в межах якої законодавство розглядається не лише як взаємопов'язана та упорядкована система нормативно-правових актів України і чинних міжнародних договорів, а як особлива форма соціального знання, що забезпечує як правове регулювання відповідних суспільних відносин, так і широке ціннісно-смислове насичення правової матерії. Розробка такої концепції щонайменше передбачає змістовну модернізацію окремих принципів правотворчої діяльності, що надасть можливість розглядати право та законодавство як форму його вираження не лише як інструмент владного управління в суспільстві, а як засіб формування смислових орієнтирів розвитку всіх важливих сфер і галузей суспільного життя, які відтворюють або відображають історичні, ментальні та культурні особливості соціуму, забезпечуючи новий, більш високий рівень якості функціонування механізмів сприйняття, інтерпретації та легітимації правових норм в колективній та індивідуальній свідомості.

2. Основні проблеми сучасного етапу трансформації системи законодавства України пов'язуються з високим рівнем динаміки її розвитку та, відповідно, необхідністю забезпечення належної адаптивності його норм до європейських стандартів та сучасних викликів, з колізіями правових традицій та культур Європейського Союзу та України, що вимагає створення ефективних механізмів гармонізації культурно-правових архетипів ЄС та України, а також зі стрімким ускладненням правової реальності, в якій технологічна складова поступово набуває першочергового значення. В цих умовах окремі принципи правотворчості, закріплені у статті 3 Закону України «Про правотворчу діяльність», потребують смислового розширення їх змістовних характеристик з метою забезпечення як більшої послідовності, передбачуваності та якості правотворчого процесу, так і удосконалення практики правореалізації, в якій вказані принципи також мають основоположне значення. Зокрема, демократичність правотворчої діяльності доцільно розглядати у контексті її інклюзивності та транспарентності; системність правотворчості необхідно досліджувати з урахуванням її адаптивних здатностей, а необхідність та обґрунтованість правотворчої діяльності потребує уточнення через розробку конкретного переліку механізмів оцінки впливу законодавчих актів на відповідні суспільні відносини, які мають обов'язково містити, з-поміж іншого, оцінку моральних наслідків прийняття відповідних нормативно-правових актів. Зазначені пропозиції спрямовані як на забезпечення належної адаптації системи принципів правотворчої діяльності до сучасних викликів правового регулювання, так і на посилення їх нормативно-методологічного значення в конструюванні багатоманітних правореалізаційних практик.

3. Невід'ємною складовою успішної трансформації системи законодавства України в умовах європейської інтеграції є врахування метанормативних складових у змісті правових норм. Йдеться про моральні, релігійні та інші історично обумовлені соціокультурні засади розвитку українського суспільства, які традиційно перебувають за межами позитивного права, але при цьому справляють значний вплив на його сприйняття та практику реалізації. В умовах етнокультурної неоднорідності українського суспільства, його поліконфесійності та соціальної поляризації законодавство повинно враховувати такі елементи як найважливіші аспекти легітимності та ефективності правового регулювання в цілому, що передбачає певний перехід від формально-процедурної моделі розуміння правотворчості до більш складної її концепції, орієнтованої на ціннісну багатоманітність. Саме такий підхід до розуміння правотворчості сприятиме формуванню правової системи, здатної ефективно взаємодіяти з громадянами та забезпечувати стійкість функціонування національного правопорядку навіть в умовах глибинних соціальних трансформацій.

Список використаних джерел:

1. Загальна теорія права : підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2020. 568 с.

2. Загальна теорія права. Нормативний курс : підручник / кол. авт.; за ред. С. В. Бобровник. 2-ге вид., стереотип. Київ : Юрінком Інтер, 2023. 596 с.

3. Малишев Б. В. Правова система (телеологічний вимір) : монографія. Київ : «ВД «Дакор», 2012. 364 с.

4. Ковальчук О. М. Право яке соціальний феномен: цінності, свобода, обмеження. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2024. № 5. С. 3–9.

5. Гусаров С. М. Поняття та сутність правотворчості в Україні. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2015. № 3. С. 38-–6.

6. Томкіна О. О. Правовий статус субєктів правотворчої діяльності в Україні. *Правотворчість в Україні: перспективи законодавчого врегулювання: збірник наукових праць / за заг. ред. О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Н. В. Міловської*. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 50–71.

7. Ніколенко Л. М. Принципи нормопроєктування у контексті адаптації до права Європейського Союзу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 3. С. 496–499. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-3/119. URL: http://lsej.org.ua/3_2025/121.pdf (дата звернення: 02.07.2025).

8. Риндюк В. І., Кучинська О. Ю. Адаптація національного законодавства до права ЄС: досвід держав-членів та держав-кандидатів для України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2024. Вип. 82. Ч. 1. С. 120–126. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.17

9. Андрейко І. С. Концептуальні та правові засади розвитку інклюзивної політики в Україні. *Регіональні студії*. 2019. № 18. С. 5–10. DOI: https://doi.org/10.32782/2663-6170/2019.18.1

10. Мельнік М. А. Інклюзивна політика держави під час війни. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2022. № 6 (276). С. 44–49. DOI: https://doi.org/10.33216/1998-7927-2022-276-6-44-49

11. Транспарентність влади в контексті європейської інтеграції України : конспект лекцій до короткотермінового семінару в системі підвищення кваліфікації кадрів / уклад: Е. А. Афонін, О. В. Суший. Київ : НАДУ, 2010. 48 с.

12. Наливайко Л., Романов М. Поняття та ознаки транспарентності в контексті євроінтеграції. *Jurnalul juridic national: teorie şi practică*. 2016. № 5 (21). С. 27–29.

13. Правотворення і правотворчість в умовах воєнного стану та миробудівництва : монографія / Н. М. Пархоменко, О. В. Скрипнюк, Н. М. Оніщенко та ін.; за заг. ред. Н. М. Пархоменко. Київ : Парламентське видавництво, 2023. 312 с.

14. Грищук О. В. Філософія конституційних цінностей : монографія. Київ : «Компанія ВАІТЕ», 2019. 416 с.

15. Кельман М. С., Ткачук В. Є. Право і соціальні цінності як засторога боротьби зі злом. *Правова позиція*. 2022. № 1 (34). С. 68–74. DOI: https://doi.org/10.32836/2521-6473.2022-1.12

16. Оптимізація правотворчої діяльності: теоретико-прикладні засади : монографія / за заг. ред. Н. М. Пархоменко. Київ : Юрінком Інтер, 2025. 512 с.

Дата першого надходження статті до видання: 18.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025

УДК 343.2/7
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.32

Телефанко Б. М.,
кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри права
Львівського національного університету ветеринарної медицини
та біотехнологій імені С. З. Гжицького
ORCID: 0000-0002-4682-3622

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА КОЛАБОРАЦІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ

CRIMINAL LIABILITY FOR COLLABORATIVE ACTIVITIES

Стаття присвячена кримінальній відповідальності за колабораційну діяльність, яка є однією з актуальних проблем сучасного кримінального права України. Актуальність теми зумовлена необхідністю забезпечення національної безпеки в умовах військової агресії, тимчасової окупації окремих територій та потреби вдосконалення законодавчого регулювання у цій сфері. Колабораційна діяльність, яка включає співпрацю з окупаційною владою, надання їй допомоги чи сприяння у протиправній діяльності, становить загрозу для територіальної цілісності, суверенітету та конституційного ладу України. У зв'язку з цим актуалізується питання розробки та вдосконалення кримінального законодавства, яке регламентує відповідальність за такі дії, а також забезпечення його ефективного застосування на практиці. Колабораціоніст – це особа, яка усвідомлено співпрацює із окупаційною цивільною чи військовою владою на шкоду власній державі.

Проблематика полягає також у забезпеченні балансу між захистом державних інтересів і дотриманням прав людини, що є основоположним принципом кримінального права. Водночас дослідження актуальне з огляду на необхідність адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів, що регламентують відповідальність за подібні дії, а також урахування досвіду інших держав, які зіткнулися з аналогічними викликами. Кримінальний кодекс України не може суперечити нормам міжнародного законодавства, міжнародні договори мають вищу силу – це зазначено у Кримінальному кодексі України. Але на практиці довести це складно.

Особлива увага приділяється аналізу правових аспектів визначення поняття «колабораційна діяльність», меж відповідальності осіб, які вчиняють відповідні кримінальні правопорушення, та можливостей їхнього диференційованого покарання з урахуванням обставин вчинення цього кримінального правопорушення. Один злочин – різні вироки. Це призводить до сумнівів у тому, яку саме діяльність слід вважати колабораціонізмом. Визначення понять і ознак колаборації є необхідним для ефективного регулювання цієї сфери та розробки заходів протидії.

Ключові слова: *кримінальна відповідальність, колабораційна діяльність, державна зрада, тимчасова окупація, покарання, окупаційна влада.*

The article is devoted to criminal liability for collaboration activities, which is one of the urgent problems of modern criminal law of Ukraine. The relevance of the topic is due to the need to ensure national security in conditions of military aggression, temporary occupation of certain territories and the need to improve legislative regulation in this area. Collaborative activities, which include cooperation with the occupying authorities, providing them with assistance or facilitation in their illegal activities, pose a threat to the territorial integrity, sovereignty, and constitutional order of Ukraine. In this regard, the issue of developing and improving criminal legislation regulating responsibility for such actions, as well as ensuring its effective application in practice, is becoming more urgent. A collaborator is a person who knowingly cooperates with the occupying civil or military authorities to the detriment of their own state.

The issue also lies in ensuring a balance between protecting state interests and respecting human rights, which is a fundamental principle of criminal law. At the same time, the study is relevant in view of the need to adapt national legislation to international standards regulating responsibility for such actions, as well as taking into account the experience of other states that have faced similar challenges. The Criminal Code of Ukraine cannot contradict the norms of international law, international treaties have higher force – this is stated in the Criminal Code of Ukraine. But in practice, it is difficult to prove this.

Special attention is paid to the analysis of the legal aspects of the definition of the concept of "collaborative activity", the limits of responsibility of persons who commit relevant criminal offenses, and the possibilities of their differentiated punishment, taking into account the circumstances of the commission of this criminal offense. One crime – different sentences. This leads to doubts about what activities should be considered collaborationism. Defining the concepts and signs of collaboration is necessary for effective regulation of this area and development of countermeasures.

Key words: *criminal liability, collaborationist activity, treason, temporary occupation, punishment, occupation authorities.*

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Колабораційна діяльність є однією з ключових загроз державній безпеці, особливо в умовах збройної агресії та окупації окремих територій. Визначення поняття та основних ознак цієї діяльності є необхідним для її розуміння, правового регулювання та ефективного запобігання. Кримінальна відповідальність є ключовим механізмом, що забезпечує захист національної безпеки та притягнення до відповідальності осіб, які співпрацюють з окупаційною владою. Це питання досліджує юридичні аспекти відповідальності, аналізує норми Кримінального кодексу України та принципи їх застосування.

Установлення відповідальності за колабораціонізм вимагає всебічного та зваженого підходу. Проте, очевидно, через обмежений час, законодавці не врахували всіх аспектів. По-перше, потрібно було впровадити стратегію перехідного правосуддя, яка повинна балансувати між амністією та кримінальним переслідуванням осіб, винних у колабораціонізмі. По-друге, важливо врахувати політичні фактори, оскільки в іншому випадку зміни в законодавстві можуть ускладнити мирний процес.

У чинному Кримінальному кодексі України вже передбачена кримінальна відповідальність за колабораціонізм, який охоплюється статтею 111 КК України (далі – КК України) як державна зрада. Тому введення окремої нової форми цього злочину призвело в якійсь мірі до плутанини і може порушити права та свободи людини. Колабораційна діяльність може приймати будь-яку з форм державної зради, таких як перехід на бік ворога під час воєнного стану або збройного конфлікту, шпигунство чи надання допомоги іноземним державам або організаціям у проведенні підривної діяльності проти України [1]. Нові статті КК України суперечать міжнародному гуманітарному праву, зокрема Женевській конвенції про захист цивільного населення під час війни, де зазначено: життя цивільного населення повинно зазнати мінімальних змін з приходом окупанта. Ці конвенції встановлюють категорії захищених осіб тат робіт, зокрема адміністративні посади, які наприклад забезпечують роботу лікарень [2].

Важливими є наступні аспекти, що випливають з диспозиції статті 111 КК України:

1. Діяння, окрім шпигунства, визначені в загальному вигляді. Тому дії, такі як «перехід на бік ворога» або «надання допомоги у проведенні підривної діяльності», можуть охоплювати різні форми колаборації, здійснювані в різних сферах: військовій, адміністративній, економічній, а також побутовій (наприклад, надання житла чи транспорту особам, які брали участь у диверсійних актах).

2. Така діяльність є кримінально караною лише в тому випадку, якщо вона умисно спрямована на шкоду суверенітету, територіальній цілісності, обороноздатності або безпеці України. Це положення, яке відкриває диспозицію статті 111-1, має обмежувальне значення і дозволяє уникнути криміналізації самого факту співпраці з окупантом, що захищає права осіб, що перебувають на тимчасово окупованих територіях. Тобто, кримінальна відповідальність настає тільки за конкретні дії, які є умисними і спричиняють значну шкоду або створюють реальну загрозу такої шкоди для державної безпеки України.

Не слід розглядати перебування на певній посаді чи виконання професійних функцій за волею окупанта як колаборацію, якщо такі дії не призводять до шкоди для України. Зокрема, не можна вважати, що лише сам факт виконання посадових обов'язків на окупованій території легітимізує владу окупанта або зміцнює її. Важливо пам'ятати, що для багатьох жителів окупованих територій, зокрема в Криму, Донецькій і Луганській областях, колаборація може бути вимушеною і спричинена необхідністю забезпечення своїх життєвих потреб в умовах окупаційного режиму. Ці люди не можуть бути зобов'язані покидати рідну землю, тому для них колаборація може бути способом самозбереження [28].

3. Суб’єктом кримінально-караної колаборайційної діяльності, що підпадає під державну зраду, є лише громадянин України. Іноземці та особи без громадянства можуть нести кримінальну відповідальність тільки за ту співпрацю з окупантом, яка відповідає ознакам іншого злочину, зокрема диверсії, шпигунства чи пособництва в конкретних злочинах (наприклад, у терористичних актах). Таким чином, допомога іноземній державі, організації або їх представникам у здійсненні підривної діяльності проти України не є кримінально караною, якщо це не відповідає іншому складу кримінального правопорушення. Це стосується як осіб, які проживали на тимчасово окупованих територіях, але не були громадянами України, так і тих, хто припинив громадянство, а також іноземців і апатридів, які прибули на ці території після початку окупації. Отже, колабораціонізм серед громадян України вже передбачений у чинному КК України в межах визначених законом складів державної зради. Важливо, щоб розширення цих положень не призвело до неясності у визначенні меж кримінальної відповідальності та створити загрози для прав осіб, що проживають на окупованих територіях.

Думається, що вказівка на "добровільність співпраці" у частинах 2, 5, 7 ст. 111-1 КК України є зайвою, оскільки вчинення примусових дій змінює кримінально-правову оцінку вчиненого. Як відомо, будь-які дії, скоєні під впливом фізичного чи психічного примусу (ст. 40 КК України), можуть мати різні кримінально-правові наслідки – від пом'якшення покарання до його виключення.

Підтримую думку, що стаття 111-1 КК України повинна містити положення про заохочення, як у випадку з державної зрадою, коли особа може

бути звільнена від кримінальної відповідальності, в той час як менш тяжкі правопорушення не передбачають такої можливості. З урахуванням цього можна зробити кілька загальних висновків:

1) законодавець нарешті вирішив проблему правової боротьби з колабораціонізмом через введення кримінальної відповідальності;

2) досить детальний опис форм колабораційної діяльності має більше попереджувальний, аніж покарання характер;

3) ефективність кримінально-правової боротьби з колабораціонізмом залежить від легалізації стратегії перехідного правосуддя, чіткого визначення ознак об'єктивної сторони (що дозволить відмежувати колабораційну діяльність від державної зради) та політичної реалізації змін у законодавстві.

Запровадження кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність є виправданим заходом для захисту суверенітету України. Важливо забезпечити чітке тлумачення норм, їх пропорційне застосування та врахування індивідуальних обставин кожної справи. Такий підхід сприятиме зміцненню правової системи та довіри до судочинства.

Практика застосування кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність стикається з численними труднощами. Це питання присвячено вивченню основних проблем, що виникають у процесі розслідування, доказування та судового розгляду таких справ, а також аналізу можливих шляхів їх вирішення.

Необхідно звернути увагу на таку характеристику колабораційної діяльності, як добровільність здійснення дій. Це питання також викликає розбіжності в наукових підходах. Наприклад, Ю. Василенко зазначає, що «об'єктивна сторона кожного з передбачених ст. 111-1 КК України кримінальних правопорушень відображає найбільш типові варіанти добровільної співпраці з агресором під час тимчасової окупації. Він підкреслює необхідність більш чіткої юридичної дефініції поняття «добровільність» у контексті співпраці з державою-агресором» [29].

Натомість інші дослідники та практики виділяють конкретні частини ст. 111-1 КК України, де добровільність є обов'язковою ознакою. Наприклад, судді у своїх дослідженнях зазначають, що згідно з ч. 2, 5, 7 лише сам факт добровільного обрання громадянином України посади є достатнім для притягнення до кримінальної відповідальності [30]. М. Хавронюк, у свою чергу, стверджує, що лише для п'яти форм цього кримінального правопорушення добровільність визначена законодавцем як обов'язкова ознака. Водночас він вважає добровільність характерною рисою співпраці з державою-агресором [31].

Тобто в цих дослідженнях акцентується увага на тому, що не всі форми колабораційної діяльності в законодавстві містять ознаку добровільності, хоча вони повинні її мати, оскільки співпраця з ворогом може бути лише добровільною. Тому доцільно звернути увагу на правозастосовну практику цього питання. У справі № 335/1798/23 особа була обвинувачена у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 7 ст. 111-1 КК України. Суд встановив, що «ОСОБА_5, добровільно обійнявши посаду старшого дізнавача у незаконному правоохоронному органі «народній міліції» на тимчасово окупованій території, вчиняв дії, що служили інтересам окупаційної влади» [32].

У іншій справі, Дзержинський районний суд м. Харкова визнав, що «суд вважає доведеною винність ОСОБА_4 у колабораційній діяльності, тобто у добровільному зайнятті посади в незаконному органі влади, створеному на тимчасово окупованій території, що відповідно кваліфікується за ч. 2 ст. 111-1 КК України» [33]. Як видно, за частинами 2 та 7 суди встановлюють добровільність як необхідну ознаку злочинної діяльності.

Реєстр судових рішень не надає даних про вироки за ст. 111 КК України, що стосуються колабораційної діяльності, які б включали елементи, передбачені ч.ч. 2-4 ст. 111-1 КК. Однак це не свідчить про відсутність колаборації в сферах інформації, освіти, економіки та адміністрації. Така діяльність мала масовий характер, і органи правосуддя України виявилися неготовими до її масштабів. Наприклад, до окупації в Криму та Севастополі функціонувало 660 шкіл, у яких 13 тисяч дітей навчалися українською мовою. До 2019 року кількість таких шкіл скоротилася на 87 %, а число учнів, які навчались українською, зменшилось у 150 разів [34].

Загалом, значна кількість справ за ст. 111 КК стосується добровільного обрання громадянами України посад у незаконних органах влади, створених на окупованій території. Так, один із засуджених погодився обійняти посаду «міністра охорони здоров'я АР Крим» відповідно до «Постанови Верховної Ради АР Крим» від 28.02.2014 [35]. Інший засуджений у 2015 році погодився стати «заступником міністра спорту Республіки Крим» в окупаційному уряді, де він відповідав за впровадження фізкультурно-спортивного комплексу ГТО [36]. Також були випадки, коли українці обіймали посади у незаконно створених міністерствах, виконуючи завдання держави-агресора Росії у сфері торгівлі та економічної політики [37]. Окрему категорію становлять вироки щодо депутатів, які брали участь в організації незаконних виборів і референдумів. Наприклад, депутат Верховної Ради АР Крим проголосував за постанови, що оголошували референдум та незалежність Криму, і продовжив роботу у «Державній Раді Республіки Крим» [38].

Окрім цього, найбільш поширеними є справи, що стосуються зайняття посад у незаконних судових чи правоохоронних органах, створених

на окупованій території. Наприклад, розслідується справа суддів, які залишалися працювати в судових органах на тимчасово окупованих територіях. Один з суддів, працюючи в «Апеляційному суді Республіки Крим», продовжив здійснювати «правосуддя» за законами РФ і був призначений на посаду в «Верховний суд Республіки Крим» [41].

Також є вироки стосовно прокурорів, які добровільно вступили до служби в так званій «Воєнній прокуратурі Чорноморського флоту Російської Федерації», де займали посади високого рівня і представляли інтереси окупанта в судах [42].

Варто зазначити, що вказані вище випадки колаборації з агресором, які відбулися в період з 20 лютого 2014 року по 14 березня 2022 року, стосуються виключно дій, вчинених на території Автономної Республіки Крим, яка була тимчасово окупована Російською Федерацією. Що стосується окремих районів Донецької та Луганської областей, які з 7 квітня 2014 року вже не перебували під контролем України, то відсутні обвинувальні вироки за ст. 111 КК України. Це можна пояснити наступними обставинами. До 7 травня 2022 року частини Донецької та Луганської областей не мали офіційного статусу тимчасово окупованих Росією [43]. Крім того, суди враховували статус «ДНР» та «ЛНР» як терористичних організацій. Такий підхід призвів до того, що співпраця громадян України з представниками «ДНР» та/або «ЛНР» кваліфікувалася не за ст. 111 КК КК України, а, здебільшого, за ст. 258-3 КК України [44].

Щодо кваліфікації колабораційних дій, передбачених ч. 8 ст. 111-1 КК України, то не йдеться про значне пом'якшення покарання порівняно з державною зрадою. Дії осіб, зазначених у частинах п’ять-сім ст. 111-1 КК України, що призвели до загибелі людей або тяжких наслідків, караються позбавленням волі на строк від п’ятнадцяти років до довічного позбавлення волі, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п’ятнадцяти років та з можливістю конфіскації майна або без такої.

Аналіз судової практики за ст. 111 КК України у період з 2014 по 2022 роки показує, що колабораціонізм існував і до введення ст. 111-1 КК України, підпадаючи під інші статті КК України, зокрема, під ознаки державної зради. Такими формами колаборації були, зокрема, добровільна участь громадянина України в збройних силах держави-агресора; добровільне зайняття посад, пов’язаних з організаційно-розпорядчою або адміністративно-господарською діяльністю в незаконних органах влади на тимчасово окупованих територіях; участь у проведенні незаконних виборів та/або референдумів на цих територіях; організація політичних заходів або проведення діяльності в незаконних судових чи правоохоронних органах, створених на тимчасово окупованій території АРК. Не менш поширеним є випадки колаборації в Донецькій та Луганській областях, які з 7 квітня 2014 року вийшли з-під контролю України. Проте відсутність статусу тимчасово окупованих територій та визнання «ДНР» і «ЛНР» терористичними організаціями призвело до кваліфікації колабораційної діяльності переважно за ст. 258-3 КК України.

Як висновок, можна сказати, що аналіз практики застосування норм про відповідальність за колабораційну діяльність виявив низку проблем, пов’язаних із недостатньою чіткістю правового регулювання, відсутністю єдиної судової практики та складністю доведення вини осіб. Зокрема, у багатьох випадках складно відокремити добровільну співпрацю з окупаційною владою від дій, які були здійснені під примусом і тому необхідно уникнути надмірної криміналізації дій осіб, які діяли під примусом або без належного усвідомлення своїх дій. Визначення поняття та ознак колабораційної діяльності має ключове значення для її кримінально-правової кваліфікації, забезпечення справедливості правосуддя та попередження таких злочинів у майбутньому.

Не треба забувати про презумпцію невинуватості та принцип: ніякого покарання без закону. Формулювання національного законодавства повинно бути достатньо передбачуваним, щоб дати особам адекватну оцінку щодо обставин та умов, за яких державні органи мають право вдатися до заходів, що вплинуть на права особи. Закон має бути доступний для зацікавленої особи, яка, зокрема, повинна мати можливість передбачити наслідки його дії щодо себе, як вимагає цього Європейський суд з прав людини.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 25–26. *Відомості Верховної Ради України*. 2022. № 2198-IX. Ст. 131.

2. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 р. редакція від 23.02. 23 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/lavs/shc (дата звернення: 22.11.2024).

3. СБУ викрила понад 30 освітян-колаборантів, які займались русифікацією захоплених українських шкіл. URL: https://t.me/SBUkr/7200 (дата звернення: 10.03.2025).

4. Дерейко І. І. Колабораціонізм, поняття. Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2007. 528 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kolaboracionizm (дата звернення: 11.04.2025).

5. Василенко Ю. Колабораційна діяльність: кримінально-правова характеристика складу кримінального правопорушення. *Часопис Київського інституту інтелектуальної власності та права*. 2022. Вип. 1. DOI 10.32782/chasopyskiivp/2022-1-1(дата звернення: 10.04.2025).

6. Антонюк Н., Анісімов Г. Розмежування колабораційної діяльності із суміжними складами кримінальних правопорушень. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/2022_07_22_Antonuk_Anisimov.pdf (дата звернення: 05.04.2025).

7. Хавронюк М. Кримінальна відповідальність за колабораціонізм. URL: https://pravo.org.ua/blogs/kolaboratsijna-diyalnist-nova-stattya-kryminalnogo-kodeksu/ (дата звернення: 09.04.2025).

8. Вирок Орджонікідзевського районного суду м. Запоріжжя від 26 жовтня 2023 р. у справі № 335/1798/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114448768(дата звернення: 11.02.2025).

9. Вирок Дзержинського районного суду м. Харкова від 24 жовтня 2023 р. у справі № 638/13458/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114380083(дата звернення: 10.12.2024).

10. У Криму кількість учнів з навчанням українською зменшилась у 150 разів URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/2829573-u-krimu-kilkist-ucniv-z-navcannam-ukrainskou-zmensilas-u150-raziv.html (дата звернення: 05.12.2024).

11. Вирок Дніпровського райсуду від 13 липня 2020 р у справі № 755/9714/18 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/90382108 (дата звернення: 27.03.2024).

12. Вирок Дніпровського райсуду м. Києва від 13.09.2018 р., спр № 755/9152/18 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/76596065# (дата звернення: 14.12.2024).

13. Вирок Галицького районного суду міста Львова від 01.11.2022 р. Справа № 461/2772/22, провадження № 1-кп/461/441/22 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107092078 (дата звернення: 11.12.2024).

14. Вирок Святошинського районного суду м. Києва від 05 жовтня 2022 року, справа № 759/17801/17, провадження № 1-кп/759/61/22 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106600949 (дата звернення: 03.11.2024).

15. Вирок Святошинського районного суду м. Києва від 11 липня 2019 року, справа № 759/5737/17 пр. № 1-кп/759/42/19 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/82966001 (дата звернення: 07.10.2024).

16. Вирок Святошинського районного суду м. Києва від 24 жовтня 2022 р., URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107028003 (дата звернення: 03.11.2024).

17. Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України : Закон України № 2217-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2217-20#n34 (дата звернення: 10.12.2024).

Дата першого надходження статті до видання: 21.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025

УДК [94:341.24]: 347.934(477)
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.33

Терела Г. В.,
доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри підприємництва і права
Полтавського державного аграрного університету
ORCID: 0000-0001-5102-7068

ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ЗНАЧЕННЯ «МЕМОРАНДУМУ ПРО НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ, ПРЕДСТАВЛЕНОГО НА МИРНУ КОНФЕРЕНЦІЮ ДЕЛЕГАЦІЄЮ УКРАЇНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ»

HISTORICAL AND LEGAL SIGNIFICANCE OF THE "MEMORANDUM ON THE INDEPENDENCE OF UKRAINE, SUBMITTED TO THE PEACE CONFERENCE BY THE DELEGATION OF THE UKRAINIAN REPUBLIC"

Стаття присвячена дослідженню історико-правового значення «Меморандуму про незалежність України, представленого на мирну конференцію делегацією Української Республіки» через визначення його природи, сутнісного змісту, ролі та історичної ваги. Встановлено, що Меморандум мав характер довідково-інформаційного дипломатичного документа, за допомогою якого делегація УНР намагалася розкрити «українське питання» та зацікавити у необхідності його вирішення лідерів держав Антанти.

З'ясовано, що оскільки природа меморандуму як довідково-інформаційного дипломатичного документа передбачає можливість викладення деяких фактів, поглядів стосовно важливих питань у суб'єктивній формі, для характеристики його змісту варто використовувати можливості розширювального тлумачення, беручи до уваги праці тих державних діячів та науковців, концепції яких знайшли відображення у тексті Меморандуму.

Стверджується, що у Меморандумі консолідовано провідні концептуальні положення українського національного державотворення кінця XIX – початку XX століття, що відповідали устремлінням українського народу, з-поміж яких право націй (народів) на самовизначення, етнографічний принцип формування території соборної Української Народної Республіки.

Історична вага Меморандуму полягає в акцентуванні питання української державності на міжнародній арені, що актуалізується в сучасних умовах російсько-української війни, коли все більше загострюється питання дієвості/ефективності та потреби удосконалення міжнародно-правових засобів врегулювання збройних конфліктів, захисту суверенітету та територіальної цілісності держав, що зазнають агресії, сприяння у забезпеченні їх життєздатності та національної стійкості.

Ключові слова: *меморандум, Українська Народна Республіка, Паризька мирна конференція, право націй (народів) на самовизначення, етнографічний принцип.*

The article is devoted to the study of the historical and legal significance of the "Memorandum on the Independence of Ukraine, presented to the Peace Conference by the Delegation of the Ukrainian Republic" through the definition of its nature, essential content, role and historical significance. It has been established that the Memorandum was in the nature of a reference and informational diplomatic document, with the help of which the UNR delegation tried to reveal the "Ukrainian question" and interest the leaders of the Entente states in the need to resolve it.

It was found that since the nature of the memorandum as a reference and informational diplomatic document provides for the possibility of presenting some facts and views on important issues in a subjective form, to characterize its content it is worth using the possibilities of expansive interpretation, taking into account the works of those statesmen and scientists whose concepts are reflected in the text of the Memorandum.

It is claimed that the Memorandum consolidated the leading conceptual provisions of Ukrainian national statehood of the late 19th and early 20th centuries, which corresponded to the aspirations of the Ukrainian people, including the right of nations (peoples) to self-determination, the ethnographic principle of forming the territory of the united Ukrainian People's Republic.

The historical significance of the Memorandum lies in emphasizing the issue of Ukrainian statehood in the international arena, which is becoming more relevant in the current conditions of the Russian-Ukrainian war, when the issue of effectiveness/efficiency and the need to improve international legal means of resolving armed conflicts, protecting the sovereignty and territorial integrity of states subjected to aggression, and assisting in ensuring their viability and national stability are becoming increasingly acute.

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Key words: *memorandum, Ukrainian People's Republic, Paris Peace Conference, right of nations (peoples) to self-determination, ethnographic principle.*

Постановка проблеми. Українська революція 1917–1921 рр. стала кульмінацією українського національного відродження. Характеризуючи цей період історії України, у передмові видання матеріалів конференції, присвяченої 50-й річниці Української Революції, яка відбулася у Нью-Йорку в Українській Академії мистецтв і наук 25–26 травня 1968 р., знаний вчений Т. Гунчак слушно зауважував, що «українські лідери зіткнулися із завданням побудови національної політичної спільноти, причину буття якої вони часто плутали з догматичною відданістю ідеологічно натхненним настроям. Таке ставлення, настільки характерне для інтелігенції загалом, відволікало українських політичних лідерів від нагального завдання побудови життєздатної державної системи» [1, p. V]. Загалом погоджуючись із такою оцінкою, варто акцентувати на важливості не лише внутрішніх, але й зовнішніх чинників забезпечення життєздатності та життєстійкості молодих демократичних режимів, що особливо актуально відчувається сьогодні в умовах російсько-української війни.

Як відомо, вагомими причинами поразки національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. стали як неспроможність українських урядів домогтися широкого міжнародного визнання незалежності України, так і неготовність провідних європейських держав визнати цю незалежність [2]. У статті «Українська незалежність: від Версаля 1 до Версаля 2» канадський історик С. Величенко, проводячи історичні паралелі, болючі та актуальні сьогодні, коли Україна не лише змушена вести військові дії, а й враховувати протистояння в інформаційній війні, акцентує на тому, що на відміну від Версальського договору 1919 р., в якому союзники не визнали незалежності України, у Версальській декларації від 11 березня 2022 р. лідери Європейського Союзу засудили широкомасштабне вторгнення Російської Федерації та висловили рішучу підтримку незалежності України [3].

У зв'язку з цим є потреба у проведенні аналізу історико-правового значення «Меморандуму про незалежність України, представленого на Мирну конференцію делегацією Української Республіки» (далі – Меморандум). Меморандум був виданий французькою мовою під назвою "Mémoire sur l'indépendance de l'Ukraine, présenté à la Conférence de la paix par la délégation de la République ukrainienne" у вигляді книги обсягом 125 сторінок [4] та мав характер офіційного інформаційного видання, за допомогою якого делегація УНР намагалася розкрити «українське питання» та зацікавити у необхідності його вирішення лідерів держав Антанти. З подібними документами в Парижі на той час перебували польська, чехословацька, грузинська, азербайджанська делегації [5]. Меморандум вперше був перекладений українською мовою тільки в 2020 році.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика історико-правового дискурсу стосовно природи державотворчих процесів в Україні, їх концептуальних обґрунтувань та документальних пам'яток є комплексною та потребує різного роду дослідницьких вимірів і наукових підходів. З огляду на це, історіографія значення такої історико-правової пам'ятки як «Меморандум про незалежність України, представлений на мирну конференцію делегацією Української Республіки» є міждисциплінарною і представлена працями істориків, політологів, географів, соціологів, фахівців з міжнародного права та міжнародних відносин, починаючи з сучасників подій понад сторічної давнини. До останніх відносимо публікації науковців та політичних діячів, зокрема, О. Шульгина [6; 7], С. Рудницького [8], С. Дністянського [9], М. Кордуби [10].

З-поміж останніх робіт варто виділити дослідження, проведене А. Івановою стосовно історико-правових аспектів реалізації права націй (народів) на самовизначення [11]. Причини відмови визнати незалежність України у 1919 році з'ясовували історики С. Величенко та В. Кавунник [12]. Підходи до проблеми об'єднання етнічних земель в концепціях соборної української держави кінця XIX – першої чверті XX століття аналізували В. Солдатенко [13], Т. Стаднюк [14], Л. Худояр [15]. Діяльність делегацій УНР та ЗУНР на Паризькій мирній конференції досліджували Р. Тимченко [16], Т. Шопард [17].

Втім характеристика сутнісного змісту, історичної ваги, правової природи, ролі Меморандуму, що уособлюється з комплексним значенням правової пам'ятки, не знайшла висвітлення у спеціальній літературі, побіжно надавалася в контексті аналізу діяльності української делегації в Парижі та результатів мирної конференції. З огляду на це, з'ясування історико-правового значення Меморандуму є **метою** нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Для визначення природи історико-правового документа слід насамперед зупинитися на понятєвій характеристиці. Меморандум (від латинського memorandum – те, про що слід пам'ятати) є багатозначним терміном. У міжнародних відносинах асоціюється із дипломатичним документом, у якому деталізовано фактичний та юридичний аспекти визначеного питання, наведені відповідні аргументи, обґрунтовується міжнародно-правова позиція держави. Може застосовуватися у ролі самостійного документу дипломатичного листування або у вигляді додатку до ноти, розвиваючи та обґрунтовуючи її

зміст. При цьому меморандум не розглядається як документ, що має юридичну силу. Отже, Меморандум мав характер довідково-інформаційного дипломатичного документа. Природа такого документа передбачає можливість «викладення в суб'єктивній формі певних фактів, поглядів стосовно важливих питань» [18]. У зв'язку з цим для характеристики змісту історичного документу варто використовувати можливості розширювального тлумачення, беручи до уваги праці тих державних діячів та науковців, концепти яких знайшли відображення у тексті Меморандуму.

Т. Шопард, описуючи українську делегацію в Парижі як таку, що складалася з «науковців, які працювали в політиці» та з «політиків, які безпосередньо спиралися на наукову роботу», з-поміж основних учасників називає історика та колишнього міністра закордонних справ УНР О. Шульгина (саме за його редакцією був підготовлений текст Меморандуму), адвоката А. Марголіна, професора географії С. Рудницького та професора, географа й історика М. Кордобу [17].

Документ мав енциклопедичний характер та містив у 6-ти розділах ґрунтовний аналіз підстав права Української Республіки (саме така назва держави вживається у тексті Меморандуму) на державний суверенітет та незалежність, що безпосередньо пов'язувалося з територіальним питанням. У 1-му розділі «Географія», що складався з двох підрозділів «Територія» і «Населення» визнавалося, що Україна не має «остаточно визначених політичних кордонів, але її етнографічні кордони цілком чіткі» [4, p. 9]. Це засвідчувало закладення в змістовну основу Меморандуму етнографічного принципу міждержавного територіального розмежування, «широко апробований у суспільствознавчій науці й міждержавних суверенних стосунках», взятого за основу концепту М. Грушевського в обґрунтування ним концепції української соборності [13, с. 11]. Відомий український вчений-правознавець, автор проєкту Конституції ЗУНР С. С. Дністрянський у статті «Україна і мирна конференція» визначав етнографічний принцип як засадничий при реалізації права на самовизначення на території народу, яка формується не шляхом завоювань, а природою та цивілізацією [9]. Поза іншим, зв'язок між етнічною приналежністю та територією продовжує залишатися вирішальним вектором політичної боротьби та урядування в сучасному світі [19, p. 218]. З політико-правового погляду під етнічною територією розуміють частину земної поверхні, населеної етносом, що є предметом його історичного розселення, «політико-адміністративного і господарсько-економічного суверенітету» [20, с. 322]. У Меморандумі підкреслювалося, що не може бути оскаржене «вікове право власності» на територію, на якій здавна проживає український народ, «об'єднаний однією історичною традицією, однією релігією та однією культурою» [4, с. 16, 21]. В основу розгорнутої характеристики населення України були покладені дослідження історика, радника посольства ЗУНР у Відні М. Кордуби, які в свою чергу спиралися на статистичні дані загальноросійського перепису 1897 р. із застереженнями вченого стосовно тих хиб, які були викликані офіційною політикою Російської імперії «на шкоду недержавних націй» [10, с. 3].

У другому розділі «Історія» аргументувалося походження українського народу, ключові етапи й традиції державотворення та узагальнювалося, що український народ має «всі права створити державу та жити незалежно серед народів Європи» [4, с. 27]. Тим самим у документі обстоювалася приналежність України до сім'ї європейських народів. При цьому акцентувалося, що на відміну від успішного досвіду реалізації національних прагнень чехів, угорців, сербів, болгар у XX ст., в Україні аналогічні устремління були сповільнені «силою та суворістю російської тиранії» [4, с. 41]. Як підкреслював Річард Пайпс, «видовище розпаду Австро-Угорської імперії та виникнення на її руїнах суверенних національних держав надало непереборне натхнення наслідувати цей приклад» [1, p. 1], на чому й акцентувалося в Меморандумі.

Третій розділ присвячений самобутності української культури та включав доктринальну аргументацію самостійності та особливостей розвитку української мови. Тому, до етнічних критеріїв обґрунтування права на самовизначення додавався мовно-культурний як провідний чинник ідентичності української нації.

У четвертому розділі «Економіка» йшлося про те, що Україна є переважно аграрною країною, маючи при цьому багаті природні ресурси. Подальшу розбудову економічної основи державності вбачали у інтенсифікації сільського господарства, розвитку кооперативного руху, індустріалізації. Як наслідок Меморандум по суті розкривав зміст принципу економічної доцільності як одного із засадничих критеріїв державного будівництва.

У п'ятому розділі «Реорганізація Української Республіки» розкривався зміст державотворчих зусиль в Україні після подій більшовицького перевороту, пояснювалися причини укладення Брест-Литовського мирного договору, акцентувалося на значенні об'єднання УНР і ЗУНР в єдину державу, на проблемах ведення одночасної оборони на фронтах. Характеризуючи Акт злуки наголошувалося на вираженні «палкої волі народу» [4, p. 113]. Вказувалося, що головними завданнями Директорії було «вигнання ворогів з країни, відновлення порядку та скликання Установчих зборів, які затвердять Конституцію Української Республіки». У цих положеннях Меморандуму чітко прослідковувався принцип самовизначення народу, який передбачає вирішення всіх питань державного існування, а, отже, й територіального розмежування вільним вираженням

суверенної волі народу [20, с. 321]. Роком раніше О. Шульгин, за редакцією якого було підготовлено текст Меморандуму, писав: «Українська держава почала будуватись на народному ентузіазмі, на національному чутті свого народу» та висловлював переконання, що «ця державність від нині повинна існувати назавше» [6, с. 17, 20].

У праці О. Шульгина «Проблеми України. Етнічне питання, національна культура. Економічне життя. Воля народу», що була видана англійською мовою у 1919 р., її автор доводив: український народ має всі необхідні якості для «побудови та консолідації незалежної держави», виокремлюючи при цьому об'єктивну основу (етнологія, розвиток національної культури, політична економія) та суб'єктивні принципи (національний дух та воля народу) [7, p. 31-32]. Ці положення пронизують текст Меморандуму, структурований відповідно з названими чинниками.

Меморандум містив звернення «до держав Антанти з проханням визнати Українську Республіку суверенною державою та надати їй моральну та матеріальну допомогу» [4, p. 113]. Ще в 1918 р. О. Шульгин, реагуючи на проваджувану політику союзників Росії на Україні, підкреслював: «Дійсна сила нашої державності і незалежність – це і наш і ваш інтерес» [6, с. 65].

Разом з тим, А. Ю. Іванова підкреслює, що «право на самовизначення для Вудро Вільсона – це насамперед захист національних меншостей і етнічних груп, але не шляхом зовнішньої протекції, а шляхом уповноваження їх на власний самозахист через внутрішні механізми демократичного самоврядування (самоуправління)» [11, с. 318]. Проаналізувавши документи дослідницької групи "The Inquire", яка готувала рекомендації та пропозиції В. Вільсону з питань повоєнного облаштування тривалого миру, вчена наголошує на важливому непроголошеному принципі, необхідному для реалізації права на самовизначення, – «життєздатності» або «вітальності» держави. У випадку українського питання на Паризькій мирній конференції, зокрема стосовно статусу Східної Галичини, Україна повинна була продемонструвати життєздатність, щоб бути «повноцінним політичним суб'єктом при вирішенні територіальних питань» [11, С. 318–319].

Зрештою, шостий розділ Меморандуму стосувався питання кордонів. З посиланням на той факт, що після першої світової війни «майже не залишилося європейських країн з остаточними кордонами» [4, p. 117] і висловленими сподіваннями, що такі кордони будуть визначені в рамках роботи Паризької мирної конференції, в Меморандумі вкотре наголошувалося на етнографічному принципі визначення Україною кордонів, деталізувалися території, які мали ввійти до складу держави, описувалися кордони, докладалася карта. Етнічна територія розглядалася як провідний засіб забезпечення реалізації суверенітету української держави шляхом соборності її земель, що було характерним для більшості концепцій українського державотворення кінця XIX – першої чверті XX ст. [15, с. 331]. Історик, засновник української наукової географії та сучасник подій С. Рудницький до провідних ознак української історико-політичної традиції відносив «цілковитий брак імперіалізму», акцентуючи, що «українці бажають собі лиш української національної держави в етнографічних границях» [8, с. 33].

У висновку Меморандуму містилося прохання делегації Української Республіки до держав-учасників Паризької конференції, по-перше, визнати суверенну та незалежну Українську Республіку, яка «була створена волею всього її народу на українській території, що належала колишній Росії та колишній Австро-Угорщині»; по-друге, прийняти Українську Республіку до Ліги Націй [4, p. 121]. Тим самим сутнісний зміст Меморандуму полягав у спробі всебічного окреслення потенційної життєздатності молодої демократичної держави.

С. Величенко та В. Кавунник слушно розцінюють значення Меморандуму делегації УНР як спробу застосування принципу самовизначення, яка була відхилена з геополітичних міркувань великих держав, зокрема, небажання лідерів Антанти руйнувати імперську структуру Росії як противагу Німеччині [12]. У результаті принцип самовизначення, проголошений у 1918 році Вудро Вільсоном, поступився місцем принципу територіальної цілісності великих держав.

Документ містив обґрунтування вимог визнання незалежності, що мало вагоме значення в ситуації, коли держави-переможниці в Першій світовій війні не бажали розглядати «проблему політичної долі України як суверенної держави, обмежуючись лише обговоренням територіальної приналежності Західної України» [14, с. 42]. Українська делегація на чолі з Г. Сидоренком прибула до Парижу без формального запрошення. Проте уряд Директорії УНР до цього питання підійшов зважено, що засвідчує прийняття 29 грудня 1918 р. відповідного рішення та його офіційне затвердження спеціальним законом від 10 січня 1919 р. [16, с. 107]. До делегації УНР долучилася створена за рішенням уряду від 22 грудня 1918 р. делегація ЗО УНР на чолі з Василем Панейком [21, с. 556]. У «Доповідній записці про його діяльність у складі Делегації УНР на Мирній Конференції в Парижі» (вересень 1919 р.) О. Шульгин повідомляв: «одна з найголовніших причин, чому України не визнають, це страх перед майбутньою Росією» [21, с. 28].

Висновки. «Меморандум про незалежність України, представлений на мирну конференцію делегацією Української Республіки» мав характер довідково-інформаційного дипломатичного документа, за допомогою якого делегація УНР намагалася розкрити «українське питання» та зацікавити у необхідності його вирішення лідерів держав Антанти.

У Меморандумі консолідовано провідні концептуальні положення українського національного державотворення кінця XIX – початку XX століття, що відповідали устремлінням українського народу, з-поміж яких право націй (народів) на самовизначення, етнографічний принцип формування території соборної Української Народної Республіки.

Історична вага Меморандуму полягає в акцентуванні питання української державності на міжнародній арені, що актуалізується в сучасних умовах російсько-української війни, коли все більше загострюється питання дієвості / ефективності та потреби удосконалення міжнародно-правових засобів врегулювання збройних конфліктів, захисту суверенітету та територіальної цілісності держав, що зазнають агресії, сприяння у забезпеченні їх життєздатності та національної стійкості.

Список використаних джерел:

1. The Ukraine? 1917–1921: A Study in Revolution / ed. Hunczak Taras with the assistance of John T. von der Heide. Harvard: Harvard University Press, 1977. 437 p. URL: https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/22264/file.pdf
2. Стріха М. В. Визнання держави / Енциклопедія сучасної України. URL: https://esu.com.ua/article-33973
3. Velychenko S. Ukrainian Independence: From Versailles 1 to Versailles 2 / Origins/ Current Events in Historical Perspective. URL: https://origins.osu.edu/read/ukrainian-independence-versailles-versailles#:~:text=Image%3A%20Map%20of%20Ukraine%20presented,the%20Paris%20Peace%20Talks%201919
4. Mémoire sur l'indépendance de l'Ukraine, présenté à la Conférence de la paix par la Délégation de la République Ukrainienne. Paris, 1919. URL: https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/16238/file.pdf
5. Майоров М. Українська республіка. Карта для Паризької мирної конференції 1919 р. *ЛІКБЕЗ. Історичний фронт.* 2017. 12 листопада. URL: https://likbez.org.ua/ua/ukrainskaya-respublika-karta-dlya-parizhskoj-mirnoj-konferentsii-1919-g.html
6. Шульгин О. Політика (Державне будівництво України і міжнародні справи). Статті, документи, промови. Київ : Печатня Вид-ва «Друкарь», 1918. 106 с.
7. Shoulguin O. The problems of the Ukraine. The Ethnic Question. The National Culture. The Economic Life. The Will of the People. London: The Ukranian Press Bureau, 1919. 40 p. URL: https://archive.org/details/problemsofukrain00shuluoft/page/n3/mode/2up
8. Левенко Ш. (Рудницький С.) Чому ми хочемо самостійної України? Накладом видавництва, 1916. 56 с.
9. Dnistriansky S. Ukraina and Peace-conference. *The Ukrainian Problems*. 1919. № 6. URL: https://archive.org/details/ukrainapeaceconf00dnisuoft/page/n3/mode/2up
10. Кордуба М. Територія і населеннє України. Відень: З друкарні Ад. Гольцгавзена, 1918. 24 с. URL: https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/9360/file.pdf
11. Іванова А. Ю. Право нації на самовизначення: концепція Вудро Вільсона та історико-правова реальність початку XX ст. *Правова держава.* 2024. Вип. 35. С. 315–326. DOI: 10.33663/0869-2491-2024-35-315-326
12. Velychenko S., Кавунник В. The Versailles Treaty and the Ukrainian National Republic. The American Refusal to recognize Ukrainian Independence in 1919. *Україна модерна: міжнародний інтелектуальний часопис.* 2023. 8 грудня. URL: https://uamoderna.com/history/the-versailles-treaty-and-the-ukrainian-national-republic-the-american-refusal-to-recognize-ukrainian-independence-in-1919/
13. Солдатенко В. М. Грушевський і концепція української соборності (1917–1918 рр.). *Політичні дослідження.* 2022. № 1 (3). С. 7–33. DOI:10.53317/2786-4774-2022-1
14. Стаднюк Т. Олександр Якович Шульгин і українське державотворення. *Етнічна історія народів Європи*. 2000. Вип. 7. С. 40–45.
15. Худояр Л. В. Територіальне питання в концепціях українського державотворення кінця XIX – першої чверті XX ст. *Правова держава.* 2024. Вип. 35. С. 327–336. DOI: 10.33663/0869-2491-2024-35-327-336
16. Тимченко Р. Дипломати УНР і ЗУНР на Паризькій мирній конференції. *Новітня доба* / гол. ред. Михайло Романюк ; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2018. Вип. 6. С. 105–118.
17. Chopard T. Identifier, légitimer, stigmatiser: Les matériaux de la Délégation ukrainienne à la Conférence de la Paix de Paris (1918–1920). URL: https://shs.cairn.info/article/MATE_113_0180/pdf?lang=fr
18. Меморандум / Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Меморандум
19. Anthias P., Hoffmann K. The making of ethnic territories: Governmentality and counter-conducts. *Geoforum*. 2021. Vol. 119. Pp. 218–226. DOI: https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2020.06.027
20. Цимбалістий Т. О. Принципи міждержавного територіального розмежування. *Збірник наукових праць*. № 9. Ч. 2. Хмельницький : Вид-во НАПВУ, 1999. С. 321–326. URL: https://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/7873/1/Стаття.pdf
21. Місця пам'яті української дипломатії: енциклопедичний довідник / упоряд. та заг. ред. І. Матяш. Київ : Горобець, 2022. 672 с. URL: https://hai-nyzhnyk.in.ua/downloads/2022book_mistsia-pamiati.pdf

Дата першого надходження статті до видання: 17.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025

УДК 340.12
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.34

Теремцова Н. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії права та держави
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-6783-9781

ВЗАЄМОДЕТЕРМІНАЦІЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

THE CO-DETERMINATION OF THE RULE OF LAW AND LEGAL CULTURE: THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS

У статті досліджується функціональний зв'язок між рівнем правової культури суспільства та процесом розбудови правової держави. Аналізується вплив правосвідомості на легітимність державних інститутів та роль правового нігілізму як деструктивного фактора. На сучасному етапі розвитку української державності питання розбудови правової держави перестало бути виключно теоретичною конструкцією, перейшовши у площину практичного виживання та європейської інтеграції. Проте досвід останніх десятиліть свідчить, що інституційні реформи – створення нових судів, антикорупційних органів чи оновлення законодавства – не дають очікуваного ефекту, якщо вони не спираються на відповідний ціннісний базис суспільства. Саме тому дослідження взаємодетермінації правової держави та правової культури є критично важливим: ці два феномени перебувають у стані нерозривної кореляції, де один виступає формою, а інший – змістом правового буття.

Правова держава не може бути механічно «впроваджена» зверху; вона має прорости зсередини суспільної свідомості. Взаємодетермінація (взаємозумовленість) у цьому контексті означає двосторонній процес: з одного боку, правова культура є антропологічним фундаментом держави. Вона визначає межі легітимності влади, рівень довіри до закону та готовність громадян до правомірної поведінки; з іншого боку, правова держава створює інституційне середовище, у якому правова культура може еволюціонувати. Лише в умовах реального верховенства права та захищеності прав людини суб'єктивне ставлення особи до закону позбувається рис нігілізму та трансформується у стійку повагу до правових норм.

Додаткова увага у статті приділяється подоланню історичного «синдрому відчуження» особи від права, що сформувався як наслідок тривалого досвіду сприйняття закону як інструменту державного тиску. Висвітлено роль цифрової трансформації як сучасного виклику та одночасно каталізатора нових форм правової участі. Автор стверджує, що в умовах перехідного суспільства критично важливим є перехід від пасивної культури підпорядкування до активної суб'єктності, де правосвідомість громадянина стає головним запобіжником інституційної деградації. Обґрунтовано, що без ціннісної трансформації правової культури будь-які законодавчі новації приречені на імітаційний характер, що підкреслює необхідність комплексного підходу до реформування правової системи України.

Ключові слова**:** *взаємодетермінація, правова держава, правова культура, правосвідомість, правовий нігілізм, перехідне суспільство, інституційна слабкість, легітимність, цифровізація, синдром відчуження від права.*

The article examines the functional connection between the level of legal culture in society and the process of building the rule of law. It analyzes the impact of legal consciousness on the legitimacy of state institutions and the role of legal nihilism as a destructive factor. At the current stage of the Ukrainian statehood development, the issue of building the rule of law has ceased to be an exclusively theoretical construct, moving into the plane of practical survival and European integration. However, the experience of recent decades shows that institutional reforms – such as the creation of new courts, anti-corruption bodies, or the updating of legislation – do not yield the expected effect if they are not based on a corresponding value basis of society. Therefore, the study of the mutual determination of the rule of law and legal culture is crucial: these two phenomena exist in a state of inseparable correlation, where one acts as the form and the other as the content of legal existence.

The rule of law cannot be mechanically "implemented" from above; it must grow from within the social consciousness. Mutual determination in this context signifies a bilateral process: on one hand, legal culture serves as the anthropological foundation of the state. It defines the limits of government legitimacy, the level of trust in the law, and the readiness of citizens for lawful behavior. On the other hand, the rule of law creates an institutional environment in which legal culture can evolve. Only under conditions of actual supremacy of law and the protection of human rights does an individual's subjective attitude toward the law lose its nihilistic traits and transform into a stable respect for legal norms.

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Particular attention is paid to overcoming the historical "alienation syndrome" of the individual from the law, which developed as a result of long-term experience perceiving the law as a tool of state pressure. The role of digital transformation is highlighted as a modern challenge and, simultaneously, a catalyst for new forms of legal participation. The author argues that in a transition society, it is critically important to transition from a passive culture of obedience to active agency, where the citizen's legal consciousness becomes the primary safeguard against institutional degradation. It is substantiated that without a value transformation of legal culture, any legislative innovations are doomed to be imitative, emphasizing the need for a comprehensive approach to reforming the legal system of Ukraine.

Key words: *mutual determination, rule of law, legal culture, legal consciousness, legal nihilism, transition society, institutional weakness, legitimacy, digitalization, alienation from law.*

Постановка завдання. Основна суперечність полягає в тому, що в Україні спостерігається розрив між високим рівнем законодавчого проектування правової держави та реальним станом правової культури, обтяженим історичним спадком правового скептицизму. Без глибокого теоретичного аналізу механізмів їхньої взаємодії неможливо випрацювати дієву стратегію подолання правового нігілізму та забезпечення сталого демократичного розвитку. Мета статті – розкрити сутність та внутрішні механізми взаємодетермінації правової держави та правової культури, визначити роль правосвідомості як сполучної ланки між нормативною системою та реальною правовою практикою в сучасних умовах.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується наукова стаття. Попри наявність ґрунтовних праць, досі бракує комплексного аналізу динамічної взаємодетермінації правової держави та культури в умовах перехідного суспільства України (transit society).

Недостатньо висвітлено механізм подолання «синдрому відчуження» в умовах, коли цифрова трансформація держави (e-government) випереджає розвиток правосвідомості громадян; потребує деталізації питання про те, як інституційна слабкість держави стає першопричиною «цифрового нігілізму».

Саме цим аспектам присвячується дана стаття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній юридичній науці питання взаємодії держави та культури досліджувалися такими вченими, як С. Максимов (антропологічні аспекти права) [2], М. Козюбра (принципи верховенства права) [3], В. Котюк (теоретичні основи правової культури) [4]. Серед зарубіжних дослідників фундаментальне значення мають праці В. Бернхем. (концепція правової культури як соціальної системи) [1].

Проте, попри значний обсяг напрацювань, більшість досліджень фокусуються на статичних характеристиках цих явищ. Питання того, як саме детермінаційні зв'язки деформуються під впливом глобальних криз та цифровізації, залишається на периферії наукового пошуку.

Виклад основного матеріалу. Актуальність теми зумовлена трансформаційними процесами в українському суспільстві. Попри формальне закріплення принципів правової держави в Конституції, їх реалізація гальмується низьким рівнем правової грамотності та дефіцитом правових цінностей.

Для розкриття механізму взаємодетермінації необхідно насамперед уточнити змістовне наповнення обох категорій у їхній статистиці та динаміці. Системне дослідження взаємодетермінації правової держави та правової культури потребує першочергового уточнення їхнього змістовного наповнення. У сучасній юридичній науці ці категорії розглядаються не як паралельні явища, а як взаємопроникаючі субстанції: де держава виступає інституційною формою, а культура – духовним та поведінковим змістом правової реальності.

Правова держава в сучасній юриспруденції розглядається не просто як сукупність державних інститутів, а як специфічний спосіб обмеження політичної влади правом. Ключовим тут є принцип Rule of Law (верховенство права), який передбачає, що право є первинним щодо держави. У теоретичному аспекті правова держава характеризується: а) визнанням людини, її прав і свобод найвищою цінністю; б) поділом влад на законодавчу, виконавчу та судову з дієвою системою «стримувань і противаг»; в) правовою формою організації та діяльності державної влади (принцип законності) [3]; [8].

Правова культура є складним соціокультурним феноменом, що відображає якісний стан правового життя суспільства. Для глибшого розуміння її ролі у взаємодетермінації з правовою державою, необхідно розглянути її внутрішню структуру через три засадничі компоненти:

1. Правосвідомість як ідеологічно-психологічний фундамент. Вона охоплює сукупність ідей, почуттів та установок суб'єктів щодо права. Це «внутрішній цензор» особи, що складається з правової ідеології (раціональне знання законів) та правової психології (емоційне сприйняття справедливості). Наприклад, громадянин не просто знає норми антикорупційного законодавства (знання), а відчуває внутрішнє неприйняття корупції як явища, що руйнує суспільний договір (почуття). Його установа на чесну взаємодію з державними інституціями стає ціннісним орієнтиром [4].

2. Правова поведінка як практичне втілення правових цінностей. Це зовнішній вияв правової

культури, де правосвідомість трансформується у конкретні вчинки суб'єктів. Правова поведінка є індикатором реальності правової держави. Вона включає не лише дотримання заборон, а й активне використання своїх прав. Наприклад, реалізація права на мирні зібрання або звернення до адміністративного суду для оскарження неправомірних дій посадовця. Це демонструє перехід від пасивного підпорядкування до активної участі у правовому житті, що є характерним для зрілої правової держави.

3. Правові установи та практика як інституційний вимір. Цей елемент відображає якість функціонування юридичних механізмів та професійну культуру правозастосувачів. В даному аспекті, правова культура проявляється через «технологічність» та справедливість роботи судів, правоохоронних органів та апарату управління. Наприклад, впровадження системи електронного правосуддя (e-justice) та прозорих цифрових реєстрів. Висока якість таких установ мінімізує «людський фактор» та бюрократію, забезпечуючи передбачуваність і рівність усіх перед законом, що є фундаментальною ознакою правової держави [5].

Таким чином, взаємодетермінація цих елементів створює цілісну систему: правосвідомість формує запит на справедливу державу, правова поведінка легітимізує цей запит у щоденній практиці, а правові установи створюють безпечне середовище для реалізації прав і свобод. Деформація хоча б одного з цих компонентів неминуче призводить до розбалансування всього механізму правової держави.

Для глибокого аналізу необхідно розмежувати ключові категорії: а) правова держава – це модель організації влади, за якої право панує над політичною доцільністю, а державний апарат обмежений об'єктивними нормами права; б) правова культура – це складна система, що включає правові знання, переконання, установки та правомірну поведінку суб'єктів [6].

Саме на перетині цих понять виникає феномен взаємо-детермінації. Правова держава надає «каркас» (норми, процедури), а правова культура наповнює цей каркас «духом» (сенсом, легітимністю). Без культури держава перетворюється на легалізм (формальне дотримання букви закону без його духу), а без держави культура позбавляється інституційних гарантій свого захисту.

Феномен взаємодетермінації правової держави та правової культури найвиразніше проявляється у синергії двох пластів правосвідомості: правової ідеології (раціонального рівня) та правової психології (емоційно-чуттєвого рівня). Саме їхній перетин формує те інтелектуальне та вольове середовище, у якому закон перестає бути просто текстом і стає живим регулятором.

По-перше: Правова ідеологія: Раціональний проект держави. Це система правових поглядів, ідей та концепцій, які науково обґрунтовують необхідність правової держави. Вона відповідає на питання: «Яким має бути право?». Отже, Ідеологія створює теоретичний «проєкт» правової держави – концепції верховенства права, поділу влад, конституціоналізму. Це інтелектуальний продукт, який держава пропонує суспільству як ідеал.

По-друге: Правова психологія: Емоційне прийняття права. Це сукупність почуттів, звичок та переживань, які виникають у людей щодо права та правових явищ. Вона відповідає на питання: «Як ми відчуваємо право?». Отже, роль у взаємодетермінації означає, що без психологічного прийняття (відчуття справедливості закону) будь-яка ідеологія залишиться чужою. Якщо громадяни на підсвідомому рівні відчувають, що закон «несправедливий», виникає психологічний опір, який блокує роботу державних інститутів [1].

Саме на перетині ідеології (знання) та психології (відчуття) народжується легітимність – добровільне визнання влади та її приписів.

Без наповнення правовою культурою (психологічним прийняттям), правова держава деградує до стану легалізму. Це ситуація, де законів дотримуються лише формально, під тиском сили, а сама держава перетворюється на бездушний «каркас». В такому середовищі панує буква закону, але відсутній його дух (справедливість).

З іншого боку, правова культура (високі ідеї справедливості та поваги), яка не має опори у вигляді міцної правової держави («каркасу»), залишається лише сукупністю мрій та декларацій. Вона позбавляється інституційних гарантій: без судів, поліції та чітких процедур культура не може захистити індивіда від свавілля.

На думку авторки, взаємодетермінація полягає в тому, що правова ідеологія формує раціональні норми-процедури, а правова психологія наповнює їх сенсом. Держава дає культурі силу і стабільність, а культура дає державі виправдання та життєздатність. Лише в цій точці перетину виникає справжній правопорядок, де закон є не тягарем, а інструментом свободи.

Діалектична єдність правової держави та правової культури проявляється у тому, що вони є одночасно і причиною, і наслідком одне одного. Це замкнене коло, де якість одного елемента безпосередньо визначає життєздатність іншого.

По-перше: Правова культура як презумпція та передумова державотворення. Правова держава не виникає у вакуумі – вона є інституційним вираженням зрілої правосвідомості. З теоретичної точки зору, це означає, що державні інститути (суди, поліція, парламент) – це лише організаційні форми. Їхня ефективність залежить від того, чи наповнені вони суспільним визнанням (легітимністю). Правова культура формує той самий «запит на справедливість», який змушує владу діяти в межах закону. Без цього запиту будь-яка реформа перетворюється на імітацію. Наприклад, якщо в суспільстві панує культура «вирішення питань» через особисті зв'язки,

то навіть створення найсучаснішого антикорупційного суду не дасть результату. Судді (як частина цього суспільства) і громадяни (як клієнти системи) підсвідомо шукатимуть шляхи обходу закону. Навпаки, висока правова культура перетворює громадян на «контролерів» держави: вони не чекають, поки поліція наведе лад, а самі виявляють активність, повідомляючи про порушення та вимагаючи звітності.

По-друге: Правова держава як гарант та інкубатор правової культури, Держава не просто пасивно чекає, поки культура «виросте» – вона активно формує її через створення сприятливого середовища. Даючи теоретичне обґрунтування, слід констатувати, що правова держава виступає «вихователем» суспільства через інституційну практику. Коли державні процедури є прозорими, а механізми захисту прав – доступними, у громадян зникає страх і недовіра до закону. Правова держава забезпечує передбачуваність, яка є фундаментом для поваги до права. Наприклад, впровадження електронних сервісів (на кшталт «Дії») або прозорих черг у ЦНАПах. Коли людина бачить, що закон і алгоритм працюють однаково для всіх, незалежно від соціального статусу, у неї формується стійка установка: «Довіряти державі – раціонально». Так держава через свою бездоганну роботу «лікує» правовий нігілізм, перетворюючи його на правовий активізм.

Правова держава і правова культура перебувають у стані діалектичної єдності: а) культура як передумова: Державні інститути (суди, поліція) не можуть бути ефективними, якщо громадяни не визнають їхньої легітимності. Правова культура формує запит суспільства на справедливість; б) держава як гарант культури: Правова держава створює умови для розвитку культури через прозорість процедур та захист прав. Коли закон працює однаково для всіх, рівень довіри (а отже, і культури) зростає.

Розглядаючи взаємодетермінацію правової держави та правової культури, неможливо ігнорувати трансформаційні процеси, що охопили всі сфери суспільного буття. Виклики сучасності, зокрема масштабна цифровізація, докорінно змінюють архітектоніку цього взаємозв'язку. Цифрове середовище формує новий тип правової культури – «цифрову правосвідомість», де традиційні інститути правової держави мають адаптуватися до алгоритмізації права, електронної демократії та нових форм захисту суб'єктивних прав у кіберпросторі»

В умовах глобальної цифровізації постає феномен цифрової правової культури. Впровадження систем електронного урядування (e-government) змінює спосіб взаємодії громадянина і держави: а) зменшується суб'єктивний фактор (корупційний ризик); б) підвищується швидкість доступу до правової інформації; в) виникають нові виклики (кіберзлочинність, захист персональних даних), що потребують нових компетенцій від громадян.

Резюмуючи, можна стверджувати, що правова держава є зовнішньою формою, а правова культура – внутрішнім змістом єдиного процесу правового розвитку суспільства. Без подолання правового нігілізму та впровадження системної правової освіти побудова демократичних інститутів матиме декларативний характер.

Дослідження взаємодетермінації правової держави та правової культури набуває особливої гостроти при аналізі перехідних суспільств, де процес трансформації політико-правової системи супроводжується глибокою кризою цінностей. У таких умовах синергія права та культури часто наражається на низку деструктивних факторів, що деформують вектор демократичного розвитку.

Основним викликом постає інституційний розрив: коли формальне запровадження стандартів правової держави (rule of law) випереджає реальну готовність суспільної правосвідомості до їх прийняття. Це породжує явища правового нігілізму, соціальної апатії та симуляції реформ. У перехідний період детермінаційний зв'язок стає вразливим до таких деструкцій, як корупційна стагнація, політичний радикалізм та розмивання правової ідентичності під тиском глобалізаційних та воєнних викликів. Аналіз цих бар'єрів є необхідним для розуміння того, чому навіть досконалі нормативні моделі можуть залишатися «мертвонародженими» без відповідного підґрунтя в національній правовій культурі.

Правовий нігілізм як наслідок інституційної слабкості в перехідному суспільстві. Феномен правового нігілізму в умовах транзитивного суспільства не є автономним психологічним станом соціуму, а виступає прямим деструктивним наслідком інституційної слабкості держави. У ситуації, коли принципи правової держави існують переважно в декларативній площині, виникає глибока деформація правової культури, що проявляється у формі масового відчуження громадянина від права.

По-перше: Детермінація через «негативний досвід». Коли інституційна спроможність держави не забезпечує рівності всіх перед законом, виникає ефект вибіркового правосуддя. Зіткнення індивіда з корупційними практиками або адміністративним свавіллям руйнує аксіологічний (ціннісний) фундамент правосвідомості. Право перестає сприйматися як вища цінність чи інструмент справедливості, натомість воно трансформується у «ресурс» для привілейованих груп або «перешкоду» для звичайної людини.

По-друге: Правовий нігілізм як адаптивна стратегія. У такому контексті правовий нігілізм стає раціональною, хоча й деструктивною, реакцією громадянина. Свідоме ігнорування правових норм постає як стратегія виживання: якщо право не виконує свою захисну функцію, індивід

звертається до позаправових (тіньових) засобів вирішення конфліктів. Це створює замкнене коло: інституційна слабкість живить нігілізм, а нігілістична правова культура унеможливлює подальшу розбудову правової держави.

По-третє: Формалізм проти легітимності. Головний виклик полягає в тому, що формальна легальність (наявність законів) не тотожна їхній легітимності (суспільному визнанню). Коли правова держава існує лише як сукупність процедур без реального забезпечення прав людини, правова культура набуває ознак імітаційної. Громадяни демонструють зовнішню лояльність до права, фактично керуючись у повсякденному житті нормами сили, зв'язків або грошей.

Подолання «синдрому відчуження» від права є ключовою умовою гармонізації взаємодетермінаційних процесів в сучасній Україні. Історичний спадок тоталітарного минулого сформував специфічну деформацію правосвідомості, за якої право сприймалося не як гарант свободи, а як репресивний інструмент державного тиску. Це породило стійку дистанцію між особою та правовою системою, де «законослухняність» базувалася на страху перед покаранням, а не на внутрішньому переконанні у справедливості норм.

По-перше: Деконструкція історичного спадку. Взаємодетермінація в Україні сьогодні ускладнена інерцією «радянського легалізму», де держава була домінуючим суб'єктом, а людина – лише об'єктом правового впливу. Відчуження проявляється у сприйнятті права як «чужорідного елементу», що обслуговує інтереси владних еліт. Подолання цього бар'єру вимагає докорінної зміни парадигми: переходу від культури підпорядкування (subservient culture) до культури правової участі (participatory legal culture).

По-друге: Активна правова участь як засіб подолання відчуження. Активна культура правової участі передбачає, що громадянин усвідомлює себе не просто споживачем правових послуг, а активним співтворцем правопорядку. Це реалізується через:

• Механізми прямої демократії та громадського контролю: право на петиції, участь у публічних обговореннях законопроєктів, моніторинг діяльності судів.

• Правовий активізм: здатність захищати свої права не лише через очікування державної допомоги, а й через ініціативне використання правових інструментів.

• Адвокацію змін: перетворення особистого негативного досвіду взаємодії з правом на конструктивні пропозиції щодо реформування системи.

По-третє: Роль правової держави у подоланні «синдрому відчуження». Держава має виступити сервісним інструментом, що мінімізує бар'єри між нормою та її реалізацією. Тільки через стабільний позитивний досвід (fair trial, прозорість процедур) громадянин починає ідентифікувати себе з правом. Взаємодетермінація набуває позитивного змісту лише тоді, коли правова культура живиться реальною захищеністю особи, а правова держава отримує легітимацію через свідому підтримку громадян.

Висновки. Дослідивши взаємодетермінації правової держави та правової культури, можна сформулювати такі положення:

1. Правова держава і правова культура перебувають у стані органічної єдності: держава забезпечує нормативно-інституційні межі, а культура наповнює їх соціальним змістом та забезпечує легітимність.

2. Механізм взаємодетермінації діє через систему правового виховання, ефективне правозастосування та цифровізацію державних сервісів, що в сукупності формують стійку правову систему.

3. Для України критично важливим є не лише імпортування західних правових інститутів, а й паралельна робота над ціннісним наповненням правосвідомості. Лише через подолання правового нігілізму та розвиток етики відповідальності можлива реальна, а не формальна побудова правової держави.

4. Перспективи розвитку полягають у подальшій цифровізації правової сфери, що створює нову форму цифрової правової культури, де технологічна невідворотність права стимулює розвиток правової активності суб'єктів.

Список використаних джерел:

1. В. Бернхем. Вступ до права та правової системи США. Вид.: Україна. Кихв, 1999. URL: https://djvu.online
2. Максимов С. І. Філософія права : навч. посіб. Харків : Право, 2014. 336 с.
3. Козюбра М. П. Верховенство права : навч. посіб. Київ : Логос, 2012. 360 с.
4. Теремцова Н. В. Принцип верховенства права в діяльності органів місцевого самоврядування. Вид.: НДІ соціально-економічного розвитку міста» «PROКИЇВ». URL: Електронне вид. https://kymu.edu.ua
5. Котюк В. О. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. Київ : Атіка, 2005. 592 с.
6. Загальна теорія права. Нормативний курс підруч. для студ.-юристів / кол. авт. Дзейко Ж. О., Костицький В. В., Теремцова Н. В.; за ред. доктора юрид. наук, проф. С. В. Бобровник. Київ : Юрінком Інтер, 2023. 596 с. С.70–87.
7. Про схвалення Стратегії цифрового розвитку інноваційної діяльності України на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках : Розпорядження від 31 грудня 2024 р. № 1351-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua

8. World Justice Project. Rule of Law Index 2025/2026. URL: https://worldjusticeproject.org/ (дата звернення: 19.02.2026).

9. Teremtsova N. Проблема класифікації функції сучасної держави в умовах розбудови правової держави. *Colloquium-journal* № 33 (120), 2021. Część 3. (Warszawa, Polska). Index Copernicus 2022. International ISSN: 2520-6990; 2520-2480.

10. Kopotun, I. M., Durdynets, M. Y., Teremtsova, N. V., Markina, L. L., & Prisnyakova, L. M. (2020). The Use of Smart Technologies in the Professional Training of Students of the Law Departments for the Development of their Critical Thinking. International Journal of Learning, *Teaching and Educational Research*, 19 (3). Index Scopus 2020 International ISSN: 1694-2116. Vol. 19, No. 3, pp. 174–187, March 2020. URL: https://worldjusticeproject.org/https://doi.org/10.26803/ijlter.19.3.10.

Дата першого надходження статті до видання: 15.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025

УДК 340.13
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.35

Ткаченко В. В.,
доктор історичних наук, професор,
заступник директора
Науково-дослідного інституту передових оборонних технологій
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»,
директор центру інноваційних оборонних технологій
Ужгородського національного університету
ORCID: 0000-0003-2114-7194

Хоменко І. А.,
доктор наук із соціальних комунікацій,
доцент кафедри аудіовізуальних медіа
Навчально-наукового інституту журналістики
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-8591-4431

Фоменко В. І.,
кінодраматург, журналіст
ORCID: 0000-0003-3427-861X

ВОРОЖА ІНФОРМАЦІЙНА АГРЕСІЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ЗАГРОЗИ УКРАЇНСЬКІЙ ДЕМОКРАТИЧНІЙ ДЕРЖАВНОСТІ

ENEMY INFORMATION AGGRESSION AS A SOURCE OF THREAT TO UKRAINIAN DEMOCTATIC STATEHOOD

Статтю присвячено проблемі протидії інформаційним засобам ведення гібридної війни. Досліджено соціально-історичні передумови створення новітніх бойових інформаційних технологій. Обґрунтовано думку, що розвиток нейромереж у напрямку генерації деструктивного контенту не сприяє соціальному прогресу. Навпаки, він повертає людство в минуле, коли звукозапису і кінозйомки як засобів створення доказової бази не існувало, а малюнок не сприймався як доказ, оскільки точність будь-якого зображення залежала від добросовісності митця. Стаття ґрунтується на презумпції зв'язку української державності та світової демократії, що протистоїть автократичним, тоталітарним, імперським тенденціям. Ця думка виводиться з характеру антагонізму, який лежить в основі російсько-української війни. Україні як частині демократичної системи протистоїть ворог, який прагне прибрати демократію зі світового порядку денного. У статті розглянуто маніпулятивні прийоми, що застосовуються проти України в межах так званої «доктрини Герасимова». Доведено, що спеціальні методи інформаційного впливу ще до вторгнення в Україну розглядалися російською воєнною наукою як бойова зброя. Доведено також, що російські військові повністю усвідомлювали летальні наслідки здійснення інформаційно-психологічних операцій проти громадян атакованої країни. Розкрито суть концепції рефлексивного управління, на якій ґрунтуються ворожі інформаційні технології. Проаналізовано проблему співвіднесеності традиційних маніпулятивних прийомів і сучасних високотехнологічних методів інформаційної війни. Визначено конкретні ризики і виклики, пов'язані з застосуванням проти України комунікаційних механізмів рефлексивного контролю. Описано засоби, за допомогою яких можна використати вразливості демократичної державності для її самознищення.

Ключові слова: *Демократія, інформаційна агресія, гібридна війна, загрози державності, рефлексивний контроль, рефлексивне управління.*

The article is devoted to the problem of countering information means of conducting hybrid warfare. The socio-historical prerequisites for the creation of the latest combat information technologies are investigated. The idea is substantiated that the development of neural networks in the direction of generating destructive content does not contribute to social progress. On the contrary, it returns humanity to the past, when sound recording and film shooting as means of creating an evidentiary base did not exist, and drawing was not perceived as evidence, since the accuracy of any image depended on the artist's good faith. The article is based on the presumption of the connection between Ukrainian statehood and world democracy, which opposes autocratic, totalitarian, imperial tendencies. This idea is derived from the nature of the antagonism that underlies the Russian-Ukrainian war. Ukraine, as part of a democratic system, is opposed by an enemy who seeks to

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

remove democracy from the world agenda. The article examines manipulative techniques used against Ukraine within the framework of the so-called "Gerasimov doctrine". It is proven that special methods of information influence were considered by Russian military science as a combat weapon even before the invasion of Ukraine. It is also proven that the Russian military was fully aware of the lethal consequences of conducting information and psychological operations against citizens of the attacked country. The essence of the concept of reflexive control, on which hostile information technologies are based, is revealed. The problem of the correlation of traditional manipulative techniques and modern high-tech methods of information warfare is analyzed. Specific risks and challenges associated with the use of reflexive control communication mechanisms against Ukraine are identified. The means by which the vulnerabilities of democratic statehood can be used for its self-destruction are described.

Key words: *Democracy, information aggression, hybrid war, threats to statehood, reflexive control, reflexive management.*

«Усім можна пожертвувати заради держави, але тільки не тим, заради чого сама держава є тільки засобом»
Ф. Шіллер «Законодавство Лікурга і Солона [1]»

Актуальність статті випливає із специфіки інформаційних, комунікативних і когнітивних складників війни, нав'язаної українській державі країною-агресором. Системними складниками бойових дій, розпочатих проти України (а в широкому розумінні – проти світових демократій) є деструктивні впливи, які реалізуються за складними маніпулятивними схемами в процесі інформаційно-психологічних операцій. Нема сумніву, що інформаційно-когнітивна складова частина сучасної війни – небезпечна, що вона розпочалася до початку гарячої фази збройного конфлікту і не скінчиться з останнім пострілом на полі бою. **Мета статті** – визначити вразливості української демократії в контексті інформаційної війни. Завдання – виявити і описати сучасні методи деструктивного інформаційно-психологічного впливу, проаналізувати їх у діахронічному та синхронічному аспектах, тобто, з погляду національної історії та сучасних соціальних практик, запропонувати можливі інструменти протидії і окреслити напрямки подальших досліджень визначеної теми. **Об'єкт дослідження** – демократична державність в кризових умовах, предмет – використання ворогом вразливостей демократії для її самознищення. Аналіз літератури за темою статті дає підстави стверджувати, що проблема інформаційно-психологічних інвазій в контексті загрози державності вивчена недостатньо. Існує велика кількість джерел, присвячених методам і технологіям інформаційної боротьби, але, перефразовуючи слова Гете, приписані демону лукавства і майстру маніпуляцій Мефістофелю [2, с. 80], «завжди сіра теорія», до якої, здавалося б, складно додати щось нове, постійно відстає від викликів життя. Природа цього парадоксу полягає, не в останню чергу, в асинхронності розвитку технологій, моралі і права. Так само, як прогрес у галузі точних і природничих наук значно випереджає гуманітарне вдосконалення людства – і розвиток науково-технічного забезпечення бойових дій випереджає еволюцію методів війни інформаційної. Підступні і віроломні засоби спеціальної інформаційної діяльності описані ще у творах Солона, Плутарха, Платона, Прокопія Кесарійського, Сунь-Цзи, Ігнатія Лойоли, Нікколо Мак'явеллі, Фрідріха Великого. Сучасність не додала до античних прийомів софістики та еристики, візантійської підступності, ієзуїтського мистецтва індоктринації або до східних стратагем нічого принципово нового. Не складно знайти кореляцію між інструментами впливу, описаними у класичних творах, і прикладними дослідженнями з теорії і практики політтехнологій Г. Д. Лассуелла, Х. Кентріла, П. Лазарсфельда, Е. Люттвака, Дж. Овертона, Дж. Роддена, В. Лефевра, Г. Почепцова, В. Різуна. Високотехнологічні дипфейки і потужності нейромереж у цьому розумінні не наблизили майбутнє, а навпаки, ніби повернули людство в минуле, у ті часи, коли світлини, кінозйомки та аудіозаписи не існували як достовірні верифіковані засоби фіксації реальності, а малюнки були лише ілюстраціями, точність яких залежала від правдивості і добросовісності митця. Але, разом із тим, практика доводить, що, здавалося б, добре відомі і старі як світ маніпулятивні схеми, інтегровані в сучасний медіапростір і замасковані виразними другорядними деталями, справляють на суспільство не менш руйнівний вплив, ніж тисячі років тому. Спробуємо розібратися у цій проблемі і запропонувати її наукове тлумачення. Стаття ґрунтується на авторських тезах, що пройшли апробацію під час Міжнародної науково-практичної конференції «Відновлення незалежної державності України: історико-правовий вимір» 16 липня 2025 р. [3], але поданий нижче текст збагачений новими даними та теоретичними інтерпретаціями фактів.

Традиції українського державотворення не можна відокремлювати від загальнодемократичного дискурсу. Це формулювання випливає з характеру антагонізму, який лежить в основі російсько-української війни. Сьогодні наша держава воює за право не просто вижити, а жити у суспільстві відкритого типу, де помилка народу у виборі влади може бути і буде виправлена конституційним шляхом на наступних виборах. Протистоїть нам ворог, який не може припустити

ротації влади за жодних обставин. Його економіка, збройні сили, спеціальні служби, наука, ідеологія, комунікаційна система скеровані виключно на досягнення цієї мети: прибрати демократію зі світового порядку денного. Квазімперська фікція потрібна кремлівській верхівці для обґрунтування експансії не тільки у геополітичному, але і в хронологічному вимірі, як спроба завоювати не території, а час, викривити минуле і підкорити майбутнє. Це дає підстави звузити тему статті до аналізу викликів, які загрожують демократичним принципам українського державотворення. Найважливішою у цьому розумінні вбачається наступна теза. Українська конституційна демократія на всіх стадіях свого становлення стикається з тими саме загрозами, що і демократії всього світу, починаючи з афінської держави часів Солона і Перікла. Історичний процес – не квантований, тому відділити саме українську проблематику такого роду від загальнолюдської складно. Сьогодні, у добу маніпулятивних технологій, які спираються на потужності електронних медіа та штучного інтелекту, не змінилося головне. Для знищення демократії часто використовують її слабкі місця і вразливості. Так само, як свобода слова за певних обставин може перетворитися на інструмент знищення свободи як такої – і демократія під впливом певних маніпулятивних технік може перетворитися на інструмент інституційного суїциду.

Історія України знає не один випадок, коли хоробрість українців, їхня громадянська мужність і прагнення вибороти кращу долю скеровувалася на самознищення народу, державності, нації. Згадаємо хоча б про козаків Івана Скоропадського, що під час Північної війни служили Петру І і сприяли його перемозі у Полтавській битві, внаслідок чого Україну було надовго викреслено з європейського та державницького дискурсів (див. [4–7]).

Художнім маніфестом того, як можна використати модерований вибір і маніпуляцію масами з деструктивною метою, є роман «Чорна рада» П. Куліша, що, на відміну від багатьох зразків історичної белетритстики, спирається на серйозні джерела – архівні матеріали і літописи Самовидця та Григорія Грабянки [8; 9].

Але перший відомий приклад використання вразливостей демократії для її самознищення належить античності. Він теж був вкарбований у рядках художнього твору – адже великий Солон був не тільки державотвроцем і воїном, але і поетом.

«Не звинувачуйте марно Богів: не вони завдали вам // Горя; картайте себе, власну нікчемність кленіть. Ви ж над собою тиранів наставили й бережете їх, // От і ганебне ярмо нині над вами тяжить [10, с.36]».

Щоб захопити Акрополь і розігнати афінський ареопаг, узурпувати владу і знищити державотворчі принципи Солона, тирану Пісістрату вистачило усього тільки кількох десятків охоронців, озброєних палицями. І справа не в тому, що ця купка бійців були нездоланною силою. А в тому, що їх підтримало населення Афін. Пісістрат підкорив людей вмінням імітувати чесноти, яких у нього не було, інсценував замах на себе, щоб здобути людську прихильність. За словами Солона, що наводить Плутарх, тиран виявився кмітливішим за тих, хто не розумів, до чого все йде, і хоробрішим за тих, хто розумів – але боявся протидіяти тиранії [11].

Соціопсихічні механізми перетворення сукупності свідомих громадян на охоплений колективною емоцією, легко керований натовп були описані наприкінці XIX ст. Г. Ле Боном, піддані критичному осмисленню його оппонентом Г. Тардом, а потім досліджувалися найвидатнішими психологами і соціологами – З. Фрейдом, К. Юнгом, С. Мілгремом, Г. Д. Лассвеллом, Х. Кентрілом, П. Лазарсфельдом (Хедлі Кентрілом і Полом Лазарсфельдом, серед іншого – у контексті проблеми масової афективної реакції на інсценований або імітований дезінформаційний та деструктивний контент. Саме до такого контенту належить телевізійний фейк про «розп'ятого хлопчика». Згадане вище поширення хибних відомостей про напад на себе Пісістратом теж можна класифікувати таким чином). Але ще у VI ст. до н.е. Солон Афінський влучно і точно описав ефект трансформації індивідуума на несвідомий елемент маси:

«Кожен із вас, коли сам по собі, – то мов лис хитромудрий, // Разом усі ви – ніщо, тупоголова юрба. // Мов заворожені, ловите мову облудного мужа, // Діла ж, яке він почав, не помічає ніхто [10, с.36]».

Не будемо обтяжувати текст численними прикладами з української історії, які змушують пригадати цю античну поразку демократичної державності.

Перерахуємо краще деякі прийоми і методи, що застосовуються в умовах інформаційної війни проти української державності сьогодні і будуть застосовуватися завтра. Перелік цих загроз – не повний, тема потребує подальших досліджень. Важливо також усвідомити, що інформаційні методи боротьби, які застосовуються проти України, по суті є небезпечною зброєю «гібридної війни». Але розпізнати їх на тих стадіях, коли їм порівняно легко протидіяти, складно навіть фахівцям, що знають відповідні механізми комунікаційного впливу.

Наукова коректність вимагає ретельно обґрунтувати останнє твердження. Як зазначалося вище, здавалося б, у маніпулятивних політтехнологіях нема нічого принципово нового. Підступність як інструмент політики докладно описана Мак'явеллі [12] (і підданна нищівній критиці Фридрихом Великим [13]). Стратагеми Сунь Цзи [14] вивчаються у профільних навчальних закладах спецслужб. Інформація про найпідступніші сторінки «таємної війни» минулого є у відкритому доступі – і доба нейромереж, ШІ

та дипфейків додала до них небагато нового, хоча і підсилилила комунікаційні можливості та технологічні складники маніпулятивних впливів. Чи можна не помітити знайому операційну послідовність у політичних деструктивних маніпуляціях тому, хто досліджував подібні схеми як науковець чи вивчав як студент? На жаль, так.

По-перше, складники багатоходової маніпулятивної схеми функціонально нагадують бінарну хімічну зброю, окремі компоненти якої не токсичні і виявляють свою летальну природу, лише змішавшись у точці враження. Тому, не маючи інсайдерської інформації про кінцеву мету деструктивного плану, майже неможливо здогадатися про призначення його окремих частин, навіть контролюючи їх методом «включеного спостереження». Наприклад, знаючи, що певні, абсолютно не схожі політсили фінансуються ворогом – нескладно прорахувати можливі варіанти їхнього використання з метою дестабілізації країни. Але, якщо не знати про участь іноземних спецслужб у створенні цих політичних структур або рухів (а учать ця може бути реалізована підступно, «під чужим прапором» чи шляхом перехоплення управління) – із самого факту існування, наприклад, радикально лівої і радикально правої опозиції з діаметрально протилежними гаслами, декларованими принципами, іміджевими ознаками і образом дій ніяк не виводиться мета, з якою їх застосують у «час «Ч». Більше того: навряд чи вона буде відомою і переважній більшості втягнених в спецоперацію. А отже – не буде відома і соціологам, що здійснюють польове дослідження або, наприклад, агентам правоохоронних органів, інфільтрованим у підозріле середовище.

По-друге, як зазначалося, знання певної схеми зовсім не ґарантує розпізнавання реальної деструктивної акції, що ґрунтується на цій схемі. Викладаючи курси, пов'язані з медіабезпекою, автори статті багато років випробовували на різних аудиторіях нескладну пастку, різновид експерименту Піаже. Спочатку пояснювали теоретичні основи маніпулювання індивідуумами та групами. Переконувалися за допомогою методів поточного контролю, що теорія добре засвоєна. А потім застосовували до тої ж саме аудиторії одну з описаних маніпулятивних схем, замаскованих яскравими, емоційно виразними деталями. Підкреслимо: серед слухачів були досвідчені медійники, фахівці з журналістських розслідувань. За п'ять років лише одна студентка здогадалася, що відбувається, і те – висловила свій сумнів невпевнено, з вибаченнями і готовністю взяти слова назад, якщо її переконають, що вона помилилася [15].

Отже, спробуємо окреслити характер загроз українській демократичній державності, специфікою яких є використання вразливостей, притаманних «відкритим суспільствам» у розумінні А. Бергсона – К. Поппера.

Найпоширеніші прийоми інформаційної війни, які використовує держава-агресор проти України, ґрунтуються на механізмах рефлексивного контролю. У бойовій версії принцип рефлексивного контролю або рефлексивного управління полягає у тому, щоб вбудуватися у плани і наміри противника і використати дії об'єкта атаки для його ж самознищення (див.: [16–18]). Саме це зробив Пісістрат, спонукавши демос Афін підтримати знищення демократії. Так само агресор може використати, наприклад, корупцію країни, що є об'єктом атаки, з метою її ослаблення і одночасно, в межах тої ж рефлексивної схеми – боротьбу з корупцією як інструмент дискредитації державності та іммобілізації патріотичних сил.

Варто зазначити, що наведена вище думка була озвучена 16 липня 2025 року під час науково-практичної конференції «Відновлення незалежної державності України: історико-правовий вимір», тобто, до прийняття закону № 12414 і низки наступних подій, про які можна прочитати у джерелах [19; 20]. Інакше кажучи, вона є не ситуативною реакцією на політичну кон'юнктуру, а визначенням повторюваного прийому інформаційної боротьби, що застосовується в межах бойової версії методики рефлексивного контролю. Як вже було сказано, невід'ємними складниками таких операцій часто є дії «під чужим прапором» і втягування у схему суб'єктивно чесних людей, переконаних, що працюють на користь країні. (Організувати, наприклад, «злив» даних про корупційну схему журналісту таким чином, щоб він повірив, ніби інформація здобута і перевірена їм самостійно, завдяки вмінню працювати з конфіденційними джерелами – не складно). У такому випадку ймовірна негативна реакція на дії журналіста і медіазасобу враховується планувальниками як складник операції, корисний тим, що дасть змогу звинуватити Україну у придушенні свободи слова і переслідуванні за критику. Зрозуміло, що достовірність оприлюдненої журналістом критичної інформації не має значення. Вона може бути і найчастіше буває правдивою. За інших обставин її поширення було б суспільно корисним актом. Демократії не існує без системи соціального зворотного зв'язку, який в сучасних суспільствах забезпечують засоби масової комунікації. Але метою маніпулятивних схем рефлексивного управління є не очищення атакованої держави, а зовсім інші наслідки. (Зазначимо, що про пастку, пов'язану з невдало реалізованим прагненням вдосконалити світ, внаслідок чого світ стане ще гіршим, писав ще Арістотель в «Політиці»[21]).

Об'єктом рефлексивного впливу може бути будь-яка гілка влади, державна інституція, галузь або постать. У межах так званої «доктрини Герасимова» (концепції «війни нового покоління») інформаційний рефлексивний вплив тлумачиться як невід'ємний складник бойових дій під час гарячої фази збройного конфлікту і пріоритетний – у періоди його затухання. Процитуємо першоджерело – погляди на сучасні бойові дії, озвучені В. Герасимовим у лютому 2013 року:

«За масштабами жертв і руйнувань, катастрофічними соціальними, економічними і політичними наслідками такі конфлікти нового типу можна порівняти з наслідками справжньої війни. І самі «правила війни» суттєво змінилися. Зросла роль невійськових способів у досягненні політичних та стратегічних цілей, які у багатьох випадках за своєю ефективністю значно перевершили силу зброї. Акцент використовуваних методів протистояння зміщується у бік широкого застосування політичних, економічних, інформаційних, гуманітарних та інших невійськових заходів, що реалізуються із залученням протестного потенціалу населення. Все це доповнюється військовими заходами прихованого характеру, у тому числі реалізацією заходів інформаційного протиборства та діями сил спеціальних операцій... Значне поширення набули асиметричні дії, що дозволяють нівелювати перевагу противника у збройній боротьбі. До них відносяться використання сил спеціальних операцій та внутрішньої опозиції для створення фронту, що постійно діє на всій території держави – супротивника, а також інформаційний вплив, форми та способи якого постійно вдосконалюються... Інформаційне протиборство відкриває широкі асиметричні можливості із зниження бойового потенціалу супротивника [22]».

Залишимо за межами обговорення думки з приводу того, витвором військової науки чи напрацюванням спецслужб є озвучена В. Герасимовим концепція, а також коли насправді вона почала застосовуватися. Суттєво інше. Як зазначалося, латентні стадії багатоходової бойової рефлексивної схеми виявити вкрай складно. А невчасне і запізніле розпізнавання її виправити ситуацію вже не може. У 2015 році статтю Герасимова на сайті цитованого видання прокоментував читач з ніком «Донецьк»:

«Прочитав статтю і подивився через її (статті) призму на сьогоднішню Україну!!!! Планова акція, не інакше!!!» [22].

Але на той час одиничні прозріння мешканців ОРДЛО, які помітили під пропагандистським камуфляжем риси спецоперації, не могли вплинути на її реалізацію.

Спробуємо структурувати ті групи ризиків і викликів, зіткнення з якими в українських реаліях є найбільш ймовірним.

1. Підміна понять «вибір» і «процедура вибору». Процедура голосування і підрахунку голосів може бути повністю дотримана і перевірена міжнародними спостерігачами. Але, якщо змагання ведеться між іміджево відмінними політсилами, які насправді прямо чи опосередковано контролюються спільним центром управління, це не вплине на результат. Громадяне або змушені будуть проігнорувати можливість віддати свої голоси, або стануть заручниками маніпулятивної технології «вибір без вибору».

2. Застосування політичних симулякрів, привабливих для виборця. Одним з найнебезпечніших сучасних варіантів використання цієї технології видається спроба реваншу проросійських сил, перефарбованих у так звану «партію військових» – спільноту фейкових ветеранів, підсилену корумпованими тиловими службовцями силових структур, що будуть сприйматися пересічними громадянами як фронтовики.

3. Дезінформація і провокації (у російських дослідженнях з інформаційної війни описані як стандартна бойова технологія). Варто наголосити: йдеться не просто про звичний брудний піар, а про засоби ведення летальної руйнівної війни інформаційною або гібридною (інформаційною і звичайною) зброєю.

4. Поглинання сигналу шумом. За фундатором кібернетики Н. Вінером, стан динамічної гомеостатичної системи, до яких належить і демократичне суспільство, залежить від співвідношення параметрів «сигнал» (корисна інформація, необхідна для прийняття ефективних рішень) і «шум» (кажучи словами Вінера – інформаційний мул [23]). У демократичних Афінах – маленькому портовому місті, де люди добре знали один одного – ця проблема не була такою гострою, як у державах з мільйонним населенням. Велика держава, медіа якої захаращені інформаційним мулом, часто згенерованим з використанням «корисних ідіотів» або під «чужим прапором» як складник ворожих інформаційних операцій – розбалансовується і втрачає здатність до розумних рішень. Критично небезпечною подібна загроза стає тоді, коли наслідком її є розрив зворотного зв'язку між владою і реальністю (влада починає вірити зручним фікціям, згенерованим підконтрольним медіа на її замовлення). Загальновідомий фінал правління португальського диктатора Антоніу ді Салазара, який підлаштував конституцію під себе, ліквідував багатопартійність, придушив політичні свободи, перетворив парламент на «... декоративний придаток до своєї влади» [24], сповідував обскурантизм у справі масової освіти і повністю покладався на створену ним таємну поліцію ПІДЕ, інформатори якої були інфільтровані в усі державні структури та суспільні інституції, від армії до корпрорацій і муніципалітетів. У 1968 році він був фактично відсторонений від влади, але перебував в ілюзії, ніби все контролює. І керівництво ПІДЕ, сформованої за принципом особистої відданості Салазару, також брало участь в імітуванні цієї «паралельної реальності», що не мала нічого спільного з політичною дійсністю [25; 26]. Фундатор кібернетики Норберт Вінер порівнює такий стан речей з автівкою, що втратила управління внаслідок розриву зворотного зв'язку між дорожною ситуацією і механізмами керування машиною [23].

5. Інтеґрування ворожих спецоперацій у масові протести або організація масових заворушень агентурними методами. Привід для протестів може бути цілком виправданим, більшість учасників – щиро вірити у справедливість його

мети. Прикметними рисами таких спецоперацій є те, що мета заворушень часто формулюється розпливчасто і неконкретно, громадські рухи, що беруть у них участь, випірнають ніби нізвідки. У випадках, якщо реальна мета спецоперації не збігається з декларованими гаслами протесту – з його публічними лідерами неможливо дійти згоди, навіть погодившись на фундаментальні компроміси. Насправді вони нічого не вирішують, центр управління процесом виведений за межі подій і тому, до речі, принципово не може бути придушений силовими методами. Враховуючи те, що «протестні схеми» використовуються з метою досягнення прийнятних для себе політичних результатів не тільки країною-агресором, особливо небезпечним видається поєднання описаної вище політтехнології з іншою, відомою як "win-win". Специфічне розвідувальне значення цього терміну, відмінне від бізнесового, розкрив свого часу О. Навальний [27]. Стосовно предмету статті "win-win" означає участь в подіях різних сторін, одна з яких дезінформувала іншу. Тоді «майданну схему» може активувати одна країна, наприклад, з метою тиску на корумпований режим, а використати її результати – інша (як мотив для вторгнення під приводом захисту національних меншин, припинення кровопролиття тощо). Згадаємо Шекспіра: морально виправдана боротьба Гамлета за справедливість, розпочата напередодні ворожого вторгнення, згубила не тільки його, але і Данію, що залишилася некерованою у мить, коли потрібна була максимальна концентрація сил для опору. Ознаки, що дозволяють пересічному громадянину відрізнити реальний суспільний протест від спецоперації, частково перераховані у джерелах [15; 28]).

6. Використання дезінтеґративної пропаганди під виглядом інтегративної (згуртовування частини населення за якоюсь фундаментальною ознакою – національною, мовною, гендерною, службовою, корпоративною – і нацьковування на іншу частину населення). Численні гендерні та сексистські скандали останніх часів та конфлікти між поліцією та військовими, що набувають суспільного розголосу, мають впізнавані ознаки застосування рефлексивної схеми. Практичним підтвердженням цього є видання країною-агресором спеціальних інструкцій для «сил антибандерівського опору в українських правоохоронних органах». Теоретичним – те, що згідно з теорією державного перевороту Е. Люттвака, непомітне для влади перехоплення управління такими парамілітарними структурами, як поліція, є неодмінною умовою успіху у справі повалення тої самої влади [29].

7. Ефект «отруйної чарівної палички» – нав'язування небезпечних і шкідливих політтехнологічних рішень, які подаються якійсь конкретній політсилі як інструмент, що забезпечить їй конкурентну перевагу і сприятиме перемозі на виборах. Цей прийом справив негативний вплив на українську державність у роки активної присутності в Україні російських політтехнологів. Не менш руйнівний вплив він може мати і щодо демократичних систем інших країн (див. [15; 30; 31]).

Закінчити статтю доречно ще одним посиланням на Норберта Вінера.

З Вінерової концепції соціального гомеостазу [21], яка найкращим чином описує врівноважену самокеровану суспільну динамічну систему – тобто, розвинену демократію – випливає специфічна модель соціальних комунікацій, яка відповідає саме принципам самоорганізації відкритих суспільств. Оскільки без ефективного, вчасного і достовірного інформування народу свідомий вибір неможливий, наявність чи відсутність такої моделі масової інформації може бути своєрідним тестом на демократію. Адже авторитарні, тоталітарні, теократичні режими не потребують і не використовують її, навіть якщо маскують свою суть квазідемократичними фікціями. Докладно вона описана у джерелі [32]. Суть її полягає у наявності в суспільній комунікаційній системі трьох функцій, які визначають параметри Вінерової дуальності «сигнал – шум»:

- Створення сигналу – тобто, пошук, коректний виклад і оперативне поширення достовірних новин.
- Оптимізація сигналу – дослідження і оприлюднення суспільно важливих фактів, що перебувають у зоні неочевидності. Тобто, здійснення добросовісних журналістських розслідувань (які, нагадаємо, відрізняється від ворожої деструктивної пропаганди «під чужим прапором» і засобами, і метою, поширення результатів), поширення верифікованої аналітики та розвиток соціальної науки
- Оптимізація тезаурусу. Тезаурус тут тлумачиться не у лінгвістичному чи комп'ютерному, а в соціальному розумінні. Йдеться про розвиток і вдосконалення аудиторії до рівня, який дозволить їй орієнтуватися у складних питаннях і робити свідомий обґрунтований вибір. Цю функцію неможливо реалізувати без високоякісного кіномистецтва, оригінальної аудіодраматургії, виробництва науково-популярного і художньо-документального контенту, придатного для поширення складних смислів у зрозумілій цікавій формі. Без третього складника два перші будуть повністю або частково дисфункціональними. Як для неписьменних людей майже нема сенсу видавати розумні книги (хоча, можливо, це і сприятиме певною мірою відродженню античної традиції читати вголос) – так і суб'єктивно чесному, але нерозвиненому громадянину не надто просто буде пояснити суть застосованої проти нього маніпулятивної політтехнології, розробленої російськими спецслужбами з використанням математичного апарату Лефевра і методологічних напрацювань Шедровицького в межах доктрини війни нового покоління Герасимова.

У нехтуванні цими принципами полягає одна з найпідступніших пасток на шляху розвитку української демократичної державності. Наша медіасистема мало у чому корелює з наведеними принципами. Припустимо, її природній еволюції у демократичному дискурсі завадив девіантний вплив іноземних спецслужб, а потім війна. Але і після війни українському суспільству не раз доведеться долати те, що Карл Поппер називав полоном Платонових чар [33], відмовлятися від оманливо привабливих в своїй простоті державницьких підходів Лікурга (ідеологія «української Спарти» - мутації демократії в олігархію), позбавлятися осміяних Фрідріхом Великим іллюзій Мак'явеллі [13] – тобто, відкидати спокусу обмежити інтелектуальний і духовний розвиток народу, скерувати прагнення людей на соціальні фікції, перетворити за допомогою маніпулятивних медіа і спецслужб самоорганізоване громадянське суспільство на керований спеціальними методами і передбачуваний людський конгломерат, полігон для випробовування методик соціального інжинірингу. Критичними проявами цієї загрози демократичній державності буде спокуса здійснити конверсію ІПСО у політичний PR. Застосувати в процесі виборів бойові інформаційні технології «гібридної війни», як запозичені у країни-агресора, так і напрацьовані в процесі протидії ворожим деструктивним впливам. А ще – поширення небезпечної гіпотези, що нерозвиненими людьми простіше керувати і їхні дії легше прогнозувати. Латентне і непомітне лобіювання того самого обскурантизму, що спонукав Салазара пригальмовувати і примітизувати масову освіту (попри те, що 40% неписьменних португальців у повоєнній Європі сприймалися як нонсенс [24]). Інспірована з політтехнологічних міркувань інтелектуальна інволюція соціуму на тлі некоректного застосування потужностей ШІ, скерованих на рутинізацію творчої праці і витіснення людини з багатьох сфер розумової діяльності, може мати не менш катастрофічні наслідки, ніж окупація – тому що окупацією у тій чи іншій формі і скінчиться. Як доводить досвід російського втручання у вибори інших країн – якщо примітивізованим натовпом легко маніпулювати, то і перехопити управління таким натовпом для ворожих іноземних сил нескладно. Тому політична ейфорія від вдалого застосування маніпулятивних політехнологій у примітивізованому суспільстві не буде довгою, а кінцевий результат таких спроб – з тих чи інших причин руйнівним.

«Лікург увічнив дитячий стан духу спартанців, щоб увічнити свої закони, але створена ним держава зникла, зникли і її закони [1]».

Висновки.

1. Використання вразливостей демократії з метою розбалансовування суспільсьва і самознищення демократичної системи є цілком реальною загрозою українській державності.

2. Розробити надійний і бездоганно ефективний правовий механізм захисту держави від подібних ризиків і викликів навряд чи можливо. Ефективною може бути тільки системна і постійна діяльність у правовому, соціальному, медійному полі, спрямована на виявлення таких загроз і запобігання їм.

3. Інструменти протидії подібним загрозам у демократичній державі мають відповідати правовим і моральним засадам відкритого суспільства. Нехтування цими принципами і спроба здолати зло ще більшим злом, тобто, методами поліцейської або, використовючи термін Г. Д. Лассвелла, «гарнізонної» держави – може завдати демократії не меншої шкоди, ніж ворожий деструктивний вплив.

Список використаних джерел:

1. Schiller Frederik. The Legislation of Lycurgus and Solon. URL: https://www.scribd.com/document/211456374/Friedrich-Schiller-the-Legislation-of-Lycurgus-and-Solon

2. Ґете, Йоганн Вольфганґ. Фауст: Трагедія. З нім.пер. Микола Лукаш; післямова Вадима Скуратівського; статті Л. Первомайського, Л. Копєлєва, Л. Череватенка. Київ: Видавництво Жупанського, 2013. 629 с. (С. 80)

3. Міжнародна науково-практична конференція «Відновлення незалежної державності України: історико-правовий вимір» від 16 липня 2025 р. (до Дня Української Державності та 35-річчя проголошення Декларації про державний суверенітет України) 16 липня 2025 року. URL: https://idpnan.org/international-scientific-practical-conference-restoration

4. Оглоблин Олександер. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Редактор Любомир Винар, упорядники Ігор Гирич, Алла Атаманенко. 2-е доповнене видання. Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. 464 с.: іл. URL: http://litopys.org.ua/coss3/ohl.htm

5. Енглунд Петер. Полтава. Розповідь про загибель однієї армії. Переклад зі шведської О. Сенюк, О. Буценко. Харків: Видавництво «Фоліо». 2018 р. 348 с.

6. Станіславський В.В. ПОЛТАВСЬКА БИТВА 1709 [Електронний ресурс]. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Poltavska_bytva_1709

7. Шендрик Людмила. Козацтво Полтавщини напередодні та в період Північної війни і Полтавської битви URL: http://histpol.pl.ua/ru/poltava-istoricheskie-ocherki/poltavskaya-bitva-i-ejo-pamyatniki?id=8091

8. Літопис Самовидця / Видання підготував Я. І. Дзира. Київ : «Наукова думка», 1971. 208 с. URL: https://web.archive.org/web/20050408230410/http://litopys.org.ua/samovyd/sam.htm

9. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. Київ : Т-во «Знання» України, 1992. 192 с.

10. Солон Афінський. Золоте руно: збірка античної поезії. Упорядкування і передмова Андрія Білецького. Київ, «Веселка», 1985. с. 36–38.

11. Плутарх. Порівняльні життєписи / Пер. з давньогрець. Віталія Туренка. Том ІІ. Київ : Стилет і Стилос, 2024. 448 с.

12. Machiavelli, Niccolò (2014). The Prince.Translated and Introduced by Tim Parks, PENGUIN CLASSICS an imprint of penguin books. URL: https://apeiron.iulm.it/retrieve/handle/10808/4129/46589/Machiavelli%252C%2520The%2520Prince.pdf&ved=2ahUKEwi6v9Lg8JWIAxV7RvEDHaiODr0QFnoECAsQAg&usg=AOvVaw2SDBP49_nmKkPLnwNRQJji

13. Frederick the Great (2024). ANTI-MACHIAVEL. URL: https://www.oocities.org/danielmacryan/antimac.html#para0

14. Сунь-дзи. Мистецтво Війни / Переклад з давньокитайської: Сергій Лесняк. Львів : Видавництво Старого Лева, 2015. 108 с.

15. Ткаченко В., Хоменко І., Фоменко В. «Лазівка Геделя»і рефлексивне управління у контексті вразливостей світової демократичної системи. *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи*. *Том 13: Інновації в освіті та науці: трансформація підходів і технологій* : колективна монографія / [Наукова редакція: Я. Ґжесяк, І. Зимомря, В. Ільницький]. Конін – Ужгород – Перемишль – Миколаїв : Посвіт, 2025. с. 271–286.

16. Лефевр Владимир. Лекции по теории рефлексивных игр. Москва : Когито-Центр, 2019. 218 с.

17. Шемаєв Володимир Миколайович. Інформаційне протиборство з використанням рефлексивного управління: теорія та практика. URL: https://journals.uran.ua/ispss/article/view/260263/256623

18. Смолян Георгий Львович. Рефлексивное управление – технология принятия манипулятивных решений. URL: https://gtmarket.ru/library/articles/7309

19. «Зеленський посилює контроль». Як світові ЗМІ реагують на закон 12414. BBC NEWS Україна, 23 липня 2025. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cg4r6x625p2o

20. Патрікєєва Наталія. Хто збирається на протестах у Києві. Репортаж з площі перед театром Франка. BBC NEWS Україна, 25 липня 2025. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cdr3r2jd48go

21. Арістотель. Політика. Переклад з давньогрецької і примітки О. Кислюка. Київ : Видавництво «Основи», 2000. 239 с.

22. Герасимов Валерий. Ценность науки в предвидении. Новые вызовы требуют переосмыслить формы и способы ведения боевых действий. Военно-промышленный курьер, 2013, 26 февраля. URL: https://web.archive.org/web/20211220001911/https://vpk-news.ru/articles/14632

23. Wiener, Norbert (2015). Cybernetics: Or Control and Communication in the Animal and the Machine. Uberty. URL: https://uberty.org/wp-content/uploads/2015/07/Norbert_Wiener_Cybernetics.pdf

24. 10 законів тиранії: Антоніу ді Салазар із Португалії. URL: https://huxley.media/10-zakoniv-tiranii-antoniu-di-salazar-iz-portugalii/

25. Castanheira José Pedro (texto) e Ventura José (fotos). ARQUIVO Salazar: 40 anos. Salazar acreditava que ainda era chefe do Governo. Expresso. 31 julho 2010 9:55. URL: https://expresso.pt/dossies/dossiest_actualidade/doss_salazar_40_anos/salazar-acreditava-que-ainda-era-chefe-do-governo=f596229

26. "L'incredibile storia di António Salazar, il dittatore che morì due volte" di Marco Ferrari. URL: https://www.letture.org/l-incredibile-storia-di-antonio-salazar-il-dittatore-che-mori-due-volte-marco-ferrari

27. Навальный о провокации в Керченском проливе. Навальный LIVE. 02.12.2018. URL: https://www.youtube.com/watch?v=dQP9_lp7Fc8

28. Хоменко Ілля. Як відрізнити стихійний масовий протест від спеціальної операції? (До проблеми оперативного аналізу прихованих складників кризових подій). *Sciences of Europe*, 2019. N 37. p. 53-65

29. Luttwak, Edward (1969) Coup d'etat, a practical handbook. New York: Alfred A. Knof. 210 p. URL: https://www.google.com/url?esrc=s&q=&rct=j&sa=U&url=https://mirror.explodie.org/108765924-Luttwak-1969-Coup-d-Etat.pdf&ved=2ahUKEwj5mNzgs5OIAxXLR_EDHcFQLGcQFnoECAMQAg&usg=AOvVaw0ba9e079CcWur8GxNAxk5z

30. Валерій Залужний: «США руйнують світовий порядок і йдуть назустріч Кремлю». URL: https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cwyd5r1e319o

31. Старий світовий порядок зруйновано. Нова архітектура Європейської безпеки без України неможлива | Українська правда. Виступ Надзвичайного і повноваженого посла України у Великій Британії і Північній Ірландії, Головнокомандувача України (2021–2024) Валерія Залужного на безпековій конференції у Chatham House, 6 березня 2025 р. URL: https://www.pravda.com.ua/columns/2025/03/6/7501570/

32. Хоменко Ілля, Фоменко Володимир. Функціональність громадського телевізійного та радіомовлення з позицій концепції соціального гомеостазу Норберта Вінера. *Українське журналістикознавство*, 2013. Вип. 14. с. 87-93.

33. Popper, Karl (1947). The Open Society and its Enemies. The spell of Plato. London, George Routledge & son, ltd, 1947 (first published reprinted 1947). URL: https://www.google.com/url?esrc=s&q=&rct=j&sa=U&url=https://antilogicalism.com/wp-content/uploads/2018/04/open-society-2.pdf&ved=2ahUKEwi3ytL_2Mj6AhWDlosKHeg0CmIQFnoECAYQAg&usg=AOvVaw2T-9mwqZxLYy6PuTEM-xcZ (access 10/07/2025)

Дата першого надходження статті до видання: 13.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 16.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025

УДК 342.41:94
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.36

Ткаченко І. М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-0144-0708

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ОЗНАКИ ПОТЕРПІЛОЇ ОСОБИ: ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

THE CRIMINAL LAW CHARACTERISTICS OF THE VICTIM: CERTAIN ISSUES OF LAW ENFORCEMENT

У статті досліджено зміст окремих кримінально-правових ознак потерпілої особи. З'ясовано, що невід'ємною ознакою потерпілої є заподіяння їй шкоди або створення небезпеки (загрози) її завдання у спосіб, передбачений диспозицією статті КК України або таким, що логічно випливає із сутності відповідного кримінального правопорушення.

Аргументовано, що моральна, фізична та майнова шкода не охоплюють усіх різновидів шкоди, які можуть бути наслідком злочину. Існують посягання, що порушують права і свободи особи без заподіяння їй фізичної, моральної чи матеріальної шкоди. Водночас ці три види шкоди становлять основні групи, закріплені у більшості диспозицій кримінально-правових норм. Підкреслено потребу конкретизації та систематизації видів шкоди в КК України і їх узгодження з класифікацією, наведеною в КПК України.

Підтримано позицію, за якою потерпілою є передусім особа, якій шкода завдана безпосередньо, у тому числі через посягання на належні їй предмети чи цінності.

Доведено, що воля особи не є визначальною умовою для набуття статусу потерпілої у кримінально-правовому сенсі: факт заподіяння шкоди існує об'єктивно, незалежно від її бажання визнавати себе потерпілою. Відмова від подання заяви або від визнання себе потерпілою, навіть у справах приватного обвинувачення, не впливає на сам факт завдання шкоди, оскільки норми про приватне обвинувачення регулюють лише процесуальний порядок порушення провадження.

Обґрунтовано, що згода особи на спричинення їй шкоди або прохання про це не виключають набуття нею статусу потерпілої у злочинах публічного обвинувачення, адже вони посягають на невідчужувані блага – життя, здоров'я, безпеку чи статеву свободу. У кримінальних правопорушеннях приватного обвинувачення згода потерпілого може мати юридичне значення: в одних випадках вона усуває протиправність або малозначність діяння, а в інших – не виключає факту шкоди і не позбавляє особу статусу потерпілої.

Визначено, що момент набуття особою статусу потерпілої у кримінально-правовому сенсі настає з моменту заподіяння шкоди або створення реальної небезпеки її настання, що, як правило, збігається з моментом закінчення кримінального правопорушення.

Ключові слова: *потерпілий, кримінальне правопорушення, кримінальна відповідальність, шкода, кримінальне провадження, приватне обвинувачення, час вчинення кримінального правопорушення, добровільна згода.*

The article examines the content of certain criminal-law characteristics of the victim. It has been established that an inherent feature of a victim is the infliction of harm upon them or the creation of a danger (threat) of such harm in a manner provided for by the disposition of an article of the Criminal Code of Ukraine or one that logically follows from the nature of the corresponding criminal offense.

It is argued that moral, physical, and property damage do not encompass all types of harm that may result from a crime. There are offenses that violate a person's rights and freedoms without causing them physical, moral, or material harm. At the same time, these three types of harm constitute the main categories enshrined in most dispositions of criminal-law provisions. The need to specify and systematize the types of harm in the Criminal Code of Ukraine and to align them with the classification provided in the Criminal Procedure Code of Ukraine is emphasized.

The position is supported that a victim is, first and foremost, a person who has suffered harm directly, including through an offense committed against objects or valuables belonging to them.

It has been proven that a person's will is not a determining condition for acquiring the status of a victim in the criminal-law sense: the fact of harm exists objectively, regardless of the person's desire to recognize themselves as a victim. Refusal to file a complaint or to acknowledge oneself as a victim, even in cases of private prosecution, does not affect the very fact of harm, since the provisions on private prosecution regulate only the procedural order of initiating criminal proceedings.

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

It is substantiated that a person's consent to the infliction of harm upon them, or their request for such harm, does not exclude their acquisition of victim status in crimes of public prosecution, as these offenses encroach upon inalienable values such as life, health, safety, or sexual freedom. In criminal offenses of private prosecution, the victim's consent may have legal significance: in some cases, it eliminates the unlawfulness or insignificance of the act, while in others, it does not exclude the fact of harm and does not deprive the person of victim status.

It is determined that the moment a person acquires the status of a victim in the criminal-law sense occurs at the time when harm is inflicted or when a real danger of its occurrence arises, which, as a rule, coincides with the moment the criminal offense is completed.

Key words: *victim, criminal offense, criminal liability, harm, criminal proceedings, private prosecution, time of commission of a criminal offense, voluntary consent.*

Постановка проблеми. Потерпілий є важливим учасником кримінально-правових відносин. Однак, у Кримінальному кодексі (далі – КК) України на відміну від Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України відсутнє легальне визначення такої важливої ознаки значної частини кримінальних правопорушень, підстави кримінальної відповідальності за які встановлено в національному законі про кримінальну відповідальність, як потерпілий. З огляду на зазначене як в теорії кримінального права, так і в правозастосовній діяльності у певних випадках виникають проблеми з визнанням певних осіб (передусім фізичних та юридичних) потерпілими в кримінально-правовому значенні. Тому важливими є дослідження кримінально-правових ознак потерпілої особи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення особи потерпілого у кримінальному праві здійснювали такі вчені, як: В. С. Батиргареєва, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, Л. П. Брич, А. А. Вознюк, О. О. Дудоров, Є. В. Лащук, А. А. Музика, М. І. Панов, Т. І. Присяжнюк, А. В. Савченко, М. В. Сенаторов, П. П. Сердюк, Є. В. Фесенко, А. М. Ященко та ін. Незважаючи на це, чимало проблемних питань у цій сфері залишилося нерозв'язаними, зокрема дискусійними залишаються питання, що стосуються змісту окремих кримінально-правових ознак потерпілої особи.

Метою статті є визначення шляхів розв'язання проблем, що стосуються окремих кримінально-правових ознак потерпілої особи.

Виклад основного матеріалу. Невід'ємною ознакою потерпілої особи є заподіяння їй шкоди. Це важлива ознака, яка дозволяє відмежувати потерпілу особу від інших осіб, пов'язана із заподіянням шкоди. Про те, що шкода є невід'ємною ознакою досліджуваної кримінально-правової категорії свідчить етимологічний та семантичний аналіз терміну потерпілий. Від шкоди можна потерпати, а певні її види можна терпіти. Тому потерпілого в тій чи іншій кримінально-правові нормі визначають шляхом аналізу законодавчих положень, що стосуються шкоди. Відтак і в межах дефініції потерпілої особи важливою є вказівка на шкоду.

Для визнання особи потерпілою у кримінально-правовому сенсі важливо, щоб шкода, завдана кримінальним правопорушенням або створення небезпеки її заподіяння, мала безпосередній зв'язок із способом посягання, передбаченим диспозицією відповідної статті КК України, або принаймні випливала з її змісту та відповідала сутності охоронюваного об'єкта.

Іншими словами, потерпілим у кримінально-правовому значенні є не будь-який суб'єкт, який зазнав негативних наслідків унаслідок кримінального правопорушення, а лише той, чия шкода є юридично релевантною – тобто включеною до складу кримінального правопорушення як елемент його об'єктивної сторони.

Таке розуміння ґрунтується на тому, що потерпілий пов'язаний з об'єктом посягання і визначає, кому саме або яким суспільним відносинам завдається шкода. Якщо шкода не охоплюється змістом безпосереднього об'єкта кримінально-правової охорони, то така особа не може бути визнана потерпілою з позицій матеріального права, навіть якщо вона зазнала моральних страждань чи іншої шкоди.

Завдання моральної шкоди може бути релевантним лише у випадках, коли саме моральна шкода є ознакою об'єктивної сторони кримінального правопорушення або її настання є типовим наслідком кримінально протиправного діяння. Наприклад, у злочинах проти честі та гідності моральна шкода має прямий зв'язок з охоронюваним благом.

Однак у кримінальних правопорушеннях, які не передбачають заподіяння шкоди конкретній особі, моральна шкода не створює кримінально-правового статусу потерпілого. Тому фізична особа, яка зазнала моральних страждань унаслідок посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК), чи в результаті розв'язування або ведення агресивної війни (ст. 437 КК), не може вважатися потерпілою у кримінально-правовому сенсі від цих злочинів, оскільки така шкода не є безпосереднім наслідком діяння, спрямованого проти держави чи миру.

Процесуальний статус потерпілого може бути наданий будь-якій особі, яка зазнала моральної, фізичної або майнової шкоди внаслідок кримінального правопорушення, незалежно від того, чи визнається вона потерпілою у кримінально-правовому розумінні.

Таким чином, для визнання особи потерпілою у кримінально-правовому сенсі необхідно, щоб завдана шкода або створення її небезпеки відповідали характеру об'єкта кримінального правопорушення та способу посягання, передбаченому диспозицією статті КК України.

Ю. В. Баулін слушно зауважує, що *прояви шкоди*, яка заподіюється злочином, вельми різноманітні. При цьому норми кримінально-процесуального права називають лише три види шкоди – моральну, фізичну та майнову. Тому дуже часто, формулюючи кримінально-правове поняття потерпілого від злочину, дослідники виходять з цієї тріади, текстуально означеної в законі. Такий підхід, на переконання вченого, є занадто вузьким. У зв'язку з цим він вважає за необхідне зазначити, що, по-перше, приписами кримінального процесу сьогодні не охоплюються всі види шкоди, які у дійсності можуть заподіюватися внаслідок вчинення злочину; по-друге, перелік видів шкоди повинен бути «відкритим», на що доцільно вказати у тексті самого закону [1, с. 552].

Дійсно моральна, фізична та майнова шкода не можуть охопити усіх різновидів шкоди, яка визнається наслідком вчинення кримінального прав порушення. Є випадки порушення прав і свобод громадян без завдання їм фізично, моральної чи матеріальної шкоди.

Однак моральна, фізична та майнова шкода – це ті три групи шкоди до яких можна віднести більшість наслідків, визначених у диспозиціях заборонних кримінально-правових норм.

З огляду на існування різних видів шкоди Ю. В. Баулін робить висновок, що у будь-якому разі потерпілий у кримінальному праві – це соціальний суб'єкт, чиї встановлені й охоронювані законом права, свободи й законні інтереси порушуються злочинним діянням шляхом заподіяння фактичної шкоди або створення загрози реального заподіяння шкоди майнового, фізичного, морального, соціального та іншого характеру [1, с. 553].

Однак з такою позицією слід погодитися лише частково. Безумовно прояви шкоди різноманітні, однак якщо не конкретизувати різновиди шкоди, то у правозастосовних органів виникатимуть труднощі під час її доказування. Не випадково як у чинному КК Україні, так і його проєкті, а також КПК України конкретизовано різновиди шкоди. Ба більше у розділі 2.5. проєкту КК пропонується систематизація такої шкоди, яка передбачає її групування у такі види як неістотна, істотна, значна, тяжка, особливо тяжка, винятково тяжка та мізерна [2]. Водночас варто відмітити, що види шкоди в КК та КПК України не співпадають.

Важливо з'ясувати чи можна певну особу визнавати потерпілою, якщо ***шкода завдана їй не безпосередньо, а опосередковано***. О. О. Дудоров з цього приводу зауважує, що відповідно до ч. 6 ст. 55 КПК України якщо внаслідок кримінального правопорушення сталася смерть особи (наприклад, це може бути вбивство через необережність, передбачене ч. 1 ст. 119 КК України, або каране за ст. 118 КК України умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони), права потерпілого можуть мати близькі родичі чи члени сім'ї такої особи. Однак зазначені особи не охоплюються кримінально-правовим поняттям потерпілого від злочину: цим поняттям мають позначатись лише такі особи, яким шкода внаслідок вчинення злочину заподіюється безпосередньо. Тому, наприклад, не розглядаються як потерпілі особи, які є близькими зґвалтованій жінці, хоч і такі особи можуть зазнати унаслідок вчинення злочину, передбаченого ст. 152 КК України, моральних страждань і матеріальних витрат [3, с. 55–56].

Натомість М. В. Сенаторов займає протилежну позицію. Він вважає недоцільним визначати поняття «потерпілий від злочину», через невизначену категорію «безпосереднє заподіяння». Більш того, такий підхід сприяє необґрунтованому звуженню поняття потерпілого від злочину. У науці кримінального права та практики застосування кримінального закону вкоренилася думка про те, що при заподіянні смерті шляхом використання дресированого собаки, при загибелі людей у разі недбалого зберігання вогнепальної зброї або бойових припасів та в багатьох інших випадках, коли настанню результату сприяють дії третіх осіб, механізмів та тварин, шкода визнається спричиненою опосередковано. Однак з цього не може випливати, що суб'єкт, якому таким чином заподіяна шкода, не повинен розглядатися як потерпілий від злочину. Тим часом у літературі існує й інший підхід до визначення шкоди, що заподіюється потерпілому, та й самого потерпілого. Згідно з ним, шкода та потерпілий встановлюються з урахуванням нерозривного зв'язку, що існує між ними та злочином і, перш за все, його об'єктом [4, с. 52].

Потерпілою є передусім особа, якій шкода завдана безпосередньо. Водночас М. В. Сенаторов, як видається, помиляється в тому, що визначає безпосередність в контексті не потерпілого, а суб'єкта кримінального правопорушення. Як відомо, заподіяння смерті потерпілому із використанням дресированої собаки, здійснюється опосередковано. У цьому випадку йдеться про посереднє виконання. Однак, у будь-якому випадку смерть заподіюється безпосередньо саме потерпілій особі.

Безпосереднє заподіяння шкоди потерпілій особі має місце у випадках посягання не лише безпосередньо на потерпілу особу, але й на предмети кримінального правопорушення, які їй належать.

З огляду на таку ознаку як безпосереднє заподіяння шкоди потерпілим від злочину,

передбаченого ст. 345-1 КК України (Погроза або насильство щодо журналіста), може бути як журналіст, так і його близькі родичі чи члени сім'ї. Усе залежить від безпосереднього адресата шкоди: якщо погроза або насильство здійснюється відносно журналіста, то потерпілим від цього делікту буде журналіст, а якщо ці протиправні діяння вчиняються щодо близьких родичів чи членів сім'ї у зв'язку із здійсненням журналістом законної професійної діяльності, то потерпілими визнаватимуться власне його близькі родичі чи члени сім'ї. Тому під час вчинення цього злочину журналіст може і не набувати кримінально-правового статусу потерпілої особи.

Таким чином безпосередній характер заподіяної шкоди виступає ключовою, визначальною ознакою потерпілого у кримінально-правовому аспекті. Вона означає, що шкода завдана саме тій особі, яка охороняється кримінальним законом, незалежно від того, чи діяв суб'єкт безпосередньо, чи опосередковано.

Важливо розкрити питання, чи має значення для визнання особи потерпілою її ***воля чи бажання***. Часто особи, яким завдано шкоди внаслідок тілесних ушкоджень, домашнього насильства, порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту, відмовляються подавати заяву про вчинення кримінального правопорушення. Така поведінка може бути реалізацією їхнього процесуального права, проте це не означає, що вони втрачають статус потерпілих у кримінально-правовому розумінні.

Відмова особи від визнання себе потерпілою у кримінальному провадженні, навіть у справах приватного обвинувачення, не впливає на сам факт заподіяння шкоди. Норми, що регулюють приватне обвинувачення, стосуються лише процесуального порядку порушення провадження і не змінюють кримінально-правової сутності шкоди.

Отже, воля особи не є обов'язковою умовою для надання їй кримінально-правового статусу потерпілої.

А. А. Вознюк та Є. В. Кузьмічова-Кисленко слушно спростовують хибну думку, якщо потерпілий від злочину, передбаченого ст. 286 КК України, відмовився від визнання себе потерпілим, то відсутній склад злочину. Така позиція є помилковою, оскільки ототожнює потерпілого у кримінально-правовому та кримінально-процесуальному значеннях [5, с. 210]. У кримінальному праві факт заподіяння шкоди об'єктивно існує незалежно від бажання особи визнати себе потерпілою.

У теорії кримінального права визнано, що статус потерпілого має об'єктивний, а не диспозитивний характер. Кримінально-правове значення має не згода чи заява особи, а наявність факту порушення охоронюваного законом блага – життя, здоров'я, власності чи безпеки.

Ще одне важливе питання, пов'язане з позицією потерпілої особи, стосується ситуацій, коли вона ***дає згоду на заподіяння їй шкоди або навіть просить про це.*** Такі випадки у кримінальному законодавстві України детально не врегульовані.

Якщо особа просить позбавити її життя, то дії того, хто виконує це прохання, безумовно утворюють склад умисного протиправного позбавлення життя іншої людини, передбаченого ст. 115 КК України. Аналогічно, згода потерпілого на заподіяння тяжких тілесних ушкоджень (ст. 121 КК України) не усуває кримінальної відповідальності. У таких випадках ідеться про злочини публічного обвинувачення, де воля потерпілого не має жодного кримінально-правового значення.

Водночас особливий інтерес становлять кримінальні правопорушення, провадження щодо яких здійснюється у формі приватного обвинувачення, тобто можуть бути розпочаті лише на підставі заяви потерпілого (ст. 477 КПК України). До цієї категорії належать, зокрема, умисне легке тілесне ушкодження (ст. 125 КК) та умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження без обтяжуючих обставин (ч. 1 ст. 122 КК).

У таких справах відмова потерпілого від обвинувачення припиняє провадження, однак сама форма приватного обвинувачення не визначає, чи є особа потерпілою у кримінально-правовому сенсі. Це залежить від того, чи має згода потерпілого юридичне значення для складу кримінального правопорушення.

Якщо шкода завдана за добровільною, усвідомленою і соціально прийнятною згодою **–** наприклад, у ході спортивного поєдинку, медичного втручання або наукового експерименту, **–** діяння слід оцінювати на підставі норм, що регулюють малозначність або обставини, які виключають кримінальну протиправність діяння. У таких випадках особа може не набувати кримінально-правового статусу потерпілої.

КК України не містить спеціальної норми, яка б прямо регулювала значення згоди потерпілого, тоді як § 228 КК Німеччини встановлює, що «той, хто завдає тілесних ушкоджень за згодою потерпілого, діє протиправно лише тоді, коли це суперечить добрим звичаям (gute Sitten)». Такий підхід дозволяє поєднати принцип індивідуальної автономії з охороною суспільної моралі [6].

Якщо ж особа відмовляється від підтримання обвинувачення у провадженні приватного обвинувачення, вона втрачає процесуальний статус потерпілої, проте залишається потерпілою у кримінально-правовому сенсі, оскільки факт завдання шкоди залишається об'єктивно наявним.

Водночас не можна повністю погодитися з А. М. Орлеаном, який зазначає, що на практиці зустрічаються випадки, коли людині, відносно якої вчинюється злочин, не заподіюється моральна, фізична чи матеріальна шкода. Наприклад, коли продаж людини, захоплення людини в якості заручника або експлуатація

дитини здійснюється за згодою особи і вона сама не вважає себе потерпілою. Незважаючи на наявність такої згоди, спричинення шкоди об'єкту злочину не виключається. У цій ситуації людина відносно якої вчинено злочин, не є потерпілою, і тому залишається немовби осторонь обставин, що підлягають розгляду в справі, чого допустити не можна [7, с. 126].

Дійсно, потерпілий від торгівлі людьми може дати формальну згоду на своє переміщення з метою подальшої експлуатації. Однак для кваліфікації такого діяння за ст. 149 КК України необхідно встановити, що переміщення особи здійснювалося з використанням примусу, викрадення, обману, шантажу, матеріальної чи іншої залежності потерпілого, його уразливого стану або підкупу третьої особи, яка контролює потерпілого, для отримання згоди на експлуатацію.

Більшість із цих способів виключають можливість добровільної згоди, оскільки позбавляють людину свободи волевиявлення. Виключення може становити лише уразливий стан, однак саме використання такого стану вже завдає шкоди потерпілому, який через свою залежність чи безпорадність стає об'єктом протиправного впливу. Тому держава зобов'язана захищати інтереси таких осіб навіть за наявності їхньої «згоди».

До того ж відповідні дії щодо переміщення людини здійснюються з метою експлуатації, що сама по собі передбачає створення загрози заподіяння шкоди. Відповідно до примітки 1 до ст. 149 КК України, під експлуатацією розуміються всі форми сексуальної експлуатації, примусової праці, рабства, підневільного стану, використання у злочинній діяльності, вилучення органів, проведення дослідів без згоди тощо. Така мета створює реальну або потенційну загрозу застосування до особи фізичного чи психічного насильства, що й становить сутність заподіяної шкоди.

Щодо наведеного А. М. Орлеаном прикладу із «захопленням заручника за згодою особи», то у такій ситуації відсутній сам факт захоплення, а отже – немає об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 147 КК України. Йдеться не про відсутність потерпілого, а про відсутність злочину взагалі – адже дії сторін можуть кваліфікуватися за іншими статтями (наприклад, як співучасть у шахрайстві).

Стосовно експлуатації дитини, то шкода тут полягає щонайменше у створенні загрози для здоров'я, фізичного розвитку або освітнього рівня неповнолітнього, що прямо випливає з ч. 2 ст. 150 КК України. Навіть якщо дитина не усвідомлює своєї експлуатації, сам факт порушення охоронюваного законом інтересу свідчить про наявність шкоди. Хоча в диспозиції статті про цю загрозу безпосередньо не зазначено, однак вона логічно випливає з тлумачення змісту норми.

Отже, у наведених Орлеаном прикладах наявність «згоди» не усуває факту завдання шкоди охоронюваному об'єкту. Помилка автора полягає у змішуванні юридичного поняття шкоди з її суб'єктивним сприйняттям потерпілим. З позиції кримінального права шкода існує незалежно від того, чи особа усвідомлює себе потерпілою.

Важливо визначити, з якого моменту особа може вважатися потерпілою у кримінально-правовому розумінні. Якщо йдеться про потерпілого від кримінального правопорушення, то очевидно, що ні фізична, ні юридична особа не можуть визнаватися такими до того часу, поки у вчиненому не наявні всі ознаки кримінально караного діяння.

Отже, потерпілим слід визнавати особу з моменту вчинення кримінального правопорушення, тобто з часу, коли їй заподіяно шкоду або створено реальну загрозу її заподіяння. Цю позицію підтримують різні вчені [5, с. 216–217; 8], зокрема П. П. Андрушко, О. О. Дудоров та Д. С. Птащенко зазначають, що особа набуває статусу потерпілої у кримінально-правовому сенсі з моменту вчинення щодо неї кримінального правопорушення – незалежно від того, чи розпочато кримінальне провадження і чи зафіксовано цей факт процесуально [9, с. 355]. Тобто відповідь на це питання, пов'язана з часом вчинення кримінального правопорушення.

Час вчинення кримінального правопорушення визначають як період, протягом якого суб'єкт вчиняє кримінальне правопорушення [10, с. 261] або проміжок, відрізок у послідовній зміні годин, днів, років тощо, протягом яких його вчиняють [11, с. 63]. Час вчинення кримінального правопорушення характеризується рядом моментів – коротких проміжків часу, етапів його існування (розвитку): початком, продовженням, припиненням та закінченням [10, с. 260].

Для визначення потерпілого мають значення моменти припинення та закінчення. Момент припинення – це момент переривання кримінального правопорушення, яке ще не доведено до кінця. Припинення вчинення кримінального правопорушення може відбуватися лише до його закінчення. Особа може припинити кримінальне правопорушення з власної волі (добровільно відмовилась від доведення його до кінця), а також з причин, що не залежали від її волі (затримана працівниками правоохоронних органів). Момент закінчення – це момент доведення його до кінця, момент завершення діяння. Це момент з якого у діянні містяться усі ознаки складу кримінального правопорушення, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК [11, с. 64–65].

Таким чином особу можна визнати потерпілою з моменту припинення або закінчення кримінального правопорушення. Такі моменти у кримінальних правопорушеннях, для яких

характерні потерпілі особи, пов'язані із заподіянням шкоди або створенням небезпеки/загрози її завдання. Тому в більшості випадків момент заподіяння шкоди або створенням небезпеки/загрози її завдання та момент закінчення злочину чи кримінального проступку співпадають.

Саме в момент припинення або закінчення кримінального правопорушення (заподіяння шкоди або створення небезпеки/загрози її завдання) особа набуває кримінально-правового статусу потерпілої особи. Для визнання особи потерпілою у кримінально-правовій площині необов'язковим є набуття нею кримінального процесуального статусу потерпілої особи.

Висновки.

1. Невід'ємною ознакою потерпілої особи є заподіяння їй шкоди або створення небезпеки (загрози) її завдання у спосіб, передбачений диспозицією статті КК України або таким, що логічно випливає з її змісту і відповідає сутності кримінального правопорушення.

2. Моральна, фізична та майнова шкода не охоплюють усіх різновидів шкоди, яка може бути наслідком кримінального правопорушення. Існують випадки порушення прав і свобод особи без завдання їй фізичної, моральної чи матеріальної шкоди (наприклад, обмеження виборчих прав або втручання в особисте життя). Водночас зазначені три види становлять основні групи шкоди, закріплені в більшості диспозицій кримінально-правових норм. Доцільним є їх подальше конкретизування та систематизація в КК України, а також узгодження з класифікацією шкоди, наведеною в КПК України.

3. Потерпілою є передусім особа, якій шкода завдана безпосередньо. Безпосереднє заподіяння шкоди має місце не лише при посяганні на саму особу, а й у випадках посягання на предмети або цінності, що їй належать.

4. Безпосередність заподіяння шкоди має значення для визначення потерпілого за ст. 345-1 КК України (Погроза або насильство щодо журналіста). Потерпілим може бути як сам журналіст, так і його близькі родичі чи члени сім'ї – залежно від адресата погрози або насильства. Якщо протиправні дії спрямовані проти близьких родичів чи членів сім'ї у зв'язку з журналістською діяльністю, потерпілими визнаються саме ці особи. У таких випадках журналіст може не набувати статусу потерпілого у кримінально-правовому значенні.

5. Воля особи (її бажання або відмова) не є визначальною умовою для набуття кримінально-правового статусу потерпілої. У кримінальному праві факт заподіяння шкоди існує об'єктивно – незалежно від волевиявлення особи та її готовності визнати себе потерпілою. Відмова особи від подання заяви або від визнання себе потерпілою, навіть у справах приватного обвинувачення, не впливає на сам факт завдання шкоди. Норми про приватне обвинувачення регулюють лише процесуальний порядок початку й підтримання провадження, але не змінюють змісту кримінально-правового статусу потерпілої особи.

6. Згода особи на заподіяння їй шкоди або прохання про це не перешкоджають набуттю нею статусу потерпілої у злочинах публічного обвинувачення, оскільки вони посягають на блага, якими особа не може вільно розпоряджатися (життя, здоров'я, статеву свободу, безпеку тощо). У кримінальних правопорушеннях приватного обвинувачення згода потерпілого може мати юридичне значення: в одних випадках вона усуває протиправність або малозначність діяння (наприклад, за наявності соціально прийнятної згоди у спорті чи медичному втручанні), в інших – не виключає факту завдання шкоди і не позбавляє особу статусу потерпілої. Українське законодавство не містить спеціальної норми про згоду потерпілого, однак у німецькому праві (§ 228 StGB) визначено, що заподіяння шкоди за згодою потерпілого є протиправним лише тоді, коли воно суперечить добрим звичаям. Якщо ж у справах приватного обвинувачення особа відмовляється від підтримання обвинувачення, вона втрачає процесуальний статус потерпілої, але залишається нею у кримінально-правовому сенсі, оскільки факт завдання шкоди не усувається.

7. Момент набуття особою статусу потерпілої у кримінально-правовому сенсі настає з моменту заподіяння шкоди або створення реальної небезпеки її заподіяння, що, як правило, збігається з моментом закінчення кримінального правопорушення. Якщо кримінальне правопорушення припинено, але вже заподіяно шкоду або створено загрозу її настання, особа також визнається потерпілою. Для цього необов'язкове набуття процесуального статусу потерпілого, оскільки кримінально-правове та кримінально-процесуальне поняття потерпілого є самостійними.

Список використаних джерел:

1 Баулін Ю. В. Вибрані праці. Харків : Право, 2013. 928 с.

2. Контрольний текст проєкту нового КК України (станом на 21 липня 2025 р.). URL: https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2025/08/20/00-kontrolnyj-proyekt-kk-21-07-2025.pdf

3. Дудоров О. О. Кримінальне право: теорія і практика (вибрані праці). Київ: Ваіте, 2017. 872 с.

4. Сенаторов М. В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві / За наук. ред. В. І. Борисова. Харків : Право, 2006. 208 с.

5. Вознюк А. А., Кузьмічова-Кисленко Є. В. Проблеми встановлення потерпілого від порушення правил безпеки дорожнього руху чи експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2017. № 3 (104). С. 210–218.

6. Кримінальний кодекс Федеративної Республіки Німеччина від 15 травня 1871 р. (станом на 8 жовтня 2025 р.). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/stgb/

7. Орлеан А. М. Людина як предмет злочину. *Право і безпека.* 2004. Том 3. № 1. С. 125–128.

8. Музика А. А., Лащук Є. В. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання : монографія. Київ : Паливода А. В., 2011. 192 с.

9. Кримінальне право. Загальна частина (Українсько-європейські студії) : підручник: у 2 книгах / за ред. О. О. Дудорова, А. А. Стрижевської. Книга 1. Вступ до кримінального права України. Вчення про кримінальне правопорушення. Київ : Видавництво «Норма права», 2025. 824 с.

10. Вознюк А. А. Час вчинення злочину: актуальні проблеми кримінально-правового розуміння. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 3. С. 258–262.

11. Вознюк А. А. Структурні елементи часу вчинення злочину у кримінальному праві України. *Актуальні проблеми кримінального права та кримінології, кримінально-виконавчого права* : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 28 жовт. 2011 р.). Одеса : Фенікс, 2011. С. 63–65.

Дата першого надходження статті до видання: 20.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025

УДК 343.214
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.37

Ткачук Ю. О.,
здобувач кафедри кримінального права
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0009-0004-1502-6198

ДО ПИТАННЯ ПРО ОПТИМІЗАЦІЮ ПРАКТИКИ РЕАЛІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ САНКЦІЙ

ON THE QUESTION OF OPTIMIZING THE PRACTICE OF IMPLEMENTING CRIMINAL-LEGAL SANCTIONS

Стаття присвячена проблематиці кримінально-правових санкцій та оптимізації практики їх реалізації. Метою статті задекларовано виокремлення головних векторів оптимізації практичного застосування кримінально-правових санкцій відповідно до норм чинного Кримінального кодексу України для пошуку неоднозначних наукових позицій та їх усунення, а також удосконалення норм КК у сфері конструювання кримінально-правових санкцій та визначення їх меж.

Визначено головне завдання загальних засад та принципів призначення покарання – забезпечення правильного та обґрунтованого призначення покарання, що зумовлює характер їх нормативно-правового співвідношення. Виокремлено найбільш суттєві недоліки формування санкцій, а також типові помилки при побудові санкції та здійснена їх характеристика. Доведено, що нормах чинного Кримінального кодексу України не завжди простежується логіка побудови кримінально-правових санкцій, адже окремо взята санкція не дає вичерпного уявлення про межі покарання, яке може бути призначене судом, оскільки у багатьох санкціях не вказується мінімум покарання, не враховується можливість призначення додаткових покарань, не передбачених у санкціях.

Описано завдання сучасної кримінально-правової політики у сфері конструювання кримінально-правових санкцій – забезпечення одномірності та рівності визначених меж покарань при конструюванні санкцій зі спорідненими ознаками характеру, змісту та видової категорії.

Доведено, що кримінально-правові санкції повинні бути адекватними, що передбачає пряму залежність їх розміру від реальної суспільної небезпечності вчиненого діяння, а також повинні відповідати змісту та характеру суспільно небезпечного діяння, узгоджуватися з іншими санкціями та бути внутрішньо погодженими між собою. Запропоновані моделі типових санкцій із зазначенням лише основних видів покарання.

Ключові слова: *кримінальне правопорушення, кримінальна відповідальність, покарання, кримінально-правова санкція, оптимізація кримінально-правових санкцій, практика реалізації кримінально-правових санкцій.*

The article is devoted to the issues of criminal-legal sanctions and optimization of the practice of their implementation. The purpose of the article is declared to identify the main vectors of optimization of the practical application of criminal-legal sanctions in accordance with the norms of the current Criminal Code of Ukraine in order to search for ambiguous scientific positions and eliminate them, as well as to improve the norms of the Criminal Code in the field of constructing criminal-legal sanctions and determining their limits.

The main task of the general principles and principles of sentencing is determined – ensuring the correct and justified imposition of punishment, which determines the nature of their regulatory and legal relationship. The most significant shortcomings of the formation of sanctions, as well as typical errors in constructing sanctions, are identified and their characteristics are carried out. It is proven that the norms of the current Criminal Code of Ukraine do not always follow the logic of constructing criminal sanctions, because a single sanction does not provide an exhaustive idea of the limits of punishment that can be imposed by the court, since many sanctions do not indicate the minimum punishment, and the possibility of imposing additional punishments not provided for in the sanctions is not taken into account.

The task of modern criminal law policy in the field of constructing criminal law sanctions is described – ensuring uniformity and equality of the specified limits of punishments when constructing sanctions with related features of nature, content and specific category.

It is proven that criminal law sanctions must be adequate, which implies a direct dependence of their size on the real social danger of the committed act, and must also correspond to the content and nature of the socially dangerous act, be consistent with other sanctions and be internally coordinated with each other. Models of typical sanctions are proposed, indicating only the main types of punishment.

Key words: *criminal offense, criminal liability, punishment, criminal-legal sanction, optimization of criminal-legal sanctions, practice of implementing criminal-legal sanctions.*

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Питання про недоліки у формуванні кримінально-правових санкцій для юридичної літератури не є новим. До нього зверталися науковці, які, підкреслюючи недосконалість кримінального законодавства, вказували на необхідність вивчення ефективності санкцій, характеру суспільних відносин, пов'язаних із кримінально-правовою забороною, суспільної небезпеки конкретних кримінальних правопорушень, розширення альтернативних санкцій, врахування в них повторності діяння тощо. Тому метою даної статті є визначення пріоритетних напрямів оптимізації практики реалізації кримінально-правових санкцій згідно з положеннями чинного Кримінального кодексу України (далі – КК) задля виявлення спірних моментів та їх усунення, а також удосконалення норм КК щодо побудови кримінально-правових санкцій та визначення їх меж.

Серед науковців, які вивчали проблемні питання конструювання кримінально-правових санкцій, слід зазначити таких, як О. П. Горох, З. А. Загиней-Заболотенко, Д. О. Калмиков, О. О. Книженко, Н. А. Мирошниченко, Р. О. Мовчан, Н. А. Орловська, Є. О. Письменський, Ю. А. Пономаренко, Т. І. Слуцька, О. В. Степаненко, Ю. В. Філей, Ю. Ю. Федчишин, М. І. Хавронюк, В. В. Ярош та ін.

Головною метою як загальних засад, так і принципів призначення покарання, є забезпечення правильного та обґрунтованого призначення покарання, що й зумовлює характер їх співвідношення [22, с. 260]. Такі позиції віддзеркалює судова практика, зазначаючи у п. 1 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику призначення судами кримінального покарання» від 24.10.2003 р. № 7, що при призначенні покарання в кожному випадку і щодо кожного підсудного, який визнається винним у вчиненні злочину, суди мають суворо додержувати вимог ст. 65 КК стосовно загальних засад призначення покарання, оскільки саме через останні реалізуються принципи законності, справедливості, обґрунтованості та індивідуалізації покарання» [14].

Загалом, як випливає з аналізу наукової літератури, найпоширенішими недоліками формування санкцій слід назвати:

1) неврахування при конструюванні санкцій характеру та ступеня суспільної небезпечності, передбаченого в диспозиції статті кримінального правопорушення, а також особливості суб'єкта кримінального правопорушення;

2) невідповідність побудови санкцій окремих спеціальних норм, які часто передбачають менш суворе покарання, ніж санкції загальних норм;

3) значні розриви між нижньою та верхньою межами покарання у виді позбавлення волі на певний строк;

4) неузгодженість санкцій, що передбачають однорідні чи суміжні склади кримінальних правопорушень, а також взаємну неузгодженість санкцій між собою та в основному, кваліфікованому й особливо кваліфікованому складах кримінальних правопорушень, коли мінімальний розмір санкції за кваліфікований склад кримінального правопорушення повинен бути вищим за максимум санкції за простий склад, а за більш тяжке кримінальне правопорушення – більшим, ніж за менш тяжке [29, с. 270; 2, с. 97; 16, с. 412; 7, с. 288; 11, с. 528].

Серед найбільш типових помилок у побудові санкції слід також виділити: різну назву одного виду покарання; непослідовність під час визначення видів покарань – відступ від загального правила щодо побудови санкцій, згідно з яким покарання розміщуються від менш до більш суворого; побудова санкції певних статей Особливої частини КК, яка відбувається з порушенням урахування порядку й особливостей призначення окремих видів кримінальних покарань стосовно певних категорій осіб [7, с. 288]; недотримання правила про допустиме співвідношення визначених у санкції основних і додаткових покарань, згідно з яким основне покарання завжди має бути більш суворим, ніж приєднане до нього додаткове [2, с. 97; 7, с. 289; 11, с. 290]. Конструюючи норми чинного КК, законодавець у низці випадків встановлює необґрунтовано широкі межі санкцій, наявність яких призводить до переваги при встановленні критеріїв справедливості покарання суб'єктивної оцінки судді, що призначає покарання [12, с. 33].

В Особливій частині чинного КК не завжди можна простежити логічну побудову кримінально-правових санкцій, адже окремо взята санкція статті Особливої частини КК не може дати вичерпного уявлення про межі покарання, яке може бути призначене судом, оскільки у багатьох санкціях не вказується мінімум покарання, не враховується можливість призначення додаткових покарань, не передбачених у санкціях [20, с. 137]. Санкція містить вказівку на кримінально-правові наслідки зазначеної в диспозиції поведінки, які можуть бути як негативними (у вигляді покарання), так і позитивними (у вигляді звільнення від кримінальної відповідальності та інших заходів кримінально-правового заохочення) [1, с. 644–646]. Тому слід підкреслити, що санкція кримінально-правової норми включає не тільки санкцію статті Особливої частини КК, а також і ряд положень його Загальної частини: положення про можливість призначення покарання нижче нижчої межі, про конкретні правила призначення окремих видів покарання.

Сама практика різного підходу до визначення меж покарання в санкціях за нетяжкі злочини (в одному випадку – верхньої та нижньої межі, а в іншому – лише верхньої межі) не підтверджується об'єктивними факторами. Аналіз об'єктивних та суб'єктивних ознак аналізованих

складів нетяжких злочинів, співставлення ступеня та характеру їх суспільної небезпечності не дає відповіді на питання, чому законодавцем обраний двохваріантний підхід до формування таких санкцій. Відрив від нижчої межі покарання у виді позбавлення волі в один рік від визначених у санкціях меж в два роки створює штучні невиправдані обмеження щодо можливості застосування судом мінімального терміну покарання. В .О. Туляков і А. С. Макаренко вважають, що за нетяжкі злочини, коли максимальний строк покарання у вигляді позбавлення волі не перевищує п'яти років, розрив між мінімальною і максимальною межами, або так звана «вилка» покарання, не має перевищувати трьох років, а за тяжкі й особливо тяжкі злочини, коли максимальний строк покарання досягає десяти й більше років, діапазон санкції має дорівнювати п'яти рокам. Така побудова санкцій звузить суддівський розсуд, полегшить здійснення правосуддя, сприятиме об'єднанню практики та підвищить авторитет закону і суду [21, с. 215].

В науці звучать думки про недоцільність при визначенні меж певних видів покарань у санкціях статей Особливої частини КК вказувати мінімальні межі, встановлені в Загальній частині для цього виду покарання [7, с. 289]. О. М. Омельчук вважає недоцільним при визначенні меж позбавлення волі зазначати мінімальні межі, які встановлюються в Загальній частині покарання, пропонуючи змінити санкції норм, передбачивши тільки верхні межі покарання у вигляді позбавлення волі, з метою однакового застосування правил конструювання санкцій у КК. Такі зміни, на його думку, будуть відповідати законотворчому принципу нормативної економії [12, с. 32]. Жорстке визначення нижньої межі покарання обмежує можливість індивідуалізації покарання засудженим особам із врахуванням обставин вчиненого діяння, особи винного, обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання.

Санкції статей Особливої частини як КК УРСР 1960 р., так і КК 2001 р. не мали і не мають чіткої та конкретно обґрунтованої верхньої та нижньої межі розмірів покарання. У більшості випадків санкції кримінально-правових норм визначені довільно, без достатніх аргументів чи обґрунтувань.

Негативної оцінки зазнає наявність великого розриву між максимальною та мінімальною межами санкції у виді позбавлення волі [29, с. 270]. Тому розумна диференціація складів кримінальних правопорушень і звуження меж кримінально-правових санкцій сприятимуть обмеженню суддівського розгляду при визначенні конкретного виду й обсягу покарання, що підвищить авторитет закону і правосуддя [24, с. 264].

Отже, можна погодитися, що значним недоліком у конструюванні санкцій є надмірна відстань між нижньою і верхньою межею покарань, яка може сягати 7-10 років щодо позбавлення волі. За таких розмірів межі покарання встановлюються не законодавцем, а судом, оскільки ніхто не може припустити розміру покарання за вчинене кримінальне правопорушення до проголошення вироку суду [8, с. 260].

Забезпечення одномірності та рівності визначених меж покарань при конструюванні санкцій за кримінальні правопорушення, які мають споріднені ознаки характеру, змісту, видової категорії – це важливе завдання сучасної кримінально-правової політики. Необхідно підтримати тих правників, які вважають, що санкція має бути адекватною, тобто розмір санкції повинен перебувати у прямій залежності від реальної суспільної небезпечності того діяння, яке описується в диспозиції, й узгоджуватися з іншими санкціями [25, с. 160].

Санкція повинна відповідати змісту та характеру суспільно небезпечного діяння, від якого охороняє суспільство кримінально-правова норма. Інакше кажучи, якщо санкції деяких норм Особливої частини КК збігаються, то повинен збігатися і рівень суспільної небезпеки цих діянь, і навпаки – якщо суспільна небезпека діянь приблизно однакова – то повинно бути аналогічним і їх наповнення та їх межі [19, с. 589].

Крім того, дуже важливо визначити масштаб, яким міг користуватися законодавець для встановлення справедливої і доцільної санкції за вчинення того або іншого кримінального правопорушення. Насамперед, необхідно співвіднести їх класифікацію з видами покарань, точніше – із межами покарання для того, щоб визначити, за яку категорію кримінальних правопорушень за вказаною класифікацією який вид і розмір того або іншого покарання може бути призначений. Це дозволить диференціювати і визначити в системі межі і види покарань, які утворюють санкції, відповідно до визначеної категорії кримінальних правопорушень.

Н. А. Орловська вважала необхідним запровадження у законодавстві України так званих типових санкцій, в яких повинні передбачатися не лише типові покарання, а і їх поєднання з іншими основними видами покарання. Тобто, мова йде про фіксацію в типових санкціях визначеного формату поєднання різних видів і розмірів основних покарань [13, с. 584]. Таке поєднання повинно базуватися на основних трьох моментах:

1) слід розділити види основних покарань за ступенем суворості в частині допустимості їх поєднання із штрафом та позбавленням волі на визначений термін як типовими покараннями;

2) необхідно чітко визначити в нормах Загальної частини КК нижні і верхні межі всіх видів основних покарань;

3) доцільно передбачити декілька ступенів для кожного з основних видів покарання (фактично мова йде про внутрішню градацію суворості видів покарання залежно від його характеристик) [13, с. 584].

Крім того, існують пропозиції щодо запровадження так званих ступенів для практично всіх видів покарання. Для позбавлення волі на визначений термін пропонується пропонує встановити 6 ступенів: від 1 до 3 років, від 3 до5 років, від 5 до 8 років, від 8 до 10 років, від 10 до 13 років, від 13 до 15 років, а для позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських та виправних робіт, арешту, обмеження волі можуть бути передбачені 2 ступеня суворості – від нижньої межі до половини строку та від половини строку до верхньої межі [13, с. 584].

Виходячи з вищевикладеного, пропонуються наступні моделі типових санкцій із зазначенням лише основних видів покарання:

1) щодо кримінальних проступків типова санкція повинна включати позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадські роботи, штраф, виправні роботи;

2) щодо нетяжких злочинів – штраф, арешт, обмеження волі, позбавлення волі на визначений строк;

3) щодо тяжких злочинів – позбавлення волі на визначений термін;

4) щодо особливо тяжких злочинів – позбавлення волі на визначений термін, довічне позбавлення волі [13, с. 585–586].

Загалом позитивно схвалюючи наведені пропозиції, не можна звернути увагу на недостатнє використання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі чи так званих майнових покарань при конструюванні санкцій у нетяжких злочинах. Крім того, не можна допускати ситуації, коли санкції за вчинення тяжких злочинів взагалі побудовані безальтернативно.

Вказане закріплює кілька рівнів підстав для реалізації кримінально-правових санкцій.

1) призначення покарання нижче від найнижчої межі покарання, зазначеного у відповідній санкції (може бути і за правилами ст. 68 КК);

2) призначення покарання, наближеного до мінімальної межі покарання, визначеного у санкції (за умови реалізації вищенаведених пропозицій). На цьому рівні можуть бути реалізовані приписи ч. 3 ст. 68 КК (призначення покарання за замах на злочин) та ст. 69-1 КК;

3) призначення судом покарання у межах встановлених санкцій за відсутності підстав, передбачених ч. 2, 3 ст. 68, 69, 69-1 КК. Це випадки, коли пом'якшуючі обставини відсутні; мають місце як пом'якшуючі, так і обтяжуючі обставини; наявні лише обтяжуючі обставини. Відповідно до положень п. 6-2 ППВСУ від 24.10.2003 р., таке покарання не повинно перевищувати двох третин максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого відповідною санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК [14].

4) призначення судом покарання у межах максимального строку, встановленого для даного виду покарання в Загальній частині КК. Це випадки, коли хоча б одне із кримінальних правопорушень, які утворюють сукупність, є умисним тяжким або особливо тяжким (ст. 70 КК), остаточне покарання може перевищити максимальну межу покарання, передбачену відповідною санкцією.

Важлива проблема конструювання санкцій вбачається у невідповідності кваліфікуючих ознак і передбачених у них покарань. Дослідження, що проводяться, свідчать про закономірності в побудові санкцій, виходячи зі встановлення мінімальних і максимальних меж покарання, сполучення їх залежно від кваліфікуючих ознак. При побудові санкції за кваліфіковані та особливо кваліфіковані склади правопорушень, законодавець повинен враховувати тип санкції основної норми, види передбачених у ній покарань, їх кількість і розміри. Зокрема, при конструюванні санкції в нормах з кваліфікуючими та особливо кваліфікуючими складами законодавцю слід використовувати наступну схему переходу від санкції норми, що передбачає основний склад, до санкцій норм, що описують кваліфіковані чи особливо кваліфіковані склади:

а) пропорційно збільшувати розміри санкцій, не змінюючи при цьому ні видів, ні кількості альтернативно передбачених видів покарань;

б) не змінюючи кількості альтернативно визначених видів покарань, зменшувати кількість більш м'яких видів покарань і одночасно збільшувати кількість більш суворих видів покарань;

в) поступово переходити від найбільш альтернативної санкції до найменш альтернативної за рахунок скорочення кількості м'якших видів покарань [5, с. 212].

Санкції, що передбачають кваліфіковані склади правопорушень, повинні базуватися на санкції основного складу кримінального правопорушення, а види та розміри покарань, що передбачені в санкції частини статті, яка описує основний склад, повинні поступово і обґрунтовано змінюватися у санкціях частин статті, що передбачають кваліфіковані склади. При чому, межа санкцій, що передбачають основний, кваліфікований та особливо кваліфікований склади правопорушення, повинна йти або у стик, або з перекриттям (залежно від особливостей конкретного складу кримінального правопорушення) [5, с. 212]. Таким чином, у кваліфікованих складах правопорушень одна і та сама обставина має однакове значення в різних видах діянь, тому слід пропорційно підвищувати межі санкцій при наявності тієї чи іншої кваліфікаційної ознаки [9, с. 111]. При побудові санкцій кваліфікованих складів не можна допускати різких стрибків у видах покарань, що ними

передбачаються, оперуючи змістом системи покарань, визначеної ст. 51 КК [23, с. 32].

Загальновідомо, що в частині другій і наступних частинах статей Особливої частини КК повинно встановлюватися більш суворе покарання порівняно зі змістом санкції частини першої. Але посилення покарання логічно обґрунтовано лише у тих випадках, коли в частині другій передбачається мінімальний строк покарання, що дорівнює максимальному за частиною першою [29, с. 271]. Отже, при формулюванні санкцій кваліфікованих та особливо кваліфікованих складів кримінальних правопорушень доцільно використовувати побудову санкцій «у стик», коли максимальний розмір покарання за основне правопорушення є одночасно мінімальним розміром покарання за кваліфіковане діяння [19, с. 590]. Мінімальний розмір санкції за кваліфіковані склади повинен бути вищим за максимум санкції за простий склад; мінімум санкції за більш тяжкий злочин повинен бути більшим, ніж за менш тяжкий злочин [29, с. 270], тобто мінімальна межа санкції за кваліфікований склад не повинна перевищувати максимальну межу покарання, встановленого за основний склад.

Вважаємо, що варто поставити під сумнів доцільність збереження в кримінальному законодавстві такого положення, при якому санкція кваліфікованого складу кримінального правопорушення «перекриває» санкцію простого складу, поглинаючи її. Законодавець, конструюючи таким чином санкції, розширює сферу судового розсуду, даючи можливість призначити менш суворе покарання за більш небезпечне кримінальне правопорушення. Тому для усунення вказаних протиріч ми пропонуємо запровадити наступне правило конструювання кримінально-правових санкцій – санкція кваліфікованого та особливо кваліфікованого складу кримінального правопорушення повинна послідовно збільшуватися у порівнянні з попереднім (наприклад, ч. 1 передбачає покарання на строк до 3 років позбавлення волі, то ч. 2 має передбачити від 3 до 5 років позбавлення волі, а ч. 3 – від 5 років і вище).

Вважаємо, що альтернатива до основних видів покарань повинна передбачатися в усіх санкціях [23, с. 32]. Але слід висловити сумнівність щодо передбачення значної кількості основних видів покарання, які можуть бути призначені за те саме кримінальне правопорушення [2, с. 97; 7, с. 289]. Існують обґрунтовані позиції, що варіативність санкцій не повинна бути надто широкою, тобто не слід передбачати в альтернативі більше трьох видів покарань [29, с. 271]. Тому пропонується для вирішення зазначеної проблеми в альтернативних санкціях при зазначенні строку відбування будь-якого покарання конкретно вказувати його термін, уникаючи формулювання «на той же строк».

Логічно було б передбачити, якби санкції кримінально-правових норм містили б не один вид покарання, а включали і інші альтернативні покарання, в такому випадку існувало б значно більше варіантів реалізації принципів кримінальної відповідальності через застосування значного переліку покарань із розмаїттям їх каральних факторів.

Таким чином, санкція має бути адекватною, тобто розмір санкції повинен перебувати у прямій залежності від реальної суспільної небезпечності того діяння, яке описується в диспозиції, й узгоджуватися з іншими санкціями [25, с. 126]. Тобто, санкції норм, які передбачають однорідні за характером і ступенем суспільної небезпеки діяння, повинні бути узгоджені [28, с. 234; 25, с. 143] та внутрішньо погоджені між собою. Санкція повинна відповідати змісту суспільно небезпечного діяння, від вчинення якого охороняє суспільство кримінально-правова норма. Інакше кажучи, якщо санкції деяких норм Особливої частини КК збігаються, то повинний збігатися і суспільно небезпечний рівень цих діянь, і навпаки – якщо суспільна небезпека діянь приблизно однакова, то повинний збігатися розмір санкцій. Санкція має бути такою, щоб суд, не виходячи за її межі, міг призначити індивідуальне, справедливе, гуманне та достатнє покарання засудженому для досягнення мети, передбаченої у ч. 2 ст. 50 КК, при цьому вид і розмір визначеного у ній покарання (покарань) не стали причиною суддівського свавілля.

Головним критерієм конструювання санкцій є важливість і цінність тих суспільних відносин, що поставлені під охорону КК і є об’єктом конкретного кримінального правопорушення. В основу побудови кримінально-правових санкції повинно бути покладено дотримання принципів законності, рівності громадян перед законом, справедливості, демократизму, гуманізму, диференціації відповідальності та індивідуалізації покарання [26, с. 122]. Кримінально-правова санкція має бути справедливою, що можливе лише у випадку відповідності тяжкості діяння, що описується в нормах КК, узгодженості із санкціями за вчинення інших, близьких за характером, діянь. Від чіткості конструкції кримінально-правової санкції та її виду залежать питання, пов'язанні з індивідуалізацією покарання – врахування характеру і ступеня суспільної небезпеки вчиненого, обставин справи, що пом'якшують або обтяжують покарання [3, с. 281].

Реалізація принципу законності при визначення кримінально-правових санкцій зобов’язує законодавця чітко визначати види кримінально-правового впливу, що застосовується до осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, та визначити їх систему; а також встановлювати правові межі застосування кримінально-правових заходів [18, с. 120]. При формулюванні кримінально-

правових санкцій повинні органічно поєднуватися принципи законності та справедливості для того, щоб законна за формою, проте несправедлива за суттю кримінально-правова санкція як на законодавчому рівні, так і в правозастосовній діяльності була визнана незаконною [6, с. 122].

У теорії кримінального права щодо питання конструювання санкцій учені висловлювали різні точки зору: санкції повинні відповідати ступеню небезпечності діяння з точки зору кримінальної політики, моралі, правосвідомості та бути внутрішньоузгодженими між собою; законодавче конструювання меж санкцій обумовлюється об'єктивними процесами та обставинами: змінами в соціальній і політичній обстановці, набутим досвідом протидії злочинності, даними судової практики, результатами наукових досліджень; оптимальні розміри санкцій регулюються ступенем суспільної небезпечності й поширеності діяння, об'єктивних і суб'єктивних ознак кримінальних правопорушень, ступенем суспільної небезпечності особи винного, рівнем суспільної правосвідомості [12, с. 32].

Але найголовнішою тезою є наступне – санкція кримінально-правової норми має бути такою, щоб суд, не виходячи за її межі, міг призначити індивідуальне, справедливе та достатнє покарання для досягнення мети зазначеної у ч 2. ст. 50 КК, а з іншого боку – щоб вид і розмір визначеного у ній покарання не призвели до суддівського свавілля [27, с. 106; 23, с. 32].

Отже, під час побудови санкцій слід керуватися певними принципами та дотримуватись ряду обов'язкових вимог:

– санкція повинна сприяти можливості реалізації принципу індивідуалізації покарання, відповідати принципам доцільності, обґрунтованості, законності, рівності громадян перед законом, вини, справедливості, гуманізму, невідворотності кримінальної відповідальності, індивідуалізації покарання та економії заходів правового впливу;

– санкція повинна відповідати суспільній небезпеці вчиненого кримінального правопорушення, рівню його поширеності, а також узгоджуватися із санкціями за вчинення інших, близьких за видом і характером діянь [15, с. 117]. Іншими словами – чим вища соціальна цінність об'єкта посягання, тим вищим має бути показник нижньої межі санкції і навпаки [17, с. 31];

– санкція повинна забезпечувати можливість індивідуалізації покарання з урахуванням можливих варіантів учинення кримінальних правопорушень в реальності [2, с. 94];

– введення додаткових покарань у санкції слід проводити наступним чином: санкція без додаткового покарання – санкція з факультативним додатковим покаранням – санкція з імперативним додатковим покаранням [4, с. 212];

– санкції повинні будуватися за правилом: чим вища формалізованість диспозиції, тим меншим повинен бути розрив між мінімумом і максимумом покарання і навпаки [4, с. 212; 26, с. 128];

– мінімальна межа санкції частини статті, що встановлює покарання, не повинна заходити за максимальну межу покарання, встановленого за менш небезпечне діяння;

– показник рівня різниці між нижньою і верхньою межею розміру санкції різних частин тотожних правопорушень має бути однаковим, де верхня межа розміру санкції частини першої одночасно була б нижньою межею розміру санкції частини другої зі збереженням цієї логічної конструкції в санкціях наступних частин [17, с. 31];

– показник рівня різниці між нижньою і верхньою межею розміру санкції одних і тих же частин в однорідних правопорушеннях має бути різнопропорційним, де нижня межа санкції кожної наступної частини має бути вищою за нижню межу санкції попередньої частини [17, с. 31].

Побудова санкцій з врахуванням вказаних положень, дотримання загальноприйнятих правил юридичної техніки дозволить на практиці уникнути ситуації, коли судами призначаються різні покарання за схожі діяння або навпаки, коли за вчинення правопорушень, що не схожі між собою ні за характером, ні за ступенем суспільної небезпеки, призначаються майже однакові вид і розмір покарання [10, с. 78–79].

Список використаних джерел:

1. Вознюк А. А. Кримінальна відповідальність за створення злочинних об'єднань та участь у них : монографія. Київ : ФОП Маслаков, 2018. 928 с.

2. Горох О. П. Проблеми конструювання санкцій спеціальних кримінально-правових норм. *Наукові записки НаУКМА*. 2009. Т. 90 : Юридичні науки. С. 94–98.

3. Ігнатенко М. П. Функціональна спрямованість кримінально-правових санкцій злочинів із подвійною формою вини. *Актуальні проблеми держави і права.* 2013. Вип. 70. С. 277–284.

4. Калмиков Д. О. Аналіз санкцій статті 150 Кримінального кодексу України. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2012. № 4. С. 37–42.

5. Калмиков Д. О. Санкції статті 299 Кримінального кодексу України: сучасний стан і перспективи вдосконалення. *Форум права*. 2013. № 2. С. 205–215.

6. Книженко О. Реалізація принципів законності та справедливості при встановленні санкцій у кримінальному праві. *Наше право.* 2010. № 4. Ч. 4. С. 120–123.

7. Корабель М. Правовий аналіз формування санкцій кримінально-правової норми. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 2. С. 287–291. DOI : https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.2.48

8. Коржанський М. Й., Щупаківський Р. В. Санкції у кримінальному законодавстві України. *Науковий вісник Дніпропетр. юрид. академії*. – Дніпропетровськ, 2004. № 1 (14). С. 259–262.

9. Лоза В. В. Проблеми побудови відносно визначених санкцій. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2011. № 4. С. 108–112.

10. Музика А. А., Горох О. П. Покарання за незаконний обіг наркотичних засобів : монографія. Хмельницький. 2010. 256 с.

11. Нитка Я. М. Покарання за вчинення кримінальних правопорушень проти охоронної діяльності: особливості нормативно-правової визначеності в санкціях статей Особливої частини КК України. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 1. С. 527–532. DOI : https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.92

12. Омельчук О. М. Призначення покарання у межах, установлених у санкції статті Особливої частини Кримінального кодексу України, що передбачає відповідальність за вчинений злочин, як загальна засада призначення покарання. *Журнал східноєвропейського права*. 2015. № 12. С. 30–36.

13. Орловская Н. А. Основания и принципы построения уголовно-правовых санкций : монография. Одесса : Юридична література, 2011. 624 с.

14. Про практику призначення судами кримінального покарання : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 24.10.2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-03

15. Світличний О. О. Динаміка кримінально-правових санкцій у протидії розбещенню неповнолітніх. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2020. Вип. 1. С. 114–118. DOI : https://doi.org/10.15421/392026

16. Сийплокі М. В., Нитка Я. М. Санкції в системі кримінально-правових засобів захисту охоронної діяльності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія : Право. 2022. Вип. 69. С. 412–417. DOI : https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.69.69

17. Соловій Я. І. Проблеми визначення меж кримінально-правових санкцій. *Проблеми. вдосконалення практичного застосування кримінально-правових засобів протидії злочинності ОВС* : матер. наук. конф. Львів, 2005. С. 30–32.

18. Титаренко С. С. Аналіз санкцій статей 205-1, 206, 206-2 КК України. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2017. Вип. 4. С. 119–127.

19. Ткачук Ю. О. Принципи побудови кримінально-правових санкцій: спроба вирішення. *Держава і право*: *Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. 2009. Випуск 44. С. 588 – 591.

20. Ткачук Ю. О. До питання про удосконалення кримінально-правових санкцій. *Актуальні проблеми кримінального права та процесу і практики їх застосування* : матеріали круглого столу (м. Київ, 10 листоп. 2016 р.). Київ, 2016. С. 137–138.

21. Туляков В. О., Макаренко А. С. Призначення покарання. *Вісник Асоціації кримінального права України.* 2013. № 1. С. 208–227.

22. Уманець Б. Б. Загальні засади призначення покарання у межах санкції статті та відповідно до положень Загальної частини КК: взаємозв'язок та взаємообумовленість. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 4. С. 259–263.

23. Федчишин Ю. Ю. Проблеми конструювання санкцій кримінально-правових норм, що встановлюють відповідальність за перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Серія: Юридичні науки. 2018. № 4. С. 30–38.

24. Філей Ю. В. Класифікація кримінально-правових санкцій за злочини проти моральності. *Вісник Запорізького національного університету*. Юридичні науки. 2014. № 4 (2). С. 262–269.

25. Філей Ю. В. Кримінально-правові санкції та їх застосування за злочини проти власності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя, 2005. 232 с.

26. Фролова О. Г. Злочинність і система кримінальних покарань (соціальні, правові та кримінологічні проблеми й шляхи їх вирішення за допомогою логіко-математичних методів). Київ : АртЕк, 1997. 208 с.

27. Хавронюк М. І. Щодо відповідності санкцій кримінально-правових норм суспільній небезпеці діянь. *Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України*. 2001. № 1. С. 101–109.

28. Хавронюк М. І. Довідник з Особливої частини Кримінального кодексу України. Київ : Істина, 2004. 504 с.

29. Ярош В. В. Додержання правил конструювання санкцій за злочини у сфері службової діяльності. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.* Серія : Право. 2014, Вип. 17. С. 269–271.

30. Ярош В. В. Додержання правил конструювання санкцій за злочини у сфері службової діяльності. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2014. № 17. С. 23–29.

Дата першого надходження статті до видання: 12.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025

УДК 341.231.14:004.738.5
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.38

Топоркова М. М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права та європейської інтеграції
Державного біотехнологічного університету
ORCID: 0000-0002-3545-1448

ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ

PROBLEMS OF INTERNATIONAL LEGAL PROTECTION OF HUMAN RIGHTS IN THE CONDITIONS OF DIGITALIZATION

У статті досліджується сучасний стан міжнародно-правового управління віртуального простору в аспекті забезпечення та захисту прав людини. З розвитком комп'ютерних технологій до всесвітньої мережі приєднується дедалі більше користувачів, кількість транскордонних зв'язків зростає щорічно, що актуалізує питання способів захисту права і свободи людини у віртуальному середовищі. Співвідношення міжнародно-правового регулювання цифрової сфери та забезпечення прав людини представляє нову та актуальну проблему міжнародного права, якій у науковій юридичній літературі поки що не приділяється належної уваги. Автор аналізує доктринальні погляди вчених у сфері міжнародного права та реалізовані у міжнародно-правових документах підходи, пов'язані з міжнародно-правовим управлінням інтернетом та захистом прав людини у віртуальному просторі.

Метод системного аналізу дозволив виявити прогалини в міжнародній правовій системі, які перешкоджають створенню ефективного механізму захисту прав людини в цифровому просторі. Показано відсутність у сучасному міжнародному праві адекватних механізмів як для загального регулювання digital-сфери, так і для її окремого питання захисту прав людини в кіберпросторі. З урахуванням глобальності та мультиюрисдикційності інтернету, це створює умови для юрисдикційної фрагментації та для міжнародно-правових «розривів» в універсальній системі захисту прав людини.

На сьогодні міжнародно-правовий механізм управління цифровим середовищем характеризується як багатопрофільний, фрагментарний, неефективний, що не передбачає реально працюючого механізму, у тому числі у сфері моніторингу та контролю за забезпеченням та захистом прав людини. Саме права людини здатні стати лакмусовим папірцем, що «уніфікує цільову перспективу» цифрового простору в плані його розвитку та управління.

Ключові слова: *digital-сфера, ООН, міжнародно-правовий захист, захист прав та свобод людини, цифровізація.*

The article examines the current state of international legal governance of virtual space in terms of ensuring and protecting human rights. With the development of computer technologies, more and more users are joining the world wide web, and the number of cross-border connections is growing every year, which makes the issue of ways to protect human rights and freedoms in the virtual environment more relevant. The correlation between international legal regulation of the digital sphere and ensuring human rights represents a new and urgent problem of international law, which has not been given yet due attention in the scientific legal literature. The author analyses the doctrinal views of scholars in the field of international law and the approaches implemented in international legal documents related to international legal governance of the Internet and the protection of human rights in virtual space. The method of systems analysis allowed us to identify gaps in the international legal system that hinder the creation of an effective mechanism for the protection of human rights in the digital space. The absence of adequate mechanisms in modern international law for both the general regulation of the digital sphere and its separate issue of human rights protection in cyberspace is shown. Taking into account the globality and multi-jurisdictionality of the Internet, this creates conditions for jurisdictional fragmentation and for international legal "gaps" in the universal system of human rights protection.

Today, the international legal mechanism for managing the digital environment is characterized as multidisciplinary, fragmented, ineffective, which does not provide for a really working mechanism, including in the field of monitoring and control over the provision and protection of human rights. It is human rights that can become a litmus test that «unifies the target perspective» of the digital space in terms of its development and management.

Key words: *digital-sphere, UN, international legal protection, protection of human rights and freedoms, digitalization.*

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Постановка проблеми. Співвідношення міжнародно-правового регулювання digital-сфери та забезпечення прав людини представляє нову та актуальну проблему міжнародного права, якій у науковій юридичній літературі поки що не приділяється належної уваги [1, p. 3]. Недостатність досліджень частково пояснюється стрімким впровадженням цифрових технологій у наше життя.

Тільки за останні десять років у світі майже втричі зросла кількість користувачів інтернету і досягла понад 67,9 % населення планети; за цей час соціальні мережі стали елементом повсякденної дійсності для майже 5,24 млрд людей [2].

У зв'язку з цим питання про правовий статус людини, способи захисту її прав і свобод у віртуальному середовищі набуло ще більшої актуальності.

Виклад основного матеріалу. Digital-сфера представляє глобальну систему, яка потребує міжнародно-правового регулювання. «Золотим стандартом», що регулює інтернет-простір, називають Конвенцію Ради Європи про кіберзлочинність від 23 листопада 2001 р. або так звана Будапештська конвенція про кіберзлочинність, учасниками якої на січень 2025 р. є 68 держав [3]. Проте експерти у сфері захисту прав людини вже давно критикують цю Конвенцію через відсутність чітких правил забезпечення прав людини [4, p. 6–7], обґрунтовують необхідність її заміни більш ефективним міжнародно-правовим інструментом [5].

Одним із значних кроків щодо конкретизації міжнародно-правового режиму digital-сфери слід назвати Доповідь 2019, яку підготувала Група високого рівня Генерального секретаря з питань цифрового співробітництва «Епоха цифрової взаємозалежності» [6].

Основним посилом авторів Доповіді ООН стала ідея про взаємний вплив двох світів (реального і віртуального) один на одного – не про технічний їх перетин, а про глибокий ідейний вплив один на одного; про вторгнення цифрових технологій у соціально-економічну, політичну та культурну сфери життя.

Шпітцер М. відзначає різке погіршення фізичних показників дитячого здоров'я через щільну взаємодію з інтернет-технологіями (катастрофічне за наслідками розвиток короткозорості, депресивні стани, функціональні порушення роботи головного мозку, зниження емпатії та ін.) [7, p. 224–239].

Несподівані результати цифровізації середньої школи в державах Європейського Союзу були виявлені за результатами проекту "PISA" (2000–2015 pp.): виявилося, що існує зворотна залежність між обсягом інвестицій у шкільні цифрові технології та успішністю підлітків [8].

Автоматизація робочих місць у світових масштабах, за підрахунками ООН, до 2030 р. призведе до скорочення 800 млн робочих місць, що створить ще більший, ніж зараз, розрив між бідними та багатими [9].

Наведені приклади демонструють, що digital-сфера підпорядковується основним законам діалектичного розвитку, може оцінюватися виключно як позитивний чи негативний чинник. Але в будь-якому випадку цифровізація не повинна стати інструментом для витіснення та заміни реального життя на віртуальне.

У Доповіді ООН робиться висновок про «взаємозалежність» цифрових технологій та сучасного світу. Автори Доповіді ООН називають п'ять базових проблем міжнародного права, без вирішення яких неможлива дійсно ефективна взаємодія цифрового та реального світів у міжнародній правовій системі.

Перша проблема – відсутність універсальної моделі управління цифровою сферою.

Правове управління інтернет-сферою здійснюється насамперед національним правом. Окремі питання регулюються міжнародним правом (наприклад, конвенцією Ради Європи 2001 р.). Додатковим інструментом можуть вважатися міжнародні неурядові ініціативи, в основу яких покладено принцип саморегулювання інтернету: NetMundial, Global Commission on Internet Governance, Charter of Trust та ін. [5].

В даний час в силу властивих їм регулятивних особливостей жоден із зазначених рівнів не може взяти на себе функцію повного забезпечення діяльності кіберпростору за нормами міжнародного права.

Друга проблема – слабка інклюзивність стандартів digital-сфери, що перешкоджає повноцінній участі вразливих груп в інтернет-відносинах.

Так, за даними ООН, у найменш розвинених країнах частка жінок-користувачів Інтернетом на 30–33 % менше, ніж чоловіків-користувачів. Нерівний доступ до віртуальних ресурсів відзначений за територіальною ознакою, за доступністю нових технічних засобів [9].

У зв'язку з цим планується нова небезпечна світова тенденція: соціуми та групи, які мають великі можливості щодо доступу до інтернету, можуть стати новою «елітою» з претензією на провідну роль у суспільних процесах [10].

Третя проблема – наявність «наздоганяючої» моделі міжнародно-правового регулювання, яка не встигає за швидкістю змін і дедалі більшою, експоненційною складністю цифровізації.

Динамічність цифрового розвитку стала проблемою як міжнародного права, так й інших соціальних регуляторів. Більшість людей не почуваються впевнено, коли йдеться про особисті паролі та логіни для різних інтернет-ресурсів, про ступінь захищеності нашої особистої інформації в on-line просторі, про надійність та актуальність придбаних технічних носіїв тощо.

Будь-яке програмне забезпечення не сприймається як стабільне і безпечне: чим складніший і багатофункціональніший програмний

продукт, тим частіше з ним відбуваються робочі (випадкові або спричинені зовнішнім навмисним впливом) збої та помилки. На сьогодні постійно спостерігаються багатогодинні провали в роботі провідних глобальних цифрових майданчиків: Facebook, Google, YouTube, Instagram, Twitter, що показали вразливість лідерів віртуального світу, незважаючи на їх найвищий, винятковий, професіоналізм та кращі команди програмістів [11].

Крім того, сукупність особливих умов існування цифрового середовища створює широкі можливості для зловживань та злочинів, що включають створення вірусних програм, розкрадання даних та грошей, заміну контенту, поширення інформації неправомірного характеру. Все це призводить до повсякденного порушення прав людини.

Тому потрібний правовий, у тому числі міжнародно-правовий, захист прав та законних інтересів користувачів та розробників.

Четверта проблема зумовлена проникненням цифровізації у сфери, регулювання яких підходить для віртуального світу. Ця проблема безпосередньо пов'язана з міжнародно-правовим механізмом захисту прав людини. Як зауважив Генеральний секретар ООН, усі «…існуючі угоди з прав людини були підписані в доцифрову епоху» [12]. «Перенесення» механізмів захисту прав людини у віртуальний світ поки що не відрізняється системністю та логічністю, що не відповідає загальному принципу міжнародного права – повага та захист прав людини.

Цифровий простір надає людству нові можливості для реалізації прав людини, але водночас створює і умови для обмеження або порушення цих прав [12].

Колишній Спеціальний доповідач ООН з питань свободи слова та вираження поглядів Франк Ла Рю та Рада ООН з прав людини визнають право на недоторканність приватного життя та свободу вираження думок особливо вразливими у цифровому середовищі. До цих прав необхідно додати право на безпечне зберігання, використання інформаційних даних (персональні дані, повідомлення, інші результати діяльності в кіберпросторі), які у віртуальному світі вже трансформувалися в «універсальний товар», який став особливим об'єктом права, але не має належного правового захисту [13].

Занепокоєння ООН викликає те, що сучасний рівень ІТ дозволяє не просто збирати інформаційні дані, а й використовувати їх, що створює абсолютно нову, не знайому of-line системі захисту прав людини, проблему [9].

У зв'язку з відсутністю нормативно-правової визначеності особливу роль у вирішенні конфліктів, пов'язаних із захистом «цифрових прав», набувають судові установи.

Однак міжнародна судова практика демонструє неоднозначний, суперечливий підхід у їхній оцінці. В ухвалах та рішеннях Європейського Суду з прав людини масове стеження в інтернеті, перехоплення персональних даних з метою забезпечення національної безпеки само по собі не визнано порушенням прав людини, зокрема права на приватне життя [14, 15].

П'ятою проблемою ООН називає de-facto безконтрольність інформаційної сфери. Декілька основних елементів, що визначають можливість застосування права в реальному житті (відповідно, і можливість правового контролю), не працюють належним чином у віртуальному просторі:

– транскордонність кіберпростору, неможливість територіальної локалізації правової поведінки в ньому;

– відсутність чітких правил юрисдикції, що дозволяють встановити межі державної влади щодо інтернету;

– неочевидність ідентифікаційних характеристик учасника кібервідносин. Віртуальна особистість досить часто, якщо не здебільшого, помітно відрізняється від реальної; анонімність та прихованість закладені в основу віртуальної системи та слабо узгоджуються з концепцією суб'єкта правовідносин.

Просторова і особистісна ілюзорність, безліч способів уникнути відповідальності створюють умови для багатогранних порушень прав користувачів та професійних учасників кібервідносин.

Група високого рівня Генерального секретаря з питань цифрового співробітництва, автори Доповіді ООН «Епоха цифрової взаємозалежності», сформулювала рекомендації «для покращення цифрового співробітництва, заснованого на загальнолюдських цінностях»:

– інклюзивна цифрова економіка та суспільство (загальне підключення до інтернету, широкий альянс за участю ООН, рівність);

– людський та інституційний потенціал (створення регіональних та глобальних цифрових служб підтримки);

– права людини та людська діяльність (адаптація системи прав людини до цифрового простору, співробітництво соціальних мереж і держави, відповідальність людини за рішення машин);

– довіра, безпека і стабільність (збереження відкритих стандартів та операційної сумісності);

– глобальне цифрове співробітництво (підкреслюється провідна роль ООН у створенні загальносвітового прозорого цифрового середовища) [6].

Недостатність рекомендацій була очевидною і авторам Доповіді ООН, й іншим особам, які подали свої зауваження Генеральному секретарю ООН [16]. Усі пропозиції мають досить загальний, декларативний та неправовий характер, за змістом вони не враховують ті приписи з приводу digital-сфери, які вже впроваджені у міжнародно-правову практику ООН та показують свою результативність (наприклад, боротьба у мережі з дитячою порнографією, з кібершахрайством).

Водночас у Доповіді ООН визнається зв'язок процедури належної обачності (due diligence) та цифрового середовища в аспекті захисту та поваги до прав людини [6].

У міжнародному праві, у межах концепції due diligence, держава зобов'язана використовувати всі наявні у її розпорядженні кошти для запобігання заподіяння шкоди іншій державі. У зв'язку з тим, що due diligence – це зобов'язання поведінки, а не результату, ступінь відповідальності держави залежить від того, наскільки сумлінно і повно були вжиті нею усі можливі заходи для усунення небезпеки від дій суб'єкта, який перебуває під її відповідальним контролем. Якщо держава діяла належним чином, вона не може вважатися такою, що порушила свої первинні зобов'язання. Відповідно, її відповідальність буде спрямована лише на відшкодування шкоди без залучення інших передбачених загальним міжнародним правом наслідків.

Незважаючи на те, що поки в міжнародному праві відсутня теоретична ясність у тому, яка може бути застосована відповідальність до винної держави за порушення зобов'язання due diligence, який обсяг владної поведінки з недопущення правопорушення може вважатися достатнім для того, щоб можна було вважати, що держава в повному обсязі виконала свої обов'язки, ця концепція може стати ефективним інструментом з захисту прав людини в digital-сфері.

Висновки. Цифрові технології здатні забезпечити більш ефективне міждержавне співробітництво з будь-яких питань, що відповідають основній меті міжнародного права – досягненню міжнародного миру і безпеки [17, p. 26–27]. Проте, сучасне міжнародне право не пропонує адекватних механізмів як для загального регулювання digital-сфери, так і для її окремого питання – захисту прав людини в кіберпросторі. З урахуванням глобальності та мультиюрисдикційності інтернету, це створює умови для юрисдикційної фрагментації та для міжнародно-правових «розривів» в універсальній системі захисту прав людини.

Існуючий міжнародно-правовий механізм управління цифровим середовищем характеризується як багатопрофільний, фрагментарний, неефективний, що не передбачає інструментарію, що реально працює, у тому числі й у сфері моніторингу та контролю. В його основу покладено ілюзорний принцип довірчих відносин між державами.

Запропонована ООН концепція розвитку міжнародно-правового управління інтернетом слабко пов'язана з дійсністю і не пропонує конкретних заходів щодо боротьби з наявними загрозами, не вирішує питання міжнародної безпеки в кіберпросторі.

Наявний міжнародно-правовий досвід управління цифровим середовищем показує вразливість міжнародно-правових механізмів захисту прав людини у віртуальному просторі. Цифровізація має сприйматися не як самоціль, а як засіб досягнення благополуччя та процвітання нашого світу [18].

Список використаних джерел:

1. Yu, Ronald & Alì, Gabriele. (2019). What's Inside the Black Box? AI Challenges for Lawyers and Researchers. *Legal Information Management*. 19. 2–13. URL: https://www.researchgate.net/publication/332612588_What's_Inside_the_Black_Box_AI_Challenges_for_Lawyers_and_Researchers (дата звернення: 01.12.2025).

2. Баловсяк Н. Інтернет, соцмережі, стримінги та відео. Найцікавіше зі звіту Digital 2025 про взаємодію з цифровими технологіями. (19 березня 2025 р.) URL: https://mediamaker.me/najczikavishe-zi-zvitu-digital-2025-pro-vzayemodiyu-z-czyfrovymy-tehnologiyamy-16257/ (дата звернення: 01.12.2025).

3. Карвацька С. Будапештська конвенція про кіберзлочинність як основний міжнародно – правовий стандарт щодо кіберзлочинності. (27.02.2025 р.) URL: https://law.chnu.edu.ua/budapeshtska-konventsiia-pro-kiberzlochynnist/#:~:text (дата звернення: 11.12.2025).

4. Juneidi, Salaheddin. (2002). Council of Europe Convention on Cyber Crime. URL: https://www.researchgate.net/publication/261363049_Council_of_Europe_Convention_on_Cyber_Crime (дата звернення: 01.12.2025).

5. Brown D. Cybercrime is Dangerous, but a New UN Treaty Could Be Worse for Rights. (August 13, 2021). URL: https://www.hrw.org/news/2021/08/13/cybercrime-dangerous-new-un-treaty-could-be-worse-rights (дата звернення: 01.12.2025).

6. The age of digital interdependence Report of the UN Secretary-General's High-level Panel on Digital Cooperation. June 2019 г. URL: https://www.un.org/en/pdfs/DigitalCooperation-report-for%20web.pdf (дата звернення: 01.12.2025).

7. Spitzer, M. (2012). Digitale Demenz: Wie wir uns und unsere Kinder um den Verstand bringen. URL: https://www.researchgate.net/publication/265092600_Digitale_Demenz_Wie_wir_uns_und_unsere_Kinder_um_den_Verstand_bringen (дата звернення: 01.12.2025).

8. OCDE/Pisa. Directorate for Education and Skills. 2015. P. 7–10. URL: https://www.oecd.org/en/about/directorates/directorate-for-education-and-skills.html (дата звернення: 01.12.2025).

9. The Impact of Digital Technologies. United Nations. URL: https://www.un.org/en/un75/impact-digital-technologies (дата звернення: 01.12.2025).

10. Report of the Human Rights Council Thirty-first special session (24 August 2021). URL: https://docs.un.org/en/A/HRC/S-31/2 (дата звернення: 01.12.2025).

11. Lawler R. & Heath A. Facebook is back online after a massive outage that also took down Instagram, WhatsApp, Messenger, and Oculus (5 October. 2021). URL: https://www.theverge.com/2021/10/4/22708989/instagram-facebook-outage-messenger-whatsapp-error (дата звернення: 01.12.2025).

12. The United Nations Secretary-General's Roadmap for Digital Cooperation. *Ensuring the Protection of Human Rights*. May 2020. Doc. A/70/174. URL: https://www.un.org/digital-emerging-technologies/sites/www.un.org.techenvoy/files/general/Digital_Human_Rights_Summary_PDF.pdf (дата звернення: 01.12.2025).

13. Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression, Frank La Rue. *Human Rights Council*. Seventeenth session. Doc. A/HRC/17/27. 16 May 2011. Para 19–23 and next. URL: https://www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/docs/17session/A.HRC.17.27_en.pdf (дата звернення: 01.12.2025).

14. ECtHR. Big Brother Watch and Others v the United Kingdom. Applications nos. 58170/13, 62322/14 and 24960/15. Judgment of 13 September 2018. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-186048 (дата звернення: 01.12.2025).

15. ECtHR. Centrum for râttvisa v Sweden. Application no. 35252/08. Judgment of 19 June 2018. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-210078 (дата звернення: 01.12.2025).

16. United Nations (UN). Road map for digital cooperation: implementation of the recommendations of the High-level Panel on Digital Cooperation Report of the Secretary-General. 29 May 2020 Doc. A/74/821. P. 3–4. URL: https://www.un.org/en/content/digital-cooperation-roadmap/assets/pdf/Roadmap_for_Digital_Cooperation_EN.pdf (дата звернення: 01.12.2025).

17. Sidorenko, Elina & Arx, Pierre. (2020). Transformation of law in the context of digitalization: defining the correct priorities. *Digital Law Journal*. 1. 24–38. URL: https://www.researchgate.net/publication/341674268_Transformation_of_law_in_the_context_of_digitalization_defining_the_correct_priorities (дата звернення: 01.12.2025).

18. Huppert, Felicia & Marks, Nic & Siegrist, Johannes & Stutzer, Alois & Vittersø, Joar & Wahrendorf, Morten. (2008). Measuring Well-being Across Europe: Description of the ESS Well-being Module and Preliminary Findings. Social Indicators Research. 91.

URL: https://www.researchgate.net/publication/24117882_Measuring_Well-being_Across_Europe_Description_of_the_ESS_Well-being_Module_and_Preliminary_Findings (дата звернення: 01.12.2025).

Дата першого надходження статті до видання: 21.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025

УДК 340.12:316.34(6)
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.39

Улиганець В. Є.,
докторка філософії, директорка
Центру дослідження країн Африки
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
наукова співробітниця
Інституту держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України
ORCID: 0009-0003-7310-7757

ПРАВОВИЙ ПЛЮРАЛІЗМ В АНТРОПОЛОГІЇ ПРАВА: ДОСВІД ДЕРЖАВ АФРИКИ

LEGAL PLURALISM IN ANTHROPOLOGY OF LAW: AFRICAN STATES' EXPERIENCE

У статті досліджується концепція правового плюралізму як один із ключових аналітичних підходів у соціології та антропології права, що дозволяє осмислити соціальну зумовленість права та співіснування множинних нормативних порядків у межах одного соціального простору. Правовий плюралізм розглядається як альтернатива традиційному державоцентричному розумінню права, демонструючи обмеженість ідеології правового централізму та вказуючи на те, що право функціонує не лише через формальні державні інституції, а й через звичаєві, релігійні та інші недержавні нормативні системи.

Особливу увагу приділено становленню концепції правового плюралізму в контексті колоніальних і постколоніальних суспільств, насамперед держав Африканського континенту, де взаємодія між державним правом і недержавними нормативними порядками є стійкою соціальною реальністю. У статті простежується еволюція теоретичних підходів до правового плюралізму, зокрема розмежування між «слабким» і «глибоким» правовим плюралізмом, а також між нормативними й юрисдикційними інтерпретаціями цього явища, та аналізується їх значення для соціолого-правових досліджень.

Обґрунтовується теза про те, що розвиток концепції правового плюралізму сприяв визнанню багатоманітності культур і правових систем сучасності та поступовій відмові від жорстких європоцентричних уявлень, які тривалий час домінували в теорії права. Водночас показано, що правовий плюралізм залишається дискусійною категорією через відсутність узгодженого розуміння поняття «право» та критеріїв включення тих чи інших нормативних систем до сфери правового аналізу.

У висновку підкреслюється, що правовий плюралізм доцільно розглядати не лише як описову характеристику соціальної реальності, а як аналітичний інструмент для дослідження взаємодії, конкуренції та гібридизації нормативних порядків у конкретному соціальному контексті. Окрему увагу приділено ролі праворозуміння та правосвідомості у формуванні практик функціонування правового плюралізму, що зумовлює його актуальність для сучасних соціолого-правових досліджень.

Ключові слова*: антропологія права, соціологія права, філософія права, правовий плюралізм, правосвідомість, праворозуміння, антропологo-правові дослідження в Африці, колізійне право, інтерперсональні колізії, методологія права.*

The article explores the concept of legal pluralism as one of the key analytical concepts in sociology of law and legal anthropology with a view of understanding the social nature of law and the coexistence of multiple normative orders within a single social space. Challenging the traditional state-centered approach, legal pluralism highlights the limits of legal centralism and demonstrates that law operates not only through formal state institutions but also through customary, religious, and other non-state normative systems.

Special attention is paid to the development of the concept of legal pluralism in the context of colonial and post-colonial societies, particularly in Africa, where the interaction between state law and non-state normative orders constitutes a persistent social reality rather than an exception. The article traces the evolution of theoretical approaches to legal pluralism, including the distinction between "weak" and "deep" legal pluralism, as well as normative and jurisdictional perspectives, and emphasizes their implications for socio-legal analysis.

The article argues that the rise of legal pluralism contributed to the recognition of cultural and legal diversity in contemporary societies and to the gradual departure from rigid Eurocentric assumptions that long dominated legal theory. At the same time, it demonstrates that the concept of legal pluralism remains theoretically contested due to the absence of a shared understanding of what constitutes "law" and which normative systems should be included in legal analysis.

The study concludes that legal pluralism should be viewed not only as a descriptive notion but also as an analytical tool for better understanding of the interaction, competition, and hybridization of normative

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

orders in specific social contexts. Particular emphasis is placed on the importance of legal consciousness and legal understanding in shaping the practical operation of legal pluralism, which makes this concept especially relevant for contemporary socio-legal research.

Key words: *legal anthropology, sociology of law, philosophy of law, legal pluralism, legal consciousness, legal understanding, anthropological and legal research in Africa, conflicts of laws, interpersonal conflicts, legal methedology.*

У сучасній антропології права поняття правового плюралізму посідає особливе місце, оскільки дозволяє осмислити співіснування та взаємодію різних нормативних порядків у межах одного соціального простору. Водночас тривалий час право розглядалося переважно крізь призму державоцентричного підходу, в межах якого державне право вважалося єдиним легітимним джерелом правового регулювання. Саме емпіричні дослідження колоніальних і постколоніальних суспільств, насамперед у країнах Африки, поставили під сумнів таке бачення та продемонстрували складну багатошарову правову реальність, у якій державні, звичаєві, релігійні та інші нормативні системи не лише співіснують, а й постійно взаємодіють.

Формування концепції правового плюралізму стало відповіддю антропології права на цю реальність і водночас викликом класичному уявленню про право як монополію держави. Аналіз правового плюралізму в такому контексті дозволяє не лише описати множинність правових режимів, а й виявити соціальні механізми їх легітимізації, взаємодії та конкуренції. У цьому сенсі правовий плюралізм постає не як виняток із «нормального» правопорядку, а як соціальна реальність, що ставить під сумнів уявлення про унітарність і замкненість державної правової системи.

У науковій літературі концепція правового плюралізму сформувалася на перетині соціології та антропології права як альтернатива державоцентричному розумінню права. Значний внесок у її становлення зробили дослідження М. Гукер, М. Мосс, С. Мур, Л. Фаллерс, які аналізували співіснування державного, звичаєвого та релігійного права в колоніальних і постколоніальних африканських суспільствах. Подальшу теоретичну розробку правового плюралізму пов'язують із працями Дж. Гріффітс, який піддав критиці ідеологію правового централізму, а також із соціолого-правовими й історико-правовими дослідженнями К. фон Бенда-Бекмен, Л. Бентона, М. Гудейла, М. Козюбра, В. Костицького, С. Меррі, Р. Росса, Ф. Стерна, Б. Тернера, В. Фікеншера, М. Хукера та іншими, що зосередили увагу на юрисдикційних вимірах правового плюралізму.

Незважаючи на широке використання поняття правового плюралізму в соціології та антропології права, у науці відсутнє узгоджене розуміння його змісту та меж. Особливо проблематичним залишається питання співвідношення державних і недержавних нормативних порядків та критеріїв їх визнання як «права». У постколоніальних суспільствах Африки ця проблема має практичне значення у зв'язку з реальною взаємодією звичаєвого, релігійного та державного права.

Мета статті полягає в теоретичному аналізі концепції правового плюралізму в соціології та антропології права з метою з'ясування її змісту та меж для пояснення взаємодії державних і недержавних нормативних порядків, зокрема в постколоніальних суспільствах Африки.

На початку XXI століття термін «правовий плюралізм» почав викликати значний інтерес з боку юристів, соціологів та антропологів, хоча тривалий час цей феномен перебував на периферії наукових інтересів вчених [1, с. 67]. Зростання уваги до цієї концепції було зумовлене не лише розвитком міждисциплінарних досліджень, а й потребою осмислення правової реальності, що дедалі менше піддається поясненню в межах класичних державоцентричних моделей.

Питання правового плюралізму вперше було порушено на початку 1960-х років у низці праць антропологів, які досліджували право в постколоніальній Африці [2, с. 55]. Однією з перших згадок правового плюралізму вважається звернення антрополога Ллойда Фаллерса (*Lloyd Fallers*) до звичаєвого права в Уганді, у рік, коли ця держава здобула незалежність від Великої Британії [2, с. 55]. У статті «Звичаєве право в нових африканських державах» («*Customary Law in the New African States*»), Л. Фаллерс зазначає, що правовий плюралізм є лише правовим аспектом загальної культурної фрагментації, характерної для нових африканських держав [3, с. 605].

Звернення антропологів права до поняття «правовий плюралізм» у 1970-х роках ознаменувало радикальний зсув у розумінні природи права та механізмів його функціонування в суспільстві [1, с. 67]. Показовим у цьому контексті є семінар «Нові напрямки в африканському сімейному праві», проведений 30 вересня – 4 жовтня 1974 року під егідою Центру африканських студій, ключовою темою якого стало визнання факту правового плюралізму в африканських суспільствах і наслідків цього явища для правової політики у сфері сімейних відносин [4, с. 27–28].

Водночас окремі антропологи права наголошують, що хоча термін «правовий плюралізм» уперше вжив Франц фон Бенда-Бекман (*Franz von Benda-Beckmann*) у 1970 році, однак

концепт правового плюралізму представив Джон Гріффітс (*John Griffiths*) у 1986 році, який при цьому посилався на теорію «напівавтономного соціального поля» Саллі Мур (*Sally Moore*), яка у своїй концепції не використовувала термін «право» щодо неформальних норм [5, с. 39].

У науковій літературі нерідко підкреслюється, що правовий плюралізм – це факт, тоді як правовий централізм – це міф, ідеал, ілюзія [6, с. 96]. Іноді розрізняють два види правового плюралізму: «слабкий» та «глибокий» [6, с. 96–99]. «Слабкий правовий плюралізм» має державоцентричний характер і стосується визнання та регулювання державою множинності правових порядків або систем [6, с. 96]. У межах цього підходу множинність трактується як внутрішній елемент унітарної державною системи; відповідно недержавні нормативні системи, які не отримали статусу «права», ігноруються навіть тоді, коли вони мають реальний нормативний ефект [6, с. 96]. Натомість «глибокий правовий плюралізм» розглядають як «сильну» форму, оскільки він виходить із того, що множинні нормативні порядки можуть співіснувати, навіть якщо вони не належать до єдиній державній системі і не походять від одного джерела влади [6, с. 98].

На думку Дж. Гріффітса, антропологи зосередили свою увагу на мікропроцесах правових дій і взаємодій, перетворивши універсальний факт правового плюралізму на центральний елемент пояснення того, як право «працює» в суспільстві [4, с. 12]. Такий аналітичний зсув означав відмову від абстрактного розуміння права на користь вивчення його повсякденного функціонування в конкретних соціальних контекстах, де право постає як процес, а не як завершена нормативна система. Таким чином, антропологія права формувалася в умовах, які забезпечили, що правовий плюралізм і взаємодія правових порядків залишатимуться одним із ключових дослідницьких питань; саме акцент на правовому плюралізмі вчений вважає визначальною рисою антропологічної традиції [4, с. 14–15].

У процесі осмислення категорії «правового плюралізму» в антропології права він набула різних значень [1, с. 67], а його зміст змінювався залежно від того, чи йшлося про дослідження колоніальних, чи постколоніальних суспільствах [1, с. 67]. Варто зауважити, що професор Вольганг Фікентшер (*Wolfgang Fikentscher*) зазначає, що в антропології спроби сформулювати робоче визначення права неминуче призвели до постановки іншого питання – про правовий плюралізм, довкола якого виникло багато теорій і дискусій [7, с. 70]. З іншого боку, сам правовий плюралізм, як відзначають деякі дослідники, викликав велику дискусію щодо значення та змісту концепції права в таких сферах науки, як антропологія, соціологія та теорія права [7, с. 70]. У межах цієї дискусії виявилося, що термін «правовий плюралізм» та коло ідей, які він охоплює, можуть відображати різні перспективи: від визнання існування кількох правових порядків у межах однієї держави до ширшого, відкритого розуміння права як такого, що не залежить від державного визнання [7, с. 70].

В теоретичному плані концепція правового плюралізму поставила під сумнів глибоко вкорінене для юридичної науки уявлення про те, що державне право має пріоритет щодо всіх правових порядків, тобто перспективу, яку позначають як «ідеологію правового централізму» [8, с. 4]. Це, своєю чергою, сприяло визнанню багатоманітності культур і правових систем сучасності та поступовій відмові від жорсткого європоцентризму, який тривалий час домінував у теорії права [9, с. 189]. Водночас у дискусіях про правовий плюралізм і досі залишається невирішеним питанням про конкретний зміст цього поняття, оскільки різні автори пропонують різні концепції. Серед поширених підходів фігурують визначення правового плюралізму як «двох чи більше правових систем», «напівавтономних соціальних полів», множинності «систем норм» або «різних соціальних нормативних систем» [8, с. 4]. Деякі автори пропонують розуміти правовий плюралізм як сукупність усіх джерел права і норм поведінки на певній території або в конкретному соціальному контексті – від державних приписів до звичаїв, звичок, релігійних настанов і правил етикету [8, с. 4]. Відповідно, досліджувати «нормативний» правовий плюралізм означає аналізувати потенційно всі норми різного походження, дотримання яких люди відчувають як примусове, незалежно від того, чи підкріплені вони інституційно або санкційно [8, с. 4].

Американські вчені Лорен Бентон (*Lauren Benton*) та Річард Росс (*Richard J. Ross*), аналізуючи феномен правового плюралізму в імперіях, критикують зазначений підхід, оскільки він не достатньо враховує правові стратегії юридично складних суб'єктів імперії у розв'язанні спорів, а також за брак історичності [8, с. 4–5]. На їхню думку, зосередження виключно на нормах приховує реальні механізми функціонування права в «імперських юрисдикціях», де вирішальне значення мають не самі норми, а конкуренція та перетин юрисдикцій. Натомість вони пропонують концепцію «юрисдикційного правового плюралізму», яка зосереджується не на нормах, а на юрисдикційних колізіях [8, с. 5].

У подібному аналітичному підході професор Філіп Стерн (*Philip J. Stern*), досліджуючи поняття та історію правового плюралізму, звертає увагу на роль корпорацій (акціонерних компаній, корпоративних колоній та інкорпорованих муніципалітетів), як чинників правового плюралізму, що призвів до «юрисдикційної напруги» як між корпораціями та державою, так і між самими корпораціями; у цьому зв'язку він навіть говорить про корпоративний суверенітет [10, с. 22].

У цьому контекст правовий плюралізм постає не лише як співіснування правових систем, а як динамічний процес розподілу та перерозподілу владних повноважень. Показовим прикладом потужної корпорації з власною правовою системою, здатною конкурувати навіть з деякими державами, є відома Голландська Ост-Індійська компанія (*Dutch East India Company*) [10, с. 26], яка, на думку Ф. Стерна, нагадувала державу, оскільки могла укладати договори і союзи, а також вести війни [10, с. 26].

Для багатьох держав Африки правовий плюралізм нерозривно пов'язаний із колоніальною спадщиною. Як стверджують вчені Кеебет фон Бенда-Бекманн (*Keebet Von Benda-Beckmann*) та Бертрам Тернер (*Bertram Turner*), коректне розуміння правового плюралізму в Африці можливе лише з урахуванням його глибокої вкоріненості в колоніалізмі [1, с. 67].

Колоніалізм зумовив взаємодію між правом колоніальних держав, з одного боку, та місцевим традиційним правом – з іншого боку, що, у свою чергу, зумовило низку практичних питань, пов'язаних із колізіями між різними системами права. Крім того, на тій самій території колоніальне правління могло переходити від однієї держави до іншої, внаслідок чого відбувалася також взаємодія кількох систем права. Водночас важливо згадати і про кондомініуми, тобто моделі колоніалізму при якій дві держави виступали метрополіями щодо однієї території і, відповідно, «імпортували» свої правові системи на цю територію.

Професор соціальної та культурної антропології Марк Гудейл (*Mark Goodale*) у цьому контексті зауважив, що «колоніальна антропологія права» сприяла дестабілізації та потенційному посиленню концепції правового плюралізму, підкреслюючи можливість динамічного співіснування множинних правових систем у тому самому соціально-політичному просторі, попри офіційну ортодоксію, згідно з якою право є привілейованою сферою держави [11, с. 57].

Показовим проявом такого підходу була й колоніальна політика Великої Британії щодо африканського права, яку виразив Лорд Райт (*Lord Wright*) у справі *Oke Lanipekun Laoye and ors. v. Amoa Ojetunde*. Він заявив, що політика Британського Уряду полягає у використанні для цілей управління «тубільного права» та звичаїв, тією мірою, наскільки це можливо, і доки вони не були змінені або скасовані законами чи розпорядженнями; натомість суди, створені Британським урядом, зобов'язані застосовувати це право та звичаї остільки, оскільки вони не є «варварськими», як частину права держави [12, с. 129–130]. Такий підхід фактично закріпив ієрархічний правовий плюралізм, у межах якого місцеві правові системи визнавалися лише в тих межах, в яких вони не підривали авторитету насадженого права колонізаторів.

У французькій школі антропології права батьком-засновником юридичної етнології вважають Марселя Мосса (*Marcel Mauss*), який в своїх працях багато писав про взаємодію між різними формами права, що ґрунтуються або на звичаях, або на договірних зобов'язаннях [13, с. 143]. Він розвивав «плюралістичний» підхід до правових систем у своїй фундаментальній праці «Дар» (“*The Gift”*), а також в неопублікованому манускрипті «Нація» (“*The Nation”*), де запропонував історичну перспективу обміну між різними системами права (римським правом, звичаєвим правом, загальним правом тощо) [13, с. 143]. У його концепції множинність права постає не як проблема чи відхилення, а як природний наслідок соціальних відносин обміну, взаємних зобов'язань і символічних структур. Подальша наукова та викладацька діяльність професора М. Мосс суттєво вплинула на покоління французьких етнологів, які досліджували взаємодію та обмін між французькою адміністрацією й правовими системами французьких колоніях [13, с. 143].

Професор Майкл Беррі Хукер (*Michael Barry Hooker*) у книзі «Правовий плюралізм: вступ до колоніальних і неоколоніальних законів» (“*Legal Pluralism: An Introduction to Colonial and Neo-colonial Laws”*) визначає «правовий плюралізм» як ситуацію, в якій взаємодіють два чи більше «прав» [12, с. 6]. На його думку, така взаємодія найчастіше є предметом дослідження в контексті колоніального права або програм модернізації права в держав, що розвиваються [12, с. 6]. Водночас вчений пов'язував появу цієї проблематики з експансією систем цивільного права та загального права європейських держав, починаючи із XVII століття, унаслідок чого «західне право» вступило в контакт із різноманітними етичними та релігійними системами, а також різними варіаціями неписаного права [12, с. 1]. Відповідно він виокремлює підкатегорії «тубільного», «релігійного», «звичаєвого» та «персонального» права, значення яких змінюється залежно від місця й часу, але загалом описує відносини між місцевим правом та «імпортованим» правом [12, с. 2]. Таким чином, правовий плюралізм у його розумінні є наслідком історичного нашарування «імпортованого» та місцевого права, що співіснують у межах одного соціального простору.

Деякі автори відрізняють поняття «правовий плюралізм» від поняття «правова різноманітність» (*legal plurality*). Якщо правовий плюралізм для них це ситуація, коли особа може обирати між більш ніж двома співіснуючими системами норм, то правова різноманітність розуміється як співіснування принаймні кількох підсистем права в межах однієї держави (наприклад, коли комерційне право застосовується до підприємців, а цивільне – до громадян) [1, с. 88–89]. Таке розрізнення дозволяє точніше окреслити межі

правового плюралізму як соціально, так і антропологічного значущого явища, відмежувавши його від суто внутрішньосистемної диференціації державного права.

На думку Кеебет фон Бенда-Бекманн та Бертрама Тернера, правовий плюралізм в антропологічному сенсі є аналітичною концепцією для опису ситуації, у яких люди у взаємодії одне з одним можуть використати кілька правових систем незалежно від того, що передбачає державна правова система [1, с. 93]. Зазначене розуміння «правового плюралізму» в антропології права враховує, що люди в соціальній і економічній взаємодії застосовують звичаєве, релігійне чи інше неофіційне «нове» право, часто поєднане з елементами державного права, навіть якщо держава прямо заперечує чинність таких норм [1, с. 93]. У цьому сенсі правовий плюралізм постає не як суто структурна характеристика, а як практична реальність вибору, маневрування та поєднання різних нормативних порядків у повсякденному житті.

Водночас правовий плюралізм – це одночасно одне з ключових понять і проблем в антропології права, оскільки в науці права немає єдиного його визначення. Іноді говорять про кореляцію між соціологічним та правовим плюралізмом [14, с. 51]. Один із найпростіших підходів у антропології пов'язує правовий плюралізм із це «характеристикою» або сукупністю «соціальних характеристик» кількох соціальних та/або культурних груп, які співіснують в одному організованому суспільстві [14, с. 51]. Однак подібне трактування залишається обмеженим, оскільки фіксує множинність радше на рівні соціальної структури, аніж на рівні реальних нормативних практик.

Саме подолання цієї обмеженості стало можливим завдяки теорії «напівавтономного соціального поля» (“*semi-autonomous social field”*) Саллі Мур, прихильники якої розглядають правовий плюралізм як розмаїття форм права, представлених у конкретному соціальному полі [14, с. 51] та здатних самостійно продукувати норми і механізми їх забезпечення. Такий підхід дозволяє аналізувати право як процес, укорінений у соціальних практиках, а не як замкнену систему формальних приписів.

Антропологиня права Саллі Мур, яка досліджувала етнічну групу чагга (*Chagga*), у районі Кіліманджаро (Танзанія), звернула увагу на довготривалі зміни, пов'язані з глобалізацією, та їхній вплив на правове життя цієї спільноти в умовах правового плюралізму [15, с. 64]. На її думку, глобалізація не є простим унітарним явищем: вона може розгортатися різними шляхами та мати множинні наслідки, що вимагає постійного врахування локальної специфіки [15, с. 65]. Не існує єдиної, всеосяжної, унітарної соціальної системи чи системи права, яку можна було б виявити навіть у такому обмеженому просторі, як Кіліманджаро; натомість там співіснує множинність правових норм і соціальних устроїв, що домінують у різні періоди та в різних локальних контекстах, впливають на різних людей і залишають за собою значний «залишок» смислів та практик [15, с. 65]. Таким чином, правовий плюралізм у глобальному вимірі набуває особливої складності саме через свою вкоріненість у конкретних локальних історіях [15, с. 65], де глобальні нормативні впливи перетинаються з місцевими правовими уявленнями та практиками.

Як зазначає антропологиня Саллі Енгель Меррі (*Sally Engle Merry*), антропологічна концепція правового плюралізму наголошує на розмаїтості права та розмитості меж між правом і соціальним життям [16, с. 169]. Вона зосереджується на питаннях, де саме «знайти» право та як воно функціонує [16, с. 169]. У цьому сенсі концепція надає орієнтири для осмислення права в його множинних формах, а також привертає увагу до альтернативних способів розуміння та практикування права менш впливовими членами суспільства [16, с. 169]. Ядром антропологічної концепції правового плюралізму є аналіз практики, процесу та права: дослідження того, як функціонує кожен правовий або квазіправовий режим, як режими взаємодіють і взаємно трансформують один одного, а також яку відносну владу здійснює кожен з них [16, с. 169].

Арофесорка Саллі Меррі, пише, що правовий плюралізм дозволяє сформулювати чотири ключові спостереження щодо права:

1) право присутнє не лише у формальних державних інституціях, а й у повсякденному житті – воно формує ідентичності, простори належності, відносини власності та механізми соціального визнання; воно діє через множинні правові майданчики, державні і недержавні, включно з міжнародними судами, договірними режимами та глобальними інституціями;

2) множинні прояви права є фрагментованими, часто суперечливими та історично нашарованими; вони формуються з локальних практик і культурних уявлень, можуть бути чутливішими до конкретних ситуацій, ніж державне право, але водночас, більш репресивними щодо вразливих груп;

3) правові системи перебувають у постійній взаємодії та взаємній трансформації; право на практиці виникає в процесі таких перетинів між правовими порядками (інтерлегальність), що відображає баланс влади між ними та відкриває можливості для індивідуального вибору між правовими режимами;

4) межа між правом і «неправовими» регуляторами практиками є умовною: формальні й неформальні норми взаємно впливають одна на одну, а сама можливість звернення до права має регулятивний ефект навіть поза судовими процедурами [16, с. 170].

У державах Африки правовий плюралізм проявляється в паралельному існуванні

та взаємодії, зокрема, таких систем права як: 1) систем права, запозичених від різних держав (інколи кількох в межах однієї держави; наприклад, у Південно-Африканській Республіці (далі – ПАР) співіснують система романо-голландського права та загального права (*common law*)); 2) релігійне право, зокрема ісламського права (шаріату); 3) традиційне африканське право, ядром якого є звичаєве право.

Варто зауважити, що в деяких державах, зокрема в ПАР, розрізняють «офіційне» звичаєвого права та «живе» (*living*) звичаєве право [6, с. 67]. Офіційне звичаєве право – це ті норми, що отримали закріплення в законодавстві або судовій практиці держави; тоді як «живе» звичаєве право – це звичаї та практика місцевих спільнот [6, с. 67–69].

Унаслідок такої взаємодії різних правових систем одна й та сама особа може одночасно перебувати під «юрисдикцією» кількох правових систем. Наприклад, громадянин певної африканської держави може підпадати під дію державного права, ісламського права та звичаєвого права своєї. Особливо виразно це проявляється при укладанні шлюбів, коли додатково можуть виникати колізії між правовими системами чоловіка і жінки. У практичному вимірі розвиток концепції правового плюралізму вплинув і на міжнародне приватне право. В науці міжнародного приватного права у цьому контексті використовуються поняття «інтерперсонального права» (міжперсонального права) та «міжперсональних колізій» [17, с. 132–133], коли йдеться про суперечності між нормами, що застосовуються до різних категорій осіб за етнічною, релігійною чи кастовою ознакою в межах однієї держави.

Прикладом інтерперсональної колізійної норми є пункт 8 частини 1 Закону Зімбабве «Звичаєве право та місцеві суди», який передбачає: «У будь-якій справі, в якій підлягає застосуванню звичаєве право і сторони пов'язані з різними системами звичаєвого права, суд застосовує те звичаєве право, щодо якого сторони домовилися як про регулятор їхніх зобов'язань, а за відсутності такої домовленості – те звичаєве право, з яким справа та сторони мають найбільш тісний зв'язок; якщо ж і це неможливо встановити, суд застосовує будь-яку систему звичаєвого права, яку він вважає справедливою та доцільною для вирішення справи» [18].

Деякі автори виділяють два види правового плюралізму: 1) плюралізм, який толерується державою, та 2) плюралізм, що перебуває поза державним контролем [14, с. 56]. З цього погляду правовий плюралізм постає як «опонент» чи «ворог» державної тенденції до унітарності, а держава може намагатися обмежити плюралізм задля формування єдиної правової системи [14, с. 56]. Попри це в африканських суспільствах правовий плюралізм залишається значним викликом для державного права, на який не завжди існує однозначна відповідь.

Як стверджує Крістіан Р. Бурсет (*Christian R. Burset*) поняття «правовий плюралізм» є «слизьким», оскільки може описувати майже будь-яку ситуацію, в якій право відрізняється залежно від місця або від соціальної групи, і тому водночас є усюдисущим, і банальним [19, с. 7]. Ситуація ускладнюється тим, що дослідники, використовуючи цей термін, мають на увазі різні феномени: з одного боку, внутрішні варіації в межах державного права, з іншого – взаємодію між державними та недержавними джерелами влади [19, с. 7]. Власне професор К. Бурсет пропонує концепцію «стратегічного» правового плюралізму, тобто політики цілеспрямованого застосування різних правових систем до різних груп населення [19, с. 7]. У книзі «Імперія законів: правовий плюралізм у британській колоніальній політиці» (“*An Empire of Laws: Legal Pluralism in British Colonial Policy*”) він аналізує британську колоніальну політику, спрямована на використання правового плюралізму як інструменту управління. Слідуючи підходам К. Р. Бурсета, можна зробити висновок, що правовий плюралізм є одночасно описовим терміном, політичним інструментом та може мати й інші прояви, що зумовлює його концептуальну нестабільність.

Іншу, більш радикальну перспективу пропонує професор Еммануель Меліссаріс (*Emmanuel Melissaries*), який розглядає правовий плюралізм не як ще одну правову теорію, а як «радикалізацію» самого способу мислення про право, яка має пронизувати та інформувати все правове мислення [20, с. 26]. Це означає зміщення фокусу зі строго визначеної та «герметичної» правової системи до множинних проявів нормативних зобов'язань, які поділяються людьми [20, с. 26]. Також це означає надання учасникам правового дискурсу голосу, щоб вони могли виразитися без спотворюючого втручання «віддаленого спостерігача» [20, с. 26]. У цьому сенсі правовий плюралізм перетворюється з інструменту опису на принцип дослідження права.

Історію зав'язків між антропологією права і правовим плюралізмом умовно можна поділити на три періоди: 1) ранні дослідження, які аналізували «традиційне право» в контексті питання, як суспільства підтримують соціальний порядок без «західного права»; 2) період «класичного правового плюралізму», коли фокус змістився на співіснування та перетини між європейським правом і звичаєвим правом у колоніальному контексті; 3) період «нового правового плюралізму», коли антропологи досліджують різноманітні нормативні порядки в державах, що виникли наприкінці 70-х років XX століття [21, с. 13].

За результатами досліджень етнічної групи сілте (*Siltie*) в Ефіопії Кайредін Тезера (*Kairedin*

Tezera) дійшов висновку, що формальна правова система, інститути ісламського права та звичаєві норми взаємодіють так, що в багатьох випадках взаємодоповнюють і підтримують один одного [22, с. 279]. Дослідження також засвідчило, що державне, звичаєве та релігійне право не лише взаємодіють, а й запозичують елементи одне одного, формуючи гібридні правові практики [22, с. 279]. Таким чином, судді державних судів застосовують локальні уявлення про справедливість під час розгляду шлюбних спорів, тоді як судді звичаєвих судів у сімейних справах апелюють до принципу гендерної рівності, що суперечить домінантним патріархальним відносинам у сілті [22, с. 279]. У підсумку автор дійшов висновку, що взаємодія правових традицій характеризується не лише співпрацею, а й конкуренцією, а поширення гібридних правових практик у сучасному світі ставить під сумнів класичне розуміння правового плюралізму як простого співіснування кількох правових систем у межах одного соціального простору [22, с. 279].

Водночас, говорячи про правовий плюралізм, слід зазначити, що сучасні концепції цього явища не завжди враховують такий важливий аспект, як праворозуміння [23, с. 74–75]. Співіснування та взаємодія між різними правовими системами передбачає взаємодію різних типів праворозуміння, яке, як зазначає український соціолог права, професор Василь Костицький, тісно пов'язане з правосвідомістю [23, с. 74–75]. На його думку, праворозуміння – це емоційно-інтелектуальна діяльність, спрямована на системне пізнання і сприйняття сутності та змісту права, його оцінки і вироблення ставлення до права як до цілісного соціального явища [23, с. 74–75]. Кожна африканська правова культура також має власний тип праворозуміння, без урахування якого неможливо належно зрозуміти особливості цієї культури, а також проблематику правового плюралізму. Таким чином, правовий плюралізм та праворозуміння повязані зі свідомістю людини (індивідуальною та колективною). Аналогічну позицію займає французький професор Жан Карбоньє, який вважає, що одним із проявів плюралізму (явищ в яких він може проявлятися) є те, що вкорінене в індивідуальній свідомості, тобто, коли особа відчуває свою приналежність до двох правопорядків [24, с. 119–120].

Отже, можна сформулювати такі висновки щодо правового плюралізму в контексті антропології права. По-перше, поява концепції правового плюралізму пов'язана з проблематикою постколоніального права. По-друге, попри загальне визнання факту правового плюралізму в постколоніальних суспільствах Африки, в антропології права відсутня єдина теорія цього явища, що зумовлено, зокрема, відсутністю узгодженого розуміння поняття «право» в антропології, а також різнорідністю правових феноменів, які охоплює зміст такого складного явища, як правовий плюралізм. По-третє, у протиставленні правового централізму (який локалізує центр правового життя в державі) та правового плюралізму (який постулює множинність центрів правового життя) антропологія права послідовно схиляється на користь останнього. По-четверте, правовий плюралізм розглядається як живе й динамічне явище, що існує не лише в просторі, а й у часі – в конкретному історичному і соціально-політичному контексті. По-п'яте, дослідження феномена правового плюралізму, зокрема в антропології права, вимагає врахування праворозуміння як категорії, що визначає особливості різних правових систем і культур.

Список використаних джерел:

1. Von Benda-Beckmann K., Turner B. Anthropological Roots of Global Legal Pluralism // *The Oxford Handbook of Global Legal Pluralism* / ed. by P. S. Berman. Oxford : Oxford University Press, 2020. P. 67–141.

2. Tamanaha B. Z. Legal Pluralism Explained: History, Theory, Consequences. Oxford : Oxford University Press, 2021. 217 p.

3. Fallers L. Customary Law in the New African States. *Law and Contemporary Problems*. 1962. Vol. 27, No. 4, P. 605–616.

4. Griffiths J. Recept anthropology of law in the Netherlands and its historical background // *Anthropology of Law in the Netherlands: Essays on Legal Pluralism* / ed. by von Benda-Beckmann K., Strijbosch F. Dordrecht, Cinnamison : Foris Publications, 1986. P. 11–66.

5. Pirie F. The Anthropology of Law. Oxford: Oxford University Press, 2013. 268 p.

6. African Customary Low in South Africa: Post-Apartheid and Living Law Perspectives / ed. by T. Nhlapo, C. Himonga. Cape Town : Oxford University Press Southern Africa, 2015. 481 p.

7. Fikentscher W. Law and Anthropology: Outlines, Issues, and Suggestions. München : Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 2009. 512 p.

8. Benton L., Ross R. J. Empires and Legal Pluralism: Jurisdiction, Sovereignty, and Political Imagination in the Early Modern World // *Legal Pluralism and Empires, 1500–1850* / ed. by L. Benton, R. J. Ross. New York, London : New York University Press, 2013. P. 1–17.

9. Козюбра М. І. Праворозуміння: плюралізм підходів та можливості їх поєднання // *Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна : збірник наукових статей до 75-річного ювілею доктора*

юридичних наук Козюбри Миколи Івановича / упоряд. В. Ткаченко ; голов. ред. А. Мелешевич. Київ : Дух і Літера, 2013. С. 187–211.

10. Stern P. J. “Bundles of Hyphens”: Corporations as Legal Communities in the Early Modern British Empire // *Legal Pluralism and Empires, 1500-1850* / ed. by L. Benton, R. J. Ross. New York, London : New York University Press, 2013. P. 21–47.

11. Goodale M. Anthropology and Law: A Critical Introduction. New York : New York University Press. 2017. 290 p.

12. Hooker M.B. Legal Pluralism: An Introduction to Colonial and Neo-colonial Laws. Oxford : Clarendon Press, 1975. 601 p.

13. Mallard G. The Eclipse of Global Legal Pluralism in Ethnology: A French Trajectory // *The Oxford Handbook of Global Legal Pluralism* / ed. by P. S. Berman. Oxford : Oxford University Press, 2020. P. 143–168.

14. Rouland N. Legal Anthropology / transl. from French by P. G. Planel. London : The Athlone Press, 1994. 352 p.

15. Moore S. F. Local People and Global Goings-On: An African Story // *The Oxford Handbook of Global Legal Pluralism* / ed. by P. S. Berman. Oxford : Oxford University Press, 2020. P. 41–65.

16. Merry S. E. An Anthropological Perspective on Legal Pluralism // *The Oxford Handbook of Global Legal Pluralism* / ed. by P. S. Berman. Oxford : Oxford University Press, 2020. P. 169–185.

17. Lukito R. Legal Pluralism in Indonesia: Bridging the Unbridgeable. London : Routledge, 2013. 271 p.

18. Zimbabwe Customary Law and Local Courts Act. Chapter 7:05. 31 December 2016. URL: https://zimlii.org/akn/zw/act/1990/2/eng@2016-12-31 (дата звернення: 02.12.2025)

19. Burset C. R. An Empire of Laws: Legal Pluralism in British Colonial Policy. Yele University Press, 2023. 272 p.

20. Melissaries E. Ubiquitous Law: Legal Theory and the Space for Legal Pluralism. Aldershot : Ashgate, 2009. 107 p.

21. Epple S. Introduction // *Legal Pluralism in Ethiopia: Actors, Challenges and Solutions (Culture and Social Practice)* / ed. by S. Epple, G. Assefa. Bielefeld : Transcript, 2020. P. 11–40.

22. Tezera K. Legal pluralism and emerging legal hybridity // *Legal Pluralism in Ethiopia: Actors, Challenges and Solutions (Culture and Social Practice)* / ed. by S. Epple, G. Assefa. Bielefeld : Transcript, 2020. P. 263–281.

23. Костицький В. Вибрані проблеми теорії права: підручник / Василь Костицький, Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 522 с.

24. Carbonnier J. Sociologia Juridica. Madrid : Tecnos, 1982. 249 p.

Дата першого надходження статті до видання: 19.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.40

Устінова-Бойченко Г. М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права
Державного університету економіки та технологій
ORCID: 0000-0001-5821-3832

КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА СТРАЙК ТА ЙОГО ЗАКОНОДАВЧЕ ОБМЕЖЕННЯ

CONSTITUTIONAL PRINCIPLES OF PROTECTING THE RIGHT TO STRIKE AND ITS LEGISLATIVE RESTRICTION

Стаття присвячена комплексному аналізу правової природи права на страйк у системі трудового права України з урахуванням міжнародно-правових стандартів та особливостей його реалізації в умовах дії воєнного стану. Досліджено нормативно-правові засади закріплення права на страйк у національному законодавстві, зокрема в Конституції України та Законі України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)», а також розкрито його зміст як гарантованої законом форми колективного захисту трудових прав і соціально-економічних інтересів найманих працівників.

Особливу увагу приділено міжнародно-правовим актам, що формують європейські стандарти реалізації права на страйк, зокрема Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакту про економічні, соціальні і культурні права, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Європейській соціальній хартії (переглянутій). Проаналізовано значення практики Європейського суду з прав людини як джерела тлумачення змісту права на страйк та допустимих меж його обмеження, з урахуванням принципів необхідності, законності та пропорційності.

Окремий розділ статті присвячено правовому режиму воєнного стану та обґрунтуванню допустимості тимчасового обмеження права на страйк відповідно до статті 19 Закону України «Про правовий режим воєнного стану». Розкрито правові позиції Конституційного Суду України щодо співвідношення обмеження конституційних прав і свобод та визначення меж їхньої сутності, а також застосування цих підходів до права на страйк в умовах збройної агресії.

Зроблено висновок, що право на страйк не належить до абсолютних прав і може бути тимчасово обмежене в умовах воєнного стану з метою захисту національної безпеки, громадського порядку та безперебійного функціонування критично важливих сфер життєдіяльності. Такі обмеження відповідають як конституційним засадам, так і міжнародно-правовим стандартам за умови їх законності, обґрунтованості та пропорційності.

Ключові слова*: право на страйк, трудове право України, колективні трудові спори, міжнародні трудові стандарти, Європейська соціальна хартія, Європейський суд з прав людини, Конституційний Суд України, обмеження прав і свобод, воєнний стан, національна безпека.*

The article is devoted to a comprehensive analysis of the legal nature of the right to strike in the labor law system of Ukraine, taking into account international legal standards and the peculiarities of its implementation under martial law. The normative and legal principles of enshrining the right to strike in national legislation are studied, in particular in the Constitution of Ukraine and the Law of Ukraine "On the Procedure for Resolving Collective Labor Disputes (Conflicts)", and its content is also revealed as a legally guaranteed form of collective protection of labor rights and socio-economic interests of employees.

Particular attention is paid to international legal acts that form European standards for the implementation of the right to strike, in particular the Universal Declaration of Human Rights, the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the European Social Charter (revised). The significance of the practice of the European Court of Human Rights as a source of interpretation of the content of the right to strike and the permissible limits of its restriction, taking into account the principles of necessity, legality and proportionality, is analyzed.

A separate section of the article is devoted to the legal regime of martial law and the justification of the admissibility of temporary restrictions on the right to strike in accordance with Article 19 of the Law of Ukraine "On the Legal Regime of Martial Law". The legal positions of the Constitutional Court of Ukraine on the correlation of restrictions on constitutional rights and freedoms and the definition of the limits of their essence are revealed, as well as the application of these approaches to the right to strike in conditions of armed aggression.

The conclusion is made that the right to strike is not an absolute right and may be temporarily restricted in conditions of martial law in order to protect national security, public order and the uninterrupted functioning of critically important spheres of life. Such restrictions comply with both constitutional principles and international legal standards, provided that they are legal, justified and proportional.

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Key words: *right to strike, labor law of Ukraine, collective labor disputes, international labor standards, European Social Charter, European Court of Human Rights, Constitutional Court of Ukraine, restrictions on rights and freedoms, martial law, national security.*

Постановка проблеми. Пріоритетним обов'язком держави є забезпечення ефективного захисту та реалізації прав і законних інтересів громадян. Особливе значення для працюючого населення має гарантування соціально-економічних прав, одним із яких, відповідно до норм міжнародного права та законодавства України, є право на страйк. Зазначене право як складне соціально-правове явище зумовлює виникнення значної кількості теоретичних і практичних питань, що постають як у науковій доктрині, так і в правозастосовній діяльності. У зв'язку з цим актуалізується необхідність комплексного дослідження проблем реалізації права на страйк, зокрема шляхом аналізу національного законодавства, практики Європейського суду з прав людини та визначення перспектив його застосування у процесі вирішення спірних правових ситуацій.

Мета дослідження. Метою наукової статті є дослідження конституційних засад забезпечення права на страйк, особливо під час запровадження воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика забезпечення реалізації права на страйк була предметом уваги багатьох науковців, серед яких О. М. Ярошенко, Г. І. Чанишева, В. Бонтлаб, О. М. Рим, Н. М. Швець та інші дослідники. Попри наявність значної кількості наукових, питання реалізації права на страйк під час воєнного стану в роботах українських науковців висвітлено фрагментарно.

Виклад основного матеріалу. В українському законодавстві право на страйк передбачено в таких основних нормативно правових актах, як Конституція України та Закон України «Про порядок ви рішення колективних трудових спорів (конфліктів)».

Конституція України закріплює за особами, які здійснюють трудову діяльність, право на страйк як засіб захисту їхніх економічних і соціальних інтересів. Реалізація зазначеного права здійснюється у порядку, визначеному законом, із урахуванням необхідності забезпечення національної безпеки, охорони здоров'я населення, а також прав і свобод інших осіб. При цьому конституційні норми передбачають заборону будь-яких форм примусу до участі або відмови від участі у страйку. Встановлення обмежень або заборони страйку допускається виключно на законодавчому рівні [1].

Страйк у трудовому праві України доцільно визначати як гарантовану законом форму колективного захисту трудових прав та інтересів найманих працівників, що полягає у тимчасовому, організованому та добровільному припиненні виконання ними трудових обов'язків з метою врегулювання колективного трудового спору (конфлікту), яка застосовується як крайній засіб за умови безрезультатності примирних процедур або ухилення роботодавця чи уповноважених ним суб'єктів від їх проведення чи виконання досягнутих домовленостей.

Зазначена форма колективних дій реалізується на підставі рішення, прийнятого загальними зборами (конференцією) найманих працівників у порядку, встановленому законом, за умови дотримання принципу добровільності участі у страйку, обов'язку завчасного повідомлення роботодавця та інших заінтересованих суб'єктів, а також із урахуванням особливостей організації галузевих і територіальних страйків.

Нормативною основою такого розуміння страйку є положення статей 17–24 Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)», які визначають поняття страйку, умови його оголошення та проведення, порядок прийняття відповідного рішення, гарантії добровільності участі працівників, а також обов'язки сторін колективного трудового спору [2].

На міжнародному рівні право на страйк закріплене у Загальній декларації прав людини від 10 грудня 1948 року (стаття 20 – у контексті права на свободу мирних зібрань і асоціацій) [3], Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 року (підпункт d пункту 1 статті 8) [4], у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року (стаття 11 – свобода зібрань та об'єднання) [5].

Європейська соціальна хартія, ухвалена Радою Європи 18 жовтня 1961 року, закріпила право на страйк як одну з ключових соціально-трудових гарантій. Зазначений міжнародно-правовий акт став першою багатосторонньою угодою, спрямованою на комплексне регулювання колективних трудових відносин і механізмів вирішення трудових спорів. У статті 6 Хартії передбачено, що з метою забезпечення ефективного укладання колективних договорів працівникам і роботодавцям гарантується право на колективні дії у разі виникнення конфліктів інтересів, включно з правом на страйк, за умови дотримання зобов'язань, що випливають із раніше укладених колективних договорів. Водночас Європейська соціальна хартія передбачає можливість нормативного регулювання порядку реалізації права на страйк на національному рівні. Таке регулювання допускається за умови, що встановлені обмеження мають законний характер, є необхідними в демократичному суспільстві та спрямовані на забезпечення захисту прав і свобод інших осіб, а також

охорону публічних інтересів, зокрема державної безпеки, громадського порядку, здоров'я населення та суспільної моралі. Подальший розвиток зазначених положень отримав відображення у переглянутій Європейській соціальній хартії, прийнятій 3 травня 1996 року, яка розширила та уточнила зміст соціально-економічних прав. Україна ратифікувала цей міжнародний договір 7 травня 1999 року, взявши на себе зобов'язання забезпечувати реалізацію права на страйк відповідно до європейських соціальних стандартів та з урахуванням національних особливостей правового регулювання [6].

Ратифікація Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року стала визначальним етапом інтеграції національної правової системи до європейського правового простору та забезпечила громадянам України можливість звернення до Європейського суду з прав людини з метою захисту своїх конвенційних прав. Відповідно до статті 1 Закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17 липня 1997 року [7][1], Україна взяла на себе зобов'язання безумовно визнавати юрисдикцію Європейського суду з прав людини у всіх питаннях, що стосуються тлумачення та застосування положень Конвенції.

Зазначене зобов'язання зумовлює необхідність урахування практики ЄСПЛ як джерела інтерпретації конвенційних стандартів прав людини, зокрема й у сфері реалізації та обмеження права на страйк, у процесі правозастосування та науково-правового аналізу.

Те, що для тлумачення зазначених положень важливе значення має практика Європейського суду з прав людини, підтверджується рішенням у справі Schmidt and Dahlström v. Sweden, в якому Суд зазначив, що право на створення професійних спілок та вступ до них передбачає можливість, за умов, які не суперечать статті 11 Конвенції, домагатися через відповідні організації захисту професійних інтересів. Зазначена правова позиція ЄСПЛ свідчить про те, що право на об'єднання у професійні спілки для захисту трудових інтересів охоплює й право на страйк як одну з форм їх колективного захисту [8].

Реалізація права на страйк підкріплюється нормами національного та міжнародного права, тому воно є непорушним та гарантованим, разом з тим, законодавство допускає можливість обмеження цього права за наявності виключних обставин.

Відповідно до статті 19 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», з метою забезпечення законності та стабільності конституційного ладу в період дії воєнного стану встановлюється низка імперативних заборон. Зокрема, на час воєнного стану виключається можливість внесення змін до Конституції України та Конституції Автономної Республіки Крим, що спрямовано на запобігання трансформації основ конституційного устрою в умовах надзвичайної безпекової ситуації.

Крім того, законодавець передбачає тимчасову заборону на проведення виборів Президента України, виборів до Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, а також виборів до органів місцевого самоврядування і всеукраїнських та місцевих референдумів. Такі обмеження зумовлені необхідністю гарантування безперервності функціонування органів державної влади та недопущення порушення демократичних процедур в умовах воєнної загрози.

Окремо стаття 19 вищезазначеного Закону встановлює заборону на проведення страйків, масових зібрань та інших акцій колективного характеру, що обґрунтовується потребою забезпечення громадської безпеки, обороноздатності держави та підтримання публічного порядку в умовах воєнного стану [9].

У правовій позиції Конституційного Суду України зазначається, що поняття «обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина» у розумінні частини першої статті 64 Конституції України слід тлумачити як таке, що охоплює звуження обсягу відповідних прав і свобод, не передбачене Конституцією, а також встановлення додаткових правових вимог, які фактично унеможливлюють або істотно ускладнюють реалізацію свободи об'єднання, зокрема шляхом перешкоджання створенню об'єднань громадян.

Водночас Конституційний суд України наголошує на необхідності розмежування власне обмеження основоположних прав і свобод та визначення меж їхньої сутності, що здійснюється через нормативне закріплення процедурних і організаційних аспектів реалізації відповідного права. Таке законодавче унормування визнається допустимим за умови, що воно має на меті не звуження змісту права, а його конкретизацію, уточнення порядку реалізації та встановлення загальних рамок здійснення основоположних прав і свобод. Зазначена правова позиція викладена в абзаці другому пункту 10 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 12 червня 2007 року № 2-рп/2007 у справі щодо відповідності Конституції України окремих положень Закону України «Про політичні партії в Україні» [10].

Звісно, зазначене рішення не дає відповіді щодо обмеження права на проведення страйку, але у ньому чітко представлені загальні

[1] Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17.07.1997 № 475/97-ВР : станом на 13 берез. 2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-вр#Text (дата звернення: 20.12.2025).

принципи щодо обмеження конституційних прав і свобод, які є релевантними для обґрунтування обмежень, зокрема права на страйк під час воєнного стану.

Конституційний Суд України зазначає, що обмеження конституційних прав і свобод має встановлюватися виключно Конституцією та законами України, бути правомірним, обґрунтованим, потрібним і пропорційним, а також спрямованим на досягнення легітимної мети – наприклад, захисту національної безпеки, громадського порядку чи інших важливих суспільних інтересів, підкреслює, що інші нормативні обмеження прав не можуть бути свавільними чи несправедливими; закони повинні визначати такі обмеження таким чином, щоб вони не порушували сутності права і забезпечували баланс між публічними інтересами та індивідуальними правами; обмеження повинно бути домірним і мінімально обтяжливим для людини або груп осіб. Загальна позиція Конституційного суду України щодо обмежень прав і свобод відповідає конституційним критеріям: такі обмеження можуть бути встановлені лише в порядку, передбаченому Конституцією та законами України, з легітимною метою, суспільною необхідністю та пропорційністю. Це випливає із практики Суду щодо інших прав (наприклад, свободи і особистої недоторканності) – принципи, сформульовані КСУ, логічно поширюються і на інші свободи під час воєнного чи надзвичайного стану [10].

Висновки. Таким чином, Конституційний Суд України підтверджує, що режим воєнного стану не автоматично «скасовує» права людини, але створює юридичну основу для їх тимчасового та обґрунтованого обмеження, якщо це необхідно для захисту національної безпеки, громадського порядку та інших конституційно значущих цілей. Обмеження права на проведення страйку в умовах дії воєнного стану зумовлюється необхідністю забезпечення пріоритету публічних інтересів над індивідуальними та колективними трудовими правами в ситуації збройної агресії та підвищеної загрози національній безпеці. У період воєнного стану держава зобов'язана гарантувати безперебійне функціонування критично важливих сфер життєдіяльності, зокрема оборони, енергетики, транспорту, зв'язку, охорони здоров'я та систем життєзабезпечення населення, що є несумісним із можливістю масового припинення трудової діяльності.

З позицій конституційного права, право на страйк не належить до переліку абсолютних прав і свобод, а відтак може бути тимчасово обмежене в умовах воєнного або надзвичайного стану за умови дотримання принципів законності, необхідності та пропорційності. Такі обмеження відповідають і міжнародно-правовим стандартам, оскільки Європейська соціальна хартія (переглянута) допускає національне регулювання реалізації права на страйк з міркувань захисту державних інтересів, національної безпеки та прав інших осіб, а практика Європейського суду з прав людини визнає допустимість втручання держави у реалізацію соціально-економічних прав за наявності легітимної мети та у демократичному суспільстві.

Крім того, в умовах воєнного стану страйк як форма колективного трудового протесту може створювати ризики дестабілізації суспільних відносин, ускладнювати мобілізаційні процеси, порушувати безперервність управління та використовуватися як інструмент інформаційного чи гібридного впливу з боку держави-агресора. З огляду на це, тимчасове обмеження права на страйк розглядається як виправданий захід правового реагування, спрямований на захист суверенітету, територіальної цілісності та безпеки держави.

Список використаних джерел:

1. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 19.12.2025).

2. Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) : Закон України від 03.03.1998 № 137/98-ВР : станом на 13 листоп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/137/98-вр#Text (дата звернення: 19.12.2025).

3. Загальна декларація прав людини (рос/укр) : Декларація Орг. Об'єдн. Націй від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 20.12.2025).

4. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права : Пакт Орг. Об'єдн. Націй від 16.12.1966 : станом на 19 жовт. 1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 25.11.2025).

5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 : станом на 1 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 25.11.2025).

6. Європейська соціальна хартія (переглянута) : Хартія Ради Європи від 03.05.1996 : станом на 7 верес. 2016 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text (дата звернення: 20.12.2025).

7. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17.07.1997 № 475/97-ВР : станом на 13 берез. 2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-вр#Text (дата звернення: 20.12.2025).

8. HUDOC – european court of human rights. *HUDOC – European Court of Human Rights*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B"itemid":["001-57574"]%7D (дата звернення: 20.12.2025).

9. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII : станом на 14 трав. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 19.12.2025).

10. 4.1.2. межі та обмеження. втручання | конституційний суд україни. *Конституційний Суд України | Офіційний вебсайт*. URL: https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/412-mezhi-ta-obmezhennya-vtruchannya?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 20.12.2025).

Дата першого надходження статті до видання: 09.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 12.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025

УДК 343.8
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.41

Цюра В. В.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри цивільного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-6534-3141

Отраднова О. О.,
докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри цивільного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-4206-8412

Рябоконь Є. О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-1003-4039

МІСЦЕ ІНСТИТУТУ НАСЦИТУРУСА В СИСТЕМІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ПОНЯТЬ: РИМСЬКА ДОКТРИНА І СУЧАСНІСТЬ

THE NASCITURUS INSTITUTION IN THE SYSTEM OF CIVIL LAW CONCEPTS: ROMAN DOCTRINE AND CONTEMPORARY LAW

У статті досліджується питання місця інституту зачатої, але не народженої дитини (насцитуруса) у цивільно-правових відносинах.

Оскільки ідея включення насцитуруса до числа особливих суб'єктів цивільних (приватних) правовідносин була сформульовала та втілена в римському приватному праві, а базові розуміння правового положення нацитуруса не зазнали змін у чинному законодавстві, у статті приділяється увага місцю насцитуруса в римських джерелах. Відзначається, що правове положення насцитуруса за римським правом характеризується наступними ознаками. По-перше, насцитурус вважався умовним учасником приватних правовідносин, а формальне набуття ним окремих прав до його народження ґрунтувалося на юридичні фікції. По-друге, насцитурус міг визнаватися або не визнаватися учасником приватних правовідносин; при цьому враховувалася економічна вигідність набуття прав з моменту народження особи. По-третє, потенційні, майбутні права та інтереси насцитуруса охоронялися переважно нормами спадкового права, проте не виключалася його потенційна участь також в інших приватних відносинах (зокрема, в сімейних аліментних відносинах).

Наукову увагу приділено також розгляду питання правового положення насцитуруса в аспекті практики тлумачення і застосування ст. 2 («Право на життя») та інших статей Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод уніфікованих судових європейських інституцій – Європейського Суду і Європейської комісії з прав людини. Зроблено висновок, що положення Конвенції про права дитини у частині «поваги і забезпечення державами-учасницями усіх прав за кожною дитиною» розглядаються як такі, що стосуються народжених осіб і не можуть поширюватися на дитину, яка лише має народитися. У будь-якому разі, захист евентуальних прав не народженої дитини розглядається судами через призму захисту прав матері і ґрунтується на інтересах матері.

У статті розглядається питання щодо нетипових, неоднозначних формулювань окремих міжнародних та внутрішніх актів, які de facto наділяють ненароджену дитину суб'єктивними правами. Водночас тлумачення відповідних норм дає підстави авторам для висновку про наділення дитини правовим статусом лише з моменту народження. Відповідно не знаходить достатніх аргументів досить поширена у літературі ембріональна концепція, якою стверджується про появу цивільної правоздатності за зачатою, але не народженою дитиною.

Ключові слова: *зачата, але не народжена дитина, насцитурус, римське приватне право, правовий статус, цивільна правоздатність.*

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

The article examines the issue of the place of a conceived, but unborn child (nasciturus) in civil law relations.

Since the idea of including the nasciturus among the special subjects of civil (private) legal relations was formulated and implemented in Roman private law, and the basic understanding of the legal status of the nasciturus has not changed in the current legislation, the article focuses on the place of the nasciturus in Roman sources. It is noted that the legal status of the nasciturus under Roman law is characterised by the following features. First of all, the nasciturus was considered a conditional participant in private legal relations, and the formal acquisition of certain rights before birth was based on legal fiction. Secondly, the nasciturus could be recognised or not recognised as a subject in private legal relations; in this case, the economic benefits of acquiring rights from the moment of birth were taken into account. Thirdly, the potential, future rights and interests of the nasciturus were protected mainly by the rules of inheritance law, but his potential participation in other private relations (in particular, in family maintenance relations) was not excluded.

Scientific attention has also been paid to the consideration of the legal status of the nasciturus in terms of the practice of interpreting and applying Article 2 ("Right to life") and other articles of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms by unified European judicial institutions – the European Court and the European Commission of Human Rights. It is concluded that the provisions of the Convention on the Rights of the Child regarding "respect and fulfilment by States Parties of all rights for every child" are considered to apply to persons who have been born and cannot be extended to a child who is yet to be born. In any case, the protection of the potential rights of an unborn child is considered by the courts through the prism of protecting the rights of the mother and is based on the interests of the mother.

The article examines the issue of atypical, ambiguous formulations of certain international and domestic acts that de facto grant subjective rights to an unborn child. At the same time, the interpretation of the relevant norms gives the authors grounds to conclude that a child is granted legal status only from the moment of birth. Accordingly, the embryonic concept, which is quite widespread in the literature and which asserts the emergence of civil legal capacity for a conceived but unborn child, does not find sufficient arguments.

Key words: *conceived but unborn child, nasciturus, Roman private law, legal status, civil legal capacity.*

Насцитурус, тобто зачата, але ще не народжені дитина, яка може бути потенційним учасником цивільних правовідносин, є одним з найбільш цікавих та суперечливих категорій цивільного права. Грамотне і зважене розуміння його правової природи – ключове завдання, яке стоїть на сьогодні перед вітчизняною юриспруденцією, в світлі тих змін, які наразі відбуваються в суспільних відносинах і законодавчих підходах. Зокрема, важлива оцінка його перспектив у питанні можливості застосування генетичного матеріалу військовослужбовців і поліцейських, які загинули або втратили здатність до зачаття/народження дитини у зв'язку з повномасштабною збройною агресією проти України, застосування у спадкових відносинах, про що вже йшлося у нашому попередньому дослідженні [1].

Метою даної статті є дослідження сутності правового положення зачатої, але не народженої дитини (насцитуруса), виявлення фундаментальних засад регулювання цього питання у римському приватному праві, аналіз міжнародних актів, актів національного законодавства України і внутрішнього законодавства зарубіжних держав щодо охорони прав (інтересів) насцитуруса.

Уперше загальне законодавче регулювання цього питання відбулося у зв'язку з прийняттям 16 січня 2003 р. Цивільного кодексу (ЦК) України [1]. Норма абз. 2 ч. 2 ст. 25 ЦК України регламентує, що у випадках, встановлених законом, охороняються інтереси зачатої, але не народженої дитини.

Попри це, інститут зачатої, але не народженої дитини, не є новелою цивільного права і законодавства новітнього періоду, а сягає своїм корінням римського приватного права. У цьому аспекті слід звернути увагу на наступні фундаментальні особливості правового регулювання відносин щодо зачатої, але не народженої дитини, закладені у римському приватному праві.

По-перше, римському праву належить сама **ідея потенційної участі у приватних відносинах зачатої, але ще на народженої дитини**, а також релевантна правова термінологія. Історично потенційна участь такої особи пов'язується зі спадковими відносинами. При цьому в деяких джерелах вказується, що спадкоємцем може бути потенційно будь-яка або майже будь-яка особа (із числа можливих спадкоємців), зачата за життя спадкодавця і народжена живою після його смерті (D [3]. 29. 2. 30. 1; 38. 16. 3. 8). Така особа одержала назву *nasciturus* (насцитурус). Натомість в інших фрагментах йдеться вже про визнання спадкоємцем не будь-якої особи, а лише дитини, зачатої від батька, померлого під час вагітності матері дитини (D. 5. 2. 6 pr.). Така особа одержала назву *postum* (постум). Згадані джерела дозволяють спадкувати насцитирусам або постумам як за заповітом, так і за законом.

Примітно, що розбіжності в підходах до потенційної участі у спадкових відносинах постума або насцитуруса були притаманні цивільним законодавствам УРСР та України. Якщо ЦК УРСР 1963 р. [4] (ст. 529) до числа спадкоємців першої черги зараховував дитину померлого, яка народилася після його смерті (тобто постума), то ЦК України 2003 р. (ч. 1 ст. 1222) не обмежує суб'єктний склад лише дітьми спадкодавця, зачатими за його життя і народженими після відкриття спадщини, а називає спадкоємцями «осіб, які були зачаті за життя спадкодавця і народжені живими після відкриття спадщини» (тобто насцитурусів).

Тому за чинним законодавством насцитуруси можуть спадкувати не лише як діти спадкодавця (спадкоємці а законом першої черги), але визнаються спадкоємцями незалежно від виду спадкування, включаючи спадкування за заповітом з умовою (ст. 1242 ЦК України), за спадковою трансмісією (ст. 1276 ЦК України), за обов'язковою часткою (ст. 1241 ЦК України), за правом представлення (ст. 1266 ЦК України), в порядку підпризначення (ст. 1244 ЦК України).

Також важливо підкреслити, що розроблене римським правом регулювання відносин за участі насцитуруса було невідомим цивільному законодавству УРСР, проте відроджене в законодавстві незалежної України, що є свідченням надзвичайно високого, фундаментального рівня римських джерел, потрібності та необхідності їхнього доктринального вивчення та застосування в сучасних умовах.

По-друге, особливістю римського приватного права було розуміння здатності зачатої, але не народженої дитини бути учасником приватноправових відносин як **фіктивної правоздатності**. Причому якщо за давнім цивільним правом так звані "*incertae personae"*, тобто особи, які «не є цілком визначеними» наразі, а лише мають/можуть народитися в майбутньому не визнавалися учасниками правовідносин і не могли бути спадкоємцями, то згодом потреби цивільного обороту обумовлюють доцільність зняття таких заборон. Але навіть в класичному та юстиніанівському праві зачата дитина може визнаватися або не визнаватися суб'єктом правовідносин, що залежить від економічної доцільності, майнового захисту її інтересів. Узагальненням таких ідей є наступний фрагмент Дігестів Юстиніана, що належить авторству юриста Павла: «той, хто знаходиться у череві, охороняється так, нібито він знаходиться серед людей, у випадку, якщо справа йде про вигоду самого плоду, проте до його народження нікому іншому жодної вигоди не належить» (D. 1. 5. 7). У процесі тлумачення норм Дігестів представниками Болонської школи права зазначена юридична фікція була зведена до твердження, що «той, хто має народитися, розглядається як вже народжений, оскільки справа йде про його вигоди».

Аналіз Дігестів Юстиніана свідчить також про розробку реальних механізмів охорони (захисту) прав насцитуруса. Така особа, навіть до свого народження, могла вводитися претором у володіння спадковим майном (*bonorum posessio ventris nomine)*. Від імені насцитуруса як потенційого спадкоємця виступала його майбутня мати, яка наділялася правом вимагати від батька зачатої дитини виплати аліментів (D. 37. 9) [5, с. 13, 315].

Виходячи з наведеного, можна відзначити наступні основні **ознаки насцитуруса як учасника приватних відносин за римським правом**: 1) він визнавався не реальним, а умовним (евентуальним) учасником приватних правовідносин, проте фіктивно міг набувати окремих прав ще до свого народження; 2) він міг брати участь у приватних правовідносинах лише тією мірою, якою це було економічно вигідно для такої особи з моменту народження живою; 3) майбутні права та інтереси насцитуруса охоронялися переважно нормами спадкового права, проте не виключалася його потенційна участь також в інших приватних відносинах (зокрема, в сімейних аліментних відносинах).

Зазначені ознаки покладаються і в основу **сучасного розуміння місця насцитуруса в правових відносинах**. Безпосередньо чинне законодавство України не наводить визначення зачатої дитини. Натомість у нормативних актах містяться поняття ембріону (ембріону людини), яким є «зародок людини на стадії розвитку до восьми тижнів» (ст. 2 Закону України «Про заборону репродуктивного клонування людини» від 14 грудня 2004 р. № 2231-IV [6]), та плода, яким вважається «внутрішньоутробний продукт зачаття, починаючи з повного 12-го тижня вагітності (з 84-ї доби від першого дня останнього нормального менструального циклу) до вигнання/вилучення з організму матері» (наказ Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження Інструкції з визначення критеріїв перинатального періоду, живонародженості та мертвонародженості, Порядку реєстрації живонароджених і мертвонароджених» від 29 березня 2006 р. № 179 [7]). У юридичній літературі ненароджену дитину пропонується розуміти як «людський індивідуум з моменту зачаття (запліднення яйцеклітини сперматозоїдом) до моменту народження» [8, с. 265].

Оскільки наявним учасником правовідносин зачата, але ненароджена дитина, бути, природно, не може, джерела права, в тому числі і міжнародно-правові, акцентують увагу на визначенні правового статусу дитини як суб'єкта правовідносин. Ст. 1 Конвенції ООН «Про права дитини» від 20 листопада 1989 р. [9], ратифікована Україною 27 лютого 1991 р., визначає, що дитиною є «кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше». Встановивши граничну межу, коли дитина втрачає відповідний особливий правовий статус, Конвенція водночас прямо не визначила прив'язки до моменту початку життя дитини, залишивши це питання на розсуд внутрішніх законодавств. Характерно, що переважна більшість держав з числа тих, які при приєднанні до Конвенції зробили застереження, вказали на те, що Конвенція застосовується до людської істоти з моменту народження [10, p. 72–73].

Відзначимо, що не у всіх міжнародних актах міститься норма, яка б прямо вказувала на те, що правоздатність дитини пов'язується з моментом її народження. У преамбулі Декларації прав

дитини, схваленій Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1959 р. [11] зазначається про необхідність спеціальної охорони і піклування дитини, включаючи належний правовий захист як до, так і після народження. Проте тлумачення даного положення навряд чи переконує в тому, що нею регламентується поява правового статусу дитини з моментом зачаття, а не з моментом народження. Скоріше тут мова йде про так звану «умовну правоздатність» дитини, яка перетворюється на «справжню, реальну правоздатність» лише якщо дитина народиться живою. До цього моменту можна стверджувати про існування правових важелів, які охороняють та захищають права матері майбутньої дитини, частиною організму якої вона є, і про потенційні права (інтереси) зачатої дитини, які одержать правове визнання лише у випадку народження її живою.

Посилання у окремих міжнародних актах на нібито існування «правового статусу (захисту) зачатої дитини» не слід сприймати буквально, виводячи з цього висновок про виникнення права на життя з моменту зачаття. Р. О. Стефанчук при висвітленні положень п. 1 ст. 4 Американської конвенції про права людини від 22 листопада 1969 р. [12], згідно з якою «кожен має право на повагу до його життя. Це право захищається законом і, як правило, з моменту зачаття», справедливо зауважує, що дана норма не встановлює моменту виникнення права на життя, а радше говорить про повагу до життя, що, як стверджує Р. О. Стефанчук, є різними правовими категоріями [13, с. 280]. Підтримує такі погляди і О. В. Кохановська, уточнюючи, що «доречно вести мову про повагу до життя зачатої дитини, враховуючи сучасні тенденції досліджень у сфері генетики і проблеми, пов'язані з трансплантацією органів, клонуванням тощо» [14, с. 48]. Аналогічні позиції висловлюються також іншими авторами [15, с. 33–34; 16, с. 23].

Чітку позицію щодо невизнання прав за ненародженою дитиною зайняв і Європейський Суд з прав людини, відзначивши у справі Во (Vo) проти Франції, яка може вважатися зразковою у досліджуваній сфері, зокрема наступне: «[…] за відсутності визначеного правового статусу ще не народженої дитини […], приймаючи до уваги обставини справи, життя плоду тісно пов'язане з життям його матері, і його захист здійснюється шляхом захисту матері» (пункт 86 постанови Європейського суду з прав людини у справі Во (Vo) проти Франції 2004 р.) [17].

Положення ст. 2 та інших статей Конвенції про права дитини у частині «поваги і забезпечення державами-учасницями усіх прав за кожною дитиною» переважно розуміються як такі, що стосуються лише народжених осіб і не можуть поширюватися на дитину, яка лише має народитися. Примітно, що така позиція панує не у сучасних рішеннях Європейського Суду, але обґрунтовувалася також у практиці Європейської комісії з прав людини, яка розглядала скарги на порушення Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод до 1998 р. Так, у справі «Патон проти Англії» 1980 р. [18] позивач, спираються на статті 2 («Право на життя») та 8 («Право на повагу до сімейного життя») Європейської конвенції, вимагав заборонити проведення аборту його дружині. Відхиляючи скаргу, Європейська комісія з прав людини підкреслила нерозривний зв'язок життя плоду із життям вагітної жінки і неможливість розглядати його життя ізольовано. Якби суб'єктивне право на життя поширювалося на захист плода, зважаючи на відсутність прямих обмежень права на життя, такий захист вважався б абсолютним, а штучне переривання вагітності довелося б заборонити принаймні в тих випадках, коли продовження вагітності може спричинити істотні ризики для здоров'я жінки. Тому штучне переривання вагітності було у цих обставинах цілком виправданим необхідністю захисту прав жінки, які безспірно переважають (пункти 19, 27 Рішення).

У справі «Н проти Норвегії» 1992 р. [19] Європейська комісія з прав людини надала ст. 2 Конвенції ще ширше тлумачення, позаяк «народження або турбота про дитину можуть поставити жінку у важку життєву ситуацію», тобто обґрунтування абсолютного права жінки на штучне переривання вагітності тут викликане вже не медичними показниками, побоюваннями за життя і здоров'я матері, а соціальними міркуваннями. «Особлива вага має бути надана власність оцінці, ситуації, що склалася, з боку жінки», – підкреслюється у рішенні.

Позиція щодо правової переваги рішення матері про проведення штучного переривання вагітності над евентуальними правами ненародженої дитини висловлюється також фахівцями-інтерпретаторами Європейської Конвенції [20, p. 6–7; 21; 22, p. 408–409; 23, с. 21–23].

Не існує підстав для твердження про існування правового статусу ненародженої дитини і з аналізу внутрішнього законодавства України. Ч. 1 ст. 6 Сімейного кодексу (СК) України регламентує, що правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття. Враховуючи те, що Цивільний кодекс (ЦК) України пов'язує виникнення цивільної правоздатності з народженням людини, – фактом, з настанням якого людина стає фізичною особою і набуває можливість мати не заборонені законом цивільні права та обов'язки (абзац перший ч. 2 ст. 25), рівно як і набувати і реалізовувати їх в особі законних представників (ст. ст. 30, 31 ЦК України), очевидним є висновок про **наділення дитини правовим статусом лише з моменту народження**.

Слід підкреслити, що дитина визнається суб'єктом цивільних правовідносин незалежно від проміжку того часу, протягом якого вона є живою. Наступна смерть новонародженої

дитини, яка настала незабаром після народження, не може нівелювати факт народження та перекреслити зумовлені ним правові наслідки. Реалізація цих положень простежується при оформленні актів цивільного стану. Згідно пункту 28 підрозділу 1 розділу ІІІ Правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні, які діють у редакції Наказу Міністерства юстиції України від 24 грудня 2010 р. № 3307/5 [23], у тих випадках, коли смерть дитини настала на першому тижні життя (навіть якщо вона прожила хоч декілька хвилин), складаються два записи: про народження і про смерть та видається свідоцтво про смерть і витяг з Державного реєстру актів цивільного стану громадян про державну реєстрацію народження із зазначенням, що дитина померла. Підставою для реєстрації народження є медичне свідоцтво про народження, а для реєстрації смерті – лікарське свідоцтво про перинатальну смерть.

Наведені положення дають можливість заінтересованим особам (насамперед, батькам дитини) вимагати юридичної фіксації фактів народження та смерті дитини незалежно від тривалості життя такої дитини. Єдиною умовою виникнення правоздатності дитини визнається факт народження її живою.

На цьому тлі дивним видається посилання у Законі України «Про охорону дитинства» [24] на те, що кожна дитина має право на життя з моменту визначення її живонародженою та життєздатною за критеріями Всесвітньої організації охорони здоров'я» (ч. 1 ст. 6 Закону). Між тим, у інших вітчизняних законодавчих актах вимоги щодо життєздатності новонародженої дитини, як підстави для набуття нею прав та обов'язків, не міститься. Навпаки, наведена імперативна норма ст. 25 ЦК України, яка визнає правоздатною кожну людину з моменту її народження, має практичне втілення у вигляді можливості фіксації цього факту, навіть у випадках, коли дитина виявилася нежиттєздатною. Саме критерій живонародженості, а не життєздатності особи, враховується правом як момент виникнення правоздатності, з яким пов'язується поява людини як біологічної істоти, що підтверджується змістом Інструкції з визначення критеріїв перинатального періоду, живонародженості та мертвонародженості, Порядку реєстрації живонароджених і мертвонароджених.

Утім, переважно у цивільному законодавстві держав Заходу панує підхід визначення моменту правоздатності фізичної особи моментом і фактом її народження, без обтяження цього правила додатковими умовами. Так, ЦК Італії [25] у частинах 1 і 2 ст. 1 регламентує, що «Правоздатність набувається з моменту народження», а в аспекті охорони прав насцитуруса передбачає, що «Права, які закон визнає на користь зачатої дитини, підпорядковуються факту народження».

Ба більше, навіть у випадках відсутності чіткого формулювання на кшталт передбаченого абз. 1 ч. 1 ст. 25 ЦК України («Цивільна правоздатність фізичної особи виникає в момент її народження»), немає підстав стверджувати, що закон умовою виникнення правоздатності фізичної особи ставить прожиття нею якогось проміжку часу.

Так, ч. 2 ст. 31 ЦК Швейцарії [26] встановлює, що до свого народження дитина є правоздатною лише за умови, що народилася живою (буквально – "An unborn child has legal capacity provided that it survives birth"). Наведена норма може розумітися як така, що закладає концепцію умовної цивільної правоздатності (яка все ж прив'язується в підсумку до моменту народження, а не до моменту зачаття), але не як унормування вимоги життєздатності.

Незважаючи на наявність правових підстав визнання правоздатності за народженою, а не за зачатою дитиною, у науковій літературі широку підтримку одержала ембріональна концепція, прихильники якої обґрунтовують необхідність визнання зародку (плоду) суб'єктом правовідносин положеннями біологічної науки [27, с. 226], якою доведено формування нервової, дихальної системи, серцево-судинної системи, системи кровообігу, внутрішніх органів та основних елементів зовнішньої подоби майбутньої людини саме під час знаходження в організмі матері, а також релігійними міркуваннями [13, с. 276–277], які пояснюють зародження життя людини появою душі ембріону у тілі майбутньої матері.

Не ставлячи під сумнів справедливість міркувань з точки зору медичних та теологічних досліджень, варто закцентувати увагу на тому, що предметом подібних дискусій має стати не лише розгляд ознак зачатої дитини з точки зору природничих наук або релігійних переконань, але й інституту зачатої дитини як правової категорії, яка може наділятися правоздатністю як невід'ємною ознакою суб'єкта права. Відтак, у спеціальних роботах прихильників ембріональної теорії мали б наводитися відповідні юридичні аргументи, які б свідчили як про наявність певних правових передумов, так і про доцільність визнання за ненародженою дитиною окремих прав або правового статусу в цілому.

Узагальнення праць авторів-юристів, які підтримують ембріональну концепцію, свідчить про те, що правова аргументація представлених ними висновків має значні резерви. Деякі з них, категорично стверджуючи про появу права на життя з моменту зачаття, не наводять обґрунтування власної позиції [28, с. 50], інші виводять правоздатність зачатої дитини з буквального тлумачення норм, які по суті ставляться до неї як до особи, «спрямовані на охорону її інтересів, а отже, і суб'єктивних цивільних прав» [29, с. 57].

Комплексність досліджуваної проблематики, обумовленість її морально-етичними, релігійними, біологічними та іншими чинниками призводять до обстоювання ембріональної концепції аргументами емоційного характеру, що по суті не містять у собі юридичної складової. Так, Л. Д. Любич пише: «На нашу думку, момент виникнення життя (зачаття) і момент виникнення права на життя, а також інших особистих немайнових прав (права на повагу до гідності, право на захист життя і здоров'я) мають збігатися. Звідси ненароджена дитина володіє правоздатністю з моменту зачаття, а відповідно має бути визнана людською особою, суб'єктом права, тобто фізичною особою в цивільно-правових та сімейно-правових відносинах» [8, с. 265–266]. Відверта непереконливість такого пояснення з точки зору канонів ведення юридичної дискусії не завадила авторці сформулювати досить сміливий висновок про включення до структури цивільно-правового статусу ненародженої дитини наступних елементів: а) цивільної правоздатності з моменту зачаття; б) особистих немайнових та майнових прав – на життя, на охорону життя, на особисту недоторканність, на охорону здоров'я, на спадкування, на повагу до своєї гідності, на ім'я, на утримання, на соціальний захист тощо; в) цивільної недієздатності і потреби в особистому піклуванні матері і батька; г) безпосередньої та опосередкованої (через матір) охорони прав та інтересів ненародженої дитини [8, с. 270].

Недостатньо переконливою видається також аргументація, про те, що закон, регламентуючи охорону інтересів зачатої дитини, тим самим de jure закріплює за нею суб'єктивні права. У сучасній доктрині категорія інтересу у її співвідношенні з суб'єктивним цивільним правом розглядається лише як передумова виникнення, розвитку та припинення суб'єктивного права, а останнє – як засіб реалізації інтересу. «Шляхом реалізації суб'єктивних прав інтереси втілюються у правовідносинах, урегульованих нормами приватного права», – пише І. В. Венедиктова [30, с. 117]. Думка про те, що інтерес – категорія, що пов'язана, проте не є тотожною суб'єктивному цивільному праву, утвердилася і в загальній теорії права. Відтак, ототожнення суб'єктивних цивільних прав та охоронюваних законом інтересів є спрощеним підходом і навряд чи може бути покладене в основу висновку про наділення зачатої дитини правами, на що звертається увага у юридичній літературі [31, с. 22].

Разом з тим інтерес є спорідненим з суб'єктивним правом в тому, що поряд з ним є самостійним об'єктом правового захисту, що підкреслює і Конституційний Суд України у рішенні від 1 грудня 2004 р. [32]. На цьому тлі норма абзацу другого ч. 2 ст. 25 ЦК України щодо охорони інтересів ненародженої дитини, по суті, є таким же перебільшенням, як і гіпотетичне наділення її суб'єктивними правами. Як права, так і інтереси не можуть існувати окремо від особи – суб'єкта правовідносин. Відтак, словосполучення «охороняються інтереси зачатої, але ще не народженої дитини» у контексті зазначеної норми слід розуміти не як закріплення інтересів за зачатою дитиною, а як встановлення лише гіпотетичної можливості правового регулювання **потенційних, майбутніх інтересів дитини**, які виникатимуть з моменту народження поряд із суб'єктивними правами. У зв'язку з викладеним доцільним було б уточнення редакції норми абзацу другого ч. 2 ст. 25 ЦК України шляхом вказівки на охорону майбутніх прав (інтересів) ненародженої дитини.

Аналіз судової практики переконує у переважному застосуванні судами поняття «інтересів» зачатої, але не народженої дитини. Досить часто «інтереси зачатої дитини» покладаються судом в основу рішень про задоволення заяв про надання права на шлюб особам, які не досягли шлюбного віку [33; 34; 35; 36], а також враховуються при розірванні шлюбу [37]. Окремі рішення, у яких зустрічається твердження про «права зачатої дитини» [38; 39], не повинні сприйматися буквально, оскільки з їх змісту не спостерігається визнання судом правосуб'єктності зачатої дитини, а використання такого формулювання має сприйматися лише як невдалий текстуальний прийом.

На сьогодні не існує ні теоретичного обґрунтування, ні практичної потреби для наділення неіснуючого поки що суб'єкта – майбутньої дитини – правовим (цивільно-правовим) статусом. Навпаки, подібне правонаділення неодмінно породило б проблеми у застосуванні правових норм, істотно ускладнивши реалізацію суб'єктивних прав учасників. Так, штучне переривання вагітності цілком могло б тлумачитися як позбавлення життя іншої людини (вбивство) і тягнути за собою кримінальну відповідальність; батьки ще не народженої дитини розглядатися б як її законні представники і могли б укладати правочини від її імені; для перетинання кордону вагітній заміжній жінці потребувалася б згода чоловіка щодо «вивезення» ненародженої дитини тощо.

Висновок щодо неможливості закріплення окремих цивільних прав за ненародженою особою не може бути поставлений під сумнів навіть з урахуванням змісту поодиноких судових рішень, у яких міститься посилання на нібито виникнення прав заінтересованої особи ще до її народження. Так, за матеріалами справи батьків заявниці у 1949 р. було примусово вислано на спецпоселення до Хабаровського краю, РРФСР. Ґрунтуючись на тому, що на день виселення (13 грудня 1949 року) мати заявниці була вагітною, а сама заявниця народилася вже на спецпоселенні і зазнала політичних репресій, а також захворіла на хронічну хворобу, суд встановив

юридичний факти примусового виселення заявниці, застосування проти неї політичних репресій та факт захворювання, починаючи з 13 грудня 1949 року [40], тобто ще до народження заявниці.

Постановлення такого рішення, тим не менш, de jure не може потягнути за собою жодних правових наслідків, які б могли настати раніше моменту народження заявниці, позаяк спеціальне законодавство не встановлює і не може встановлювати набуття особою правового статусу такої, що зазнала необґрунтованих політичних репресій, або права на пенсію/інші соціальні виплати до самого виникнення правосуб'єктності, тобто до її народження. Прив'язка моменту виникнення перелічених у рішенні юридичних фактів до моменту зачаття, а не народження особи має розглядатися як юридичний нонсенс, рішення суду прийняте з грубим порушенням норм матеріального права.

Проведене дослідження дає підстави сформулювати наступні **висновки**:

1) засади правового регулювання потенційної участі у цивільних (приватних) відносинах зачатої, але не народженої дитини (насцитуруса), були закладені в римському праві. Вивчення і узагальнення джерел римського приватного права свідчить про те, що під **насцитурусом розумівся потенційний учасник приватних** (спочатку – спадкових) **відносин**, який був зачатий за життя суб'єкта, з яким міг би мати правовий зв'язок, проте був народжений після смерті цього суб'єкта і набував цивільних прав та обов'язків лише з моменту свого народження. До свого народження зачата дитина не є носієм правового статусу, а її правоздатність розглядається як фіктивна, умовна.

Крім того, у класичному римському праві насцитурус розглядається як «слабка сторона правовідносин», у зв'язку з чим саме визнання його законом суб'єктом правовідносин ставиться у залежність від економічної доцільності, майнової вигоди для цієї особи.

Зазначені ознаки стали основою сучасного законодавчого і доктринального розуміння інституту насцитуруса в цивільному праві;

2) розгляд практики Європейського Суду і Європейської комісії з прав людини беззаперечно свідчить, що **ненароджена дитина (плід) не розглядається як суб'єкт правовідносин**, а питання штучного переривання вагітності залежать від рішення матері, частиною організму якої є плід;

3) у Законі України «Про охорону дитинства», в окремих міжнародних актах, а також законодавчих актах зарубіжних держав можуть міститися такі особливості правового регулювання потенційної участі насцитуруса в приватних відносинах, які не ґрунтуються на його класичному розумінні, зокрема охорона прав дитини до її народження або вимога до життєздатності дитини. Подібне регулювання не слід сприймати як безпосередній дороговказ або підставу для дослівного сприйняття і впровадження в українське цивільне законодавство. Навпаки, аналіз вітчизняного законодавства свідчить про те, що ним **рецепійована ідея римського права про визнання насцитуруса суб'єктом правовідносин лише з моменту народження особи живою з прив'язкою до цього моменту усіх реально можливих правових наслідків**;

4) словосполучення «охороняються інтереси зачатої, але ще не народженої дитини», яке міститься у абзаці другому ч. 2 ст. 25 ЦК України має розумітися не як буквальне закріплення інтересів за зачатою дитиною, а як **встановлення лише гіпотетичної можливості правового регулювання потенційних, майбутніх інтересів дитини, які виникатимуть з моменту народження поряд із суб'єктивними правами**.

Список використаних джерел:

1. Рябоконь Є.О. Зачата дитина як потенційний правонаступник у спадкових правовідносинах. *Соціологія права.* 2025. № 1. С. 180–186.
2. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text
3. The Digest or Pandects of Justinian. Translated by S. P. Scott. URL: https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Anglica/digest_Scott.htm
4. Цивільний кодекс Української РСР від 18 липня 1963 р. № 1540-VI (втратив чинність). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06#Text
5. Римське приватне право. Підручник. Відповідальні ред. Р. А. Майданик, Є. О. Рябоконь. Київ : Алерта, 2023. 386 с. С. 13, 315.
6. Про заборону репродуктивного клонування людини. Закон України від 14 грудня 2004 р. № 2231-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2231-15#Text
7. Інструкція з визначення критеріїв перинатального періоду, живонародженості та мертвонародженості, Порядок реєстрації живонароджених і мертвонароджених. Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 29 березня 2006 р. № 179. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0427-06#Text
8. Любич Л. Д. Правовий статус ненародженої дитини у правовідносинах щодо реалізації репродуктивних прав людини. *Адміністративне право і процес.* 2015. № 2. С. 262–273. С. 265.
9. Конвенція ООН «Про права дитини» від 20 листопада 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

10. Le Blanc L. J. The Convention on the Rights of the Child: United Nations Lawmaking on Human Rights. University of Nebraska Press-Lincoln, 1995. 368 p.

11. Декларація прав дитини, схвалена Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1959 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_384

12. American convention on human rights on 22 Novemder, 1969. URL: https://www.oas.org/dil/treaties_b-32_american_convention_on_human_rights.htm

13. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : монографія / Відп. ред. Я. М. Шевченко. Хмельницький : Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2007. 626 с.

14. Кохановська О. В. Цивільно-правові норми у сфері трансплантології. *Еколого-правові проблеми у сфері трансплантології : навчальний посібник / Балюк Г. І., Ковальчук Т. Г., Козьяков І. М., Кохановська О. В., Погрібний О. О.; за заг. ред. Г. І. Балюк*. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2011. 296 с. С. 32–59.

15. Гелецька О. В., Сампара Н. М. Окремі питання спадково-правового статусу дітей. *Галицькі студії. Юридичні науки.* 2023. № 4. С. 32–39. С. 33–34. URL: https://journals.gi.ternopil.ua/index.php/law/article/view/40/37

16. Розгон О. В. Колізійні питання спадкування зачатої, але ще не народженої особи. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2016. № 5. С. 21–24. С. 23. URL: http://lsej.org.ua/5_2016/7.pdf

17. Case of Vo v. France. App. № 53924/00. Judgment on 08 July 2004. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:[%22001-61887%22]}

18. Paton v. United Kingdom. App. № 8416/78. Judgment on 13 May 1980. URL: https://www.globalhealthrights.org/wp-content/uploads/2013/10/EComHR-1980-Paton-v.-United-Kingdom-X.-v.-United-Kingdom.pdf

19. H v. Norway. App. № 17004/90. Judgment on 19 May 1992. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-1759

20. Puppinc G., de la Hougue C., Popescu A. Written Observations Submitted to the European Court of Human Rights in the Case Anita Kruzmane against Latvia no. 33011/08. Strasbourg : the European Centre for Law and Justice. 2012. 23 p.

21. Weinstein B. Reproductive Choice in the Hamds of the State: the Right to Abortion under the European Convention on Human Rights in Light of A, B & C v. Ireland. American University Washington College of Law, 2012; B.A., English Literature, Illinois Wesleyan University, 2007. URL: https://www.corteidh.or.cr/tablas/r29849.pdf.

22. Червяцова А. О. Право на життя та заборона катувань у рішеннях Європейського суду з прав людини: аналіз судової практики за статтею 2 і 3 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод : навчальний посібник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 308 с.

23. Про затвердження Правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні : Наказ Міністерства юстиції України в редакції від 24 грудня 2010 р. № 3307/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0719-00#n1331

24. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2402-14#Text

25. Codice Civile Italiano (approvato con Regio Decreto del 16 marzo 1942, n. 262). URL: https://www.altalex.com/documents/codici-altalex/2015/01/02/codice-civile

26. Swiss Civil Code of 10 December 1907. URL: https://www.admin.ch/opc/en/classified-compilation/19070042/index.html#a31

27. Бойко І. Ідентичність і статус ембріона у сучасних біотичних дискусіях. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія»*. 2011. Вип. С. 217–229.

28. Ромовська З. В. Особисті немайнові права фізичних осіб. *Українське право.* 1997. Число 1. С. 47–60. С. 50.

29. Пунда О. О. Поняття та проблеми здійснення особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування людини : монографія. Хмельницький-Київ : Видавництво Сергія Пантюка, 2005. 436 с.

30. Венедиктова И. В. Охраняемый законом интерес в гражданском праве : монография. Харьков : Точка, 2012. 508 с.

31. Спасибо-Фатєєва І. В. Поняття фізичної особи. Цивільна правоздатність фізичної особи. *Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців.). Т. 2: Фізична особа.* Харків : Страйд., 2009. 296 с. С. 7–22.

32. Рішення Конституційного Суду України у справі щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України від 01 грудня 2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/v019p710-04

33. Рішення Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 11 липня 2012 р. Справа № 2218/12873/2012. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/28023396

34. Рішення Малиновського районного суду м. Одеси від 14 листопада 2013 р. Справа № 521/17534/13-ц. URL: https://www.reyestr.court.gov.ua/Review/35819468.

35. Рішення Романівського районного суду Житомирської області від 15 вересня 2015 р. Справа № 290/868/15-ц. URL: https://www.reyestr.court.gov.ua/Review/50299696

36. Рішення Жовківського районного суду Львівської області від 06 квітня 2021 р. Справа № 444/634/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/96154051

37. Рішення Личаківського районного суду м. Львова від 03 червня 2021 р. Справа № 463/2572/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/97414319

38. Рішення Новоушицького районного суду Хмельницької області від 17 вересня 2012 р. Справа № 2212/1270/12. URL: https://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25994666
39. Рішення Новодністровського міського суду Чернівецької області від 21 березня 2018 р. Справа № 719/36/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/72872763
40. Рішення Жидачівського районного суду Львівської області від 27 грудня 2013 р. Справа № 443/1355/13-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/36740722

Дата першого надходження статті до видання: 15.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.42

Черевко Н. О.,
кандидат наук з державного управління,
доцент кафедри публічного управління, права та гуманітарних наук
Херсонського державного аграрно-економічного університету
ORCID: 0000-0002-5456-8887

ТРУДОВА МЕДІАЦІЯ ЯК АЛЬТЕРНАТИВА СУДОВОМУ РОЗГЛЯДУ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ

LABOUR MEDIATION AS AN ALTERNATIVE TO COURT PROCEEDINGS: COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS AND UKRAINIAN PERSPECTIVES

Метою статті є всебічне вивчення можливостей трудової медіації в Україні як альтернативного способу вирішення індивідуальних та колективних трудових спорів, аналіз існуючого законодавства та практики, а також визначення ключових напрямів для розвитку інституту на національному рівні. Для досягнення поставленої мети використано формально-правовий, порівняльно-правовий, історико-правовий та системно-структурний методи. Формально-правовий аналіз застосовано до законодавства України, зокрема Закону «Про медіацію», Кодексу законів про працю та законів про колективні трудові спори; порівняльно-правовий – для зіставлення українських норм із практиками країн ЄС та США; історико-правовий – для виявлення етапів розвитку медіації в Україні; системно-структурний – для аналізу ролі медіації у загальній системі захисту трудових прав. З'ясовано, що в Україні існує рамкова регуляція медіації загалом (Закон України «Про медіацію»), але спеціальних норм щодо трудової медіації – недостатньо. Дослідження українських авторів – О. Є. Луценко, Д. Гринь, Л. Менів, С. Л. Отовчиць, Г. С. Гончарової – підкреслюють переваги медіації: скорочення строків вирішення спорів, зменшення витрат, збереження відносин між сторонами, підвищення гнучкості вирішення. Водночас виявлено обмеження: недостатня обізнаність працівників і роботодавців, відсутність практичної інфраструктури, правова невизначеність, слабка судова практика, та ризик неприйняття сторонами угод. Медіація може стати ефективним інструментом захисту трудових прав за умови законодавчого вдосконалення – зокрема закріплення трудової медіації в КЗпП або в окремому законі, створення централізованих та регіональних центрів медіації, запровадження стандартизованих процедур, освітніх програм та підготовки медіаторів. Перспективою подальших досліджень є емпіричний аналіз ефективності мирових угод, підписаних за результатами медіації, а також досвід практичного запровадження медіації у галузевих конфліктах (держслужба, освіта, охорона здоров'я).

Ключові слова: *альтернативні способи вирішення спорів, добровільність, конфіденційність, соціальний діалог, правова гармонізація, економія ресурсів.*

The purpose of the article is to comprehensively examine the potential of labour mediation in Ukraine as an alternative method of resolving individual and collective labour disputes, to analyse existing legislation and practice, and to identify the key directions for the development of this institution at the national level. To achieve this aim, formal legal, comparative legal, historical legal, and systemic-structural methods were applied. The formal legal analysis was used with regard to Ukrainian legislation, in particular the Law "On Mediation", the Labour Code, and the laws on collective labour disputes; the comparative legal method was applied to contrast Ukrainian norms with the practices of EU countries and the USA; the historical legal method allowed to trace the stages of the development of mediation in Ukraine; the systemic-structural method was applied to determine the role of mediation within the general system of labour rights protection. It has been established that Ukraine has a general framework regulation of mediation (the Law of Ukraine "On Mediation"), but lacks specific provisions on labour mediation. Studies by Ukrainian scholars – O. Ye. Lutsenko, D. Hryn, L. Meniv, S. L. Otovchyts, and H. S. Honcharova – highlight the advantages of mediation: shortening dispute resolution time, reducing costs, preserving relations between parties, and enhancing the flexibility of dispute settlement. At the same time, the study revealed certain limitations: insufficient awareness among employees and employers, lack of practical infrastructure, legal uncertainty, weak judicial practice, and the risk of non-acceptance of agreements by the parties. Mediation may become an effective tool for the protection of labour rights provided that the legislation is improved – in particular, by enshrining labour mediation in the Labour Code or a separate law, creating centralized and regional mediation centres, introducing standardized procedures, educational programmes, and training for mediators. Further research perspectives include empirical analysis of the effectiveness of settlement agreements concluded as a result of mediation, as well as the practical implementation of mediation in sectoral conflicts (civil service, education, healthcare).

Key words: *alternative dispute resolution, voluntariness, confidentiality, social dialogue, legal harmonisation, resource efficiency.*

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Поставновка проблеми. У сучасних умовах української правової системи спостерігається зростаюча потреба в альтернативних механізмах захисту трудових прав. Перевантаженість судів, затяжність розгляду трудових спорів і обмеженість доступу до правових засобів з огляду на витрати – ключові чинники, що стимулюють пошук позасудових форм вирішення конфліктів (медіація, примирення, переговори). Луценко О. Є. (2023), Менів Л. (2023) слушно вказують на те, що медіація може значно підвищити ефективність захисту трудових прав.

Новизна теми полягає в аналізі трудової медіації не тільки як теоретичного поняття, але як реально діючого або потенційного інструменту на українській правовій території з урахуванням міжнародного досвіду й тенденцій євроінтеграції.

Метою дослідження є визначення правових засад, існуючих проблем, перспектив та практичних кроків для запровадження трудової медіації як системного елементу захисту трудових прав в Україні.

Для досягнення мети дослідження було визначено низку науково-дослідницьких завдань. Передусім необхідно проаналізувати нормативно-правову базу України, яка регулює питання медіації та вирішення трудових спорів, виявивши прогалини та потенціал для розвитку спеціального регулювання трудової медіації. Важливим аспектом є також вивчення досвіду зарубіжних країн, насамперед держав – членів Європейського Союзу, де медіація у трудових відносинах є більш усталеною практикою, а також узагальнення наукових напрацювань українських дослідників, які пропонують теоретичні та практичні моделі впровадження цього інституту.

Окреме завдання полягає у визначенні переваг і недоліків застосування трудової медіації в українських умовах, зокрема виявлення її потенціалу для підвищення ефективності захисту трудових прав та ідентифікації проблем, що гальмують розвиток цього механізму. Завершальним завданням є розроблення конкретних рекомендацій щодо вдосконалення механізму трудової медіації, включно із законодавчими змінами, інституційною підтримкою та освітніми ініціативами, спрямованими на підвищення правової обізнаності та професійної підготовки медіаторів.

Методологічну основу роботи становить поєднання кількох підходів. Формально-правовий метод використано для аналізу законодавчих актів України та міжнародних нормативних документів. Порівняльно-правовий метод дозволив зіставити національні положення з правовими системами інших країн та окреслити можливості запозичення успішних практик. Історико-правовий метод дав змогу простежити етапи становлення медіації в Україні, а системно-структурний підхід дозволив розглянути трудову медіацію як складову ширшого механізму захисту трудових прав.

Логіка представлення матеріалу у статті побудована послідовно: спочатку подано аналіз нормативно-правової бази та історичних аспектів становлення медіації, далі досліджено її переваги та обмеження, а завершальним блоком стали рекомендації та напрями подальшого розвитку інституту трудової медіації в Україні.

У роботі використано комбіновану методологію: формально-правовий, порівняльно-правовий, історико-правовий та системно-структурний аналіз. Логіка викладення: спочатку нормативно-правова база та історичні аспекти, потім переваги і обмеження, нарешті – шляхи розвитку і рекомендації.

Виклад основного матеріалу.

1. Правові та історичні засади

Нормативно-правове підґрунтя трудової медіації в Україні є відносно новим і перебуває на стадії становлення. Базовим документом виступає Закон України «Про медіацію» від 16 листопада 2021 р., який унормував загальні засади цієї процедури та закріпив її принципи – добровільність, конфіденційність, нейтральність медіатора та автономність волі сторін. Однак, як слушно зазначають Менів (2022) та Луценко (2023), закон не містить спеціальних положень, що враховували б особливості саме трудових спорів. Зокрема, залишаються неврегульованими питання строків розгляду трудових конфліктів у медіації, правового статусу медіатора у трудових спорах, гарантій виконання угод, досягнутих за результатами процедури, та можливості залучення профспілкових органів як третіх сторін. Це свідчить про потребу у внесенні змін до Кодексу законів про працю України або навіть ухваленні окремого спеціального закону про трудову медіацію.

Історичні передумови становлення інституту медіації в Україні досліджено у працях Лукашевича (2023), який простежує витоки примирних практик у вітчизняній правовій культурі, починаючи від звичаєвих форм вирішення конфліктів та завершуючи сучасними тенденціями правової гармонізації з європейським правом.

Порівняльний аналіз зарубіжного досвіду проведено Гринем (2022), який на прикладі практики країн Європейського Союзу показує, що трудова медіація може бути як добровільною, так і рекомендованою судом, а її результати здатні отримати юридичну силу через затвердження судовими органами. Досвід ЄС свідчить, що медіація інтегрується у систему захисту трудових прав як повноцінна складова, а не як факультативний інструмент, що є важливим орієнтиром для України.

2. Переваги і недоліки

Однією з ключових переваг трудової медіації є суттєве скорочення часу та витрат, пов'язаних із вирішенням спорів. Як показують дослідження

Луценко (2023), використання медіації дозволяє сторонам уникнути тривалих судових процедур і зменшити фінансове навантаження, пов'язане з оплатою судових витрат та послуг правників. Це робить процедуру доступнішою для обох сторін трудового конфлікту.

Не менш важливим аспектом є сприяння збереженню трудових відносин. На відміну від судових процесів, які часто поглиблюють конфлікт і унеможливлюють подальшу співпрацю, медіація дозволяє підтримати професійні взаємини та створити більш конструктивний соціальний клімат у колективі. Як підкреслює Менів (2022), саме примирний характер процедури сприяє відновленню діалогу та підвищенню рівня комунікації між роботодавцем і працівником.

Додатковою перевагою є гнучкість і добровільність механізму. На відміну від суду, де рішення ухвалюється примусово, медіація надає можливість сторонам самостійно виробити домовленості, які найбільш відповідають їхнім інтересам. Колективне дослідження Кравцова, Зіноватної, Бурнягіної, Орлової, Соловйова та Конопельцевої (2022) доводить, що індивідуалізація рішень у межах медіації є одним із визначальних чинників її ефективності, адже сторони мають змогу врахувати контекст конкретної трудової ситуації.

Разом із тим існують і суттєві обмеження у застосуванні трудової медіації. Насамперед варто відзначити правову невизначеність. Як слушно зауважує Отовчиць (2024), чинне законодавство не деталізує низку ключових питань, серед яких статус медіатора у трудових спорах, строки проведення процедури та механізми забезпечення виконання досягнутих домовленостей. Це створює ризики для стабільності й передбачуваності медіації як правового інструменту.

Іншою проблемою є низький рівень довіри та обізнаності серед учасників трудових правовідносин. За даними Луценко (2023), значна частина працівників та роботодавців або взагалі не знайомі з можливостями медіації, або не розглядають її як дієвий спосіб вирішення спорів. Відтак, недостатня популяризація та роз'яснювальна робота значною мірою знижують ефективність застосування цього інституту.

Крім того, в Україні бракує розвиненої інституційної інфраструктури. Наразі відсутня достатня кількість кваліфікованих медіаторів, які спеціалізуються саме у трудовому праві, а також не створено мережі центрів медіації, які могли б забезпечити системність та сталість її застосування [15]. Це суттєво обмежує практичний потенціал трудової медіації на національному рівні.

4. Порівняльний аналіз юрисдикцій

Для кращого розуміння особливостей правового регулювання трудової медіації доцільно здійснити порівняльний аналіз підходів, застосовуваних у різних правових системах. Це дозволяє виявити як універсальні риси, так і специфіку, обумовлену національними традиціями та інституційною структурою

Юрисдикція	Правова основа	Виконавча сила мирових угод	Ключові джерела
ЄС (загально)	Директива 2008/52/ЕС (медіація у цивільних/комерційних справах) – рамки якості, конфіденційності й можливості виконання угод; застосування до трудових спорів залежить від національного права	У багатьох країнах угоду можна затвердити в суді для примусового виконання	Директива 2008/52/ЕС (EUR-Lex)
Великобританія (UK) / ACAS	Керівництва ACAS; законодавчі норми трудових спорів	Угода – цивільний договір; можливе судове забезпечення	ACAS guidance; GOV.UK
Німеччина	ADR/судова практика; немає спеціального трудового закону	Угоди як цивільно-правові договори	Linklaters, Lexology
США	Програми EEOC, FMCS; штатні ADR-положення	Агентські угоди документуються; виконання через суд	EEOC, FMCS
Україна	Закон «Про медіацію» (2021); трудова специфіка не деталізована	Закон визначає статус медіатора, але механізм виконання угод у трудовій сфері неврегульований	Закон України «Про медіацію» (2021); ILO/NatLex

Порівняння різних юрисдикцій демонструє, що розвиток трудової медіації має спільні риси – добровільність, конфіденційність, акцент на збереженні трудових відносин. Водночас існують суттєві відмінності, які визначають ефективність застосування цього інструменту:

Так, у країнах ЄС, США та Великобританії медіація інтегрована у правову систему через спеціальні акти або агентські програми (ACAS, EEOC, FMCS). В Україні ж Закон «Про медіацію» (2021) не містить спеціальних норм для трудових спорів, що створює прогалини. Найбільш ефективними у світі є моделі з наявністю державних чи напівдержавних агентств (ACAS у Великобританії, EEOC/FMCS у США). В Україні інституційна мережа перебуває на стадії формування, що обмежує доступність процедури.

У більшості країн угоди можуть набувати виконавчої сили через судове затвердження або адміністративні механізми. В Україні та Німеччині угоди розглядаються як цивільно-правові договори, але потребують уточнення процедур їх виконання у трудовій сфері. У розвинених системах суд не замінює медіацію, але активно сприяє її використанню (спрямування,

зменшення витрат, врахування при вирішенні спору). В Україні цей інструмент поки що використовується обмежено.

Отже, українська модель перебуває на початковому етапі розвитку й потребує закріплення спеціальних норм у трудовому законодавстві; створення державної або квазідержавної інституції для підтримки трудової медіації; удосконалення процедур виконання мирових угод у трудових спорах; розширення практичної підготовки медіаторів та інформування сторін трудових відносин.

5. Перспективи розвитку та рекомендації

Подальший розвиток інституту трудової медіації в Україні потребує системного підходу, який охоплюватиме одночасно законодавчі, інституційні, освітні та міжнародні аспекти.

По-перше, вважаємо необхідним внесення до Кодексу законів про працю України спеціальних положень, що регламентуватимуть трудову медіацію, або ж розроблення окремого нормативного акта. Такий документ повинен деталізувати процедуру проведення медіації, визначати статус медіатора у трудових спорах, строки процедури, права та обов'язки сторін. Подібний підхід підтримує Гончарова (2015), яка звертає увагу на те, що без належного закріплення правових гарантій ефективність медіації буде обмеженою.

По-друге, ефективність трудової медіації залежить від наявності кваліфікованих фахівців. Доцільним є створення регіональних центрів медіації, розроблення та впровадження єдиних кваліфікаційних стандартів для медіаторів, а також інтеграція навчальних курсів із медіації до програм юридичних факультетів і системи підвищення кваліфікації правників.

По-третє, з огляду на брак в Україні популяризації медіації серед працівників, роботодавців та профспілок, важливим кроком може стати проведення інформаційних кампаній, створення науково-практичних коментарів і методичних рекомендацій. У цьому контексті показовим є проєкт науково-практичного коментаря до Закону «Про медіацію», представлений у рамках європейського проєкту *Pravo-Justice* та ініціативи *CONSENT* [10].

Розвиток трудової медіації в Україні потребує врахування практик країн ЄС та США, де цей механізм уже функціонує на високому рівні. Зокрема, Шумило (2020) у своєму дослідженні аналізує можливості адаптації міжнародного досвіду в українських умовах. Подібні висновки робить і Antolak-Szymanski (2021), яка досліджує правове закріплення медіації у трудовому праві Польщі. Вивчення зарубіжних моделей дозволяє сформувати концепцію розвитку трудової медіації в Україні з урахуванням європейських стандартів правового захисту.

Таким чином, законодавче закріплення, інституційна розбудова, підвищення рівня правової культури та адаптація міжнародного досвіду є ключовими напрямами, що забезпечать перетворення трудової медіації на дієвий інструмент захисту трудових прав.

Висновки. За результатами проведеного дослідження можна зробити висновок, що трудова медіація становить перспективний інститут у сфері захисту трудових прав в Україні. Вона здатна зменшити навантаження на судову систему, скоротити строки вирішення спорів та забезпечити економію ресурсів як для держави, так і для сторін трудових правовідносин. Разом із тим чинна нормативно-правова база лише окреслює загальні рамки для застосування медіації та потребує суттєвого вдосконалення. Зокрема, необхідним є чітке врегулювання процедурних аспектів, визначення правового статусу медіаторів і закріплення можливості використання трудової медіації як повноцінного досудового механізму або навіть інструменту, що може бути призначений судом.

Подальший розвиток трудової медіації в Україні ускладнюється низкою викликів, серед яких низький рівень правової культури та обізнаності учасників трудових відносин, недостатність інституційної інфраструктури та відсутність сталої практики укладення й виконання угод за результатами медіації. Ці чинники вимагають комплексних рішень, що поєднуватимуть законодавчі зміни, створення організаційних механізмів та інформаційно-просвітницьку роботу.

Перспективи подальших наукових досліджень у цій сфері полягають у здійсненні емпіричного аналізу результативності медіації в окремих галузях, зокрема в освіті, охороні здоров'я та державній службі, а також у вивченні судової практики щодо затвердження чи виконання мирових угод. Важливим напрямом є також розроблення моделей законодавчих змін і практичних процедур на основі міжнародного досвіду, що дозволить забезпечити адаптацію кращих європейських практик до українських реалій.

Список використаних джерел:

1. ACAS. What mediation is and how it can help – Mediation at work. URL: https://www.acas.org.uk/mediation

2. Antolak-Szymanski K. Mediation in Polish Labour Law: Between Voluntariness and Effectiveness. *Review of European and Comparative Law*. 2021. Vol. 45, No. 2. P. 7–25. URL: https://czasopisma.kul.pl/index.php/recl/article/view/4510

3. Directive 2008/52/EC of the European Parliament and of the Council of 21 May 2008 on certain aspects of mediation in civil and commercial matters. *Official Journal of the European Union*. 2008. L136/3. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2008/52/oj

4. EEOC. Evaluation of the EEOC mediation program (overview). URL: https://www.eeoc.gov/evaluation-equal-employment-opportunity-commission-mediation-program

5. EEOC. Questions and answers about mediation. URL: https://www.eeoc.gov/questions-and-answers-about-mediation

6. GOV.UK. Solve a workplace dispute: Mediation, conciliation and arbitration. URL: https://www.gov.uk/solve-workplace-dispute/mediation-conciliation-and-arbitration

7. Law of Ukraine "On mediation". 2021. NatLex / ILO. URL: https://natlex.ilo.org/; https://cis-legislation.com/document.fwx?rgn=136707

8. Lexology. Mediation in Germany. 2019. URL: https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=cce08f79-a8c8-43a3-9da0-f0dc861fc2bb

9. Linklaters. Commercial mediation – Germany. 2022. URL: https://www.linklaters.com/en/insights/publications/commercial-mediation-a-global-review/global-guide-commercial-mediation/germany

10. Pravo-Justice. Презентація науково-практичного коментаря до Закону України «Про медіацію». 2023. URL: https://www.pravojustice.eu/en/post/pravo-justice-ta-consent-prezentuvali-naukovo-praktichnij-komentar-do-zakonu-ukrayini-pro-mediaciyu-en

11. Shumylo M. Mediation in Labour Disputes: Its Implementation in Ukraine and the International Experience. *E-Journal of International and Comparative Labour Studies*. 2020. Vol. 9, No. 3. URL: https://ejcls.adapt.it/index.php/ejcls_adapt/article/view/683

12. U.S. Equal Employment Opportunity Commission (EEOC). Mediation. URL: https://www.eeoc.gov/mediation

13. Гончарова Г. С. Мирова угода та медіація: загальні риси та відмінності між ними. *Правова держава*. 2015. Вип. 26. С. 143–149. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/5944

14. Гринь Д. Медіація як один із альтернативних способів вирішення індивідуальних трудових спорів: досвід зарубіжних країн. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Вип. 72. С. 92–96. URL: https://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/267320

15. Кравцов Д. М., Зіноватна І. В., Бурнягіна Ю. М., Орлова Н. Г., Соловйов О. В., Конопельцева О. О. Медіація як альтернативний спосіб розв'язання трудових спорів. *Наукові записки. Серія: Право*. 2022. Вип. 12. С. 120–128. URL: https://pravo.cusu.edu.ua/index.php/pravo/article/view/113

16. Лукашевич І. М. Медіація в Україні: історико-правові передумови та перспективи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2023. Вип. 77. С. 40–45. URL: https://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/303612

17. Луценко О. Є. Зростання ролі медіації у вирішенні трудових спорів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2023. Вип. 78/1. С. 85–89. URL: https://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/286446

18. Менів Л. Урегулювання трудових спорів шляхом медіації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2022. Вип. 71. С. 110–115. URL: https://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/263343

19. Отовчиць С. Л. Актуальні питання врегулювання трудових спорів шляхом медіації. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 2. С. 230–234. URL: https://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/303273

Дата першого надходження статті до видання: 24.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 26.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025

УДК 314.74:331.556.4
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.43

Ярошевська Т. В.,
докторка юридичних наук, доцентка,
професорка кафедри соціально-психологічних і гуманітарних наук
Дніпровського державного технічного університету
ORCID: 0000-0001-5525-1681

ПРОБЛЕМИ ВИМУШЕНОЇ МІГРАЦІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОК У КРАЇНАХ ЄС В УМОВАХ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

PROBLEMS OF FORCED MIGRATION AND SOCIAL ADAPTATION OF UKRAINIAN WOMEN IN EU COUNTRIES IN THE CONDITIONS OF THE WAR IN UKRAINE

У статті досліджуються проблемні питання вимушеної міграції та соціальної адаптації українських жінок у країнах ЄС в умовах війни в Україні. Наголошено на тому, що українські жінки, які були змушені залишити свої домівки через війну, в країнах перебування стикаються з численними викликами та важливими рішеннями, які впливають на їхнє майбутнє. Питання про повернення до України після завершення війни або залишення в країні ЄС, народження дітей у нових умовах та визначення майбутнього своїх родин є надзвичайно важливими. Ці рішення не лише впливають на їхнє особисте життя, але й на демографічну ситуацію та економічний розвиток України. Забезпечення підтримки для таких жінок є ключовим завданням суспільства, яке прагне створити умови для їхньої інтеграції, захисту прав та побудови стійкого майбутнього.

Україні для ефективного управління міграційними процесами необхідно розробити довгострокову стратегію сприяння поверненню наших громадянок на Батьківщину, що охоплюватиме заходи з підтримання української культурної ідентичності за кордоном та створення гідних умов для безпечного перебування та працевлаштування в Україні. Ключовим компонентом цієї стратегії стане співробітництво з іншими державами для врегулювання питань міжнародної мобільності українців, особливо в процесі інтеграції в ЄС і забезпечення можливості вільного переміщення робочої сили.

Звертається увага на те, що державні програми підтримки та наукові дослідження стосовно життєвих обставин українських жінок, які перебувають в країнах ЄС під тимчасовим захистом та їхніх намірів щодо повернення, є важливим елементом у формуванні політики врегулювання вимушеної міграції. Країни ЄС та український уряд мають створити взаємні норми щодо інтеграції українців до відбудови України та залучення їх до післявоєнного суспільно-політичного життя.

Ключові слова: *війна в Україні, міграція українських жінок, адаптація, тимчасовий захист, країни ЄС.*

The article examines the problematic issues of forced migration and social adaptation of Ukrainian women in EU countries in the context of the war in Ukraine. It is emphasized that Ukrainian women who were forced to leave their homes due to the war face numerous challenges and important decisions in their host countries that affect their future. The issues of returning to Ukraine after the war or remaining in an EU country, having children in new conditions, and determining the future of their families are extremely important. These decisions not only affect their personal lives, but also the demographic situation and economic development of Ukraine. Providing support for such women is a key task of a society that seeks to create conditions for their integration, protection of rights, and building a sustainable future.

In order to effectively manage migration processes, Ukraine needs to develop a long-term strategy to facilitate the return of our citizens to their homeland, which will include measures to maintain Ukrainian cultural identity abroad and create decent conditions for safe stay and employment in Ukraine. A key component of this strategy will be cooperation with other states to resolve issues of international mobility of Ukrainians, especially in the process of integration into the EU and ensuring the possibility of free movement of labor.

It is noted that state support programs and scientific research on the living conditions of Ukrainian women who are in EU countries under temporary protection and their intentions to return are an important element in formation of the policy of regulating forced migration. EU countries and the Ukrainian government should create mutual norms for the integration of Ukrainians into the reconstruction of Ukraine and their involvement in post-war social and political life.

Key words: *war in Ukraine, migration of Ukrainian women, adaptation, temporary protection, EU countries.*

В умовах повномасштабного вторгнення росії в Україну та активних бойових дій, значно збільшилися процеси вимушеної міграції. Основною категорією мігрантів стали українські жінки з дітьми, які шукають безпеки та захисту, зокрема, у країнах Європейського Союзу. Українські жінки, які були змушені залишити свої домівки через війну, за кордоном стикаються

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

з численними викликами та важливими рішеннями, які впливають на їхнє майбутнє. Питання про повернення до України після завершення війни або залишення в країні перебування, народження дітей у нових умовах та визначення майбутнього своїх родин є надзвичайно важливими. Ці рішення не лише впливають на їхнє особисте життя, але й на демографічну ситуацію та економічний розвиток України. Забезпечення підтримки для таких жінок є ключовим завданням суспільства, яке прагне створити умови для їхньої інтеграції, захисту прав та побудови стійкого майбутнього.

Так, українські жінки, опинившись за межами країни, часто стикаються з багатьма труднощами, які потребують оперативної адаптації до нових умов роботи та життя. У таких ситуаціях їм доводиться швидко засвоювати нові навички та знання, що залежать від конкретних обставин. Процес адаптації нерідко супроводжується значним стресом, пов'язаним, зокрема, з втратою звичних професійних і соціальних мереж. У результаті це може спричинити зменшення їхнього соціального та культурного капіталу, провокуючи виникнення внутрішньої напруги. Така напруга ускладнює взаємодію з людьми довкола та створює перепони до успішної інтеграції в нове середовище.

Слід наголосити, що наразі основним стратегічним завданням України є захист національних інтересів, зокрема забезпечення безпеки та відновлення територіальної цілісності нашої країни. Це включає протидію російській агресії, зміцнення міжнародної підтримки, інтеграцію в європейський простір та створення умов для розвитку громадянського суспільства. Важливо також забезпечити реалізацію прав і свобод громадян, що сприятиме побудові стабільного, демократичного та економічно розвиненого суспільства [1, с. 6].

Повернення українських жінок на Батьківщину є надзвичайно важливим і водночас непростим процесом, що вимагає системного підходу та всебічного планування. Для успішної реінтеграції необхідно забезпечити безпеку, створити сприятливі умови для професійного розвитку, працевлаштування та відновлення соціальних зв'язків. Особливої уваги заслуговує формування комфортного середовища для дітей, а саме: доступ до якісної освіти, медицини, повноцінного розвитку. Крім того, вагомим чинником є підтримка у зміцненні сімейних стосунків, оскільки процес повернення нерідко супроводжується емоційними та психологічними випробуваннями. Успішна реалізація цього завдання залежить від тісної взаємодії державних структур та громадських організацій, які мають надавати підтримку на кожному етапі адаптації [2, с. 220].

Отже, для України наразі важливим є питання дослідження адаптації українських жінок у країнах ЄС, враховуючи їхній статус вимушених мігрантів, а також розроблення ефективних механізмів підтримки для повернення українок на Батьківщину у післявоєнний період.

В останні роки багато науковців різних галузей досліджували питання, пов'язані з міграцією людей в умовах збройного конфлікту. Серед них можна виділити юристів, соціологів, філософів, психологів, економістів, політологів та представників інших наукових напрямків. Їхні дослідження є важливими для розуміння причин, наслідків та можливих шляхів розв'язання складних проблем. Так, можна виділити наступних науковців: І. Алмаші, М. Алмаші, В. Андрейко, Я. Бондаренко, В. Будкін, Д. Волоско, Н. Гладчак, С. Городецька, М. Головатий, К. Димов, Т. Кізима, Т. Коломієць, З. Краснодембські, І. Куревіна, Я. Лісун, С. Лукомська, Л. Малиновська, А. Міхнік, Б. Мохончук, В. Онищук, В. Петюх, С. Пілюк, М. Продан, Т. Пушнова, П. Романюк, М. Саракуца, С. Січко, Р. Стаканов, В. Степаненко, О. Стрельник, С. Трубич, Р. Шай, Ю. Швалб, К. Шиманська, О. Шестаковський, О. Чернега, Ю. Яковенко та інші. Під різним кутом українські та закордонні вчені досліджувати проблемні питання цієї сфери.

Роботи цих та інших науковців заклали підґрунтя для поглиблення й інтеграції напрямів у сфері соціальних конфліктів і, як наслідок – вимушеної міграції, зокрема, жінок та їх адаптації до нових реалій. Проте наразі важливим завданням є глибше вивчення адаптаційних процесів саме українських жінок, які вимушено мігрували до країн ЄС через війну. Це включає аналіз їхніх правових, соціальних, культурних та економічних викликів, а також розробку дієвих механізмів підтримки. Особливу увагу слід приділити створенню стратегій для полегшення їх повернення на Батьківщину після стабілізації ситуації в Україні. Важливо враховувати не лише їхні потреби, але й можливості інтеграції у відновлення країни.

Європейський Союз продемонстрував швидку і ефективну реакцію на повномасштабне вторгнення росії в Україну та проявив солідарність при наданні підтримки українцям, які опинилися у складних умовах через війну. Ця допомога охоплювала екстрену підтримку у сфері цивільного захисту, гуманітарної допомоги, організацію роботи на кордонах та забезпечення захисту для тих, хто змушений був залишити свої домівки через війну.

Так, 20 липня 2001 року була прийнята Директива 2001/55/ЄС про тимчасовий захист [3]. Ця Директива передбачає створення правових механізмів тимчасового захисту для осіб, яким довелося масово залишити свої країни через надзвичайні обставини. Крім того, Європейська комісія розпочала активну співпрацю з країнами-членами ЄС, спрямовану на збір даних про ситуацію на місцях та запобігання випадкам торгівлі людьми.

Директива 2001/55/ЄС про тимчасовий захист створює сприятливі умови для успішної інтеграції українок у європейське суспільство, проте цей процес потребує значної віддачі. Основними компонентами цього шляху є підтвердження наявних професійних кваліфікацій, вивчення місцевої мови та адаптація до нових життєвих реалій. Звичайно, переїзд за кордон у пошуках безпеки супроводжується численними труднощами для мігрантів. Однією з головних є адаптація до мовного середовища, пошуку роботи чи способів заробітку у незнайомих умовах. Крім того, важливим викликом стає подолання психологічних проблем, таких як тривога, стрес чи відчуття ізольованості. Вирішення цих аспектів вимагає всеосяжної підтримки. Важливо, щоб країна яка приймає та міжнародні організації допомагали мігрантам інтегруватися, забезпечували доступ до ресурсів і сервісів, що сприятимуть адаптації до нових реалій життя.

Адаптація до нового способу життя, особливо при переїзді до іншої країни, може бути непростим, проте важливим етапом. Щоб полегшити цей перехід, варто завчасно підготуватися: проаналізувати можливі труднощі, розробити чіткий план дій та бути налаштованим на зміни.

Безумовно вимушена міграція є складним і болісним процесом, який впливає на фізичний та емоційний стан людини. Війна змушує тисячі українців залишати свої домівки, рідні міста та країну, стикаючись з невизначеністю та страхом. Цей досвід часто супроводжується відчуттям втрати, тривоги та необхідністю швидко адаптуватися до нових умов. Зміна середовища без попередньої підготовки та знань про нове місце проживання додає складнощів, вимагаючи від людини сили, та витривалості. Тому українкам, які через трагічні обставини війни були змушені залишити свою країну, непросто адаптуватися до нових умов життя в європейських країнах. Одним з вирішальних чинників вдалої інтеграції є освоєння місцевої мови, розуміння законів та життєвих принципів країни, яка їх прийняла. Особливу складність для переселенок часто становить питання працевлаштування та пошуку достойного житла.

Водночас найбільшим випробуванням стає подолання емоційних труднощів. Ностальгія за рідною домівкою, постійна турбота про родичів, які залишилися в небезпеці, а також нав'язані складнощі щодо свого майбутнього чинять серйозний вплив на душевний стан. Виключно завдяки підтримці як від спільнот що приймають, так і спільнот самих мігрантів можна забезпечити успішну інтеграцію. Такому процесу сприяють психологічна допомога, соціальні ініціативи та створення комфортних умов для спілкування.

Основні проблеми та ризики, з якими стикаються вимушені мігранти за кордоном, включають труднощі адаптації до місцевого ринку праці. Особливо це стосується жінок з маленькими дітьми, які мають обмежений доступ до роботи через короткий графік роботи дитячих закладів. Також існує проблема невідповідності між рівнем кваліфікації мігрантів та вакансіями, які доступні на ринку праці. Це змушує багатьох погоджуватися на низько кваліфіковану роботу з нижчою оплатою порівняно з місцевими працівниками.

Також недостатня поінформованість у правовій сфері та брак знань про місцеве законодавство можуть створювати значні труднощі для людей, які стикаються з правовими викликами. Важливо забезпечити доступ до інформаційних ресурсів, які надають професійну юридичну підтримку, а також проводити заходи для підвищення рівня обізнаності громадян щодо їхніх прав та обов'язків у країні перебування. Крім того, необхідно враховувати соціальні та культурні відмінності, які можуть впливати на процес інтеграції та взаємодії з місцевим населенням.

Українські жінки зазначають, що в медичній сфері ЄС існують певні питання. Зокрема, це стосується затримок у наданні своєчасної медичної допомоги, особливо невідкладної, а також проблем у лікуванні пацієнтів з хронічними захворюваннями. Крім того, респондентки наголошують на формальному підході лікарів до пацієнтів. За їхніми словами, професійний рівень медичних працівників та якість послуг у ЄС виявилися нижчими порівняно з медициною довоєнної України.

Також для українок, які вимушено покинули свої домівки, однією з серйозною проблемою у країні передування стало пошук житла. Ця задача стає особливо складною для великих родин, сімей з малими дітьми або домашніми тваринами, оскільки вони стикаються з додатковими бар'єрами, оскільки біженця часто стає причиною відмов в оренді житла, що лише додає стресу та труднощів тим, хто прагне знайти безпечне місце для проживання.

Забезпечення доступного та якісного догляду за дітьми є ключовим аспектом для успішної соціально-економічної інтеграції українських жінок-мігрантів. Це особливо важливо для матерів, які прибули з дітьми без підтримки своїх чоловіків. Наявність таких установ сприяє їхній адаптації до нового середовища, даючи змогу знайти роботу та забезпечити стабільність у нових умовах життя. Проблема догляду за дітьми є важливим аспектом, який потребує уваги з боку суспільства та урядів. Для підтримки матерів, які постають перед труднощами через низьку відвідуваність шкіл та популярність дистанційного навчання, необхідно впровадити комплексні заходи. Це можуть бути програми фінансової допомоги сім'ям, розвиток інфраструктури для догляду за дітьми, а також створення гнучких умов праці для батьків. Крім того, варто розглянути можливість організації освітніх та інтеграційних заходів, які сприятимуть адаптації дітей

до нових умов навчання та життя. Такий підхід дозволить забезпечити баланс між професійною діяльністю батьків та їхнім обов'язком щодо виховання дітей.

Оскільки кількість українських дітей, які вступають до шкіл у країнах ЄС, значно зросла з початку 2025–2026 навчального року, то у зв'язку з цим країни, що приймають, активно працюють над розширенням освітніх можливостей для таких учнів. Зокрема, значна увага приділяється забезпеченню мовної підтримки, щоб допомогти дітям адаптуватися до нових умов навчання.

Отже, у нових умовах життя українські жінки демонструють приклад наполегливості та вміння пристосовуватися, активно спираючись на свої соціальні контакти для підтвердження компетенцій і отримання необхідної допомоги. Це підкреслює значущість соціального капіталу у вирішенні труднощів, пов'язаних з переїздом в іншу країну та допомагає відкривати нові шляхи до інтеграції в європейське суспільство. Проте, переїжджаючи до нового середовища, українки також стикаються з низкою викликів. Їм необхідно адаптуватися до незвичних культурних норм, розібратися в правових аспектах та пристосуватися до нових повсякденних реалій. Цей процес може супроводжуватися внутрішніми переживаннями, але з часом вона зможе знайти спосіб гармонійно інтегруватися в нову систему. Демократичне суспільство відкриває перед нею безліч можливостей для розвитку, самореалізації та досягнення поставлених цілей.

Українські жінки, що перебувають за кордоном, можуть зробити вагомий внесок у розвиток країн, які їх прийняли, за умови вдалої інтеграції та працевлаштування. Зокрема, відповідно до даних Національного банку Польщі, у 2024 році українці забезпечили 2,8 % ВВП Польщі, що свідчить про їхню важливу роль в розвитку економіки цієї країни [4].

Держави, що приймають таких мігрантів, зацікавлені в їх утриманні, оскільки це сприяє їхньому власному прогресу. Однак для України критично важливо налагоджувати контакти з громадянами за кордоном та створювати передумови для їхнього подальшого повернення на Батьківщину. Це є найважливішим кроком для подолання наслідків міграційних процесів та відновлення України після кризових подій.

У країнах ЄС створено різноманітні програми підтримки для українців, які постраждали від війни. Ці програми включають доступ до житла, працевлаштування, медичних послуг, соціальної допомоги та освіти. Однак рівень допомоги може відрізнятися залежно від ресурсів і політики кожної країни. Це своєю чергою впливає на здатність переселенців адаптуватися до нового середовища та приймати рішення щодо свого майбутнього.

Європейська комісія ухвалила рішення продовжити дію Директиви ЄС про тимчасовий захист до 4 березня 2027 року. Це дозволить забезпечити однакові умови для українських мігрантів у країнах Європейського Союзу. Таке рішення спрямоване на те, щоб країни-члени ЄС могли поступово адаптуватися до змін у режимі перебування громадян України, а також дати українцям час для прийняття рішення щодо повернення додому після стабілізації ситуації в Україні чи залишитися в країні перебування на законних підставах.

Так, після завершення дії тимчасового захисту українці матимуть можливість скористатися перехідним періодом, який дозволить підготуватися до повернення в Україну або оформити інші правові підстави для перебування за кордоном. Наприклад, Австрія запровадила трирічний дозвіл на перебування для українських громадян у 2024 році, який доступний тим, хто прожив у країні щонайменше два роки, працював пів року з останніх двох років та має фінансову незалежність. Цей дозвіл можна буде продовжити після завершення дії режиму тимчасового захисту. У Чехії передбачено спеціальний довготривалий дозвіл на перебування для українських біженців на строк до п'яти років. Він доступний тим, хто проживає в країні не менше двох років, працевлаштований, а їхні діти відвідують чеські школи.

З 2025 року у Польщі українці, які перебувають під тимчасовим захистом і проживали в країні безперервно щонайменше рік, зможуть отримати трирічний дозвіл на проживання. У Литві, завдяки новим законодавчим змінам, такі особи матимуть можливість отримати дозвіл на перебування на основі працевлаштування. Аналогічні можливості для зміни тимчасового статусу передбачені також в Естонії, Латвії, Італії та інших країнах [5].

У Норвегії та Швейцарії мешканцям з 14 областей України, які вважаються відносно безпечними, не надають тимчасового захисту. Це рішення ухвалено для кращого управління міграційними потоками та спрямування допомоги на ті регіони, які найбільше постраждали від наслідків війни.

Можна припустити, що трансформація статусу тимчасового захисту може залежати від різних аспектів, таких як географічне походження осіб, зокрема тих, хто прибув з прифронтових або окупованих територій. Крім того, важливим критерієм може стати економічна спроможність людини, її здатність працювати та забезпечувати себе самостійно. Демографічна ситуація також може відігравати значну роль, особливо якщо йдеться про наявність дітей та їхнє навчання в місцевих школах або інших освітніх установах.

Європейська Рада у червні 2025 року ухвалила рекомендації для країн-членів ЄС, спрямовані на скоординоване та поступове завершення режиму тимчасового захисту для українських мігрантів, коли ситуація в Україні

дозволять це зробити. Основна мета цих рекомендацій полягає у забезпеченні довгострокових і стійких рішень для тих, хто був змушений залишити Україну. Особливий акцент зроблено на врахуванні потреб України у процесі відбудови, а також на часі, необхідному для створення умов для реінтеграції громадян, які вирішать повернутися після встановлення миру. Також підкреслюється важливість індивідуального підходу до кожного мігранта. Крім того, у рекомендаціях наголошується на необхідності оцінки спроможності національних систем притулку та процедур визначення статусу іноземців у країнах-членах ЄС, щоб забезпечити ефективне управління цим процесом [6].

Мігранти, які успішно адаптувалися до суспільства, можуть розглянути можливість отримання різних правових статусів відповідно до законодавства країни перебування. Це може включати оформлення дозволу на проживання, пов'язаного з працевлаштуванням, навчанням або навіть отримання статусу постійного мешканця.

Країни, які приймають мігрантів, повинні забезпечити доступ до інформації про можливості повернення на Батьківщину та чіткий алгоритм дій для цього. Для українських жінок, які вирішили повернутися додому, важливо створити умови, які дозволять зробити зважений вибір. Доцільно сприяти організації короткострокових ознайомчих поїздок в Україну без ризику втрати можливості повернення до країни, де вони отримали притулок. Також необхідно забезпечити підтримку в організації таких поїздок для тих, хто не має змоги зробити це самостійно.

Європейська комісія наголошує на важливості впровадження ефективних програм добровільного повернення для запобігання зловживанням. Ці програми мають враховувати потреби України, а також ситуацію вимушених мігрантів у Європі та громадян, які залишилися в Україні. Основна увага повинна бути приділена підтримці громад, створенню умов для реінтеграції тих, хто повертається, та забезпеченню комфортного середовища для їхнього життя. Допомога має охоплювати не лише матеріальне забезпечення, але й організаційні аспекти, зокрема логістичні заходи, що є критично важливими у випадку масового повернення людей. Це сприятиме зміцненню соціальної єдності та інтеграції українців у суспільство.

Програма повернення передбачає активну співпрацю з урядом України для створення належних умов прийняття громадян. Це включає забезпечення житлом, працевлаштуванням, а також доступом до медичних та освітніх послуг. Учасники таких програм, які відповідають визначеним критеріям, матимуть можливість залишатися в країнах, що надали їм захист, щонайменше на рік. Цей період дозволить їм ретельно спланувати свій переїзд і здійснити його в оптимальний час.

Країни-члени ЄС мають розглянути можливість продовження дозволів на перебування, передбачених тимчасовим захистом, для окремих категорій вимушених мігрантів після завершення його строку. Особливу увагу варто приділити людям з особливими потребами, якщо в Україні не буде відповідних умов для їхнього забезпечення. Також важливо враховувати інтереси сімей з малолітніми дітьми, які відвідують школи, щонайменше до закінчення навчального року.

Європейська Рада наголошує на важливості співпраці з Україною для визначення майбутнього статусу осіб, які перебувають під тимчасовим захистом. Також підкреслюється необхідність забезпечення мігрантів повною та зрозумілою інформацією щодо рішень, які впливають на їхнє життя. Для цього пропонується створення хабів єдності, які будуть функціонувати в країнах перебування українських мігрантів у партнерстві з українською владою.

Таким чином, після завершення війни та початку процесу відновлення України, вибір між поверненням на Батьківщину чи залишенням за кордоном буде залежати від багатьох факторів. Зокрема, це стосується особистих обставин кожної жінки, їхнього рівня інтеграції в нове суспільство, а також політики країн, які їх прийняли. Важливо, щоб ці країни підтримували Україну у відбудові, враховували її інтереси та сприяли співпраці на міжнародному рівні.

Європейські країни можуть зосередити свої зусилля на вдосконаленні законодавства, щоб забезпечити більш ефективне та справедливе регулювання правового статусу українців, які перебувають під тимчасовим захистом. Це дозволить розв'язати проблеми, пов'язані з великим обсягом заяв та зменшить навантаження на адміністративні структури.

Через складні життєві обставини багато українських жінок-мігрантів можуть зіткнутися з непростим вибором щодо повернення до рідної країни. Навіть якщо рівень безпеки в Україні покращиться, цей процес залишатиметься непростим через значні руйнування інфраструктури, дефіцит житла та необхідність адаптації до оновлених реалій життя. Тому надзвичайно важливо забезпечити підтримку, спрямовану на створення умов для тих, хто прагне повернутися додому.

Процес повернення українських громадян як вимушених мігрантів є складним та вимагає детального підходу. Необхідно взяти до уваги, що певний період родини можуть жити одночасно у двох різних країнах. Ефективним рішенням у такій ситуації може стати циркулярна модель міграції, коли повернення в Україну відбувається поступово, а умови для остаточного переїзду враховуються заздалегідь. Наприклад, старше

покоління може приїхати раніше, щоб підготувати базу для молодших членів родини. Також можливий варіант, коли спочатку повертаються працездатні особи, створюючи передумови для переїзду дітей і пенсіонерів.

Такий підхід до міграційного процесу дійсно може бути корисним для України. Він сприяє збереженню зв'язків з громадянами, які тимчасово перебувають за кордоном та створює умови для їхнього повернення в майбутньому. Це дозволяє уникнути складнощів, які можуть виникнути через масову реінтеграцію, особливо для тих, хто зазнав серйозних наслідків через повномасштабне вторгнення рф на територію України.

Отже, досліджуючи тему вимушеної міграції та адаптації українських жінок у країни ЄС в умовах війни в Україні, можна зробити наступні висновки:

1. Збройна агресія росії змусила мільйони українок покинути свої домівки у пошуках безпеки за межами своєї країни. І поки в Україні триває війна, темпи міграції залишаються високими. Для України наразі важливим є питання дослідження адаптації українських жінок у країнах ЄС, враховуючи їхній статус вимушених мігрантів, а також розроблення ефективних механізмів підтримки для повернення українок на Батьківщину у післявоєнний період.

2. Українські жінки, які виїхали до країн ЄС через війну, стикаються з численними викликами на шляху до адаптації у країні перебування.. Важливим компонентом їхнього нового життя є вивчення мови країни, що приймає, розуміння правових норм цієї країни та пошук роботи й житла. Однак найбільшими труднощами стають емоційні переживання, викликані тугою за домівкою і тривогою за рідних, які залишилися в Україні. Ці фактори значно ускладнюють інтеграцію в нове суспільство й вимагають значних зусиль та підтримки.

3. Україні для ефективного управління міграційними процесами необхідно розробити довгострокову стратегію сприяння поверненню наших громадянок на Батьківщину, що охоплюватиме заходи з підтримання української культурної ідентичності за кордоном та створення гідних умов для безпечного перебування та працевлаштування в Україні. Ключовим компонентом цієї стратегії стане співробітництво з іншими державами для врегулювання питань міжнародної мобільності українців, особливо в процесі інтеграції в ЄС і забезпечення можливості вільного переміщення робочої сили.

Список використаних джерел:

1. Вимушені мігранти – соціологічний погляд в гендерному вимірі. Український центр економічних та політичних досліджень ім. Олександра Разумкова. Київ : Центр Разумкова, 2024. 204 с.

2. Ярошевська Т. В. Гендерна рівність в умовах воєнного стану в Україні. *Соціологія права*. 2024. № 3–4 (48–49). С. 217–223.

3. Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences. URL: http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2001:212:001. (дата звернення: 22.11. 2025).

4. Analysis of the impact of refugees from Ukraine on the economy of Poland – 2nd edition June 2025. UNHCR. URL: https://data.unhcr.org/en/documents/details/116621 (дата звернення: 22.11. 2025).

5. Phasing out temporary protection? Shaping EU policies through national experiences. The International Centre for Migration Policy Development. URL: https://www.icmpd.org/blog/2025/phasing-out-temporary-protection-shapin (дата звернення: 22.11. 2025).

6. A predictable and common European way forward for Ukrainians in the EU. COM (2025) 649 final. Publications Office of the European Union. URL: https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/4f95e4cd-5560 (дата звернення: 22.11. 2025).

Дата першого надходження статті до видання: 22.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 31.12.2025

DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-2.44

Бойко І. Й.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри історії держави, права та політико-правових учень
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0001-8444-6787

ПЕРШЕ ГРУНТОВНЕ АКАДЕМІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

У сучасних умовах жорстокої війни Росії проти України вивчення історії української державності та права має важливе теоретичне, практичне і політичне значення, становить передумову відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу. Історичні знання про українську державу та право сприяють формуванню національної свідомості, свідомого патріотизму та активної громадянської позиції, що характеризує відповідальне ставлення громадян до своєї Батьківщини.

Сьогодні особливе завдання покладається на юридичну науку. Одним з важливих її завдань є дослідження історії українського права від найдавніших часів і до сьогодні. Це передбачає об'єктивний аналіз важливих правових норм в галузі цивільного, кримінального та процесуального права, з'ясування закономірностей, що призводили до їх змін. Вивчаючи історію українського права, важливо показати, що Україна має власну історію державотворення і правотворення, історичний правовий досвід, який формувався протягом багатьох століть. Упродовж століть українське право безперервно розвивалося, не втрачаючи зв'язків зі своїми витоками. Воно живилося джерелами права, успадкованими з давнини, що оновлювалися і збагачувалися з кожним століттям. Насамперед, це норми звичаєвого права, нормативно-правові договори і статути київських князів, Руська Правда, «козацьке право», гетьманські статті XVII–XVIII ст., Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р., Суд і розправа в правах малоросійських 1750 р., Зібрання малоросійських прав 1807 р., конституційні проекти П. Орлика, М. Драгоманова, М. Грушевського, О. Ейхельмана, С. Дністрянського та ін., універсали Центральної ради, законодавство ЗУНР тощо. Впродовж всього свого існування український народ плекав прагнення до свободи, незалежності й одночасно поваги до індивідуалізму і втілив їх у праві, яке набувало таких форм як закон, правовий звичай, нормативно-правовий договір, судовий прецедент, правова доктрина. При цьому пріоритет закону, верховенство права поступово зростали, що свідчить про формування українського права у контексті континентально-європейського.

Українське право є одним з важливих показників ідентичності народу і легітимності його влади. Його вивчення дає змогу розкрити правову культуру українського народу, його правобачення та інші світоглядні установки, особливості менталітету, духовний генезис на певних історичних етапах еволюції українського суспільства. Українське право є важливою національною культурною цінністю, частиною української духовної культури, у якій відображено його сутність. Упродовж усієї своєї історії український народ формував демократичний світогляд та особливу політико-правову свідомість, яка відображала прагнення до упорядкованості, справедливості і демократичності у відносинах між людьми. Тому вивчення історії українського права сприяє усвідомленню тих духовних цінностей, на яких ґрунтується національна свідомість українського народу, а також дає можливість більш поглиблено сформувати уявлення про рівень його правосвідомості.

Серед найважливіших світоглядних навчальних дисциплін в системі вищої юридичної освіти України вирізняється Історія української філософії права. У контексті багатовікового процесу українського державотворення та правотворення саме Історія української філософії права відіграє важливу роль орієнтира для подальшого розвитку, модернізації правових інститутів та еволюції сучасної політико-правової думки. Варто зауважити, що українські вчені вивчали історію західної філософії права, а історію української філософії права, на жаль, ніхто з українських вчених комплексно не вивчав і жодного ґрунтовного правового дослідження не було опубліковано.

У зв'язку з цим заслуговує на увагу перша в історії України ґрунтовна академічна праця – монографія відомого українського вченого, доктора юридичних наук, професора кафедри теорії права та держави Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, академіка Національної академії правових наук України, Заслуженого юриста України, президента Асоціації українських правників, віце-президента Асоціації народних депутатів України Василя

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Васильовича Костицького на тему: «Історія української філософії права», яка за своїм змістом та формою є першим ґрунтовним науковим виданням з історії української філософії права у незалежній Україні[1]. У монографічному дослідженні В. В. Костицького на високому науковому та методологічному рівні висвітлено актуальні та малодосліджені питання філософсько-правових досліджень та філософських праць різних історичних епох становлення й розвитку Української державності. У монографічному дослідженні кваліфіковано розкрито значимість філософії права як загальнотеоретичної науки, яка завжди, як слушно підкреслює В. В. Костицький, була методологічною основою незалежного державотворення та розвитку права в Україні. Це питання викликає посилену увагу як з точки зору юридичної науки, так і юридичної практики. Завдання, які поставив перед собою автор, потребували ґрунтовних комплексних правових знань і відповідно правозастосовчого досвіду. Великим позитивом є те, що цю тему досліджував не кабінетний вчений, а досвідчений науковець, політик і державний діяч, який мав можливість бачити безпосередньо реальні проблемні моменти українського державотворення.

Аналіз монографії дає підстави стверджувати, що авторові довелося шукати раціональну структуру дослідження. Варто зазначити, що це йому вдалося. Структура монографії В. В. Костицького не викликає заперечень. Вона складається п'яти ґрунтовних розділів та висновків, які супроводжуються ілюстраціями.

Перший розділ рецензованої монографії присвячений виокремленню загальних зауваг щодо історії української філософії права. У ньому ґрунтовно охарактеризовано українську філософію права як культурний феномен, розкрито її своєрідність, особливості розвитку, вдало визначено її об'єкт та періодизацію. Автор абсолютно правильно підкреслює, що українська філософія права є одним із яскравим і самобутнім феноменом національної культури.

Значний науковий інтерес викликав другий розділ монографії, у якому ґрунтовно висвітлено ключові моменти значення утворення і розвитку давньої Києво-Руської держави (України-Руси) та поширення християнства у становленні української філософії права, акцентовано на українській філософії права у часи князя Ярослава Мудрого, на візантійських та європейських впливах на становлення української філософії права, виділено особливості розвитку української філософії права в часи княжої (князівської) доби, наведено значення закону і договору та основні надбання києво-руського періоду в розвитку української філософії права, охарактеризовано творчу спадщину найвидатніших представників української філософії права часів Києво-Руської держави (України-Руси).

Значну наукову цінність має третій розділ монографії, у якому ґрунтовно проаналізовано втілення філософсько-правових ідей у збереження української державності у часи Короля Данила Романовича, особливості розвитку української філософії права в епоху Середньовіччя, вдало проаналізовано філософсько-правові погляди представників українського духовенства XIII–XIV ст., охарактеризовано визначні пам'ятки української філософії права XIII–XVI ст., українські філософсько-правові ідеї у часи Великого князівства Литовського, у часи Ренесансу, Гуманізму, зокрема творчості львівсько-галицьких гуманістів (в розумінні її як джерела європейського виміру в українській філософії права), розглянуто перше українське національно-культурне відродження, Острозьку філософську школу у XVI–XVII ст., Київську школу філософії права, Львівсько-Галицьку школу філософії права XVI–XVII ст. та виділено основні особливості розвитку української філософії права від так званих «темних віків» до Ренесансу (друга половина XIII–XVII ст.).

Кваліфікованим і багатим на юридичні знання є четвертий розділ монографії, у якому розглядається національна ідея як основа української філософії права XVII–XVIII ст. Тут розкривається правова система та філософія права часів Української козацької держави, філософсько-правова складова політичних поглядів гетьмана України Богдана Хмельницького, досліджується теолого-соціологічний напрям в українській філософії права XVII ст., піднімаються питання українського державотворення з праць українських мислителів того ж таки століття, аналізується просвітницький напрям української філософії права XVII–XVIII ст. та наводяться особливості розвитку української філософії права доби Української гетьманської держави та Просвітництва.

Важливим та новаторським є п'ятий розділ рецензованої монографії, який присвячений характеристиці української філософії права XIX–XX ст., акцентовано увагу на європейськості української філософії права, на особистісному факторові у розвитку української філософії права у XIX–XX ст., а також на науковому та практичному державо-правотворчому значенні української філософії права. Автор на високому науковому рівні виділяє етапи становлення української філософії права: від національно-визвольного пафосу до класичної філософії права, подає аналіз ідеології національного визволення в українській

[1] Костицький В. В. Історія української філософії права. Одеса : Видавництво «Юридика», 2025. 474 с.

філософії права, ідеї федералізму розвитку української державності в українській філософії права, характеризує історичну школу в українській філософії права, природно-правові погляди українських вчених, позитивізм в українській філософії права, соціологічний напрям в українській філософії права, зокрема творчість представників Київської школи соціологічного напряму української філософії права, творчу спадщину представників Харківської школи української філософії права, соціологію права Євгена Ерліха, соціолого-правові підходи у психологічній теорії права Леона Петражицького та філософсько-правові погляди представників Львівської школи соціології права. Автор кваліфіковано виокремлює та аналізує теолого-соціологічний напрям в українській філософії права та наголошує на філософсько-правових ідеях у політичних концепціях представників українського націоналізму, робить ґрунтовні висновки щодо особливостей розвитку української філософії права у XIX–XX ст.

У монографії Костицького В. В. наголошено, що історію філософії права можна позначити як таку наукову дисципліну та водночас галузь самої філософії права, яка досліджує еволюцію філософсько-правових ідей, концепцій і доктрин, шкіл і напрямів, а також особливості поглядів філософів права, що осмислюються у хронологічному, цивілізаційному. національному та/або культурному контекстах. Автор цілком обґрунтовано стверджує про існування відокремленої історії української філософії права, розуміючи під українською розвиток національно зумовленої філософсько-правової традиції. Співвідношення філософії права та історії філософії права розглядається у тому, що вони є двома взаємопов'язаними, але методологічно і предметно відмінними галузями правознавства та філософії. Кожна з них виконує окрему функцію в осмисленні права, але їхнє поєднання дає повніше розуміння сутності, змісту і розвитку правових явищ. Такі твердження є, безумовно, передовим науковим доробком для правничої науки сучасної України.

Значну наукову цінність мають положення рецензованої монографії про те, що в теолого-соціологічному праворозумінні простежується нерозривний взаємозв'язок між правом, законом Божим, державою, суспільством, людиною і справедливістю. На підтвердження своїх міркувань автор спирається на моральних авторитетів, зокрема Августина Блаженного, який справедливо наголошував: «там, де немає справедливості, там немає права, а раз немає права, то немає і народу, адже народ не проста сукупність людей, а люди, пов'язані згодою в питаннях права». Далі він зазначав, що у словосполученні «несправедливий закон» приховується внутрішня суперечність: якщо людські закони розходяться з Божими, вищими законами, то вони власне законами вважатися не можуть. Владу, що не опікується законом і справедливістю, він назвав у своїй праці «Про Град Божий» не інакше ніж «розбійницькою ватагою». Подібно до нього Тома Аквінський нарік несправедливий закон «спотвореним законом», якого ніхто не зобов'язаний дотримуватися. Правителі, які видають такі закони, є тиранами, опір яким не буде вважатися заколотом проти влади, оскільки владу утримує сам заколотник. Біблія традиційно визнається найважливішим релігійним джерелом принципу верховенства права та становлення демократичних інститутів влади. Античні й новочасні їхні реінтерпретації лише оновлення висловлених у Біблії настанов та думок. Невипадково ж іще І. Кант відзначав, що право це найкраще з того, що є у Бога на Землі. Цінність права та прав людини полягає у тому, що сама людина має незаперечну сакральну цінність як образ особистісного Бога. З цього безпосередньо випливає ідея непорушності прав людини та засада рівності усіх людей в їхніх природних правах перед Богом. Права людини визнаються належними їй остільки, оскільки вона є суб'єктом моральних зобов'язань, своєрідним постійним боржником перед Богом як джерелом трансцендентних моральних вимог. І це найважливіші складові теолого-соціологічного праворозуміння[2].

Вищенаведений фрагмент з монографії є особливо актуальний і влучно сформульований автором з огляду не лише на згадування в Преамбулі до Основного Закону України – Конституції згаданого нерозривного взаємозв'язку між правом, законом Божим, державою, суспільством, людиною і справедливістю: «… усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішніми та прийдешніми поколіннями…». Також важливе значення випливає з правових звичаїв, національної правової доктрини, що й зумовлюється історично. У 2019 р. Україна нарешті отримала Томос про автокефалію Православної церкви України, тим самим продовжуючи процес від'єднання від московського імперського простору. Визнаємо українську незалежну від Москви церкву (в розумінні теолого-соціологічного напряму в українській філософії права) однією з підвалин Української державності поряд з українською мовою, які своїм історичним впливом і значенням довгий час замінювали Українському народу власну державу, зберігали його звичаї та традиції і зрештою стали одними з вирішальних чинників становлення незалежної, суверенної, самостійної

[2] Костицький В. В. Історія української філософії права. Одеса : Видавництво «Юридика», 2025. С. 427.

України. До того ж, цитуючи автора, упродовж усього періоду, що охоплює час від другої половини XIII і до середини XVII ст., українська філософія права розвивається із традиційно великою питомою вагою релігійного сегмента, що з одного боку забезпечувалося консервуванням києво-руської філософсько-правової спадщини, детально дослідженої в першому розділі монографії, а з іншого – релігійні елементи посилюються унаслідок полеміки православної та католицької церков довкола унії наприкінці XVI ст.[3]. Відтак, вплив та значення релігії в розвитку права, у державотворення і власне еволюції української філософії права є колосальним. Такий висновок робимо не лише завдяки ґрунтовній подачі матеріалу автором монографії, але й проаналізувавши часові рамки, які складаються з цілих століть.

Значну наукову новизну в монографії містять положення про те, що в основі філософсько-правових поглядів середньовічної України лежали панівні ментальні уявлення щодо пов'язаності права із законом, правдою, справедливістю; ідеї верховенства Божественного права над світським; пере конання в необхідності дотримання вимог права представниками як духовних, так і світських верств населення; поширюваності права на практично всі сфери людських взаємин; підпорядкування праву носіїв влади держави; пов'язаності права із моральними ідеалами, моральності права; імперативності права та його забезпеченості силою державно-владного примусу; пов'язаності раціоналізму та ірраціональності у пізнанні феномена права. Водночас онтологічна й аксіологічна проблематика в тогочасній філософії права виразно домінували над гносеологічною. Детально висвітлюється в другому розділі монографії В. В. Костицького притаманний ідейний синкретизм (нерозчленованість) тогочасної філософії права: культура України-Руси ще не знала чіткого розподілу між різними сферами духовної діяльності людини; багато творів містили окремі філософсько-правові ідеї, однак жанрово вони не належали до власне філософсько-правових (літописи, повчання тощо) і такими автори їх не кваліфікували; теїстичність була «альфою і омегою» тодішніх масових уявлень людей (менталітету), а відповідно чітко мусила проявлятися у писемних пам'ятках, незважаючи на те, що далеко не всі автори філософсько-правових ідей належали до церковної верстви (як-от князі); релігійними ідеями наповнені практично всі твори, більшість світських питань, зокрема і правових, розглядаються саме через призму оцінки з боку офіційної церкви та панівної (християнської) релігії. Проте у філософії права тогочасної України, поряд із суто богословськими, виразно проступають і певні світські елементи, які, щоправда, мають ще підпорядковане, вторинне значення, але роль їхня поступово зростає і стає дедалі більш виразною в українському філософсько-правовому дискурсі; відзначається смислове та жанрове розмаїття філософсько-правових ідей, викладених у церковних і світських творах; спостерігається багатство філософсько-правових ідей та їхня орієнтація на домінування при розв'язанні актуальних і ключових проблем суспільного, культурного, релігійного та державного життя країни. Таке розмаїття об'єктивно зумовлювалося збігом у часі активних суспільно- і державотворчих процесів та сприйняття Україною християнської культури і філософії релігії, які уможливили її прилучення до християнської спільноти європейських народів[4].

Автор надзвичайно коректно характеризує філософію права України-Руси не просто віддзеркаленням правової практики та державно-політичних відносин владарювання, що склалися протягом періоду функціонування Києво-Руської держави, а наголошує на її активний вплив на правові практики, характер і спрямованість правотворчості і правосвідомості багатьох державних і церковних діячів, князів і представників боярсько-дружинної верстви, кристалізації державного організму, його згуртуванню й самовизначенню[5] .

Актуальним питанням є історія української філософії права XX ст., яке сповнене національно-визвольною боротьбою Українського народу проти свого відвічного ворога та окупанта – імперського, радянського московського режиму. Автор комплексно аналізує той важливий та складний період, робить вдалі акценти на поглядах ключових постатей (філософів, етнографів, літераторів, істориків, юристів, політиків, ідеологів), їх політико-правові, філософсько-правові ідеї, зокрема в контексті розв’язання національного питання та теоретико-методологічного обґрунтування відновлення незалежної державності України.

Автор вдало зазначає, що період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. дав можливість своєрідного інтелектуального переходу багатьох «чистих» правознавців до опрацювання актуальних питань національного визволення та переорієнтував значний масив тодішньої філософсько-правової думки, насичуючи її багатим емпіричним державно-правовим матеріалом. Досвід та уроки національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. стали суттєвим поштовхом для відповідного розвитку української

[3] Костицький В. В. Історія української філософії права. Одеса : Видавництво «Юридика», 2025. С. 162.

[4] Костицький В. В. Історія української філософії права. Одеса : Видавництво «Юридика», 2025. С. 95–96.

[5] Костицький В. В. Історія української філософії права. Одеса : Видавництво «Юридика», 2025. С. 96.

філософсько-правової думки в еміграції, яка становить невід'ємну частину національного філософського дискурсу. Так чи так, саме українська філософія права XIX–XX ст. виробила й концептуально обґрунтувала такі значимі для сучасного політико-правового розвитку України концепти, як людські права та права нації, народовладдя, народний суверенітет, природне і позитивне, публічне і приватне, об'єктивне і суб'єктивне, національне і міжнародне право, форми (джерела) права, конституціоналізм, поділ влади, відповідальність влади перед народом, парламентаризм, самоврядування та ін. Кожен з них, з одного боку, є спільним набутком української і європейської правової традицій, а, з іншого, в українській інтерпретації кожному з них властивий певний національний «колорит», ті особливості, які стали результатом складного переосмислення дієвості правових феноменів, позначуваних цими поняттями в українських національних умовах. Названі концепти, осмислені з різних філософсько-правових позицій, виконували свою світоглядну, аксіологічну, правотворчу, легітимаційну та інші ролі в національному право і державотворенні. Виконують їх вони і досі, підтримуючи континуїтет філософсько-правової традиції України від XIX–XX ст. до сучасності[6].

Варто дати високу оцінку тезі автора, в якій він справедливо зауважує, що питання про сучасну українську філософію права заслуговує на окрему роботу. Опублікована праця слугуватиме основою, фундаментом та доктринальним орієнтиром для наступних наукових досліджень, актуальність яких є безапеляційною. Абсолютно коректно автор не об'єднує сучасність та історію в одному дослідженні. Така позиція є раціональною не лише зважаючи на те, що першочергово питання історії української філософії права не було належним чином досліджене та висвітлене серед наукових шкіл сучасності, але й тому що ми живемо в надскладний час, оповитий перманентними змінами, світовими потрясіннями, геополітичними конфронтаціями. Така ситуація з одного боку дозволяє в посиленому і прискореному режимі розвиватися українській філософії права, очевидно, з акцентом на воєнні реалії державного та суспільного життя, а з другого боку не дозволяє досліднику проаналізувати цілісну картину, комплексно розглянути українську філософію права сучасності. Можна стверджувати, що з 1991 р. пройдено колосально великий шлях, що жодним чином не заперечується, однак сучасна фаза, в якій знаходиться Україна, вимагала ґрунтовного висвітлення саме історії, а не сучасної української філософії права, з чим автор успішно справився. Наступний крок повинний бути впевненим, вмотивованим і об'єктивним, що сподіваємось матиме місце в наступний десяток років, уже після припинення вогню, перемоги України та початку її відбудови в повоєнному житті.

Монографічне дослідження В. В. Костицького завершують логічні та продумані висновки, котрі підкреслюють його актуальність і високий науковий рівень. Усі висновки, яких дійшов автор, достатньо аргументовані й обґрунтовані та, безперечно, потребують врахування під час формування державної політики сучасної України. Автор вдало підсумував поняття української філософії права як не лише академічної дисципліни, але і потужної науково-ідеологічної платформи, що сформувала правову ідею української незалежності, слугує теоретичною основою розбудови правової держави і демократії, підтримує національну ідентичність і виступає важливим чинником політичної та соціальної стабільності. Автор цілком правильно резюмує, що перспективи розвитку української філософії права в умовах незалежності України пов'язані з викликами і можливостями, які постали перед державою та суспільством у нових політичних, соціальних і культурних реаліях. У контексті цих перспектив розглядаються тенденції до: поглиблення інтеграції з європейською та світовою філософією права; розширення досліджень у контексті європейських цінностей, принципів верховенства права, прав людини, демократії і правової держави; активізації участі у міжнародних академічних дискусіях, обміні ідеями й методологічними підходами; поглиблення досліджень національного правового і філософського досвіду, зокрема історичних традицій українського права, відродження і переосмислення національної ідентичності крізь призму права, ролі права у формуванні суспільства; розробки унікальних концепцій, що відповідають специфіці української правової культури і соціально-політичних реалій; фокусування уваги на проблематиці прав людини і громадянського суспільства як пріоритетних, розширення теоретичних розробок, пов'язаних із захистом прав і свобод, боротьбою з корупцією, розвитком правової свідомості суспільства; розгляду філософських основ соціальної справедливості, рівності, солідарності в умовах пере ходу до демократичного суспільства; вивчення різноаспектної взаємодії права і моралі, зокрема в контексті підвищення рівня правового патріотизму та суспільної відповідальності; впливу глобалізації та цифрових технологій, аналізу змін у поняттях свободи, приватності, контролю й відповідальності в цифрову добу; інтеграції філософії права з соціологією, політологією, психологією, економікою та іншими гуманітарними й суспільними науками; розвитку освіти та популяризації філософії права[7].

[6] Костицький В. В. Історія української філософії права. Одеса : Видавництво «Юридика», 2025. С. 463–464.

[7] Костицький В. В. Історія української філософії права. Одеса : Видавництво «Юридика», 2025. С. 472–473.

Монографія В. В. Костицького «Історія української філософії права» виконана на високому науковому та методологічному рівні, є значним внеском у розвиток сучасної юридичної науки України. Монографічна праця концептуально збагачує наукову думку, наштовхує на роздуми над багатьма проблемами сучасної дійсності. Буде цікавою і корисною як для юристів та політологів, так і для філософів, істориків, соціологів, всіх, хто цікавиться проблемами історії української філософії права. Всебічність, обсяг і фундаментальність викладу наукових положень у монографії В. В. Костицького значно підвищує рівень розвитку сучасної української юридичної науки, у зв'язку з цим заслуговує високого академічного визнання.

Дата першого надходження рецензії до видання: 16.11.2025
Дата прийняття рецензії до друку після рецензування: 18.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) рецензії: 31.12.2025

Наукове видання

СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА

науково-практичний журнал

2 (51)

Журнал видається за сприянням:
Національної академії правових наук України,
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
Асоціації українських правників, Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ,

Коректура – *Н.С. Ігнатова*
Комп'ютерна верстка – *А.М. Фоменко*

Формат 60x84/8. Гарнітура Arial.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 34.41.
Замов. 0326/259. Наклад 300 прим.

Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.

Scientific publication

SOCIOLOGY OF LAW

scientific and practical journal

Issue 2 (51)

The journal is published under the auspices
of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine,
Yaroslav Mudryi National Law University, State University of Infrastructure and Technologies,
Institute of Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Association of Ukrainian Lawyers*,*
Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

Proofreading – *N.S. Ihnatova*
Desktop publishing – *A.M. Fomenko*

Format 60×84/8. Arial Font.
Offset. Digital printing. Conventional printed sheet 34.41.
Order № 0326/259. Edition of 300 copies.

Publishing House “Helvetica”
65101, Odesa, Inglezi str., 6/1
Phone +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Certificate of publishing entity
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.